

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/107083>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

OPZETTELIJKE
PERSOONLIJKHEIDSVERANDERING
BEZIEN VAN
MORAAL-THEOLOGISCH
STANDPUNT

DOOR

C. H. MOONEN C.ss.R.

CENTRALE DRUKKERIJ N.V. • NIJMEGEN

**OPZETTELIJKE PERSOONLIJKHEIDSVERANDERING
BEZIEN VAN
MORAAL-THEOLOGISCH STANDPUNT**

Promotor : Prof. Dr. J. A. J. Schellekens O.P.

OPZETTELIJKE
PERSOONLIJKHEIDSVERANDERING
BEZIEN VAN
MORAAL-THEOLOGISCH
STANDPUNT

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT
TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN
DOCTOR IN DE H. GODGELEERDHEID AAN
DE ROOMS-KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE
NIJMEGEN, OP GEZAG VAN DE RECTOR
MAGNIFICUS Mr CH. J. J. M. PETIT, HOOG-
LERAAR IN DE FACULTEIT DER RECHTS-
GELEERDHEID, VOLGENS BESLUIT VAN DE
FACULTEIT DER GODGELEERDHEID IN HET
OPENBAAR TE VERDEDIGEN OP VRIJDAG
8 MEI 1953 DES NAMIDDAGS TE 2 UUR

DOOR

CORNELIUS HUBERTUS MOONEN C.ss.R.
geboren te Stramproy

CENTRALE DRUKKERIJ N.V., NIJMEGEN

Opus, quod inscribitur Opzettelijke Persoonlijkeitsverandering be-
zien van moraal-theologisch standpunt, auctore Cornelio Huberto
Moonen, ex auctoritate Excellentissimi Episcopi Buscoducensis et
legum academicarum praescripto recognitum, quum fidei aut bonis
moribus contrarium nihil continere visum fuerit, imprimi potest.

Dr MONALD GOEMANS O.F.M.,
Theologiae Facultatis Decanus

Noviomagi, die 15 Martii 1953.

INHOUD

INLEIDING	1
 HOOFDSTUK I. PERSOON EN PERSOONLIJKHEID	 5
§ 1. <i>Geschiedenis van het begrip persoon</i>	7
I. Vóór-theologisch gebruik van de term „persona”	7
II. De term „persona” in de vroeg-christelijke dog-	
matische twisten	8
III. De definitie van Boetius	11
 § 2. <i>De leer van S. Thomas over persoon</i>	 12
I. Persoon in metaphysieke zin	12
II. Persoon in psychologische zin	19
III. Persoon in ethische zin	25
IV. Verhouding van de 3 verschillende betekenissen	28
V. „Personalitas” bij S. Thomas	32
Waardigheid van de persoon	33
 § 3. <i>Persoonlijkheid in de moderne psychologie</i>	 34
I. Wat persoonlijkheid is	34
II. Eigenschappen van de persoonlijkheid	45
III. Elementen van de persoonlijkheid	49
Dwarsdoorsnede	52
Lengtedoorsnede	54
 § 4. <i>Vergelijking tussen het Thomistisch en het empirisch-</i>	
<i>psychologisch begrip van persoonlijkheid</i>	55
<i>Besluit en samenvatting</i>	60
 HOOFDSTUK II. PERSOONLIJKHEIDSVERANDE-	
RING	64
§ 1. <i>Begrip van persoonlijkheidsverandering</i>	64

§ 2. Soorten van persoonlijkheidsverandering	77
I. Psychologische methoden	77
II. Fysisch-mechanische methoden	78
III. Pharmacologische methoden	79
IV. Chirurgische methoden	81
§ 3. <i>Psycho-chirurgie</i>	82
I. Begrip	82
II. Historische ontwikkeling	84
III. Verschillende vormen	86
IV. Leucotomie	87
1. De operatie	88
2. De gevolgen	91
3. Algemene voorwaarden. Indicaties. Resultaten	105

HOOFDSTUK III. MORELE BEOORDELING VAN PERSOONLIJKHEIDSVERANDERING IN HET VERLEDEN 113

§ 1. <i>Leucotomie</i>	114
O'Brien	114
Géraud	115
Catholic Hospital Association	115
Trapp	116
Mc Carthy	117
Kelly	118
Cristiani	119
Tesson	120
Diamond	121
Ginhör	123
Anderen dan moraal-theologen (Sarrazin, Freeman- Watts, Hutton, Kindwall-Cleveland, Golla, Cook, Ström-Olsen, Moore, Porot, von Braunmühl-Lieser, Wertheimer, Biot, Burlingame, de Greeff, Prick, Kraus)	125
§ 2. <i>Castratie</i>	139
§ 3. <i>Psychanalyse</i>	143
<i>Conclusie</i>	145

HOOFDSTUK IV. DE VRAAGSTELLING	147
--	-----

HOOFDSTUK V. BEGINSELEN VOOR EEN OP- LOSSING	155
---	-----

§ 1. <i>Kenbronnen</i>	155
§ 2. <i>Methode van argumentatie</i>	156
I. De begrippen zedelijke goedheid, slechtheid, in- differentie	157
II. De argumentatie voor zedelijke goedheid en slechtheid	160
III. De argumentatie voor zedelijke indifferentie	168
A. Methode	168
B. Waarde	174
<i>Conclusies</i>	177

HOOFDSTUK VI. DE MORALITEIT VAN PERSOON- LIJKHEIDSVERANDERING OP ZICHZELF BE- SCHOUWD	178
---	-----

§ 1. <i>Motivering van de gevolgde wijze van beschouwing</i>	179
§ 2. <i>Persoonlijkheidsverandering is uit zichzelf niet posi- tief goed</i>	181
§ 3. <i>Persoonlijkheidsverandering is uit zichzelf niet posi- tief slecht</i>	182
§ 4. <i>De morele waarde van de persoonlijkheidsverandering ligt in haar betekenis voor het menselijk leven</i>	186
§ 5. <i>Moraliteit van de „fysisch-lichamelijke” persoonlijk- heidsverandering</i>	192
I. Aard van de normale persoonlijkheidsverande- ring	193
a) Het rationeel geleide proces	193
b) Het niet rationeel geleide proces	194
II. Aard van de fysisch-lichamelijke persoonlijk- heidsverandering	195
III. De psychologisch bewerkte persoonlijkheids- verandering is meer menselijk-natuurlijk dan de fysisch bewerkte	197
a) Het rationeel geleide proces	197
b) Het niet rationeel geleide proces	200

IV. Fysisch-lichamelijke persoonlijkheidsverandering is „in thesi” moreel slecht	200
V. Fysisch-lichamelijke persoonlijkheidsverandering is „in hypothesi” niet moreel slecht	201
§ 6. Is persoonlijkheidsverandering moreel als (psychische) verminking te beoordelen?	204
Conclusies	206

HOOFDSTUK VII. NADERE PRECISERING VAN DE VOORWAARDEN VOOR TOEPASSING VAN PERSOONLIJKHEIDSVERANDERING 207

§ 1. Verantwoording van de lichamelijke verminking	208
§ 2. Toestemming van de persoon	210
§ 3. Zuivere bedoeling	213

Negatieve toelichting van het basisbeginsel	213
---	-----

§ 4. Relatieve waardering van de „sociale bruikbaarheid”	214
§ 5. Relatieve waardering van het „gevoel van welbevinden”	216
§ 6. Relatieve waardering van de psychische gezondheid	220

Positieve toelichting van het basisbeginsel	222
---	-----

§ 7. „Judicium prudentiale” over het complexe gegeven	222
§ 8. Rangorde der menselijke goederen	224
§ 9. Zedelijke gezindheid en uitvoering van het menselijk goede	227
§ 10. Eerbiediging van de menselijke zelfbepaling	237
§ 11. Beïnvloeding van het gemoedsleven	239
Besluit en samenvatting	244

HOOFDSTUK VIII. DE KWESTIE VAN DE PSYCHOCHIRURGIE 246

SOMMAIRE	259
--------------------	-----

AANGEHAALDE GESCHRIFTEN	263
-----------------------------------	-----

INLEIDING

De medische wetenschap is er in de laatste tientallen jaren in geslaagd, om ter bestrijding van bepaalde ongewenste toestanden in het geestesleven van de mens, deze een behandeling te doen ondergaan waardoor het psychisch beeld van de patient in ernstige mate wordt gewijzigd: deze vertoont dan nl. voortaan gedragingen welke opvallend verschillen van de vroegere gedragswijzen, neemt tegenover bepaalde problemen van het leven een geheel veranderde houding aan, manifesteert in zijn menselijk leven zijn mens-zijn op een andere wijze dan voorheen, en dat wel in die mate dat men is gaan spreken van persoonlijkheidsverandering (personality change).

Men kent verschillende vormen van dergelijke behandelingen: er zijn zg. „psycho-chirurgische” methoden (leucotomie e.a.), er zijn pharmacologische, er zijn psychologische methoden; en ook het resultaat is bij de diverse methoden zeer verschillend. Maar hoezeer ook verschillend in methode en resultaat, er is toch bij al deze behandelingen iets gemeenschappelijks in het resultaat, nl. datgene wat men bij deze behandeling met de naam persoonlijkheidsverandering heeft aangeduid: het feit nl. dat de mens een andere houding aanneemt ten opzichte van het leven, terwijl verder die veranderde houding niet een toevallig resultaat is van het medisch optreden maar juist door dat optreden uitdrukkelijk wordt beoogd ¹⁾).

¹⁾ Het geval is denkbaar dat een persoonlijkheidsverandering, als waarvan hier sprake is, ook zou optreden als niet-bedoeld *gevolg* van een andere medische behandeling b.v. van de toediening van bepaalde vitaminen of, bij een lichamelijke afwijking, van hormonale behandeling om een gestoord evenwicht in de lichamelijke functies te herstellen. Dergelijke niet-opzettelijke persoonlijkheidsveranderingen heeft deze studie niet rechtstreeks op het oog. — Voor zover de term opzettelijke persoonlijkheidsverandering enige toelichting behoeft, zij gezegd dat daarmee hier wordt uitgedrukt dat bij de betreffende behandeling de persoonlijkheidsverandering *beoogd en bedoeld* is, en dat de behandeling juist met dat oogmerk wordt ondernomen; de persoonlijkheidsverandering treedt m.a.w. niet op als een louter (niet-bedoeld) *gevolg*. Wanneer men bij iemand een hersentumor wegneemt om diens leven te redden, is de eventueel optredende persoonlijkheidsverandering niet een opzettelijke; zoals het wegnemen van een door kanker aangetaste baarmoeder niet een opzettelijke onvruchtbaarmaking is. De hier gemaakte onderscheiding tussen opzettelijk en niet-opzettelijk komt overeen met de in de moraaltheologie gemaakte tussen direct en indirect volontair. Moreel is dit onderscheid zeer belangrijk, daar het direct volontaire (opzettelijke) op de moraliteit van de daad invloed uitoefent als *object* van de daad, het indirect

Ten aanzien nu van een dergelijk optreden stelt zich vooreerst, wat men zou kunnen noemen: een psychologisch probleem. Men zou wellicht ook kunnen spreken van een medisch of psychiatrisch probleem, in zover de vraag het psychisch welzijn, de geestelijke gezondheid van de mens betreft. De vraag stelt zich nl.: Brengt het bedoelde ernstige ingrijpen in deze totaliteit, in deze mens, een dergelijke wijziging teweeg, dat zij, zuiver psychologisch of medisch gezien, verantwoord is? M.a.w. wanneer de toestand voor en na de behandeling bezien wordt in psychologisch opzicht, of in termen van geestelijke gezondheid, moet men dan oordelen dat deze mens er door de verandering op vooruitgegaan is? De beantwoording van deze vraag hoort blijkbaar thuis bij psycholoog en arts.

Naast dit psychologisch probleem ligt er hier echter ook een *moreel probleem*, dat duidelijk van het eerste dient onderscheiden te worden. Dit probleem dat ons in deze studie zal bezighouden, kan men aldus formuleren: is het zedelijk toelaatbaar dat de mens op een dergelijke abrupte en min of meer mechanische wijze een verandering aanbrengt in zijn levenshouding, resp. in de levenshouding van een evenmens? Om een primitieve wijze van voorstelling te geven: een mens mag natuurlijk zijn levenshouding wijzigen in die zin dat hij, terwijl hij eerst droefgeestig was, nu *besluit* meer blijmoedig te zijn en uit kracht van dit besluit nu voortaan meer blijmoedig is. Maar enigszins anders ligt de zaak als men b.v. door een hersenoperatie of door medicamenten bij deze persoon de lichamelijke basis van zijn psychisch leven op dergelijke wijze beïnvloedt, dat voortaan droefgeestigheid a.h.w. onmogelijk wordt voor hem, althans juist vanuit zijn veranderde lichamelijkeheid ernstig wordt bemoeilijkt. De vraag is daarom: is het zedelijk verantwoord, willekeurig een dergelijke verandering in de levenshouding te bewerken? Deze voorlopige algemene vraagstelling zal naderhand nog nader gepreciseerd worden (Hfdst. IV).

Ten opzichte van deze vraag is reeds door sommige moraaltheologen in zover stelling genomen, dat zij de moraliteit van deze of gene bepaalde vorm van persoonlijkheidsverandering bespraken. Daarbij is het probleem echter meest op min of meer particularistische wijze bezien, en men had daarbij vaak meer het oog op de gunstige of ongunstige zijde van een *bepaalde vorm* van persoonlijkheidsverandering met name van leucotomie, terwijl men zich minder bezon op het morele probleem dat reeds gegeven is met persoonlijkheidsverandering-tout-court. M.a.w. met de opzettelijk van buiten af bewerkte wijziging als zodanig van de levenshouding

voluntaire als *gevolg* (omstandigheid). De invloed van het object van de daad op de moraliteit is een onvoorwaardelijke, die van het gevolg een voorwaardelijke.

van de mens. Het is de bedoeling van deze studie, kritisch na te gaan wat het morele karakter is van persoonlijkheidsverandering, zoals deze aanwezig is in diverse medische behandelingen die deze naam dragen; en daarbij met name aandacht te besteden aan de vraag of opzettelijke persoonlijkheidsverandering als zodanig, afgezien van de manier waarop zij wordt bewerkt en van de resultaten welke zij beoogt en bereikt, moreel toelaatbaar is. Tevens zal worden nagegaan onder welke voorwaarden eventueel een persoonlijkheidsverandering, zoals deze in bedoelde medische behandelingen aanwezig is, geoorloofd kan zijn.

Om tot een antwoord op de gestelde vraag te komen, zal men moeten nagaan wat de inhoud is van de persoonlijkheidsverandering, welke in de bedoelde medische behandelingen wordt bewerkt. Het begrip persoonlijkheidsverandering kan echter niet voldoende verduidelijkt worden zonder dat eerst blijkt wat het begrip persoonlijkheid inhoudt, terwijl dit laatste begrip op zijn beurt weer appelleert aan het begrip persoon. Daarom wordt in deze studie allereerst nagegaan de betekenis van persoon en persoonlijkheid, voor zover dit nodig is om tot een voldoende duidelijk begrip van persoonlijkheidsverandering te komen (Hfdst. I). Daarna wordt, voor zover nodig, het begrip persoonlijkheidsverandering nader toegelicht. Tevens worden de verschillende vormen van persoonlijkheidsverandering besproken, terwijl er daarbij op gewezen wordt, dat in de bedoelde medische behandelingen er inderdaad een verandering van de persoonlijkheid optreedt, zoals dit begrip vooraf verklaard is (Hfdst. II). Anders zou nl. niet blijken dat een moreel oordeel over persoonlijkheidsverandering, waarvan de inhoud is vastgelegd aan de hand van de betekenis van persoonlijkheid, ook toepasselijk is op de medische behandelingen, waaraan een verandering der persoonlijkheid wordt toegeschreven, m.a.w. de identiteit van het begrip persoonlijkheidsverandering, verkregen aan de hand van het begrip persoonlijkheid, met het begrip persoonlijkheidsverandering, zoals deze zich in die medische behandeling manifesteert, moet vaststaan, wil een moreel oordeel over de eerste ook gelden voor de tweede. Het feit dat er bij die behandeling zonder meer van persoonlijkheidsverandering gesproken wordt, geeft daarvoor geen voldoende zekerheid.

Het eigenlijke onderzoek naar het morele karakter van persoonlijkheidsverandering kan geschikt worden ingeleid door na te gaan hoe moraaltheologen in het verleden daarover reeds hebben geoordeeld (Hfdst. III). Daarbij zal dan blijken dat het probleem niet altijd zuiver gesteld is, en er eigenlijk een tweevoudige vraag gesteld moet worden: een principiële vraag: kan opzettelijke persoonlijkheidsverandering in beginsel geoorloofd zijn? en een feitelijke vraag: waarvan hangt de feitelijke geoorloofdheid af? (Hfdst. IV). Daarna

wordt nagegaan volgens welke methoden een antwoord op de eerste vraag gevonden moet worden (Hfdst. V), en vervolgens wordt aan de hand van die methoden een antwoord op de principiële vraag gegeven en verantwoord (Hfdst. VI). Eerst daarna kan dan de vraag naar de voorwaarden voor de zedelijke toelaatbaarheid in het concrete geval beantwoord worden (Hfdst. VII). Tenslotte wordt, bij wijze van toepassing, het gevonden antwoord geïllustreerd aan de meest ingrijpende en meest besproken vorm van persoonlijkheidsverandering, n.l. die welke door leucotomie bewerkt wordt (Hfst. VIII) ²).

²) Korthedshalve worden in de loop van deze studie de volgende afkortingen gebruikt: p. = persoon; ph. = persoonlijkheid; phv. = persoonlijkheidsverandering.

HOOFDSTUK I

PERSOON EN PERSOONLIJKHEID

Ph. is een begrip waarmee de moderne empirische psychologie zich intensief bezighoudt, en waaraan zij een aantal van ten dele zeer uitvoerige studies heeft gewijd. Om voor het onderhavige onderwerp het begrip ph. klaar te stellen, zal men dan ook moeten zien naar de betekenis en de zin die ph. in de moderne psychologie heeft. Het ligt immers voor de hand dat deze psychologische opvattingen, wellicht in een algemene en weinig omschreven vorm, meespreken wanneer bepaalde medische behandelingen benoemd en beschouwd worden als phv. M.a.w. deze benaming wijst er op, dat men in die behandelingen een verandering aanwezig acht van datgene wat volgens de moderne psychologie de globale inhoud is van het begrip ph.

De psychologische beschouwingen over dit begrip zijn echter onderling zeer gevarieerd, zodat het reeds om deze reden niet gemakkelijk is om tot een adaequaat en zeer omschreven beeld van de ph. volgens de moderne psychologie te komen. Daarbij is het begrip ph. ouder dan deze psychologie, het heeft een lange geschiedenis, en in de loop van deze geschiedenis zijn er aan het woord betekenissen gehecht die, ofschoon verschillend van de moderne psychologische zin, toch buiten de psychologie hun gelding behouden. En bij het hanteren van het psychologische begrip ph. laat men zich vaak beïnvloeden door reminiscenties die uit theologie en filosofie aan het woord ph. vastzitten. Wanneer de psychologie met het begrip ph. de mens en het menselijke benadert, zal zij dit doen overeenkomstig haar eigen methoden: zij wil empirisch te werk gaan en geeft aan deze term ph. een inhoud die op het vlak van de empirie ligt; beschrijvend en omschrijvend benadert zij daarin bepaalde waarneembare gegevens in de mens, zijn gedragingen, zijn uitingen en de onmiddellijk daaraan beantwoordende disposities. Theologie en filosofie geven een diepere bezinning, zijn, ook in de term ph., geneigd te verwijzen naar meer wezenlijke en substantiële aspecten van het menselijke; zij willen ook hier doordringen tot het diepere vlak van het zijn. Het is nodig ook deze opvattingen onder ogen te zien, om het psychologische begrip af te scheiden tegenover de verwante begrippen, om zijn inhoud zuiver te situeren

in de mens, om een achtergrond te vormen waartegen die inhoud scherp uitkomt, ten slotte om ondubbelzinnig duidelijk te maken, wat verandering van ph. wel en wat zij niet inhoudt. Bovendien mag van een theologische studie verwacht worden dat, waar gesproken wordt over ph., dit begrip geconfronteerd wordt aan het theologisch begrip van ph., om van daaruit te trachten een verduidelijking aan te brengen. De christelijke theologie heeft zich vanouds met dit begrip bezig gehouden, en daarbij in dit opzicht uiterst waardevolle elementen geleverd. Met name heeft St. Thomas van Aquino, voortbouwend op hetgeen de ontwikkeling der begrippen vóór hem had vastgelegd omtrent de betekenis van de term p., een analyse van dit begrip gegeven die voor een helder overzicht van de betekenis, ook voor die van het moderne begrip ph., van fundamenteel belang is. Daarom wordt, naast een weergave van de psychologische opvattingen over ph., in dit hfdst. tevens een beknopt overzicht gegeven van St. Thomas' leer over persoon. Het vervolg moge aantonen in hoeverre de overtuiging juist is, dat de weergave van Thomas' leer over p. en ph. voor het probleem der phv. waarde heeft.

De opbouw van dit hoofdstuk ligt nu voor de hand. Allereerst wordt een kort overzicht gegeven van de geschiedenis van het begrip persoon, tot het tijdstip waarop dit woord zijn vaste geijkte betekenis had, waarop in volgende eeuwen is voortgebouwd. Het waren vroeg-christelijke dogmatische bezinningen die hiertoe in hoofdzaak hebben bijgedragen.

Daarna wordt een uiteenzetting gegeven van St. Thomas' leer over het wezen van persoon: een leer die een speculatieve analyse wil zijn van het begrip, zoals dat in de voorafgaande eeuwen was vastgelegd.

De hier gegeven uiteenzetting is slechts summier, omdat het niet de bedoeling van deze studie is, een verhandeling over p. en ph. te geven; slechts dat wordt gegeven, wat nodig is om het begrip ph. te verklaren, voor zover dit voorwaarde is om tot een moreel oordeel over phv. te komen. Aansluitend aan de uiteenzetting van de leer over p. wordt aangegeven wat volgens St. Thomas het wezen van ph. is.

Deze speculatieve beschouwing van ph. gaat hier vooraf aan de empirisch-psychologische zowel omdat zij chronologisch de voorrang heeft als omdat zij kan bijdragen om de psychologische opvattingen zuiver te situeren.

De psychologische uiteenzetting van ph. die daarna volgt, moet vanzelfsprekend eveneens beperkt worden; het kan bovendien niet de eigen taak zijn van een theologische studie dit psychologisch onderzoek geheel zelfstandig te doen; zij zal in hoofdzaak refereren wat de psychologie daarover zegt, eventueel eenheid zoeken in de verschillende opvattingen.

Tenslotte wordt getracht de speculatieve en psychologische beschouwingen over ph. met elkaar te vergelijken, om te komen tot een klaar beeld van de ph., en daarmee een basis te vinden voor een adequate morele beoordeling.

§ 1. Geschiedenis van het begrip Persoon

1. Vóór-theologisch gebruik van de term „persona”

Met het latijnse woord „persona” werd oorspronkelijk aangeduid het toneelmasker, dat de Romeinse toneelspelers bij de theateropvoeringen droegen. Bij *Gellius* heet het: „Haeredis fletus sub persona risus est”¹⁾. Hieruit vloeide een andere meer algemene betekenis voort: het uiterlijk voorkomen van iets, dat de ware gedaante verbergt²⁾. Zo zegt b.v. *Seneca*: „Non hominibus tantum, sed et rebus persona demenda est et reddenda facies sua”³⁾. Een verder afgeleide betekenis kreeg het woord toen men er mee aanduidde de „rol” of de figuur die in het toneelspel door de acteur werd voorgesteld: bij *Plautus* en *Terentius* worden aan het begin van hun spelen de „personae” opgenoemd. Men kende ook „personae mutae”.

Een nieuwe ontwikkeling ging het gebruik van dit woord tegemoet toen persona niet alleen gezegd werd van de rol van de toneelspeler, maar ook van de rol die de mens in het algemeen in het leven speelt, m.a.w. van de taak die hij vervult, of van zijn levensstaat of hoedanigheid. In die zin zei b.v. *Cicero*: „Quam magnum est personam in republica tueri principis”⁴⁾. „Quam (philosophiam) qui proficitur, gravissimam mihi videtur sustinere personam”⁵⁾. „Ego autem has partes lenitatis et misericordiae... semper ego libenter, illam vero gravitatis severitatisque personam non appetivi”⁶⁾. Het lag in dezelfde lijn van ontwikkeling als persona ook ging betekenen: een mens, in zover hij een bepaalde hoedanigheid heeft, of in zover hij bepaalde gedragingen vertoont. Wanneer *Cicero* zegt: „Huius Stajeni persona, populo jam nota atque perspecta, ab nulla turpi suspicione abhorrebat”⁷⁾, dan schijnt de zin wel te zijn: zijn uiterlijk optreden, zijn waarneembare gedragingen wettigen zeer ernstige vermoedens.

Tenslotte verdwijnt uit de betekenis van persona ook deze laatste

¹⁾ *Gellius*, Noct. Att., lib. 17, cap. 14, (ed. Lugd. Batav., 1706, 781).

²⁾ Zie *Facciolati-Forcellini*, Totius Latinitatis Lexicon, i.v. persona, III, 365. — *Van Wageningen-Muller*, Latijns Woordenboek (*), 714.

³⁾ *Seneca*, Ad Lucilium Epist. 24, (ed. Biponti 1782, III, 77).

⁴⁾ *Cicero*, Or. Philippica VIII, c. 10, (Opera omnia, ed. Lipsiae, 1850, 635).

⁵⁾ *Cicero*, In Pisonem Oratio, c. 29, (Ibid., 554).

⁶⁾ *Cicero*, Pro Murena Oratio, c. 3, (Ibid., 432).

⁷⁾ *Cicero*, Pro Cluentio Oratio, c. 29, (Ibid., 381).

nuancering die nog herinnert aan zijn oorsprong uit de toneelwereld en het woord betekent dan enkel: individueel mens, een mens in zijn apartheid, of zelfs de mens zonder meer. In de juridische taal wordt deze betekenis vastgelegd, waarbij onderscheid gemaakt wordt tussen „persona” en „res”. In de *Digesta* van *Justinianus* heet het: „Omne jus quo utimur, vel ad personas pertinet, vel ad res, vel ad actiones”⁸⁾). Ook in het gewone spraakgebruik gaat in de 2e eeuw deze betekenis zich vastleggen⁹⁾).

2. De term „persona” in de vroeg-christelijke dogmatische twisten

Het is begrijpelijk dat het woord *persona*, toen het de individualiteit van de mens met enig relief uitdrukte, ook werd gebruikt door de vroeg-christelijke schrijvers om datgene wat wij thans algemeen de Goddelijke Personen noemen, aan te duiden, m.a.w. de drie onderscheiden Realiteiten in de Goddelijke Triniteit, die in de doopformule vernoemd werden. In deze betekenis vinden wij het woord o.a. reeds bij *Tertullianus* ($\pm 160 - \pm 222$): „Sed et omnes pene psalmi Christi personam sustinent... Animadvertite etiam Spiritum loquentem ex tertia persona de Patre et Filio: Dixit Dominus Domino meo... Sic et cetera quae nunc ad Patrem de Filio, vel ad Filium, nunc ad Filium de Patre, vel ad Patrem, nunc ad Spiritum pronuntiantur; unamquamque personam in sua proprietate constituunt”¹⁰⁾. De trinitarische formule „tres personae, una substantia” zou volgens *Michel* van *Tertullianus* afkomstig zijn¹¹⁾).

Men moet hierbij echter voor ogen houden, dat de term *persona*, aangewend in de leer over de Goddelijke Triniteit, aanvankelijk nog niet die scherp omschreven betekenis heeft, die de theologie naderhand met dat woord weergeeft. Eerst de twisten in de triniteitsleer en de christologie zouden aan deze term een meer afgebakende betekenis geven.

Het woord *persona* werd n.l. het latijnse equivalent voor de griekse term *hypostasis*, toegepast in de triniteitsleer. De betekenis van *hypostasis* was daarbij echter op zichzelf van de aanvang af allerm minst duidelijk en omschreven. Er is zelfs over dit woord groter onzekerheid geweest dan over *persona*. De twisten daaromtrent zijn voor ons onderwerp van weinig belang. Er werd gesproken, ook in orthodoxe zin, van drie Hypostasen in God, dan weer van slechts één goddelijke Hypostase, naar gelang men met *hypostase* de individualiteit (persoon) of de natuur bedoelde¹²⁾. De verwar-

⁸⁾ Corpus Jur. Civ., Dig., lib. I, tit. 5, 1.

⁹⁾ *Michel*, in: Dict. Théol. Cath., VII, 377. — Op deze uitvoerige studie van *Michel* steunt voor een groot gedeelte het hier volgend overzicht over de vroeg-christelijke ontwikkeling van de inhoud der termen *persona* en *hypostasis*.

¹⁰⁾ *Tertullianus*, Liber adv. Praxeam, cap. 9. (Migne, P.L., 2, 167).

¹¹⁾ *Michel*, in: Dict. Théol. Cath., VII, 377.

¹²⁾ *Michel*, l.c., 372-375.

ring in de trinitarische twisten, hieruit ontstaan en tevens o.a. uit de onzekere betekenis van het woord „ousia” (essentia), werd nog vergroot doordat ook de betekenis van het woord persona enigszins onvast werd. Het latijnse woord persona, dat in het Westen meer gebruikt werd om de drie Personen in de Triniteit aan te duiden, werd n.l. in het grieks weergegeven door het woord „prosopon”, hetgeen masker of aangezicht betekent: een vertaling die zeer verklaarbaar is gezien de oorspronkelijke betekenis van het woord persona. Daarmee werd echter de indruk gewekt dat men in het Westen met de formule „tres personae, una substantia” leerde dat Vader, Zoon en Heilige Geest slechts drie verschillende openbaringen of manifestaties zouden zijn van één Goddelijk Wezen, een leer die als Sabelliaanse ketterij bekend was ¹³⁾.

In 380 stuurde paus Damasus de op het 4e concilie van Rome (379) uitgesproken veroordelingen van diverse trinitarische en christologische opvattingen naar het Oosten. In de 21e stelling van dit schrijven wordt gezegd: „Si quis tres personas non dixerit veras Patris et Filii et Spiritus Sancti, aequales, semper viventes... haereticus est” ¹⁴⁾. In verband met de voorafgaande stellingen van het schrijven, — o.a. met de 1e stelling: „Anathematizamus eos qui non tota libertate proclamant, eum (n.l. Spir. S.) cum Patre et Filio unius potestatis esse atque substantiae” ¹⁵⁾ — wordt hier aan het woord persona een zin gegeven die in tegenstelling staat tot die van het woord substantia: de uitdrukking drie personen in God kan daarmee niet meer betekenen dat met de namen Vader, Zoon en Heilige Geest slechts drie openbaringsvormen van dezelfde goddelijke natuur werden aangeduid. Van de oorspronkelijke betekenis van persona (masker, aangezicht) werd geheel afgezien en zijn zin van persoon, suppositum, werd aanvaard en bekrachtigd, welke betekenis in het Oosten ook het woord hypostasis in de 4e eeuw geleidelijk meer en meer had aangenomen.

Tenslotte werd, in een in 382 opgestelde geloofsbelijdenis de betekenis van persona, zowel als die van hypostasis, nog officieel bevestigd door de volkomen gelijkstelling van beide termen ten opzichte van elkander, inclusief de griekse vertaling „prosopon” van het woord persona, en door de tegenstelling van beide termen ten opzichte van de éne „ousia” in God ¹⁶⁾. Voortaan duidde het woord persona en zijn grieks equivalent prosopon, in de triniteitsleer ondubbelzinnig aan wat wij ook tegenwoordig de Goddelijke Personen noemen. Het z.g. Symbolum Athanasianum is er een duidelijke uitdrukking van ¹⁷⁾. De betekenis van het woord als subsistent individu was voor de toekomst vastgelegd. Het latere

¹³⁾ Michel, l.c., 377-378.

¹⁴⁾ Denzinger, Enchiridion, n. 79.

¹⁵⁾ Denzinger, l.c., n. 59.

¹⁶⁾ Michel, in: Dict. Théol. Cath., VII, 385.

¹⁷⁾ Denzinger, Enchiridion, n. 39.

spraakgebruik, zowel het profane als het theologische, heeft zich aan deze zingeving aangepast en deze nog meer toegespitst.

Toen de onenigheden in de triniteitsleer luwden, kwamen de twisten in de christologie op (2e helft 4e eeuw). De godheid van Christus was wel reeds op het concilie van Nicea duidelijk vastgesteld (325), maar er was niet omschreven hoe godheid en mensheid in de éne Christus zich verhielden. Het geloof in de eenheid van Christus stelde de vraag van de menselijke natuur in Christus in haar verhouding tot de Persona Verbi. De kerkelijke schrijvers zagen zich daardoor genooddaakt, de betekenis van „persoon” opnieuw onder ogen te zien. Immers al lag door de ontwikkeling van de triniteitsleer de betekenis van persoon enigszins vast, er waren nog elementen van onzekerheid aanwezig, welke voor het geheim van Christus moeilijkheid konden opleveren. Niet alleen subsistentie, maar ook begrippen als: vrijheid, intellectieve kennis, independentie, begrippen die op hun beurt evenmin scherp omschreven waren, schenen door het begrip persoon geïmpliceerd te worden. Er was daarom aanleiding dat men, door te spreken van een tweevoudige vrijheid in Christus (goddelijke en menselijke), van een tweevoudige kennis enz., ook zou komen tot het aannemen van twee personen in Christus, waardoor Zijn eenheid teniet gedaan zou worden. Daarmee was de kwestie gesteld van de verhouding tussen de begrippen *persoon* en (menselijke) *natuur*; begrippen die, afgezien van de Openbaring, schijnbaar volkomen samenvallen, maar tussen welke de christologie, uitgaande van de Openbaring, gedwongen werd een onderscheid te maken. Het begrip persoon werd daardoor opnieuw scherper afgebakend.

De bijzonderheden van de strijd over deze kwestie kunnen hier gevoeglijk ter zijde gelaten worden. Belangrijk voor ons is het resultaat, voor zover dit een nadere precisering van het begrip persoon met zich meebracht. Vooral de beslissingen van Paus Leo I en van het Concilie van Chalcedon hebben hierin duidelijke formuleringen gebracht. De 28e dogmatische brief van *Leo I* (449), die door het Concilie van Chalcedon bij acclamatie werd aanvaard, legt er de nadruk op, dat *deze zelfde* tegelijk God en mens is: „Salva igitur proprietate utriusque naturae et substantiae, et in unam coeunte personam, suscepta est a maiestate humilitas, a virtute infirmitas...”¹⁸). „Propter hanc ergo unitatem personae in utraque natura intelligendam et filius hominis legitur descendisse de coelo, cum Filius Dei carnem de ea virgine, de qua est natus, assumpserit”¹⁹).

¹⁸) S. Leo M., Epist. XXVIII, c. 3. (Migne, P.L., 54, 763). — Denzinger, l.c., n. 143. — Cfr. Encycl. Sempiternus Rex, Acta A.S., 43 (1951), 634.

¹⁹) S. Leo M., l.c., c. 5. (Migne, l.c., 771. — Rouët de Journel, Enchiridion, n. 2183).

Hier wordt de *unitas personae* et de *dualitas naturae* in Christus vastgesteld, waardoor een onderscheiding gemaakt wordt tussen persoon en natuur: de concrete volkomen menselijke natuur, zoals zij in Christus aanwezig was, is nog geen persoon. Het Concilie van *Chalcedon* (451) verklaarde: „(... confiteri ... docemus...) unum eundemque Christum... nusquam sublata differentia naturarum propter unionem magisque salva proprietate utriusque naturae, et in unam personam (prosopon) atque subsistentiam (hypostasin) concurrente, non in duas personas partitum aut divisum...”²⁰). Op het tweede Concilie van Constantinopel (553) werd dit opnieuw omschreven²¹).

Voortaan stond in de christologie vast: één persoon subsisterend in twee naturen, of één subsistentie (hypostase) in twee naturen; m.a.w. de concrete volkomen menselijke natuur van Christus is nog geen persoon. Het begrip persoon, synoniem met hypostase en subsistentie, werd nu gesteld tegenover het begrip natuur²²), en gezuiverd van de begrippen die het adequaat schenen te bepalen: vrijheid, intellectieve kennis: de latere theologie zou aantonen dat deze elementen thuis horen in het begrip natuur²³) en zij zou ook het begrip persoon nader omschrijven, zijn inhoud speculatief ontleden.

3. De definitie van Boetius

Uiterst belangrijk voor de vastlegging van het begrip persoon en voor de nadere analyse van zijn inhoud is de definitie geweest die Boetius (480—525) er van gaf: „Persona est rationalis naturae individua substantia”²⁴). Door de invoeging van de *rationalitas* als element van het persoon-zijn werd het begrip persoon scherp afgescheiden van hypostasis (en het later gebruikelijke „supposi-

²⁰) Denzinger, *Enchiridion*, n. 148.

²¹) Denzinger, *l.c.*, n. 216.

²²) „Quodsi quaeratur, quam ex ratione id contingat, ut in oppugnando errore tanto nitore tantaque efficacia Chalcedonensis Concilii elocutiones prae-polleant, inde remur potissimum hoc provenire, quod ibidem, qualibet amota ambiguitate, propriissima nomina adhibentur. Etenim in Chalcedonesi fidei definitione vocibus personae et hypostasis (πρόσωπον-ὑπόστασις) eadem notio subicitur, nomini autem naturae (φύσις) alia vis inest neque unquam ejus significatio pro illis nominibus sumitur..... A Chalcedonensibus vero patribus quod in illis vocibus labile et incertum erat prorsus fuit ademptum: aequantes enim nomina in trinitaria theologia adhibentur iis, quae Dominicam Incarnationem enuntiant idem fecerunt naturam et essentiam (οὐσία) idem personam et hypostasim, a quibus duo superiora nomina omnino distinguenda esse putarunt”. *Encycl. Sempiternus Rex*, *Acta A.S.*, 43 (1951), 635-636.

²³) Het woord subsistentie, dat als vertaling van hypostasis een volwaardig synoniem van persoon was, is in de latere theologie echter meer opgetreden als synoniem met substantia (werd er althans mee in verband gebracht), dat, bij aanwending in de triniteitsleer, juist tegenover persoon gesteld werd. één wezen of één substantia in drie Personen.

²⁴) Boetius, *Liber de persona et duabus naturis contra Eutychen et Nestorium*, cap. 3. (Migne, P.L., 64, 1343).

tum"), en werd persoon-zijn uitdrukkelijk beperkt tot wezens met verstand en vrije wil. In de trinitarische en christologische twisten waren de woorden hypostase en persoon (prosopon) min of meer als synoniem beschouwd ²⁵), hetgeen begrijpelijk is, omdat er aan een apart woord voor het subsistente intellectieve wezen geen behoefte bestond: in die twisten ging de vraag uitsluitend over de subsistentie, het op-zichzelf-bestaan, zowel ten aanzien van de drie Personen in God, waarvan het persoon-zijn geaffirmeerd werd, als ten aanzien van de menselijke natuur in Christus, waarvan het persoon-zijn werd ontkend. Boetius reserveert het woord persoon uitdrukkelijk voor intellectieve wezens. Toch blijft ook bij hem in het persoon-zijn de nadruk vallen op de subsistentie (de hypostase), in zijn definitie aangeduid als „individua substantia". De subsistentie vindt immers haar hoogste uitdrukking en belichaming bij de intellectuele wezens. Persoon-zijn wordt vooral gezien als het op-zich-staan, in de afgescheidenheid van andere individuen, van andere intellectieve wezens. De voorafgaande ontwikkeling van het begrip persoon en zijn gebruik in de theologische twisten als equivalent voor hypostase maken deze benadrukking, die zich ook bij St. Thomas zou doorzetten, alleszins verklaarbaar.

De definitie van Boetius is door de scholastieke theologie overgenomen, vooral door St. Thomas en zijn school, en tot uitgangspunt gemaakt van haar onderzoekingen hieromtrent. Het persoonsbegrip blijft cirkelen rond de definitie van Boetius, al zal door de verschillende stromingen het accent anders gelegd worden.

§ 2. De leer van St. Thomas over persoon

1. Persoon in metaphysieke zin

Als *St. Thomas van Aquino* de definitie van Boetius bespreekt, merkt hij op, dat daarin het woord substantia geschikt vervangen zou kunnen worden door „subsistentia": substantia duidt in die definitie n.l. de hypostase aan, het subsisterend individu; dat zou beter en ondubbelzinniger uitgedrukt kunnen worden door subsistentia ²⁶), omdat substantia veel gebruikt werd om de essentie aan te geven (die in God één is, terwijl er drie Hypostasen of Personen in God zijn). Het woord substantia had n.l. een tweevoudige betekenis: als *substantia prima* betekent het hypostase, het suppositum (sub-sistentia): dit particuliere subsisterende; als *substantia secunda* (in deze zin meer gebruikelijk, vooral in de triniteitsleer) betekent het de essentie, de quidditas (ousia) ²⁷).

²⁵) Zie Michel, Dict. Théol. Cath., VII, 406.

²⁶) *St. Thom.*, I, 29, 2, ad 2. Volgens Michel (l.c., 371) had reeds Rufinus (begin 5e E.) hierop gewezen.

²⁷) „Substantia non ponitur in definitione personae secundum quod significat

Als St. Thomas spreekt over persoon, denkt hij aan individualiteit, aan de absolute eenmaligheid van het wezen dat persoon is, aan zijn numerieke eigenheid, zijn afscheiding tegenover alle andere individuele wezens; de nadruk valt bij hem op het in-zichzelf-bestaan van de persoon, dat met de individualiteit van een zelfstandig wezen, zoals de persoon is, onmiddellijk gegeven is; persoon-zijn verwijst bij St. Thomas naar de subsistentie ²⁸).

De beklemtoning hiervan in de vroegere dogmatische twisten over het persoon-zijn, en de invloed daarvan bij Boetius, hebben door deze ook hun weg gevonden naar de leer van St. Thomas. Ofschoon het persoon-zijn slechts aan redelijke wezens wordt toegekend, valt bij de vraag naar persoon-zijn de nadruk toch niet primair op de redelijkheid, maar op de subsistentie; weliswaar is het op-zichzelf-bestaan ook in niet-redelijke wezens aanwezig, maar het wordt in de vorm van per-se-agere op speciale en volmaaktere wijze gevonden bij de redelijke wezens; reden waarom de subsistente redelijke wezens met de naam persoon onderscheiden worden van de subsistente niet-redelijke wezens ²⁹). Individuum, hypostase, prima substantia zijn het grondidee, waarvan persoon slechts een nuancering is ³⁰). Persoon-zijn betekent: singulier of individueel zijn, dit individuele wezen zijn, van andere wezens onderscheiden zijn. De vraag naar het persoon-zijn van de mens heeft daarom voor St. Thomas niet de zin van: waardoor is de mens een redelijk wezen?, maar zij betekent: waardoor is deze mens zichzelf? waardoor bestaat hij als eigen afzonderlijk wezen?

Het antwoord op die vraag is voor St. Thomas allereerst: deze persoon is dit individuele wezen krachtens een binnen dit wezen

essentiam, sed secundum quod significat suppositum Quod patet ex hoc quod additur „individua”. Ad significandam autem substantiam sic dictam habent Graeci nomen hypostasis. Unde sicut nos dicimus tres personas, ita ipsi dicunt tres hypostases. Nos autem non consuevimus dicere tres substantias, ne intelligerentur tres essentiae propter nominis aequivocationem”. I, 30, 1, ad 1. „Nomen substantiae, quod secundum proprietatem significationis respondet hypostasi, aequivocatur apud nos, cum quandoque significat essentiam, quandoque hypostasim”. I, 29, 2, ad 2. Cfr. *ibid.*, a. 1, ad 2; a. 2, c.

²⁸) „Nomine personae significatur formaliter incommunicabilitas sive individualitas subsistentis in natura”. de Pot., 9, 6, c. — „Forma significata per nomen personae non est essentia absolute, sed illud quod est principium incommunicabilitatis sive individuationis” *Ibid.*, ad 6. — „per se quidem (persona) significat substantiam intellectualem individuum, quaecunque sit illa, et qualitercunque individuetur”. I Sent., 23, 1, 3, sol. Cfr. *Welschen O.P.*, in *Revue Thom.*, 24 (1919), 5; *Pennock M.S.C.*, Persoonlijkheid en Opvoeding, 53, 55.

²⁹) „Inter individua substantiarum rationalium individuum in rationali natura speciali nomine nominatur, quia ipsius est proprie et vere per se agere”. De pot. 9, 2, c. — Zie hieronder noot 50.

³⁰) „Sicut ergo hoc nomen quod est hypostasis, secundum graecos, vel substantia prima, secundum latinos, est speciale nomen individui in genere substantiae, ita hoc nomen persona est speciale nomen individui rationalis naturae”. l.c.

zelf liggend beginsel, krachtens iets wat met dit individuele wezen gegeven is; de persoon is individueel krachtens en door zichzelf. Dit beginsel van individuatie heeft de persoon in zichzelf, omdat hij subsisteert, omdat hij het bestaan heeft uit en door zichzelf. De subsistentie ligt daarom aan de basis van de persoons-individualiteit, omdat dit een individualiteit is uit het persoons-individu zelf. De persoon heeft zijn individualiteit uit zichzelf, uit eigen wezensbeginselen, in tegenstelling b.v. met het accident, dat geïndividueerd wordt door iets anders, n.l. door het subject, de drager van het accident³¹). De persoon heeft in eigen constitutie iets waardoor hij onderscheiden is van alle andere individuen: daarom zegt persoon juist subsistentie, op-zichzelf-bestaan³²): hij is individueel uit en door zichzelf, zoals elke substantia prima of hypostase, waarvan immers persoon een bijzondere species is.

Dat aan de persoon inherente beginsel van individualiteit is bij de Goddelijke Personen de respectieve trinitarische relatie³³), bij de engelen de essentie of species zelf (de engelen zijn door hun essentie of soort van elkander onderscheiden)³⁴); bij de mens is dat het lichaam, waarin het mens-zijn be-lichaamd is³⁵). Bij de mens n.l. heeft de vraag naar het persoon-zijn, naar het onderscheiden zijn van de andere individuen, ook te maken met het concrete gegeven dat er niet alleen vele individuele wezens zijn, maar vele individuen juist van dezelfde soort, m.a.w. wezens die iets gemeenschappelijks hebben, de essentie of substantia secunda, terwijl er toch iets is dat aan ieder afzonderlijk toekomt met uitsluiting van de anderen. Vandaar de vraag: hoe komt het dat de mens zichzelf is, uit zichzelf een gesloten en afgescheiden wezen is, ondanks de natuur die hij met anderen gemeen heeft. Vandaar de vraag: hoe komt de substantia secunda, de essentia, tot de substantia prima,

³¹) „Substantia (en dus ook de persoon) individuatur per seipsam, sed accidentia individuatur per subjectum quod est substantia”. I, 29, 1. c.

³²) „Prima substantia (dus ook persoon) significat eam (n.l. naturam generis) ut individualiter subsistentem”. De Pot., 9, 2, ad 6. — „Oportet quod persona divina significet subsistens distinctum in natura divina, sicut persona humana significat subsistens distinctum in natura humana”. Ibid., 4, c.

³³) „Distinguitur autem (Deus genitus a Deo generante) per ipsam relationem, quae est ab alio habere naturam, ita quod in Filio ipsa relatio filiationis tenet locum omnium principiorum individuantium in rebus creatis”. De Pot., 2, 1, ad 3.

³⁴) „Omnes angeli differunt specie secundum diversos gradus naturae intellectivae”. I, 50, 5, ad 1. — „Individuatio in angelis non est per materiam sed per hoc quod sunt formae subsistentes”. De Spirit. creat., 8, ad 13. Cfr. I, 3, 2, ad 3.

³⁵) „In rebus sensibilibus... natura alicuius speciei per materiam individuatur”. I, 39, 2, c. — „Persona in quacunque natura significat id quod est distinctum in natura illa; sicut in humana natura significat has carnes et haec ossa et hanc animam, quae sunt principia individuantia hominem.” I.c., 29, 4, c. — „Principium singularitatis in rebus materialibus est materia individualis”. I.c., 86, 1, c.

tot de individua substantia? Voor St. Thomas is het antwoord: de substantia secunda wordt ingeperkt, gecontraheerd tot deze substantia (prima) door haar inherentie aan deze materie, d.i. door de „materia signata quantitate”, de materie voor zover zij onder de uitgebreidheid valt ³⁶⁾. Deze materie, die een component is van deze mens, individueert de mens tot deze mens, maakt dat de mens zichzelf is, en uit zichzelf is.

De eerste en meest fundamentele reden van de individualiteit van de mens ligt dus in zijn *wezens*beginselen, in de eigen constitutie. Zij is van metafysische aard, betreft de individualiteit door de *zijns*akt: de mens is individueel door zijn subsistente *zijn*. Dit subsistente zijn, de metafysische subsistentie is de eerste en diepste betekenis van subsisteren; en deze is het die allereerst de mens maakt tot *deze* mens, die hem zichzelf doet zijn. En omdat de persoon bij St. Thomas juist gezien wordt als individuele mens, daarom wordt het persoon-zijn gegeven door de subsistentie: de mens is persoon door het op zich bestaan.

Uit deze subsistentie vloeit onmiddellijk een kenmerkende eigenschap van de persoon voort: de absolute *incommunicabilitas* ³⁷⁾. Zodra iets op enige wijze meegedeeld is, „van” iets anders is, door iets anders geassumeerd wordt, is er geen persoon meer. Een persoon kan niet *van* iets anders zijn, zij subsisteert, heeft het zijn uit en door zichzelf. Het zijn hebben door iets anders, of in iets anders, strijdt met het wezen zelf van persoon. Hierop baseert St. Thomas de leer, dat de menselijke natuur van Christus geen persoon is: zij wordt door de Persona Verbi aangenomen als de menselijke natuur van deze Persoon ³⁸⁾. Daarom is ook de menselijke ziel alleen geen

³⁶⁾ „Illa quae differunt numero in genere substantiae, non solum differunt accidentibus sed etiam forma et materia. Sed si quaeratur quare haec forma differt ab illa, non erit alia ratio nisi quia est in alia materia signata. Nec invenitur alia ratio, quare haec materia sit divisa ab illa nisi propter quantitatem. Et ideo materia subjecta dimensionibus intelligitur esse principium hujus diversitatis”. In Boeth. de Trin. qu. 4 (lect. I, qu. 2), art. 2, ad 4. — Bij de leer over de „materia signata quantitate” als individuatie-beginsel hebben we niet primair te doen met bepaalde *physische* quantiteits-theorieën van St. Thomas (hylemorfisme), hij is hier op metafysisch terrein, materia signata quantitate betekent alleen dat de materie „partes extra partes” heeft: een leer die onafhankelijk is van zijn *physische* theorie over quantiteit.

³⁷⁾ Zie hierboven noot 28. — I Sent., 25, 1, 1, ad 7. — „Triplex incommunicabilitas est de ratione personae, scil. partis, secundum quod est completum, et universalis, secundum quod est subsistens; et assumptibilis, secundum quod id quod assumitur transit in personalitatem alterius et non habet personalitatem propriam”. III Sent., 5, 2, 1, ad 2.

³⁸⁾ „Naturae assumptae non deest propria personalitas propter defectum alicujus quod ad perfectionem humanae naturae pertineat, sed propter additionem alicuius quod est supra humanam naturam, quod est unio ad divinam personam”. III, 4, 2, ad 2.

persoon: zij is deel van iets anders, van de mens ³⁹⁾).

Met de individualiteit-uit-zichzelf en de subsistentie van de persoon hangt nog een andere eigenschap zeer nauw samen: haar *geslotenheid*. Allereerst heeft dit de zin van wat men zou kunnen noemen: de absolute *on-vergankelijkheid* van de persoon: de persoon kan niet in een ander overgaan, hij kan nooit een ander persoon worden. Deze persoon A wordt geïndividueerd door zichzelf, door iets wat van A is (door dit lichaam). Individuatie door iets wat niet van A is, zou maken dat dit aldus geïndividueerde wezen, juist niet meer het wezen is dat A was, en dat dit nieuwe wezen ook niet „uit” A geworden is. Men zou kunnen zeggen dat persoon A heeft opgehouden te bestaan, en dat persoon B begon te bestaan, maar persoon A is niet persoon B geworden: er is tussen beiden geen overgang ⁴⁰⁾, omdat er niets gemeenschappelijks is.

Vervolgens houdt die geslotenheid van de persoon ook in, dat deze een *totaliteit* is, een volkomenheid, iets compleets. De totaliteit hoort tot de *ratio personae* ⁴¹⁾. Aan de persoon kan niet iets worden toegevoegd waardoor hij méér persoon zou zijn; evenmin kan iets hem worden ontnomen waardoor zijn persoon-zijn zich zou verengen. Persoon-zijn is gegeven met de subsistentie van de mens, met zijn individualiteit-uit-zichzelf: zolang hij die behoudt, m.a.w. zolang hij bestaat, blijft hij het persoon-zijn onverkort en onvermeerderbaar behouden. Persoon-zijn is daarom „in indivisibili”, laat geen meer en minder toe, kent geen verandering ⁴²⁾.

³⁹⁾ „Quia ratio partis contrariatur rationi personae,..... ideo anima separata non potest dici persona, quia quamvis separata non sit pars actu, tamen habet naturam ut sit pars”. III Sent., 5, 3, 2, c. Cfr I, 75, 4, ad 2.

⁴⁰⁾ Om deze reden ontkent St. Thomas dat het Woord bij de Menswording een voorafbestaande (concrete) menselijke natuur kon aannemen. Een dergelijke individuele mensennatuur zou dan immers reeds persoon zijn vóór de vereniging met het Woord. Ofwel zou dan deze vereniging twee personen in Christus tot resultaat hebben (hetgeen in strijd is met de Openbaring) ófwel die vooraf bestaande mensennatuur zou moeten ophouden te bestaan: de ene persoon kan blijkbaar niet de andere worden: „si vero hypostasis vel persona illa non remaneret in ea natura in qua assumenda a Verbo praeexistisset, hoc sine corruptione accidere non potuisset *nullum enim singulare desinit esse hoc quod est nisi per corruptionem* Sic igitur oportuisset illum hominem corrumpi qui unioni praeexistisset, et per consequens naturam humanam in eo existentem”. C. Gent., IV, 43, Si enim... Cfr. III, 4, 1, ad 3. — „De ratione mutationis est quod *aliquid idem se habeat aliter nunc et prius*”. I, 45, 2, ad 2.

⁴¹⁾ „Suppositum significatur ut totum .. et quod dictum est de supposito, intelligendum est de persona in creatura rationali vel intellectuali”. III, 2, 2, c. — „Persona significat quid completum et per se subsistens in natura rationali”. Ibid., 16, 12, ad 3. Cfr. IV Sent., 5, 1, 3, ad 3.

⁴²⁾ De hier aangegeven kenmerken van St. Thomas' leer over de persoon: geslotenheid, totaliteit, zijn zeer belangrijk in verband met hetgeen naderhand gezegd zal worden over de aard van verandering van de persoonlijkheid. Hier wordt reeds duidelijk, dat een persoonlijkheidsverandering niet de zin kan hebben

Over de verhouding persoon en *individuele* natuur behoeft in verband met het onderwerp van deze studie niet gesproken te worden. Volgens *Ruding*⁴³⁾ zou St. Thomas dichter bij de opvatting staan, dat de menselijke natuur, zodra zij als individueel wordt geconcipieerd, in feite een persoon uitmaakt (uitgenomen bij Christus, waar de individuele mensennatuur onderscheiden is van de Persoon); terwijl de scholastieke theologen na St. Thomas de opvatting zouden voorstaan, dat de individuele natuur nog geen persoon is en nog een nieuwe element behoeft om persoon te worden.

Uit het tot hertoe gezegde blijkt dus dat, als St. Thomas spreekt over persoon-zijn, hij het oog heeft op de subsistentie, op de individualiteit, niet primair op de rationalitas. Ontwifelbaar is ook voor hem het persoon-zijn beperkt tot de redelijke wezens. Maar als hij over de redelijke wezens de vraag stelt naar het persoon-zijn, dan vraagt hij niet naar de rationalitas, niet naar het onderscheiden-zijn van het redelijk wezen ten opzichte van de niet-redelijke wezens (een vraag die overigens volkomen haar betekenis heeft), maar dan vraagt hij naar het onderscheiden zijn ten opzichte van andere redelijke wezens⁴⁴⁾, m.a.w. de vraag naar het persoon-zijn is voor St. Thomas een vraag die zich vanzelfsprekend alleen stelt ten aanzien van redelijke wezens, maar bij deze redelijke wezens vraagt zij niet naar de redelijkheid maar naar het individueel-zijn. En daardoor wordt verwezen naar de subsistentie, het op zichzelf bestaan, het hebben van het concrete zijn uit zichzelf. Voor dit subsistente-zijn is de rationalitas niet constitutief. Vraag en antwoord liggen voor St. Thomas in het vlak van de metafysiek, en persoon-zijn betekent voor hem primair de subsistente individualiteit, die geen meer en minder kent, waaraan geen verandering of toevoeging mogelijk is⁴⁵⁾.

Over de betekenis van deze beschouwingswijze van St. Thomas moet nog iets gezegd worden in verband met de door meerdere

van overgang in een ander persoon (persoon A wordt persoon B) of van het verkrijgen of verliezen van een kwaliteit, die het metafysiek persoon-zijn uitmaakt aan de subsistente individualiteit kan niet geraakt worden er kan slechts sprake zijn van wijzigingen van modaliteiten, van dingen die accidenteel zijn aan het metafysiek persoon-zijn.

⁴³⁾ *Ruding*, in *Bijdragen*, 7 (1946), 233, 237, 244. — *Ibid.*, 8 (1947), 65-67.

⁴⁴⁾ „Persona igitur in quacunque natura significat id quod est distinctum in natura illa, sicut in humana natura significat has carnes et haec ossa et hanc animam quae sunt principia individuantes hominem”. I, 29, 4, c.

⁴⁵⁾ In het voorafgaande is slechts zeer summier de betekenis van persoon als subsistent individu bij St. Thomas (persoon in metafysieke zin) verklaard en aan de woorden van St. Thomas geverifieerd. Het kader van dit werk laat geen grotere uitvoerigheid toe. Grondiger wordt het onderwerp behandeld bij *Welschen O.P.*, in *Revue Thom.*, 24 (1919), 1-26, en vooral bij *Ruding*, in *Bijdragen*, 7 (1946), 231-273.

auteurs gegeven voorstelling, dat de rationalitas het persoon-zijn aan de mens geeft.

Persoon-zijn impliceert volgens St. Thomas twee dingen: op zichzelf bestaan, en vervolgens rationeel wezen zijn: persoon-zijn komt n.l. alleen aan redelijke wezens toe. Zonder deze beide kwaliteiten is persoon-zijn niet denkbaar. Beide zijn even onmisbaar, hoewel het eerste een meer fundamentele kwaliteit is, en door het tweede voorondersteld wordt. Nu kan men bij de vraag naar het persoon-zijn een van beide aspecten tot uitgangspunt nemen, als gegeven aanvaarden. En wanneer men dan, van het gegeven van de rationalitas uitgaande, vraagt: waardoor is dit rationele wezen een persoon, dan is het antwoord: door zijn subsistente zijn, door zijn op zich bestaan. Wanneer men echter omgekeerd zou te werk gaan, en, de subsistentie als uitgangspunt nemend, zou vragen: waardoor wordt het subsistente wezen (de substantia prima) tot persoon, dan zou het antwoord zijn door de rationalitas. M.a.w. de vraag naar het persoon-zijn kan de zin hebben van een vraag naar de grond van de afscheiding van dit wezen (mens) ten aanzien van andere rede-wezens, en het antwoord is dan: de individualiteit (de subsistentie) maakt de persoon. Zij kan echter ook de zin hebben van een vraag naar afscheiding van de op zich bestaande wezens van een andere soort, en dan is het antwoord: de rationalitas maakt de substantie tot persoon ⁴⁶⁾. Beide antwoorden vertegenwoordigen niet twee verschillend meningen over persoon-zijn, maar zij geven een andere beschouwingswijze, een accent-verschuiving, voortkomend uit een ander uitgangspunt.

St. Thomas stelt uitdrukkelijk de vraag volgens de eerst aangegeven zin; hetgeen begrijpelijk is wegens het verband waarin hij het meest uitdrukkelijk over persoon-zijn spreekt: n.l. in de triniteitsleer en de christologie: op beide plaatsen is de vraag naar de subsistentie aan de orde. Bovendien: ofschoon de persoon feitelijk én individualiteit (subsistentie) én rationaliteit impliceert, wordt door het woord persoon formeel slechts de individualiteit *betekend*: persoon zegt „*in recto*”, krachtens de eigen betekenis van de term, individualiteit (uit zichzelf) ⁴⁷⁾. De individualiteit is de „*intentio, sub qua significat nomen personae rem suam*” ⁴⁸⁾. Weliswaar wordt deze individualiteit slechts bij het redewezen met persoon aangeduid, terwijl zij in andere wezens met andere termen betekend wordt (subsisteren, *per se esse*); maar als van het redewezen gezegd wordt

⁴⁶⁾ „Per hoc quod dicitur „substantia”, excluduntur a ratione personae accidentia quorum nullum potest dici persona, per hoc vero quod dicitur „individua”, excluduntur genera et species in genere substantiae, quae etiam personae dici non possunt, per hoc vero quod additur „rationalis naturae”, excluduntur inanimata corpora plantae et bruta, quae personae non sunt” De Pot., 9, 2, c.

⁴⁷⁾ Zie hierboven noot 28.

⁴⁸⁾ *Ruding*, in *Bijdragen*, 7 (1946), 270

dat het persoon is, dan wordt daarmee als zodanig uitgedrukt dat het (uit zich) individueel is.

Men moet daarom Thomas' antwoord, dat de subsistentie aan de mens de eerste en diepste individualiteit geeft, niet zo verstaan alsof de *rationalitas* met persoon-zijn niets te maken zou hebben, evenmin zo, alsof de subsistentie aan *elk* wezen het karakter van persoon zou geven. Slechts wanneer het subsisteren toekomt aan een redelijk wezen, is er een persoon.

Wanneer men nu ten aanzien van het verschil tussen St. Thomas' opvatting en een andere zienswijze, waarin de nadruk meer wordt gelegd op de *rationalitas* als persoon-makend element, zou menen dat in deze andere beschouwing van de persoon het specifieke van de mens meer wordt benadrukt en daarom het persoon-zijn zuiverder wordt benaderd, dan is hierop te zeggen, dat het uitgangspunt van deze gedachtengang weliswaar juist is, de conclusie echter daarom niet zonder meer aanvaardbaar. Deze conclusie veronderstelt reeds dat persoon-zijn in laatste instantie geconstitueerd wordt door het mens-zijn meer dan door de subsistentie, of beter: dat de menselijke essentie het eigenlijke bepalende element is van het persoon-zijn. De *rationalitas* is inderdaad een meer specifieke hoedanigheid van de mens dan het subsistent-zijn, het uit-zichzelf en op-zichzelf bestaan, dat immers ook aan niet-redelijke individuen toekomt. Doch daartegenover geeft het redelijk-wezen-zijn, de *rationalitas*, voor zover zij universeel genomen wordt en de zijns-subsistentie niet impliceert, weliswaar een onderscheiding van de mens met betrekking tot de onredelijke wezens, echter geen onderscheiding ten opzichte van andere mensen; zij geeft niet de definitieve onderscheiding van *dit* wezen ten opzichte van *alle* andere individuen. Voor St. Thomas is de vraag naar persoon-zijn een vraag naar deze laatste en uiterste onderscheiding: een vraag naar het allerindividueelste in de mens.

2. *Persoon in psychologische zin*⁴⁰⁾

De nadruk die St. Thomas legt op de subsistentie als element van de persoon, komt nog in een beter licht te staan, wanneer men bedenkt, dat ook het persoon-bepalend element van de *rationalitas* volgens St. Thomas kan beschouwd worden als een vorm van subsistentie, als een volmaaktere en hogere individualiteit.

Inderdaad, ook als St. Thomas vraagt naar de betekenis van de

⁴⁰⁾ Om verwarring te voorkomen wijs ik er op dat hetgeen onder deze titel besproken wordt, niet dient verward te worden met de opvatting van persoon-(lijkheid) in de moderne psychologie, waarover naderhand gesproken wordt. Ter onderscheiding wordt daarom hier gesproken van filosofisch-psychologische ph., terwijl de moderne opvatting kan aangeduid worden als empirisch-psychologische ph.

rationalitas voor het persoon-zijn, denkt hij aan individualiteit, aan de volkomen afzonderlijkheid van het persoon-wezen. Zozeer staat het voor hem vast: als men van een wezen zegt dat het persoon is, praediceert men van dat wezen de eigen-standigheid tegenover andere wezens. Persoon-zijn drukt de volkomen individualiteit van het wezen uit.

Hierboven is er reeds op gewezen dat volgens St. Thomas het op-zich-bestaan op een bijzondere wijze verwerkelijk is in de redelijke wezens, dus ook in de mens. De mens is een wezen, waarbij niet alleen de zijns-beginselen geheel binnen hem zelf liggen, maar dat bovendien in zichzelf volledig de beginselen van handelen vindt: hij is een wezen, dat uit en door zichzelf handelt, dat zichzelf tot handelen bepaalt. De mens heeft in zichzelf het meesterschap over het eigen handelen: hij kan uit zichzelf bepalen of hij zal handelen of niet handelen. Door dit per-se-agere is de mens op hogere wijze zelfstandig, op-zich-bestaand, subsistent dan de niet redelijke wezens⁵⁰). Dit meesterschap over het handelen gaat terug op de wilsvrijheid, welke op haar beurt weer steunt op het niet-gedetermineerd zijn van het oordeel, op de indifferentie van de kennis: vrij zijn in het handelen wil zeggen: meester zijn van zijn oordeel. De wilsvrijheid steunt dus op de intellectieve aard van de mens⁵¹). Daarmee wordt door de *rationalitas* van de mens een hogere volmaaktheid gegeven aan zijn subsistentie en wordt zij tot een element dat constitutief is voor de *aan de mens eigen vorm* van subsistentie, van zich zelf zijn.

Men moet echter voor ogen houden dat deze bijzondere vorm van subsisteren de andere meer algemene vorm van subsistentie, waarover hierboven gesproken is, vooronderstelt: voor de algemene subsistentie in metafysische zin is de *rationalitas* niet constitutief,

⁵⁰) „Adhuc quodam specialiori et perfectiori modo invenitur particulare et individuum in substantiis rationalibus, quae habent dominium sui actus, et non solum aguntur, sicut alia, sed per se agunt. Actiones autem in singularibus sunt. Et ideo etiam inter ceteras substantias quoddam speciale nomen habent singularia rationalis naturae, et hoc nomen est persona”. I, 29, 1, c. — „Sicut substantia individua proprium habet quod per se existat, ita proprium habet quod per se agat... Hoc autem quod est per se agere, excellentiori modo convenit substantiis rationalis naturae quam aliis. Nam solae substantiae rationales habent dominium sui actus, ita quod in eis est agere et non agere; aliae vero substantiae magis aguntur quam agunt. Et ideo conveniens fuit ut substantia individua rationalis naturae speciale nomen haberet. De Pot., 9, 1, ad 3. — Zie hierboven noot 29.

⁵¹) „Homo agit iudicio, quia per vim cognoscitivam iudicat aliquid esse fugiendum vel prosequendum. Sed quia iudicium istud non est ex naturali instinctu in particulari operabili, sed ex collatione quadam rationis, ideo agit libero iudicio, potens in diversa ferri; ratio enim circa contingens habet viam ad opposita... Et pro tanto necesse est, quod homo est liberi arbitrii ex hoc ipso quod rationalis est”. I, 83, 1, c.

zoals gezegd is. Er is dus subsistentie in tweevoudige zin: vooreerst de eigenlijke subsistentie, metaphysiek beschouwd, die zegt dat een persoon de zijnsbeginselen en de zijns-akt heeft uit zichzelf, de constitutieve elementen daarvan heeft binnen zichzelf. Vervolgens de hogere vorm van subsistentie, welke niet op de zijns-beginselen betrekking heeft, niet op metaphysiek plan ligt en daarom subsistentie is in oneigenlijke zin: een subsisteren waarbij men niet alleen de constitutieve beginselen van zijn individueel bestaan in zichzelf heeft, maar waarbij men bovendien zichzelf in zijn handelen bepaalt, en ook hierin van andere wezens onafhankelijk is: iets waardoor een wezen meer zichzelf is, dan wanneer het die zelfbepaling tot handelen zou missen. En juist om deze hogere vorm van subsisteren wordt de mens persoon genoemd, in onderscheid met de wezens, die slechts uit de zijnsbeginselen zichzelf zijn ⁵²⁾). Ook in dit opzicht is dus persoon-zijn van de mens een kwaliteit die betrekking heeft op zijn subsistentie, zijn individueel op-zich-bestaan, zijn alzijdig zichzelf zijn, en de vraag naar het persoon-zijn is een vraag naar de laatste en uiterste individualiteit van de mens: het persoon-zijn zegt dat de mens deze laatste individualiteit heeft *uit zichzelf*, doordat hij volledig subsisteert, in *zijns-* en *handelings-*beginselen alleen zichzelf is, niet van iets anders is ⁵³⁾).

Er moet hier echter nog gewezen worden op een aspect van de wilsvrijheid, dat zijn bijzondere betekenis heeft voor het persoon-zijn van de mens en waardoor de leer van St. Thomas over het persoon-zijn een merkwaardig aanknopingspunt biedt aan de opvattingen van de moderne psychologie over ph.

De mens is een vrij, zichzelf bepalend wezen: deze wilsvrijheid en de daaraan ten grondslag liggende intellectualiteit van de mens steunen op zijn karakter van onstoffelijk, geestelijk wezen: zijn ziel en haar beide hoogste activiteiten, die van verstand en wil, zijn wezenlijk niet gebonden aan de stof. Maar de mens is een „esprit incarné”, een geestelijk-bezielde lichamelijkheid. Ziel en lichaam zijn tot een eenheid van leven verbonden, zozeer dat geen enkele handeling van de mens exclusief van het lichaam of exclusief van zijn geestelijke ziel is. Het „geestelijk” leven van de mens, de activiteit van verstand en wil, oefent een voortdurende invloed uit op het lichaam, maar omgekeerd ondergaan deze ook de invloed van het lichaam. De intellectuele werkzaamheid, ofschoon in wezen

⁵²⁾ Zie hierboven noten 29 en 50

⁵³⁾ Het spreekt vanzelf, dat hiermee niet bedoeld is, dat zijn en handelen van de mens de invloed van God op beide uitsluiten, als geschapen, contingent zijn en contingent handelen blijven zij wezenlijk gebonden aan de werking van God contingente akt, zowel in het zijn als in het handelen, kan er niet bestaan zonder de invloed van Hem die akt (zijn en handelen) is bij eigen wezen. Be-doeling is dat zijn en handelen van de mens geen gebondenheid zeggen *binnen de geschapen orde*, binnen de constitutieve elementen van het geschapen zijn en het geschapen handelen

geestelijk, steunt op het voorstellingsvermogen dat aan lichamelijke organen gebonden is. Reeds hierdoor ondergaat ook de werkzaamheid van de wil, die immers van de activiteit van het verstand afhangt, ook een invloed van het lichaam. Nog meer wordt deze invloed geaccentueerd door de verhouding van de passies, van het zinnelijk streefvermogen, tot de wil. Deze passies zijn aan lichamelijke organen gebonden: door lichamelijke disposities kan het passielevens van een mens een zeer bepaald en geprononceerd karakter krijgen. Van de andere kant oefenen de passies invloed uit op de wil ⁵⁴⁾ Deze invloed is echter niet een determinerende invloed. de wil blijft vrij — gevallen van geestesziekte daargelaten ⁵⁵⁾ — zich tegenover de suggesties van het passielevens te distancieren: het laatste woord, de definitieve beslissing ligt in een vrije wilsakt, die het door de passie voorgestelde kan aanvaarden of het kan verwerpen ⁵⁶⁾. „Wanneer het persoon-zijnde lichamelijke wezen, zoals de mens is, tot zijn actief zijn ontwikkelingsgewijs overgaat, dan is dit op de basis van een natuur die voor dat wezen de mogelijkheid stelt om zich tegenover zijn eigen bepaaldheid te distancieren, en zelf, autonoom, op te treden en zich te ontwikkelen op de grond van zijn objectieve, absolute en derhalve onbegrensde verhouding tot zichzelf en tot de wereld waarin het is; waarbij zijn eigen stofelijke bepaaldheid en die van zijn omgeving haar eigen dwangmatig drijvende en bepalende kracht als het ware laat bedwingen, en zich ten dienste stelt van en laat assumeren in de vrije opgang van het persoon-zijnde subject” ⁵⁷⁾.

⁵⁴⁾ „Manifestum est autem quod secundum passionem appetitus sensitivi immutatur homo ad aliquam dispositionem, unde secundum hoc quod homo est in passione aliqua, videtur sibi aliquid conveniens, quod non videtur ei extra passionem existenti sicut irato videtur bonum quod non videtur quieto Et per hunc modum ex parte objecti appetitus sensitivus movet voluntatem I-II, 9, 2, c

⁵⁵⁾ „Hujusmodi immutatio hominis per passionem duobus modis contingit Uno modo sic quod totaliter ratio ligatur, ita quod homo usum rationis non habet, sicut contingit in his qui propter vehementem iram vel concupiscentiam furiosi vel amentes fiunt, sicut et propter aliquam aliam perturbationem corporalem Et de talibus eadem est ratio sicut et de animalibus brutis, quae ex necessitate sequuntur impetum passionis’ I-II, 10, 3, c Cfr ibid., 48, 3, c

⁵⁶⁾ „Qualis unusquisque est secundum corpoream qualitatem, talis finis videtur ei, quia ex hujusmodi dispositione homo inclinatur ad eligendum aliquid vel repudiandum Sed istae inclinationes subjacent iudicio rationis, cui obedit inferior appetitus Unde per haec libertati arbitrii non praepredicatur I, 83, 1, ad 5 — „Voluntas non ex necessitate sequitur inclinationem appetitus inferioris Licet enim passionibus quae sunt in irascibili et concupiscibili, habeant quandam vim ad inclinandum voluntatem, tamen in potestate voluntatis remanet sequi passiones vel eas refutare. Ibid., 115, 4, c — „Anima quantum ad actus voluntatis non de necessitate sequitur corporis dispositionem, sed ex corporis complexione est inclinatio tantum ad ea quae voluntatis sunt De Ver., 5, 10, ad 2

⁵⁷⁾ De Petter O.P., in Verslag 13e Alg Verg. Thomist Wijsbeg., 55 Cfr De Bruyne, Ethica, I, 406

Maar met behoud van deze vrijheid is er ontegenzeggelijk een invloed van het passielevens en heel de lichamelijke op de zelfbepaling van de mens. Deze zelfbepaling kan daardoor een bepaald karakter krijgen, de terugslag en de weerspiegeling van een bepaalde lichamelijke; geheel het biologisch en physiologisch gegeven van de mens kan zich in zijn vrije daden reflecteren⁵⁸⁾. Lichamelijke constitutie, aanleg, erfelijkheid⁵⁹⁾ ja zelfs klimatologische invloeden⁶⁰⁾ spreken een woord mee bij de beslissing tot handelen, zij het dan dat dit alles geen laatste woord is: in de vrije wilswaard is

⁵⁸⁾ „Tales qui sic iram retinent diuturnam, sunt sibiipsis molestissimi, et praecipue amicis cum quibus delectabiliter non possunt convivere; et propter hoc vocantur amari. Ad hanc autem speciem superabundantiae maxime videntur dispositi esse melancholici, in quibus impressiones susceptae diu propter humoris grossitatem perseverant”. In *Ethic.*, lib. IV, lect. 13, (ed. Pirota, n. 810). — „(Si consideretur natura hujus individui secundum propriam complexionem, sic ira naturalior est quam concupiscentia, quia scilicet habitudinem naturalem ad irascendum, quae est ex complexione, magis de facili sequitur ira quam concupiscentia vel aliqua alia passio,) est enim homo dispositus ad irascendum secundum quod habet cholericam complexionem, cholera autem inter alios humores citius movetur, assimilatur enim igni. (Et ideo magis in promptu est ut ille qui est dispositus secundum naturalem complexionem ad iram, irascatur, quam de eo qui est dispositus ad concupiscendum quod concupiscat)”. I-II, 46, 5, c. — „(Fervor amoris est cum quadam dulcedine et lenitate; est enim in bonum amatum, et ideo assimilatur calori aeris et sanguinis; propter quod) sanguinei sunt magis amativi; et dicitur quod cogit amare jecur, in quo fit quaedam generatio sanguinis”. I-II, 48, 2, ad 1.

⁵⁹⁾ Ook Thomas erkent duidelijk de invloed van de erfelijkheid bij de vrije daden. „Pronitas ad iram de facili propagatur a patre in filium, quasi consequens naturalem complexionem”. In *Ethic.*, lib. VII, lect. 6, (ed. Pirota, n. 1392). Men zie de voorbeelden die hij hier (uit Aristoteles) aanhaalt. — „Ira magis traducitur a parentibus in filios quam concupiscentia”. I-II, 46, 5, c. — „Ea quae pertinent ad naturam speciei traducuntur a parentibus in filios. Et si natura sit fortis, etiam aliqua accidentia individualia propagantur in filio pertinentia ad dispositionem naturae, sicut velocitas corporis, bonitas ingenii et alia huiusmodi”.... *S. Thom.*, I-II, 81, 2, c.

⁶⁰⁾ Wat St. Thomas zegt over de invloed der „corpora coelestia” op het vrije handelen van de mens, heeft betekenis ook voor de invloed daarop van klimaat. Die invloed (van de corp. coel.) werkt zich, volgens St. Thomas, althans ten dele ook uit door klimatologische werkingen („dispositioni continentium corporum; ... et aeris continentis”. II-II, 95, 7, c.) — „Quamvis ex impressione corporum coelestium fiant aliquae inclinationes in natura corporali, voluntas tamen non ex necessitate sequitur has inclinationes”. I, 115, 6, c. — „Quia... appetitus intellectivus quodam modo movetur ab appetitu sensitivo, indirecte redundant motus coelestium corporum in voluntatem, in quantum scilicet per passiones appetitus sensitivi voluntatem moveri contingit”. I-II, 9, 5, c. — „Nihil prohibet ex impressione corporum coelestium aliquos esse habiles ad irascendum vel concupiscendum vel aliquam huiusmodi passionem, sicut et ex complexione naturali plures hominum sequuntur passiones, quibus soli sapientes resistunt”. *Ibid.*, ad 3. — „Corpora coelestia non possunt esse per se causa operationum liberi arbitrii; possunt tamen ad hoc dispositive inclinare, in quantum imprimunt in corpus humanum, et per consequens in vires sensitivas, quae sunt actus corporalium organorum, quae inclinant ad humanos actus”. II-II, 95, 5, c.

echter dat alles verdisconteerd: in het beraad dat aan de wilsdaad vooraf ging hebben deze invloeden zich doen gelden en zij kunnen de wilsdaad daardoor een bepaald karakter geven, dat ook verder in het uiterlijk waarneembaar vrije handelen aan het licht treedt. Door dit eigen karakter, dat het handelen van de mens van binnen uit krijgt, tekent het zich af van dat van anderen, wordt het typerend voor deze bepaalde mens⁶¹). Ieder menselijk lichaam is immers individueel (er is hierboven reeds gezegd, dat de materie uit zich zelf beginsel is van individuatie) en heeft min of meer individuele eigenschappen, welke zich in het vrije handelen kunnen manifesteren, en hieraan een kenmerkende eenmaligheid, originaliteit, „individualiteit” geven.

Wat hier gezegd is van de invloed van aanleg en lichamelijke factoren op het vrije handelen, geldt enigermate ook voor *verworven* disposities. Het feit dat deze verworven disposities in de vorm van gewoonten het passieleven in een bepaalde richting kunnen oriënteren, wijst hierop: wanneer n.l. door de veelheid van gelijkvormige handelingen bepaalde gewoonten zijn ingeslepen, is er niet alleen in het betreffende vermogen een vaardigheid en gemakkelijkerheid om de betreffende handelingen te stellen, maar ook kunnen de streefvermogens hiervan de terugslag ondervinden in de vorm van een *neiging* tot die daden, of, voor zover een neiging reeds vooraf bestond, van een versterkte neiging⁶²). Ook deze verworven geneigdheden laten de uitoefening van de wilsvrijheid bestaan: de mens kan zich ten opzichte van haar distanciëren, wanneer hij deze neigingen opneemt in de factoren van het beraad over zijn handeling, hij kan bewust het ingaan op deze neigingen ter zijde stellen⁶³). Maar toch, juist omdat zij in het beraad worden opgenomen, geven zij ook een kwaliteit aan de vrije wilsdaden, en daardoor aan het handelen: reeds hierdoor dat dit handelen met groter bereidheid en innerlijke voldaanheid gesteld wordt, als het gaat in de richting van die neiging; met enige weerzin, als het tegen de neiging ingaat⁶⁴).

Naast aanleg en lichamelijkeheid geven daarom ook verworven eigenschappen aan het menselijk optreden een typerend karakter.

⁶¹) De fijnere lichamelijke gedifferentieerdheid, die de mens boven het dier heeft, is ook oorzaak van een sterker psychische gedifferentieerdheid van de mensen onderling en van een sterker uitgesproken psychische individualiteit van ieder mens afzonderlijk. Cfr. S. Thom., I, 76, 5, ad 3.

⁶²) „Unicuique habenti habitum est per se diligibile id quod est ei conveniens secundum proprium habitum; quia fit ei quodammodo connaturale, secundum quod consuetudo et habitus vertitur in naturam”. I-II, 78, 2, c.

⁶³) „Ulti enim habitu non est necessarium sed subjacet voluntati habentis”. L.c. — Cfr. *ibid.*, 63, 2, ad 2.

⁶⁴) „Qui (n.l. habitus) cum sit per modum cuiusdam naturae, operationem sibi propriam quasi naturalem reddit et per consequens delectabilem. Nam convenientia est delectationis causa”. De Virt. in comm., I, 1, c.

Beide accentueren de eigen-aardigheid, de oorspronkelijkheid van ieder menselijk individu. Door beide heeft de mens, zowel de heilige als de booswicht, zijn eigen geestelijke physiognomie⁶⁵).

Voor zover mij bekend, brengt St. Thomas nergens deze vorm van individualiteit uitdrukkelijk in verband met het begrip van persoon. Zij is echter een aspect van dat persoon-zijn, dat bestaat in zijn autonome zelfbepaling; en waar St. Thomas bij de vraag naar persoon-zijn de nadruk legt op de subsistentie, de eigenstandigheid, kan met reden de hier genoemde individualiteit gezien worden als een nadere *uiterlijke* accentuering van dat persoon-zijn. Met grond heeft de moderne psychologie aan deze individualiteit, die 's mensen vrije handelen verkrijgt uit immanente factoren als aanleg, constitutie enz., een bijzondere plaats gegeven bij haar weergave van het begrip ph.

3. Persoon in ethische zin

Er is tenslotte aan het persoon-zijn van de mens nog een derde aspect, dat met het vorige nauw samenhangt. Het vrije handelen van de mens, de uitoefening van zijn wilsvrijheid, is gebonden aan objectieve zedelijke normen. Deze normen zijn niet vreemd aan de mens, maar zijn in de menselijke natuur zelf gegeven. In het wezen zelf van elk individueel mens, van elk persoon, zijn diep verankerd de radicale eisen die zijn handelen bepalen: dat handelen moet een handelen zijn overeenkomstig de eigen aard en waardigheid van de mens, overeenkomstig taak en roeping hem opgelegd door eigen natuur, en in die natuur door zijn verhouding tot God

⁶⁵) In het Kerkelijk Breviergebed wordt van de heilige belijders gezegd „Non est inventus similis illi qui conservaret legem Excelsi”. Commune Conf. Pont. In I Vesp., Ant. 2. Dit is een accommodatie van een Schriftuurwoord, dat, volgens de Vulgaattekst, van Abraham zegt. „Non est inventus similis illi in gloria, qui conservavit legem Excelsi”. Eccl., 44, 20. (Vertaling H. Schrift, uitg. „Petrus Canisius”: „Er kleeft geen smet op zijn eer. Want hij volbracht de bevelen van de Allerhoogste”). Wat er ook zij van de betekenis van het Schriftuurwoord, volgens Vulgaattekst of grondtekst, men mag veilig aannemen dat de zin van het woord in het Breviergebed deze is: niemand is aan hem (aan deze heilige belijder) gelijk in het onderhouden van Gods wet. De uitzonderlijkheid en eenmaligheid, die daarmee van de betreffende heilige geaffirmeerd wordt, moet dan niet betrekking hebben op de *mate* of de *intensiteit* van die observantie van Gods wet: want het woord wordt geplaatst in het „Commune”, dus toepasselijk geacht op vele heiligen; als nu de mate van observantie van velen vergeleken wordt, dan kan slechts een de wet in de hoogste mate onderhouden, niet ieder van die velen. Het woord moet daarom de zin hebben van: niemand heeft de wet Gods onderhouden op de *manier* zoals deze het deed. Juist door de toepassing van dit woord op velen (door de plaatsing in het „Commune”) wordt door de Kerk daarmee een eigen „persoonlijk” karakter, een individuele eigenaardigheid geprediceerd van de heiligheid van die velen, en wordt geïllustreerd dat ook de heiligheid, al uit zij zich slechts in zedelijk vrije daden, toch bepaald wordt door individuele verschillen, die reeds voor de vrijheid liggen.

en tot zijn medemens. Wanneer de mens in deze zedelijke eisen tekort schiet, schiet hij tekort jegens zichzelf; wanneer hij eraan beantwoordt, *vervolmaakt hij zichzelf*. daarin bereikt hij zijn volkomenheid, omdat elk wezen volmaakt is naarmate het aan zijn natuur beantwoordt⁶⁶).

In het bereiken van deze volmaaktheid die bij de mens een zedelijke volmaaktheid is, is de mens nog meer zichzelf, omdat hij daar volkomen aan zichzelf beantwoordt, omdat zijn handelen de volkomen weergave is van datgene wat hij naar aard en wezen is. In deze *zelfrealisatie* vindt daarom de individualiteit van de mens, en zijn subsistentie, zijn zichzelf-zijn, een laatste en hoogste bekroning. In het zedelijk goed handelen, waarin de mens zichzelf vervolmaakt, vindt daarom zijn persoon-zijn een nieuwe accentuering. Hij bezit hierin een nieuwe vorm van persoon-zijn, een persoon-zijn in ethische zin, waarbij echter ook weer de zelf-individualiteit, de eigenstandigheid van het subject het determinerend element is.

Volgens deze beschouwing is dan het zedelijk slecht handelen niet alleen een misdoen *van* het wezen dat persoon is, maar het is tevens een misdoen *juist als* persoon. De zedelijk goede, volmaakte mens is meer persoon dan de zedelijk slechte mens, omdat de zedelijk goede meer zichzelf is, meer zijn eigen wezen realiseert⁶⁷).

Met grond kan men zeggen dat deze beschouwing, dat de zedelijke vervolmaking de mens meer persoon maakt, geheel is volgens de leer van St. Thomas, omdat beide uitgangspunten van deze beschouwing bij hem gevonden worden: de mens is persoon in zover hij subsisteert, in zichzelf is; en anderzijds de mens is meer zichzelf

⁶⁶) Het is moeilijk een tekst van St. Thomas te citeren die met evenveel woorden zegt, dat de volmaaktheid van een wezen bestaat in het beantwoorden aan zijn natuur. Deze stelling is bij hem wellicht zo vanzelfsprekend, dat hij haar niet uitdrukkelijk formuleert. Zij is op talloze plaatsen in zijn leer geïmpliceerd, zo met name daar waar de zedelijke postulatën worden afgeleid uit het wezen van de mens.

⁶⁷) In deze beschouwingen zou een personalistische ethiek een aanknopingspunt kunnen vinden, nl. een ethische opvatting volgens welke het zedelijk goede ook kan gedefinieerd worden vanuit het subject, nl. als datgene wat het subject volgens zijn wezen, in zijn persoon-zijn, vervolmaakt. Wil deze zienswijze echter waarde hebben dan moet men toch voor ogen houden dat de categorie 'het subject-als-persoon-vervolmaken' toch weer door *objectieve* maatstaven wordt genormeerd, omdat slechts datgene kan beschouwd worden als vervolmaking van de mens, wat in zichzelf een zedelijke waarde vertegenwoordigt datgene wat (prout comparatur ad rationem) zich imponeert als een te verwerkelijken goed. Men zou niet mogen besluiten: God dienen is een vervolmaking van de mens en is *dus* zedelijk goed, dan in zover hierin logisch voorondersteld zou zijn: God dienen is (om zichzelf) een te verwerkelijken waarde (is zedelijk goed!) en is *daarom* een vervolmaking van de mens. — Over personalistische ethiek, zie *De Bruyne*, *Ethica*, II, 180 III, 116, 139 vv., 516.

door de zedelijke goede daden ⁶⁸⁾). — De zedelijke vervolmaking, die de hoogste vorm van menselijk-persoon-zijn vertegenwoordigt, omsluit ook vanzelfsprekend zijn *bovennatuurlijke* zedelijke vervolmaking. Om volledig zichzelf te zijn moet de mens beantwoorden aan zijn natuur, zoals deze in feite is: niet slechts aan zijn „natuurlijke” natuur, maar aan zijn bovennatuurlijke natuur: aan zijn natuur zoals deze geroepen en verheven is tot de bovennatuurlijke orde, tot het kindschap Gods, tot het leven uit de Genade. De beantwoording aan de zedelijke eisen die daaruit voortvloeien bepaalt daarom mede het volledige zichzelf-zijn: het originele christelijk leven met alle elementen die het omsluit, is dus een component van het volledig persoon-zijn.

In de zedelijk vervolmaking van de persoon vinden wij een zeer voornaam aspect van het persoon-zijn, het *dynamisch* aspect persoon-zijn in deze zin is voor ontwikkeling vatbaar, het kent graden, het laat meer en minder toe. Hierboven is gezegd, dat het persoon-zijn voor zover dit bestaat in de metaphysieke subsistentie, geen verandering kent, „in indivisibili” ligt, in zichzelf volkomen is. Uit het hier gezegde blijkt, dat dit niet in strijd is met de ontwikkelingsmogelijkheid die in het volledig persoon-zijn ligt opgesloten. Men kan n.l. met St. Thomas een tweevoudige compleetheid of volkomenheid onderscheiden: vooreerst een compleetheid ten aanzien van de wezenselementen van de persoon, alleen wat tot zijn metaphysieke subsistentie als rationeel wezen behoort, ligt daarin besloten: aan deze compleetheid kan niets worden toegevoegd: de mens kan niet meer of minder persoon zijn in deze zin; elementen die aan het subject zouden worden toegevoegd, betreffen niet deze vorm van persoon-zijn. Vervolgens is er een compleetheid ten aanzien van elementen die niet wezenlijk zijn voor dit metaphysieke persoons-begrip: deze persoon wordt geleerd, deugdzaam ⁶⁹⁾). Men kan echter dergelijke elementen in een persoonsbegrip insluiten. We hebben dan een ruimer, meer omvattend begrip van persoon. Inderdaad kent ook St. Thomas een begrip persoon in ruimere

⁶⁸⁾ Ook deze stelling, dat de mens door zedelijk goede daden meer zich zelf wordt, is moeilijk uitdrukkelijk bij Thomas te vinden. Zij is echter weer geïmpliceerd in de leer dat de mens door zedelijk goede daden aan zijn natuur beantwoordt, zijn natuur realiseert, en hierin wordt hij meer zijn eigen wezen.

⁶⁹⁾ „Persona non recipit additionem distinguendum ipsam et complementum in esse personae, secundum quae completa esse dicitur, sed aliorum quae personalitatem non causant, non est inconveniens ut additionem recipiat, sicut Socrates recipit additionem scientiae, nutrimenti et huiusmodi, et tamen haec non inducunt ipsum. III Sent., 5, 2, 1, ad 1 — „Si est aliqua forma vel natura, quae non pertineat ad esse personale hypostasis subsistentis, illud esse non dicitur esse illius personae simpliciter sed secundum quid, sicut esse album est esse Socratis, non in quantum est Socrates, sed in quantum est albus et huiusmodi esse nihil prohibet multiplicari in una hypostasi vel persona, aliud est enim esse quo Socrates est albus et quo Socrates est musicus. III, 17, 2, c

zin ⁷⁰⁾. En in feite horen bepaalde niet-metaphysieke elementen tot een persoons-begrip, als men hierin ook de zedelijke volmaaktheid impliceert: als men m.a.w. onder persoon verstaat het wezen dat niet alleen als rationeel wezen op zichzelf en uit zichzelf bestaat, maar daarenboven nog meer zichzelf is door de hem toekomende volmaaktheid te realiseren. In deze zin kunnen er toevoegingen en veranderingen in het persoon-zijn plaats vinden; in deze zin is het persoon-zijn b.v. nog niet volledig bij het kind, en bij de zedelijk defecte mens: beiden zijn dan in zekere zin persoon-in-aanleg, hun persoon-zijn kan zich ontwikkelen, terwijl het persoon-zijn in metaphysieke zin onveranderd blijft.

4. *Verhouding van de drie verschillende betekenissen*

Wanneer men nu de drie vormen van persoon-zijn, zoals die in de leer van St. Thomas liggen opgesloten, met elkaar vergelijkt, dan blijkt, dat de eerst beschreven vormen door de latere verondersteld worden. De subsistentie die zich uit in het handelen uit zichzelf, veronderstelt de zijns-subsistentie; het persoon-zijn in psychologische zin veronderstelt het persoon-zijn in metaphysieke zin. Eveneens wordt de wilsvrijheid verondersteld door de mogelijkheid van zedelijke vervolmaking: het beantwoorden aan de zedelijke eisen van het eigen wezen en daarin het meer zichzelf zijn, het persoon-zijn in ethische zin veronderstelt persoon-zijn in psychologische zin. Het persoon-zijn in ethische zin blijkt de laatste uitwerking te zijn van het menselijk persoon zijn.

Men zal echter moeten zeggen, dat volgens St. Thomas persoon-zijn toch in eigenlijke zin aanwezig is ook bij de zedelijk onvolkomen, slechte mens. Duidelijk erkent St. Thomas, dat reeds de zijns-subsistentie van het redelijk wezen dit tot persoon maakt, en vervolgens dat het per-se-agere, het subsistente handelen, de vrije zelfbepaling een nieuw element brengt waardoor de mens persoon is. Beide elementen zijn bestaanbaar zonder de zedelijke vervolmaking. M.a.w. de mens wordt volgens St. Thomas niet pas door deze vervolmaking tot persoon; hij is dat reeds te voren, maar hij kan zijn persoon-zijn daarin een hogere kwaliteit geven.

Anderzijds is het persoon-zijn van de mens des te meer noodzakelijk gegeven en „automatisch”, naarmate het meer fundamenteel is, terwijl de contingentie van het persoon-zijn toeneemt met de hogere vormen, zodat het mogelijk is dat het persoon-zijn in feite des te minder aanwezig is, naarmate het om een hogere vorm

⁷⁰⁾ De erkenning, door Thomas, van een tweevoudig begrip van persoon, in strikte zin (p. in metaphysieke zin) en in ruime zin, met een daaraan beantwoordende tweevoudige compleetheid, wordt duidelijk aangetoond door *Ruding*, in: *Bijdragen*, 7 (1946), 246 v., 258 v., 270.

van persoon-zijn gaat ⁷¹⁾). Het persoon-zijn in metaphysische zin is gegeven met het mens-zijn zelf, is daarom in de mens in geen enkel opzicht contingent, maar noodzakelijk aanwezig. Er is ook reeds gezegd, dat de persoon in deze zin onveranderlijk is: deze mens A blijft steeds deze individualiteit, die van A, behouden; hij blijft deze individuele mens A, wordt nooit B.

Het persoon-zijn in psychologische zin, door het autonome handelen, is niet zo noodzakelijk aanwezig in de mens. Van nature is de mens vrij, heeft hij een vrije wil. Maar de feitelijke uitoefening van deze wilsvrijheid is gebonden aan bepaalde lichamelijke condities, zoals in het algemeen de intellectuele werkzaamheid, ofschoon in wezen onstoffelijk, gebonden is aan, en dus beïnvloed wordt door het voorstellingsvermogen, wiens werkzaamheid in wezen lichamelijke organen (de hersenen) behoeft. Daarmee is dan ook gegeven, dat lichamelijke afwijkingen (in de hersenen) de uitoefening van de wilsvrijheid kunnen bemoeilijken of zelfs geheel opheffen. Bepaalde „geestes“-ziekten kunnen de zelfbepaling onmogelijk maken en de mens zelf zou door bepaalde behandelingen of ingrepen, op zichzelf of op anderen, deze zelfbepaling kunnen opheffen: men zou dan kunnen zeggen dat het persoon-zijn in psychologische zin ontbreekt ⁷²⁾). Deze mens is minder zichzelf dan de gave, vrij zich bepalende mens. Het natuurlijke, het normale is echter dat de mens de wilsvrijheid kan uitoefenen, en dus persoon is; zij is het „vanzelf gegevene“.

Ten slotte het persoon-zijn in ethische zin, het zichzelf zijn door beantwoording aan zedelijke eisen, door zelfrealisatie, ligt geheel in de hand van de mens zelf: dit persoon-zijn is volkomen contingent: de mens kiest vrij zijn zedelijke vervolmaking of verwerpt ze. Zij is daarom allermindst vanzelf gegeven. Zij is daarom dan ook niet noodzakelijk, dan wanneer men dit zou verstaan van zedelijke plicht. Terwijl de psychologische vorm van persoon-zijn ook aanwezig is in het zedelijk slechte handelen, dat immers de vrije zelfbepaling veronderstelt, is de laatste, de ethische vorm van persoon-zijn slechts in het zedelijk goede handelen aanwezig. Daarom is de mens zelf verantwoordelijk voor zijn volledig persoon zijn. Deze zelfrealisatie, deze volledige ontwikkeling tot persoon zijn is

⁷¹⁾ Het hier gezegde is belangrijk in verband met de later te bespreken vraag, in hoever de persoonlijkheid kan veranderd worden.

⁷²⁾ Althans zou, „in actu secundo“ het persoon-zijn ontbreken; „in actu primo“ blijft de zelfbepaling behouden: het bestaan van een vrije wil, als een in wezen onstoffelijk streefvermogen dat niet gebonden is ten opzichte van concrete voorwerpen, is in ieder mens gegeven met de ziel, met het mens-zijn zelf. Waar een mens is, is een geestelijk wezen; waar een geestelijk wezen is, is een vrije wil. Daar de mens echter ook stoffelijk wezen is, kan zijn stoffelijkheid, wanneer zij ziek is en niet meer aan zijn geestelijkheid beantwoordt, een belemmering zijn voor de uitoefening van de geestelijke functies en dus van de wilsvrijheid. — „In actu primo“ zou de mens ook dan persoon blijven.

ook de *zin* van de wilsvrijheid het psychologisch persoon-zijn vindt in het ethisch persoon-zijn zijn adequate ontplooiing.

Samenvattend kunnen wij zeggen: persoon-zijn bestaat voor St. Thomas in de individualiteit (door de subsistentie) van het intellectieve wezen. Het uitgangspunt is de subsistentie het uit zichzelf en door zichzelf bestaan. Allereerst is dit aanwezig in de eigenlijke subsistentie, het metaphysisch subsisteren; allereerst maakt dit de mens tot persoon; men kan hier spreken van persoon in metaphysieke zin. Dit persoon-zijn is in de mens noodzakelijk aanwezig, en onveranderlijk. Vervolgens geeft de vrije zelfbepaling aan de mens een hogere vorm van subsisteren, en daarmee van persoon-zijn, persoon in psychologische zin: ook in zijn handelen is de mens volkomen zichzelf. Deze vorm van persoon-zijn is van nature noodzakelijk aanwezig, kan echter door geestesziekte, of daarmee gelijk te stellen ingrepen van de mens geschaad worden. Deze zelfbepaling kan volgens St. Thomas uit immanente lichamelijke disposities een bepaalde habituele geaardheid krijgen, welke dit persoon-zijn individueel karakteriseert. Een laatste vorm van subsisteren, van zichzelf zijn, kan men zien in de zedelijke vervolmaking, waardoor de mens meer zichzelf is dan bij zedelijke tekortkoming. Persoon in ethische zin. Deze vorm van persoon-zijn is niet noodzakelijk aanwezig, ligt geheel in de macht van de mens; zij kent ontwikkeling en laat gradaties toe.

Met enkele woorden wil ik hier nog wijzen op een interpretatie van het begrip persoon bij St. Thomas, dat enigszins verschilt van de hierboven weergegevene, ofschoon ze er in grote lijnen mee overeenkomt.

De Petter ⁷³⁾ neemt ook de subsistentie als uitgangspunt voor het begrip persoon ⁷⁴⁾, meent echter dat van subsistentie in eigenlijke zin alleen bij de geestelijke en intellectieve wezens sprake kan zijn ⁷⁵⁾. De basis van de subsistentie ziet hij dan ook niet in de individuatie (welke bij de lichamelijke wezens, ook bij de mens, voortkomt uit de stoffelijke bepaaldheid), maar in het niet-relatief-zijn tot het andere, het stoffelijk wezen nu, ook de substantia prima,

⁷³⁾ Prof Dr D M De Petter, O P, Het persoon-zijn onder Thomistisch-metaphysische belichting, in Verslag v d 13e Alg Verg. Ver Thom Wijsbeg, 43-64 (Cursivering en spatiering hieronder van De P).

⁷⁴⁾ „In het raam van de Thomistische metaphysiek is het persoon-zijn naar zijn diepste betekenis te karakteriseren door een hem eigen zijnsvoortreffelijkheid, nl door zijnseenheid, zijnsvolledigheid, zijnsafhankelijkheid, zijnszelfstandigheid“, 1 c, 45

⁷⁵⁾ „Het stoffelijk wezen behoort wezenlijk, d i naar zijn zijn zelf, bij het andere stoffelijke wezen, bij het geheel van het stoffelijk universum. Van subsisteren, in de eigenlijke strikte betekenis van dat woord, kan hier dan ook geen sprake zijn“, 1 c, 46.

is relatief (afhankelijk) tot het andere, tot het soffelijk universum, is dus niet wezenlijk subsistent ⁷⁶⁾). De mens daarentegen is in zijn bestaan niet relatief tot het andere, omdat hij niet, zoals de zuiver stoffelijke wezens, pas bestaat door de compositie van materie en vorm, doch, in zijn geestelijke ziel, in wezen daarvan onafhankelijk is ⁷⁷⁾). Niet de wilsvrijheid is bij De Petter wezenlijk voor de typisch menselijke subsistentie, maar de geestelijkheid van de mensenzijl.

Vervolgens is het zijn van de mens, zijn subsisteren, volgens De Petter nooit een volkomen zijn, het is een zijn-in-potentie, omdat de mens eindig is: hij is subsistent in actu primo, en wordt eerst subsistent in actu secundo door de activiteit: tot deze activiteit komt de mens slechts door geleidelijke ontwikkeling. Daarom is de mens eigenlijk niet persoon, maar *wordt* hij persoon: hij is een persoon-wordend wezen; zijn natuur geeft hem de mogelijkheid tot persoon-wording ⁷⁸⁾).

Tegen deze opvatting als interpretatie van St. Thomas' gedachten over persoon zou men enige bezwaren kunnen maken: 1) St. Thomas kent subsisteren in eigenlijke zin ook toe aan stoffelijke wezens (substantia prima). Wel hebben de geestelijke wezens volgens St. Thomas een hogere vorm van subsistentie, boven die welke zij met de stoffelijke wezens gemeen hebben. 2) St. Thomas ziet die subsistentie welke de geestelijke wezens van de stoffelijke wezens onderscheidt meer in het per se agere dan in het onafhankelijk van de stof bestaan ⁷⁹⁾. 3) St. Thomas kent aan de ziel, die van het lichaam gescheiden subsisteert, niet het karakter van persoon toe ⁸⁰⁾. De verklaring hiervan bij De Petter lijkt onbevredigend ⁸¹⁾. 4) Het persoon-zijn is volgens De Petter in eigenlijke zin pas aanwezig na een proces van ontwikkeling. Het kind en de geestelijk onvolwassen mens zouden in deze opvatting niet in eigenlijke zin persoon zijn.

⁷⁶⁾ „Als het stoffelijk wezen zijn activiteit, ook zijn zg. spontane activiteit aan het andere ontleent en, eigenlijk gesproken, niet zelf actief optreedt,... dan ontleent dat wezen in dezelfde mate ook zijn zijn aan het andere en is het in de eigenlijke en strikte zin van het woord niet *zelf*. En dan kan het ook niet, in de eigenlijke en strikte zin van het woord, subsisterend genoemd worden”, l.c., 47.

⁷⁷⁾ „Als de mens er werkelijk toe in staat is als zelf-handelend op te treden, dan is dit niets anders dan een openbaren van zijn *zelf-zijn*. *Agere sequitur esse*. — Is het (wezen) zelf-handelend, dan is het ook zelf-zijnde. Dan is het niet in, of als *behorend* tot het andere... Dan is het, in de eigenlijke en strikte zin van het woord *subsisterend* of *persoon*”. l.c., 52.

⁷⁸⁾ „Uit dien hoofde reeds is het menselijk persoon-zijn, als qualificatief van het menselijk substantieel zijn, eerder als een aanleg tot persoon-zijn dan wel als een geactueerd persoon-zijn te zien, l.c., 54.

⁷⁹⁾ Zie hierboven noot 50.

⁸⁰⁾ Zie hierboven noot 39.

⁸¹⁾ *De Petter*, l.c., 63. — De Petter wekt soms de indruk alsof hij de afhankelijkheid (van de stoffelijke dingen) in de efficiëntie-orde verwisselt met die in de ontologische orde, het afhankelijk zijn in het generatie-proces met dat in het zijn zelf; men zie l.c., 52-53.

St. Thomas' opvatting schijnt te zijn dat ieder mens, zelfs het kind, en zeker de mens die vrij is in zijn handelen, persoon is in eigenlijke zin. Zijn persoon-zijn kan echter daarenboven nog een hogere vorm aannemen in de ethische vervolmaking; hetgeen echter niet wegneemt, dat persoon-zijn ook zonder deze vervolmaking werkelijk aanwezig is.

Als voornaamste punten van overeenkomst tussen de opvatting van De Petter en de hierboven weergegeven interpretatie kunnen aangewezen worden de betekenis die de subsistentie in beide opvattingen heeft voor het begrip persoon, en vervolgens het feit dat in beide opvattingen de vervolmaking van de mens haar grote betekenis heeft voor zijn persoon-zijn. Ook De Petter denkt hierbij zeer uitdrukkelijk aan zedelijke vervolmaking ⁸²⁾ ofschoon hij ook andere vervolmaking schijnt te bedoelen.

5. „Personalitas” bij St. Thomas

Naast het begrip persoon kent St. Thomas ook het begrip *personalitas*; de inhoud hiervan dekt zich echter niet volkomen met hetgeen in de moderne psychologie als persoonlijkheid wordt aangeduid. *Personalitas* is voor St. Thomas het abstracte begrip tegenover het concrete begrip persoon, zoals *humanitas* het abstracte begrip is tegenover het concrete begrip mens. *Personalitas* duidt de *eigenschap* van het persoon-zijn aan: „*forma significata per hoc nomen persona*” ⁸³⁾ zonder dat de drager van die eigenschap wordt uitgedrukt ⁸⁴⁾. *Personalitas* is dus de eigen zijnswijze van de persoon, zoals de subsistentie de eigen zijns-wijze is van het individu, de hypostase. Uitdrukkelijk denkt St. Thomas bij *personalitas* ook weer aan individualiteit, de zijns-wijze van het op-zichzelf-bestaan, omdat persoon-zijn voor hem betekent het hypostatisch individueel zijn: persoon is de redelijke hypostase: *personalitas* en subsistentie vallen bij de mens samen. Maar vervolgens kan, in de geest van St. Thomas, *personalitas* tegelijk met de subsistentie als hypostase, ook de zijnswijze van de mens als zelfbepalend wezen aanduiden. *Personalitas* betekent dan: het individueel-zijn door de macht tot zelfbepaling. Niet de aparte acten van zelfbepaling worden daarbij beschouwd, maar de blijvende kwaliteit van het subject: zijn vermogen tot zelfbepaling, en het subsistent, onafhankelijk zijn door dit vermogen. De aparte daden van zelfbepaling vertonen, vanuit de invloed van aanleg, lichamelijke disposities, verworven eigenschappen, ook een individueel karakter, en omdat dit karakter zich in het geheel van de daden manifesteert, typeert het daardoor ook

⁸²⁾ I.c., 57-58.

⁸³⁾ St. Thom., I, 39, 3, ad 4. — Zie ook hierboven noot 69.

⁸⁴⁾ Cfr. J. Pennock M.S.C., Opvoeding en persoonlijkheid, 60-61.

het subject, geeft het een eigen „aard”, een eigen voorkomen. Deze eigen-aardigheid wordt echter niet formeel uitgedrukt door het Thomistisch begrip *personalitas*, ook niet als dit gebruikt wordt voor de individualiteit uit zelfbepaling; dit in tegenstelling met de moderne psychologie, die dit karakter op de voorgrond schuift bij het begrip *ph*.

Ten slotte zou de term *personalitas* in Thomistische zin kunnen aanduiden de kwaliteit van volledig tot zedelijke ontwikkeling (volmaaktheid) gekomen te zijn. St. Thomas zelf gebruikt het woord daarvoor niet⁸⁵).

Waardigheid van de persoon

Zeer kort dient nog gewezen te worden op de waarde en waardigheid van de *p*. Allereerst om te releveren dat, waar gesproken wordt over de waarde van *p*. (of *ph*.), de term *p*. (*ph*.) bedoeld is niet in de empirisch-psychologische zin, maar in de metaphysische zin, die hierboven is weergegeven. Men wil n.l. aanduiden de waarde (waardigheid) die de individuele mens juist als individueel wezen heeft. Hierboven is er op gewezen dat de term *persoon* de mens betekent in zijn numerieke apartheid, in zijn onderscheiding als mens-nummer naast andere mensnummers. Dit nummer-zijn betekent echter bij de mens niet, dat dit nummer, deze individuele mens zijn betekenis zou ontleenen aan een categorie of aan een veelheid waarin hij opgenomen is. Het mens-nummer is een individueel wezen van een bijzondere soort, n.l. met verstand en vrije wil begaafd: daarmee is zijn fundamentele waardigheid gegeven: de mens heeft, juist als nummer, eigen rechten, heeft eigen bestemming: is, juist als nummer, term van verheffing tot bovennatuurlijk leven, van Verlossing en genade: Gods barmhartigheid en liefde gaan naar de individuele mens uit. Niet enkel het mensdom, maar deze mens en die mens, het mens-nummer, is voorwerp van Zijn bekommernis. (Men denke aan de parabel van het verloren schaap). (Luc., 15, 3—7)⁸⁶).

Met de waardigheid van het individu-mens te affirmeren kan natuurlijk niet betekend zijn dat de menselijke gemeenschap niet

⁸⁵) De vraag naar het constitutivum formale van de *personalitas* (in haar metaphysische betekenis) wordt hier, als voor deze studie van weinig belang, geheel ter zijde gelaten. Zij hangt samen met de vraag naar de verhouding van individuele natuur en persoon. Onder de volgelingen van St. Thomas wordt zij verschillend beantwoord.

⁸⁶) Voor een meer uitvoerige beschouwing van de waardigheid van de *p*. vergelijk men *H. Bartels O.P.*, De menselijke persoonlijkheid en de geneeskunde, in: R.K. Artsenblad, 28 (1949), 166-171. — *F. Weisgerber O.S.B.*, Défense de la Personne, in: Saint-Luc Médical — Sint Lucasblad, 21 (1949), 93-108. — *Id.*, Verdediging der persoon, in: R.K. Artsenblad, 29 (1950), 58-66. — *J. Lenz*, Die Personwürde des Menschen bei Thom. v. Aquin, in: Philos. Jahrb., 49 (1936), 138-166.

haar zeer grote betekenis heeft; reeds hierom niet, omdat het mens-nummer, krachtens eigen aard, de menselijke gemeenschap postuleert⁸⁷⁾. Maar zij duidt aan dat de persoon, het mens-nummer, zijn eigen „persoonlijke” rechten, zijn „persoonlijke” bestemming heeft, zijn eigen onvervangbare en onvervreembare waarde.

§ 3. Persoonlijkheid in de moderne psychologie

1. Wat persoonlijkheid is

St. Thomas' opvatting van persoon kan een achtergrond bieden, waartegen de inhoud van het begrip ph. klaarder uitkomt, deze inhoud zelf echter moet uit meer recente gegevens worden vastgesteld. De benaming persoonlijkheidsverandering (phv.) knoopt blijkbaar aan bij het moderne gebruik van het woord persoonlijkheid. Het spraakgebruik in de algemeen menselijke verhoudingen hanteert deze term zeer veelvuldig, waarbij de inhoud dikwijls weinig omlijnd is; terwijl de psychologie, door reflexie op het gegeven, getracht heeft de inhoud van deze term nader vast te leggen. Echter is zowel het populair als het wetenschappelijk gebruik van de term ph. zo uiteenlopend, en in zo verschillende samenhangen geplaatst, dat men de indruk krijgt, dat het woord telkens andere betekenissen aanneemt, die maar moeilijk tot elkaar herleidbaar zijn. *Rohracher* noemt ph. „ein unentbehrlicher aber sehr schwer definierbarer Begriff”⁸⁸⁾, terwijl *Rutten* getuigt: „Wellicht zijn op geen enkel punt de uiteenzettingen, die de psychologische leerboeken geven, meer verward dan bij de omschrijving, wat zij onder de term „persoonlijkheid” verstaan. Niet alleen het spraakgebruik van de dagelijkse omgang is wankelend, wanneer het van persoonlijkheid spreekt. Ook de wetenschappelijke verhandeling heeft van dat woord nog geen terminus technicus gemaakt”⁸⁹⁾. Het zou dan daarbij uiterst moeilijk zijn om „de” betekenis van de term ph. aan te geven.

Er is echter een omstandigheid, die de vaststelling van deze inhoud voor deze studie enigszins begunstigt. Deze studie beoogt n.l. niet algemeen na te gaan wat ph. is: zij handelt over phv., en heeft het begrip ph. nodig voor zover dit een element is in het begrip phv. Zij kan zich beperken tot de zin die de term ph. heeft als er gesproken wordt van phv., mits alles wat in phv. zit opgesloten tot zijn recht komt. Nu wijst reeds het populaire spraakgebruik van het woord ph. dat deze term één betekenis heeft, welke niet

⁸⁷⁾ De verhouding persoon - gemeenschap vond ik nergens beter kort weergegeven dan bij *De Petter O.P.* in: Verslag 13e Alg. Verg. Ver. Thom. Wijsbeg., 56.

⁸⁸⁾ *Rohracher*, Einführung i.d. Psychol., 380.

⁸⁹⁾ *Rutten*, in: *Miscellanea Michotte*, 391.

intreedt in het begrip phv. Of anders gezegd: het populaire spraakgebruik erkent *twee verschillende betekenissen*, of groepen van betekenissen, van het woord ph., waarvan er slechts één in aanmerking komt als het gaat over phv. Ph. betekent nu eens een realiteit, welke slechts bij enkele mensen gevonden wordt, althans niet bij allen, en welke diegenen die haar hebben onderscheidt van die haar niet bezitten; dan weer duidt ph. iets aan wat bij ieder mens gevonden wordt, zij het dat het bij ieder ook weer verschillend is: (zoals ieder mens een jas draagt, terwijl de jassen onderling verschillen). — Men zegt b.v.: deze vrouw is een brave huismoeder, maar zij is geen persoonlijkheid. Of: Lodewijk XV was geen persoonlijkheid, Napoleon was er wel een. Kennelijk wordt hier met ph. een hoedanigheid aangeduid, die men niet bij iedereen vindt, iets wat slechts bij zeer bepaalde mensen aanwezig is. Van de andere kant, wanneer er van persoonlijkheids*verandering* gesproken wordt, doelt men op iets wat men, behoudens de technische mogelijkheid, op iedereen kan toepassen, m.a.w. de ph., die door phv. gewijzigd wordt, is bij ieder mens voorhanden. Ik kan op ieder mens een leucotomie toepassen, en daarmee zijn persoonlijkheid veranderen. Ik kan die brave huismoeder leucotomiseren, en dat, wat we haar „persoonlijkheid” noemen, veranderen. Van deze vrouw van wie we zeggen dat ze geen ph. is, zeggen we toch tegelijk ook, dat ze ph. heeft die door leucotomie te veranderen is. Dat zijn twee verschillende betekenissen van het woord ph.

De eerste betekenis wordt enigszins verduidelijkt door de omschrijving: „indien bij een bepaalde persoon het eigene, d.w.z. het persoonlijke, ons zeer bijzonder frappeert, dan noemen we die man een persoonlijkheid”⁹⁰). Duidelijker is een omschrijving in deze zin van *Ellerbeck*: „wat we een persoonlijkheid noemen, is iemand... bij wie wat in ieder persoon aanwezig moet zijn, n.l. zijn uniek zijn, zijn onderscheiden zijn, zijn één zijn in alle uitingen, zich in een zekere voltooiing aan anderen manifesteert”⁹¹). In dezelfde richting wijst een definitie van *Schellekens*: „Gelijk wij van personen spreken om een bepaalde categorie van individuen aan te duiden, n.l. die individuen die naar hun natuur een aparte waarde vertegenwoordigen, zo spreken wij van persoonlijkheden om een bepaalde categorie van personen aan te duiden, n.l. die personen die de waarden welke zij (in hun individuele natuur) vertegenwoordigen, ook tot uiting brengen, en wel in hun gedragingen”⁹²). Duidelijker dan in deze omschrijving kan moeilijk gezegd worden dat niet alle personen persoonlijkheden zijn. Het gaat inderdaad om een „bepaalde categorie”, zoals ook uit de beide vorige omschrijvingen

⁹⁰) *Rutten*, in: *Kultuurleven*, 15-II (1948), 170.

⁹¹) *Ellerbeck*, in: *Verslag 13e Alg. Verg. Ver. Thom. Wijsbeg.*, (1948), 11.

⁹²) *Schellekens*, in: *Dux*, 15 (1947-1948), 204.

blijkt, het gaat om iets dat „apart” is, niet bij allen gevonden wordt: het vraagt iets dat „zeer bijzonder” frappeert, dat zich „in een zekere voltooiing” manifesteert. Waarin dat buitengewone, wat met ph. in deze zin geprediceerd wordt van de mens, bestaat, omschrijft *De Bruyne* enigszins: „in de engere zin kennen wij vooral persoonlijkheid toe aan personen die buitengewoon begaafd en in gelijk welke orde, uitstralen door hun wilskracht, hun genialiteit, hun zelfbeheersing, hun verstand, hun moed, hun politieke wijsheid enz.”⁹³). Uit de „apartheid” van ph. in deze zin, uit de toepasselijkheid op slechts een bepaalde categorie van mensen, blijkt dat het hier gaat om een andere zin van ph. dan die welke bedoeld is als men spreekt van phv., welke immers op ieder mens kan toegepast worden. We zouden die aparte betekenis kunnen noemen: *ph. in pregnante zin*. Gewoonlijk wordt ph. in deze zin geïdentificeerd met de persoon zelf in zijn geheel, en wordt zij niet beschouwd als een bezit van de persoon; wij zeggen immers in deze zin gewoonlijk: Napoleon is een ph., niet: Napoleon heeft een ph. — Uit het tot nu toe gezegde volgt als conclusie, dat er bij phv. geen sprake is van ph. in pregnante zin, en dat wij dus deze betekenis van het woord ph. voor ons doel verder ter zijde kunnen laten.

Ook dan echter als we deze betekenis uit onze beschouwing afzonderen, wordt het duidelijk dat het woord ph., met de betekenis van een bij ieder mens aanwezige eigenschap, in zoveel verschillende samenhangen gebezigd wordt, dat het schijnt dat de zin nog varieert volgens de samenhang waarin het gebruikt wordt. Zo spreekt *De Bruyne* b.v. van persoonlijkheidsgevoel, dat volgens hem is „een vorm van formeel geestelijk bewustzijn”⁹⁴). Er wordt verder gesproken van rechten van de ph., van aanslag op iemands ph.⁹⁵). Hier schijnt sprake te zijn van „Rechte (resp. van een aanslag daarop) des Menschen an der eigenen Person und an der von ihr ausstrahlenden Lebensbetätigung”; het voorwerp van deze rechten zou binnen de mens liggen, zodat het subject tegelijk in zekere zin object van deze rechten is⁹⁶).

⁹³) *De Bruyne*, *Ethica*, I, 439 — *Carp* wijst op hetzelfde „Verder dient vooropgesteld, dat iedere mens een eigen persoonlijkheid heeft, individueel verschillend van andere. Niet ieder is echter in persoonlijkheid, in de zin van een tot algehele ontvouwing en geestelijke rijpheid gekomen psychische totaliteit, de hoogste verwerkelijking van de aangeboren aanleg van een bepaald individu”, *Carp*, *Med psychol.*, 26 — Ook *Jaspers* (*Allgem Psychopath* (2), 308) waarschuwt tegen gelijkstelling van beide begrippen van ph

⁹⁴) *De Bruyne*, *Ethica*, III, 121

⁹⁵) Toen onlangs ten onzent een fotografische opname van een dame in badkleding zonder toestemming van deze laatste voor reclame-doeleinden was gepubliceerd, werd in de betreffende rechtzitting gewaagd van een „aanslag op de ph

⁹⁶) Vgl *H Schorn*, in *Staatslexikon*, (Gorresgesellschaft), IV⁵, 113-114

In de psychologie en psychiatrie spreekt men o.a. van structuur van de ph., vorming en ontwikkeling van de ph., niveau van de ph., splitsing van de ph., verdubbeling van de ph., desintegratie van de ph., misvorming van de ph., afbraak van de ph., psychopatische en neurotische ph. Het gebruik van deze spreekwijzen in psychologie en psychiatrie kan reeds een aanduiding zijn dat de betekenis van ph. hier nabij komt aan die welke bedoeld is in verandering van de ph.: immers ook deze uitdrukking is van psychologische en psychiatrische origine. In „verdubbeling van de ph.“, resp. „multi-pele ph.“, schijnt ph. te doelen op de bewustzijnseenheid, waardoor de persoon zich bewust is die en die persoon te zijn, dezelfde die hij gisteren en daarvóór was; bij verdubbeling van de ph. zouden er dan twee (bij multi-pele ph. meerdere) van dergelijke eenheden aanwezig zijn: deze persoon meent vandaag bakker A te zijn, terwijl hij gisteren meende smid B te zijn ⁹⁷⁾). Toch zouden bij een dergelijke verdubbeling soms ook het karakter en de eigenschappen van het affectieve leven andere trekken vertonen, waarbij de term ph. dan niet alleen zou duiden op bewustzijnseenheid maar mede de karaktereenheid impliceren ⁹⁸⁾). Bij „splitsing van de ph.“ duidt ph. nog sterker de affectieve eigenschappen aan, in zover men met een dergelijke splitsing bedoelt het verloren gaan van de eenheid van de totaliteit van het psychisch leven, waarbij dan met name op de splitsing in het affectieve leven gedoeld is. Deze heenwijzing naar eigenschappen van het affectieve leven is in de andere hierboven aangehaalde spreekwijze althans mede betrokken, soms wellicht vooral of uitsluitend betekend.

Een *voorlopige aanduiding* van wat ph. is, kan men vinden in het gewone spraakgebruik; *Rutten* zegt hiervan: „waar de term persoonlijkheid als een door iedereen aanvaarde aanduiding gebezigd wordt, gaat het om bepaalde karakteristieke eigenschappen van de persoon, die als persoon reeds zijn (uiterlijke en innerlijke) distinctieve kentekenen heeft“ ⁹⁹⁾).

Om tot een *scherper omlijnd beeld* van het begrip ph. te komen, zou men zich tot de psychologie willen wenden en haar op de man af willen vragen, wat ph. is. De psychologen van verschillende richtingen hebben inderdaad tientallen van definities van ph. opgesteld. *Allport* ¹⁰⁰⁾ noemt er niet minder dan 49 op, van verschillende auteurs, en voegt er zijn eigen als 50ste definitie aan toe, en behalve deze 50 gecatalogiseerde definities geeft hij bij verschillende num-

⁹⁷⁾ Vgl. *Woodworth-Marquis*, Psychologie, 128-129. — *Geddes*, in: *Cathol. Encycl.*, XI, 728. — *Ch. Blondel*, La personnalité, in: *Nouv. Tr. de psych.*, VII, (fasc. 3), 120-122.

⁹⁸⁾ Vgl. *Geddes*, l.c. — *R. Allers*, Werden d. sittl. Pers., 14.

⁹⁹⁾ *Rutten*, in: *Miscellanea Michotte*, 395.

¹⁰⁰⁾ *Allport*, *Personality*, 24-50.

mers nog andere. Al deze definities brengt hij tot enkele hoofdtypen terug. Deze veelheid van definities kan op zich reeds een aanduiding zijn, dat het ook voor de psycholoog allesbehalve klaar is, wat ph. nu is. Als men dan echter deze definities ter hand neemt, en daarmee wil verduidelijken, wat de term phv. betekent, dan blijkt herhaaldelijk, dat men daarbij in de steek gelaten wordt. Wat zou men b.v. voor de verklaring van phv. kunnen doen met een omschrijving van ph. als: „what a man really is?”¹⁰¹⁾. Als men phv. wil verduidelijken als: verandering van datgene wat een mens in werkelijkheid is, dan is men weinig vooruit gekomen. De „verduidelijking” is even duister als wat er verduidelijkt moest worden. Het wordt niet beter als men dit procédé, n.l. toetsen op duidelijkheid aan het begrip phv., beproeft met definities als deze: „the ideal of perfection”¹⁰²⁾, of: „that quality in every man, which makes him worth while, aside from the uses to which he may be put by his fellows”¹⁰³⁾, of: „a multiform dynamic unity”¹⁰⁴⁾, of: „the living human being in its entirety”¹⁰⁵⁾. Zelfs komt men weinig verder met een definitie als deze: „personality is the organized system the functioning whole or unity of habits, dispositions and sentiments that mark off any member of a group as being different from any other member of the same group”¹⁰⁶⁾. Immers wanneer men dergelijke omschrijvingen leest, vraagt men zich daarna nog af: *welke entiteit* is nu de ph.? Of: toegepast op onze vraag: welke entiteit wordt bij phv. gewijzigd? Ten aanzien van het antwoord op deze vraag is men weinig verder als men weet dat ph. een organische totaliteit is, dat het een dynamische, zichzelf regulerende eenheid is. Dergelijke aanduidingen wijzen op *eigenschappen* van de ph. Als ik echter vraag: wat verandert er bij phv., dan vraag ik niet naar eigenschappen maar naar de *identiteit* van iets: dan vraag ik dat mij met de vinger wordt aangewezen welk ding het is, dat verandert. Definities nu, en daaronder ook de psychologische omschrijvingen, plegen zich niet op het standpunt te stellen dat de identiteit van iets moet worden aangewezen, maar integendeel willen zij van iets, waarvan de identiteit vaststaat of bekend is, de eigenschappen, of eventueel meer nauwkeurig, het wezen of de natuur aangeven¹⁰⁷⁾. M.a.w. dergelijke definities willen niet primair identificeren, of aanwijzen, maar zij willen uitleggen. Voor ons doel echter, d.i. voor

¹⁰¹⁾ Allport, l.c., 48.

¹⁰²⁾ Lotze, bij Allport, l.c., 31.

¹⁰³⁾ Adler, bij Allport, l.c., 33.

¹⁰⁴⁾ Stern, bij Allport, l.c., 33.

¹⁰⁵⁾ Allport, l.c., 35.

¹⁰⁶⁾ Schoen, bij Allport, l.c., 46.

¹⁰⁷⁾ De scholastiek maakte onderscheid tussen de *definitio rei*, die het wezen van de zaak verklaart, en de *definitio nominis*, die meer een naamuitleg is. Vgl. Signoriello, *Lexicon perip.*, 92. — Meestal wordt met definitie een def. rei bedoeld, die antwoordt op de vraag: *wat voor 'n ding?*, terwijl in ons geval behoefte bestaat aan een „definitie” die antwoordt op de vraag: *welk ding?*

de vraag: wat is het morele karakter van phv.? moet men eerst weten, wat is ph.? en daartoe is allereerst behoefte aan een aanwijzing, aan een identificatie van de entiteit die bij phv. wordt gewijzigd. Eerst in tweede instantie, en nadat de identiteit vaststaat van datgene wat veranderd wordt, kunnen omschrijvingen, die uitleggen en die de eigenschappen van ph. aangeven, hun nut hebben, vooral bij de definitieve vraag naar het morele karakter van phv. M.a.w. dergelijke definities worden gegeven met een ander doel en uit een andere noodzaak als waarvoor hier in deze studie een „definitie” nodig is. En wat hier gezegd wordt van de definities van psychologen, geldt enigermate ook van hun uitvoeriger studies over ph. (b.v. het werk van *Allport*, *Personality*; het verzamelwerk van *McV Hunt*, *Personality and behavior disorders*; de studie van *Bertocci*, *Personality*; het werk van *Murphy*, *Personality*). Wat deze studies doen is niet primair identificeren wat ph. is, maar verduidelijken, verklaren, welke eigenschappen de ph. heeft. De identiteit van wat ph. is, wordt daarbij stilzwijgend althans globaal bekend geacht. Er bestaat minder bekommernis om te zeggen *welk* ding ph. is dan om te zeggen *wat voor een* ding ph. is. Het is daarom ook onnodig hier uitvoerig over deze werken te refereren.

De omschrijvingen van de psychologen geven ons voor ons doel echter toch zeer nuttig materiaal. Al willen zij primair uitleggen, toch vinden wij vaak in deze definities elementen die een zakelijke aanduiding bevatten als waarnaar hier gevraagd wordt.

Wanneer ph. omschreven wordt als: „the sum-total of reactions of an individual to all the situations which he encounters”¹⁰⁸⁾ en wanneer men deze definitie aanwendt om het begrip phv. te verduidelijken, dan blijkt dat hiermee de onbekende factor meer bekend is geworden: men is dan gekomen tot de kennis dat bij phv. zeer bepaalde aanwijsbare entiteiten veranderen: n.l. de reacties van de mens op zijn omgeving. Het ligt echter voor de hand, dat men met deze omschrijving geen genoegen neemt, want het is duidelijk dat er bij phv. niet slechts reacties veranderen, maar dat men doelt op iets dat aan die reacties ten grondslag ligt: niet slechts de handelingen, de aparte daden van de mens worden anders, maar iets binnen de mens zelf, en alleen ten gevolge van deze verandering binnen de mens veranderen zijn gedragswijzen. Beter is daarom een andere omschrijving van ph. als: „the sum-total of all the biological innate dispositions, impulses, tendencies, appetites, and instincts of the individual, and the acquired dispositions and tendencies, acquired by experience”¹⁰⁹⁾.

Volgens deze definitie zou phv. bestaan in een verandering van

¹⁰⁸⁾ *Lowrey*, bij *Allport*, *Personality*, 43.

¹⁰⁹⁾ *Prince*, bij *Allport*, l.c., 43.

de „som” van aangeboren en verworven disposities en neigingen. Men weet hiermee inderdaad iets meer, n.l. dat de verandering ligt bij de neigingen en disposities. Er behoeft hier nauwelijks op gewezen te worden dat ook deze tweede definitie niet kan voldoen, om het feit dat de ph. wordt gezien in de som van een aantal eigenschappen. Dit standpunt is tegenwoordig in de psychologie vrijwel overwonnen en kan hier in ons onderzoek ter zijde worden gesteld ¹¹⁰). Van dergelijke definities zegt *Allport*. „They omit the most outstanding phenomenon of all mental life, namely, the presence of *orderly arrangement*. The mere cataloguing of ingredients defines personality no better than the alphabet defines lyric poetry” ¹¹¹). Niettemin is het betekenisvol, dat de psycholoog, om ph. te verduidelijken, wijst naar „dispositions, impulses, tendencies, appetites...”. Daarmee valt de aandacht op affect- en streefleven, dat zijn invloed uitoefent bij de zelfbeslissing van de mens. In dezelfde richting wijst een omschrijving van *Rutten*, die als „de psychiatrische opvatting” van ph. aangeeft „de totaalkwaliteit van het persoonlijk innerlijk, waaruit de neigingen en motieven voortkomen” ¹¹²). Hiermee komt overeen de omschrijving van *Calon* „het geheel van gedragingen en belevingen die men bij een bepaald individu aantreft, alsmede van de aan deze gedragingen en belevingen ten grondslag liggende eigenschappen” ¹¹³), terwijl een omschrijving van *Nimkoff* in dezelfde richting wijst: „By personality we mean the pattern of a person's thoughts, feelings, actions, that is, his psychological behavior as distinguished from his physiological behavior, although many interconnections exist between these two fields. Habits, opinions and attitudes constitute the core of personality” ¹¹⁴). Op zijn beurt stelt *Carp* persoonlijkheid-hebben en persoonlijkheid-zijn (hetgeen hierboven genoemd is: ph in pregnante zin) tegenover elkaar als. een karakter hebben, en: een karakter zijn ¹¹⁵). Voor ons doel gaat het om de betekenis van ph, als ph. hebben, en hier wordt voor ph. in deze zin verwezen naar karakter. In dezelfde lijn ligt het als gezegd wordt. „Persoonlijkheid zou men gelijk kunnen stellen met karakter, de zijnsvorm, de geaardheid

¹¹⁰) *Bertocci* wijst erop dat de psychologen meer en meer de noodzaak erkennen om onder de empirische verschijnselen aan te nemen „a nonspatial self as the basal unity of psychology”, maar „some sort of agent-subject needs to be included into the psychologist's frame of reference”. *Bertocci*, in *Harriman, Encycl of Psychol*, 458

¹¹¹) *Allport*, *Personality*, 44 — (Cursivering v A)

¹¹²) *Rutten*, in *Miscellanea Michotte*, 492 — *Id.*, in *Kultuurleven*, 15-II (1948), 169, voetnoot 4

¹¹³) *Calon*, *Persoonlijkheidsonderzoek*, in *Rapport*, 38

¹¹⁴) *Nimkoff*, in *Harriman, Encycl of psychol*, 496, voetnoot 1

¹¹⁵) *Carp*, *Med psychol*, 26 — In een noot bemerkt *Carp* dat *Klages* de begrippen karakter en ph min of meer gelijkstelt.

waarin een mens zich tracht te verwerkelijken" ¹¹⁶). Elders noemt deze auteur een leer over de (geestelijke) constitutie van de mens: „een leer der menselijke persoonlijkheidsstructuur" ¹¹⁷). Het begrip geestelijke constitutie heeft kennelijk betrekking op méér dan datgene wat karakter omvat en door aan te duiden dat de ph. 's mensen geestelijke constitutie is wordt aan het begrip dus een ruimer inhoud gegeven. Intussen spelen ook hier de affectieve kwaliteiten een grote rol. Op deze laatste wordt weer meer uitdrukkelijk een beroep gedaan in een omschrijving van *Rohracher* „Die Persönlichkeit ist das jeweilige Ergebnis der triebhaften Anlagen und der bisherigen Entwicklung" ¹¹⁸). Door te spreken van „Anlagen" wordt tevens gewezen op het aangeboren element in ph., dat ook in het door *Carp* gebruikte woord constitutie is verdisconteerd. Uitdrukkelijk wijst de omschrijving van *Rohracher* ook naar de verworven eigenschappen („bisherige Entwicklung"), die ook in de boven geciteerde definitie van *Prince* werden genoemd. In ander verband zegt *Rohracher* nog „die Persönlichkeit selbst, die individuelle Eigenart des Menschen, erweist sich als das Ergebnis einer Entwicklung aus Anlage und Umwelt" ¹¹⁹). Hier wordt naast de aanduiding van ph. als de „individuelle Eigenart des Menschen" tevens gewezen op de 2 factoren die vooral bij de wording van de ph. hun invloed doen gelden: aanleg en milieu ¹²⁰). *Willwoll* omschrijft aldus „Persönlichkeit im empirisch-psychologischen Sinn ist die Ganzheit, das Strukturgefüge seelischer Anlagen und Neigungen eines Menschen" ¹²¹). Hij voegt er de voor de morele beoordeling belangrijke verklaring aan toe „Insofern diese die Grundlage für die Werthaltungen und Willensneigungen des Menschen bietet, werden die Worte Persönlichkeit und Charakter ungefähr gleichsinnig gebraucht". Hier vinden wij weer elementen die wij ook in de vorige omschrijvingen ontmoetten: aanleg, affectiviteit, karakter, terwijl tevens op de zinvolle eenheid gewezen wordt. De invloed van 's mensen persoonlijkheid op zijn handelwijzen, waarop *Willwoll* wijst, komt ook naar voren in de omschrijving van *Woodworth*: „Personality refers not to any particular sort of activity, such as talking, remembering, thinking or loving, but an individual can reveal

¹¹⁶) R K Artsenblad, 29 (1950), 153 (Discussie).

¹¹⁷) *Carp*, Med psych., 202

¹¹⁸) *Rohracher*, Einf. i. d. Psych., 542

¹¹⁹) *Rohracher*, l.c., 381

¹²⁰) *Jaspers* definieert „Alle psychischen Vorgänge, sofern sie über sich hinaus auf einen individuellen und durchgehends verständlichen Zusammenhang hindeuten, der von einem Individuum mit dem Bewusstsein seines besonderen Selbst erlebt wird, konstituieren die Persönlichkeit". *Jaspers*, Allgem. Psycho-pathol. (2), 307 — Deze omschrijving ofschoon verenigbaar met andere hier gegevene, biedt minder concrete aanknopingspunten voor de componenten der ph

¹²¹) *Willwoll*, in W. Brugger, Philos. Wörterb., 254

his personality in the way he does any of these things" ¹²²). Hierbij commentarieert Allport, dat volgens deze opvatting: „personality is not substantive, it is *adverbial*; it is the style of life" ¹²³). Ofschoon hiermee meer een gevolg of een manifestatie van ph. is aangegeven dan gezegd wordt wat ph. is, kan men toch ph. hieruit enigszins leren kennen: zij geeft aan het handelen van de mens een bepaalde geaardheid. Ook dit is van belang voor de morele beoordeling zoals de zo juist gegeven verklaring van Willwoll. Hetzelfde kan gezegd worden van de definitie van Schoen: „Personality is the organized system, the functioning whole or unity of habits, dispositions and sentiments, that mark off any one member of a group as being different from any other member of the same group" ¹²⁴). We vinden hier elementen die ook reeds in de andere omschrijvingen voorkwamen (met name het organisch geheel), terwijl tevens wordt aangegeven dat de ph. de individualiteit, de eenmaligheid van ieder individu naar buiten manifesteert. Met de omschrijving van Schoen heeft die van Bertocci enige overeenkomst: „A self's personality is that self's dynamic organization of its own unique psychophysical wants and abilities which renders adjustments to its environment unique" ¹²⁵). In een definitie van Warren en Carmichael komen dezelfde elementen naar voren: „Personality is the entire mental organization of a human being at any stage of his development. It embraces every phase of human character: intellect, temperament, skill, morality, and every attitude that has been built up in the course of one's life" ¹²⁶). De zinvolle eenheid wordt nog bijzonder benadrukt in de definitie van Allport: „Personality is the dynamic organization within the individual of those psychophysical systems that determine his unique adjustments to his environment" ¹²⁷). De zin van „psychophysical systems" is na de voorafgaande omschrijvingen voldoende duidelijk: het omsluit de genoemde categorieën als karakter, aanleg, aangeboren en verworven disposities, en wellicht nog meer, in zover ook intelligentie daaronder begrepen kan worden. Deze definitie legt de nadruk op het psycho-somatisch karakter van ph. („psychophysical").

Na de hier gegeven omschrijvingen van ph. door diverse auteurs is men verantwoord wanneer men meent dat ph. is: *de psychische geaardheid of de psychische structuur van de mens* (misschien zou

¹²²) Woodworth, bij Allport, *Personality*, 47. — MacKinnon, in: J. McV Hunt, *Personality and the behavior disorders*, I, 6.

¹²³) Allport, *Personality*, 47. — (Cursiv. v. A.).

¹²⁴) Schoen, bij Allport, l.c., 46. — MacKinnon, in: J. McV Hunt, *Personality and...*, I, 5.

¹²⁵) Bertocci, in: Harriman, *Encycl. of Psych.*, 458.

¹²⁶) Warren and Carmichael, bij MacKinnon, in: Hunt, *Personality and...*, I, 4.

¹²⁷) Allport, *Personality*, 48.

het door Willwoll gebruikte Duitse woord „Strukturgefüge” beter zijn); of *het geheel van psychische hoedanigheden*. Daardoor is men dan in overeenstemming zowel met het populaire spraakgebruik van het woord ph., als met de weergave van dit begrip door de psychologen. In alle der drie genoemde equivalenten worden immers globaal die waarden aangeduid, die wij in de omschrijvingen ontmoet hebben: geestelijke aanleg, constitutie, temperament, karakter, driftleven, gevoelsleven, intelligentie, aangeboren en verworven eigenschappen, hun onderlinge samenhang en afhankelijkheid. Omdat de drie equivalenten ook meer onmiddellijk wijzen op deze elementen, zijn ze duidelijker en meer bekend dan de term ph. Weliswaar roept ieder van de drie equivalenten niet aanstonds een zeer *omschreven* beeld op van de daarin geïmpliceerde eigenschappen (de componenten van de ph. zullen hieronder nog kort worden aangegeven), maar toch connoteren zij meer onmiddellijk deze elementen dan de term ph. en zijn daarom duidelijker en meer bekend, en kunnen daarom dienen als een aanwijzende of identificerende aanduiding van ph., zoals hierboven verlangd werd ¹²⁸).

De term ph. is inderdaad door reminiscenties aan persoon-zijn, aan zelfstandigheid, aan individualiteit, aan persoonlijkheid-in-pregnante-zin, onklaar, zodat men bij het spreken van verandering der ph. niet onmiddellijk een, zij het globaal en voorlopig, beeld heeft van datgene wat daarbij verandert. Daarentegen is dat wel het geval als men spreekt van verandering van de psychische geaardheid, van de geestelijke structuur of van de psychische eigenschappen.

Intussen schijnen deze formuleringen een nieuwe moeilijkheid op te roepen. Wanneer men verandering van ph. beschouwt als verandering van psychische eigenschappen, ziet men dan niet voorbij dat men met ph. iets meer fundamenteels bedoelt dan de eigenschappen? Men bedoelt toch dat er iets meer verandert dan alleen de eigenschappen: de ph. is de *draagster* van die eigenschappen, en bij phv. verandert juist het subject. Wanneer men de ph. onderscheidt van en stelt tegenover de psychische eigenschappen als de draagster ervan, dan kan men ph. noemen: de mens (of: de menselijke ziel) in zover hij subject is van die hoedanigheden. Inderdaad blijkt uit het voorafgaande dat men, sprekend van ph., doelt op die eigenschappen, en niet op de ziel-op-zich, op de mens-op-zich, als

¹²⁸) Zie hierboven blz. 38-39. — Wanneer men zou menen, dat de omschrijving van ph. als geheel van psychische eigenschappen zo voor de hand ligt, dat het onnodig was daarvoor in het voorafgaande uitvoerig naar de psychologische litteratuur te verwijzen, dan zij opgemerkt, dat men hier niet a priori van deze omschrijving kan uitgaan, doch ze aan de hand van deze litteratuur moet verifiëren, omdat de term phv. blijkbaar appelleert op het woord ph. zoals dit in de psychologie wordt verstaan.

absolute entiteit. Wil men met ph. de ziel (of de mens zelf) als de substantie tegenover de eigenschappen betekend zien, dan is dat toch alleen in zover zij subject is van die eigenschappen. Met verandering van ph. zegt men dan, dat de mens juist als drager van die eigenschappen verandert. De vraag echter of dit gelijk staat met een verandering van de eigenschappen, m.a.w. de vraag of bij phv. alleen de eigenschappen dan wel het subject van die eigenschappen verandert, is een algemeen filosofisch probleem omtrent het wezen van (accidentele) veranderingen ¹²⁹). Voor deze vraag, waarop we hier niet hoeven in te gaan, is het oude adagium van betekenis: *totum mutatur, sed non totaliter*: wanneer de eigenschappen van een ding veranderen, betekent dit dat het ding verandert, ofschoon het hetzelfde individuele ding blijft (numeriek). Verandering van eigenschappen betekent niet dat de ene eigenschap zich stelt in de plaats van een andere *zonder verhouding tot het subject*, zoals het ene huis gebouwd wordt op de plaats waar het andere stond; juist omdat het gaat over eigenschappen, over kwaliteiten van iets anders, wil verandering van eigenschappen nog niet zeggen, dat ding A komt op de plaats waar ding B lag, maar dat het eerst aldus gekwalificeerde *subject* nu het zó gekwalificeerde voorwerp wordt. Bij verandering van eigenschappen gaat het niet om twee entiteiten die op zich staan; zij betekent niet, dat de ene (op zich staande) entiteit een andere wordt, maar alleen: het subject met deze eigenschappen wordt het(zelfde) subject met die andere eigenschap. M.a.w. het subject blijft, maar is toch anders: het verliest de ene eigenschap en krijgt een andere. Verandering van psychische eigenschappen is daarom verandering van de ph., ook als men de ph. liever onderscheidt van die eigenschappen als draagster ervan. Men kan daarom zeggen: *materieel gesproken* veranderen bij phv. de psychische eigenschappen, *formeel gesproken* verandert haar subject (de mens) terwijl dit toch substantieel hetzelfde blijft ¹³⁰).

¹²⁹) Hier wordt gesproken van accidentele verandering zoals deze gesteld wordt tegenover substantiele verandering. (Zie Gredt, Elem. philos. Arist.-Thom., I, n. 277). Deze laatste is een overgang van de ene substantie in een andere, een overgang naar een wezen met een andere wezensbepaaldheid (forma substantialis). Als voorbeeld (misschien minder gelukkig) wordt vaak aangegeven de overgang van water in de substantie waterstof en zuurstof. — De phv. waarover hier gesproken wordt, is kennelijk geen substantiele verandering, maar slechts een accidentele, d.i. waarbij niet de wezensbepaaldheid maar slechts een accidentele kwaliteit verandert. de mens blijft daarbij mens, maar krijgt andere eigenschappen.

¹³⁰) Men zou kunnen menen dat de uitdrukking eigenschappen van de ph. een pleonasme inhoudt: ph. is nl. zelf een eigenschap (van de mens). Evenwel kan men in die zegswijze door ph. het geheel aangeduid zien, de organische eenheid van de eigenschappen als staande tegenover de veelheid van aparte eigenschappen. (Indien men in die zegswijze ph. eerder verstaat als de draagster, het subject

Intussen is deze vraag voor deze studie niet belangrijk. Voor de morele beoordeling van phv. is het voldoende te weten *of* en *welke* psychische (en eventueel lichamelijke) eigenschappen veranderen. Het morele karakter, zoals naderhand zal blijken, wordt bepaald door de aard van de kwaliteiten die worden opgeroepen, vergeleken met de vroegere; en wel van die kwaliteiten, die het handelen van de mens als mens kunnen beïnvloeden. Men kan niet zeggen dat het voor een dergelijke morele beoordeling ook belangrijk is, of de ziel zelf (of de mens) de draagster van de eigenschappen, bij een phv. „geraakt” wordt. Want, vooreerst, uit het juist gezegde volgt dat de substantie van de ziel (of de mens) dezelfde substantie blijft bij verandering van zijn eigenschappen¹³¹⁾, en dus niet „geraakt” wordt dan in haar eigenschappen; en vervolgens is die vraag niet specifiek voor phv., maar betreft elke verandering en elke beïnvloeding van de mens, b.v. opvoeding, onderwijs etc., terwijl toch blijkt dat bij de morele beschouwing van dergelijke beïnvloeding de bedoelde vraag rustig ter zijde gelaten wordt, en men eenvoudig alleen ziet naar de eigenschappen die beïnvloed of veranderd worden¹³²⁾.

2. Eigenschappen van de persoonlijkheid

Met enkele woorden moet nog gewezen worden op sommige eigenschappen die ons nader doen kennen wat ph. is. Als hier gesproken wordt van eigenschappen van de ph., dan is dit niet volkomen in dezelfde betekenis als in het voorafgaande: waar ph.

van de eigenschappen, dan kan ph. niets anders aanduiden dan de mens (of de menselijke ziel). Zakelijk echter wordt deze veelheid ook omsloten als men alleen spreekt van ph., en dan is er zakelijke identiteit tussen ph. en de eigenschappen van de ph., zoals er b.v. ook bestaat tussen karakter en karaktereigenschappen. Vgl. *Carp*, Psychopatieën, 20.

¹³¹⁾ Bovendien is de ziel ook een onvernietigbaar wezen: zij kan niet veranderd worden tot een substantie met een andere wezensbepaaldheid. (Bij de lichamelijke wezens is, naast de accidentele verandering, waarover hierboven, ook nog een substantiele verandering mogelijk, waarbij het ene wezen teniet gaat en een andere substantie, met andere wezensbepaaldheid, opkomt, terwijl dezelfde materie het gemeenschappelijk substraat is. (Vgl. *Gredt*, Elem. philos. Arist.-Thom., I, n. 278. Ten aanzien van de ziel kan iets dergelijks niet bestaan). — Zou men bij de phv. ook in het geding brengen de kwestie van de „bezieling” (informatio) van het lichaam door de ziel, m.a.w. spreken over een dergelijke verandering dat de ziel het lichaam niet meer kan bezielen, dan moet worden opgemerkt, dat het daarbij niet meer gaat over de loutere vraag naar phv., maar over de vraag naar het morele karakter van handelingen, die het menselijk leven te niet doen, welke vraag een aparte beschouwing vordert.

¹³²⁾ Met de laatste beschouwing ben ik enigszins buiten het kader van dit hfdst. gekomen, in zover hier niet enkel over ph. maar ook uitdrukkelijk over het begrip *verandering* van ph. gesproken wordt, wat het onderwerp van het volgend hfdst. zal vormen. De samenhang dwong echter hiertoe, omdat de vraag rees of en in hoever het begrip ph kon verduidelijkt worden in verband met het begrip phv.

gelijk gesteld wordt met het geheel van psychische eigenschappen, duiden deze laatste de inhoud of de aparte componenten aan van de psychische structuur. Hier echter is sprake niet van materiele maar van *formele* eigenschappen, d.w.z. van die welke de ph. als geheel en de componenten in hun onderlinge samenhang kwalificeren.

Wanneer ph. wordt omschreven als de psychische geaardheid, dan is hierin reeds enigermate aangeduid dat het gaat om eigenschappen die een zekere *stabiliteit* en duurzaamheid vertonen. De psychische hoedanigheden waarover in het voorafgaande is gesproken, handhaven zich relatief constant onder de veelsoortige belevingen. Zij horen onder de categorie die in de terminologie van St. Thomas heet: *qualitas difficile mobilis* (of *habitus*) ¹³³). „(For the purpose of this chapter) personality is defined as those habits and habit systems of social importance, that are stable and resistant to change” ¹³⁴). *Lersch* wijst op het constante karakter van de psychische eigenschappen: „Sofern solche Erlebnisweisen sich als relative Konstanten im Seelenleben des Einzelnen feststellen lassen, bezeichnen wir sie als seelische Dispositionen” ¹³⁵). Deze stabiliteit brengt met zich mee, dat een normale verandering in de ph. slechts zeer geleidelijk kan optreden, vaak herhaalde handelingen kunnen weliswaar nieuwe ingeslepen gewoonten, psychische hoedanigheden doen ontstaan, doch iedere aparte handeling draagt daartoe slechts uiterst weinig bij ¹³⁶). Slechts na vele (herhaalde) handelingen is een nieuw beeld gevormd, dat zich echter met talloze overgangen uit het vorige heeft ontwikkeld. Normale verandering van de ph. treedt daarom op als een ontwikkeling. Slechts de geweldadige verandering van de ph., waarover in deze studie nader gesproken wordt, is een plotselinge, en zij doorbreekt de stabiliteit enigermate; echter worden ook hier de trekken van het nieuwe beeld mede bepaald door het materiaal van het oude.

Reeds is gewezen op de *eenheid* der ph., die in diverse hierboven gegeven omschrijvingen tot uiting kwam ¹³⁷). Deze eenheid houdt

¹³³) *S Thom*, I-II, 49, 2, ad 3

¹³⁴) *Guthrie*, in J McV Hunt, *Personality and*, I, 58

¹³⁵) *Lersch*, *Aufbau der Person*, 34

¹³⁶) Hier geldt wat St. Thomas zegt van het ontstaan der verworven deugden „Unus actus non sufficit ad causandam virtutem, sed requiruntur plures, et licet illi plures non sint simul, tamen habitum virtutis causare possunt, quia primus actus facit aliquam dispositionem, et secundus actus inveniens materiam dispositam adhuc eam magis disponit, et tertius adhuc amplius, et sic ultimus actus agens in virtute omnium praecedentium complet generationem virtutis” *S Thom* De virt 1 comm, 9, ad 11

¹³⁷) MacKinnon ziet een verschil in de benadering van de structuur der ph door Amerikaanse en die door Europese vooral Duitse psychologen „American psychologists tended to emphasize the parts or units, which, summed or integrated, could be thought to constitute personality, especially to the elements which

in, dat de veelheid van elementen en functies *in een hogere orde is opgenomen*, dat deze vele componenten *organisch samenwerken*, en dat hun werkingen vanuit het ordenend beginsel dezer eenheid worden *getotaliseerd*. Deze eenheid en totaliteit is echter geen statische, geen absolute, veeleer is zij *dynamisch*, zij verwerkelijkst zich voortdurend opnieuw omdat er *voortdurend verschuivingen* plaats vinden. „Every personality develops continually from the stage of infancy until death, and throughout this span it persists even though it changes”¹³⁸). De wijzigingen echter en verschuivingen die zich in verhouding en samenstelling der verschillende elementen van de ph. voltrekken, zijn niet zó op te vatten, als zou met elke verandering een heel nieuwe toestand intreden die volkomen abstractie maakt van het vooraf gegevene. De ph. kan nooit met een schone lei beginnen: elke nieuwe toestand sluit aan bij een vorige en ondergaat daarvan de invloed. In elke verandering is heel de reeds vooraf gevormde en op dat ogenblik voorhanden structuur van de ph. verdisconteerd¹³⁹). Waar de veranderingen mede van buiten veroorzaakt of beïnvloed worden, zijn zij op te vatten als reacties van het subject op die invloeden. Die veranderingen verlopen daarom in een bepaalde *ontwikkeling* van de ph. Ook hierin openbaart zich haar eenheid, n.l. in de lengte.

Diezelfde eenheid en totaliteit doet ook begrijpen, dat de werking der verschillende functies binnen de ph. en haar ontwikkeling *zinvol georiënteerd* zijn op een doel. daardoor is de ph. een *zichzelf regulerende* instantie.

Deze dynamische oriëntatie binnen het geheel van psychische functies „beoogt het behoud van de harmonie in de persoonlijkheidsstructuur, het herstel van een verbroken evenwicht, en geeft ten slotte richting aan de bestaande drang tot zelfvervolmaking”¹⁴⁰).

Deze immanente oriëntatie doet de eenheid van de ph. dan ook niet zien in een eenmaal verwerkelijkt toestand, maar als een *streven naar eenheid*, een streven om deze eenheid voortdurend te ontwikkelen, te herstellen en ze op een hoger plan telkens opnieuw op te bouwen. „The attainment of unity depends more upon the knowing what one wants than upon getting it. It is the striving

they had reason to believe were common to all individuals. German psychologists, on the other hand, have been more inclined to think of personality as a unique whole which cannot fruitfully or legitimately be analyzed into smaller parts. MacKinnon, in J. McV. Hunt, *Personality and* , I, 6

¹³⁸) Allport, *Personality*, 102

¹³⁹) Hier wordt allereerst gedacht aan de gewone normale veranderingen, die tot de ontwikkeling van elke ph. behoren. Het gezegde geldt echter ook enigszins van de abnormale, abrupte veranderingen, die in deze studie als phv. worden bestudeerd. Elke ph. reageert op de desbetreffende behandeling op haar eigen manier, die afhangt van de feitelijke aanwezige structuur.

¹⁴⁰) *Carp*, *Medische psychol.* , 140

towards the known goal that confers unity, not the succesful arrival. ...From this point of view unity lies only in the struggle for unity" ¹⁴¹).

De eenheid van de ph. impliceert ook, dat zowel *lichamelijke* als *geestelijke* aspecten hun betekenis hebben voor haar functies, en dat beide factoren onverbrekelijk samengaan in de activiteit van de ene ph. „Personality is nor exclusively mental nor exclusively neural. The organisation entails the operation of both body and mind, inextricably fused into a personal unity" ¹⁴²). In deze leer komt tot uiting, wat de scholastieke theologie en filosofie leert over de substantiële eenheid van de mens, waarin ziel en lichaam tot één substantie, tot één zelfstandig wezen zijn verenigd, waarbij de ziel de „forma", het wezensbepalend (tot mens makend) element is ten opzichte van het lichaam, dat materie, bepaald-wordend element, is ten opzichte van de ziel. De ziel „be-zielt" het lichaam, het lichaam leeft van en uit de ziel; in de activiteiten werken beide samen ¹⁴³). Deze geestelijk-lichamelijke eenheid van de mens is oorzaak, dat zijn psychische eigenschappen in sterke mate beïnvloed worden door lichamelijke disposities, door lichaamsbouw, physiologie, biochemische processen, endocrine secretie enz. Reeds sinds oude tijden heeft men temperaments- en karakter-indelingen verbonden aan indelingen volgens lichamelijke eigenschappen. Het verband dat er tussen lichamelijke en psychische eigenschappen bestaat, maakt het ook verklaarbaar, dat men deze laatste kan beïnvloeden door behandelingen die rechtstreeks de lichamelijke basis van deze eigenschappen wijzigen ¹⁴⁴). In diverse pharmacologische en hormonale behandelingen (waarover in Hfdst. II) heeft men voorbeelden van dergelijk optreden. Dezelfde eenheid verklaart ook dat bepaalde lichamelijke condities een gunstige of ongunstige betekenis hebben voor een gaaf zedelijk leven ¹⁴⁵).

Omdat de ph., als het geheel van psychische disposities, van mens

¹⁴¹) Allport, *Personality*, 350-351.

¹⁴²) Allport, l.c., 48. — Vgl. *Carp*, *Med. psychol.*, 14 vv.

¹⁴³) „... definientes ... quod quisquis deinceps asserere, defendere seu tenere pertinaciter praesumpserit, quod anima rationalis seu intellectiva non sit forma corporis humani per se et essentialiter, tamquam haereticus sit censendus". *Denz.-B.*, 481.

¹⁴⁴) Vgl. *Murphy*, *Personality*, 75-78. — *Woodworth-Marquis*, *Psychology*, 132-144. — *Hoogwerf-Knoop*, *Wat leert u de zielkunde*, 156-163.

¹⁴⁵) Sunt quidam dispositi, ex propria corporis complexionē, ad castitatem vel mansuetudinem vel ad aliquid huiusmodi. *S. Thom.*, I-II, 51, 1, c. — Ex corporis dispositione aliqui sunt dispositi, vel melius vel peius, ad quasdam virtutes, prout scilicet vires quaedam sensitivae actus sunt quarundam partium corporis, ex quarum dispositione adiuvantur vel impediuntur huiusmodi vires in suis actibus, et per consequens vires rationales, quibus huiusmodi vires sensitivae deserviunt; et secundum hoc unus homo habet naturalem aptitudinem ad scientiam, alius ad fortitudinem, alius ad temperantiam. *Ibid.*, 63, 1, c.

tot mens varieert, en van de andere kant 's mensen doen en laten en geheel zijn *uiterlijk optreden beïnvloedt*, geeft zij aan dat uiterlijk optreden bepaalde trekken, die typerend zijn voor deze bepaalde persoon. De ph. wordt daardoor tot een uiterlijke *manifestatie van de individualiteit*, van de eigenheid, van de eenmaligheid van de mens ¹⁴⁶⁾.

Zelfs kan men aannemen dat het empirisch begrip ph. de individualiteit van de psychische geaardheid ook enigermate formeel uitdrukt. Diverse omschrijvingen van psychologen wijzen op de uniciteit, de eenmaligheid, de afgescheidenheid ten aanzien van anderen, als inhoud van het begrip ph. ¹⁴⁷⁾. Bovendien wijst het feit, dat de psychische geaardheid juist met het woord ph. wordt aangeduid, in die richting. Vanouds zit aan dit woord de betekenis vast van individualiteit, zelfheid, afgezonderdheid ten aanzien van anderen. Met het aanvaarden van dit woord voor de psychische geaardheid heeft men niet volledig van dit aspect afstand gedaan, anders zou er geen reden geweest zijn om juist dit woord aan te houden. Het ligt daarom voor de hand dat een zekere analogie met de oorspronkelijke betekenis ook in de nieuwere betekenis (psychische geaardheid) aanwezig is ¹⁴⁸⁾.

3. *Elementen van de persoonlijkheid*

De ph. is een organisch gestructureerde individuele totaliteit, welke bij ieder verschillend is. Een individu is echter niet alleen een unieke, onherhaalbare grootheid, maar heeft tevens iets gemeenschappelijks met anderen, heeft een menselijke natuur, en een psychische structuur welke, hoe individueel ook, toch gemeenschappelijke trekken vertoont met die van anderen. De elementen van de ph., hoezeer ook in kwaliteit verschillend bij verschillende indivi-

¹⁴⁶⁾ Vgl. Noble, *Les passions*, I, 209

¹⁴⁷⁾ Men zie o.a. de hierboven aangehaalde omschrijvingen van Schoen, Bertucci, Allport

¹⁴⁸⁾ Althans zal deze analogie vroeger aanwezig geweest zijn. Het is n.l. mogelijk, dat dit aspect in de nieuwere betekenis verloren gegaan is, doordat de reminiscenties aan de oorspronkelijke zin (de individualiteit van de mens) niet meer werd aangevoeld. Het woord zou dan de psychische geaardheid aanduiden als een absolute eigenschap, niet meer als een relatieve, niet als een eigenschap die de ene mens onderscheidt van de andere. De betekenis zou dan niet meer zijn individualiteit in psychische geaardheid, psychische individualiteit, maar eenvoudig psychische geaardheid. Ongetwijfeld is de psychische geaardheid altijd zeer individueel, verschillend van individu tot individu. Echter zou deze individualiteit in dat geval niet formeel betekend worden door het woord ph., evenmin als b.v. de begrippen leeftijd, lichaamsgewicht enz. formeel de individualiteit of de af scheiding ten opzichte van anderen benadrukken, ofschoon de aangeduide realiteiten zeer individueel zijn. — Of deze verwijzing naar de individualiteit van de psychische geaardheid feitelijk nog wordt aangevoeld en betekend in het woord ph., vermag ik niet uit te maken.

duen, zijn onderling gelijksoortig. Over die elementen moet nog in het kort iets gezegd worden in verband met de volgende hfdstt. Het is onnodig en ondoenlijk om hier een volledige opsomming en beschouwing te geven; slechts die elementen dienen te worden aangegeven, welke meer belangrijk zijn voor het zedelijk leven, of voor de mogelijkheden van veranderingen der ph., zoals die hier worden bestudeerd. Hierbij moet niet alleen worden gelet op de elementen zoals die op een bepaald tijdstip in de ph. gesitueerd zijn, maar ook op de ontwikkeling binnen dezelfde ph., waarbij er wijzigingen optreden in de onderlinge verhouding der elementen. M.a.w. men moet de opbouw bezien zowel volgens een dwarsdoorsnede als volgens een lengtedoorsnede¹⁴⁹). Volgens het vroeger gezegde refereren wij bij een en ander aan de beschouwingen van psychologen¹⁵⁰). In het volgende wordt echter alleen gesproken van die factoren die als kwaliteiten *van* het subject *in* hem aanwezig zijn, niet over de oorzaken die van buiten af op deze kwaliteiten hebben ingewerkt. Erfelijkheid, levensgeschiedenis en milieu zijn uiterst belangrijke factoren voor de opbouw van de ph. Zij zijn echter slechts verwijderd of middellijk bepalend voor deze opbouw, in zover zij n.l. bepaalde eigenschappen neerleggen *binnen* het subject, die rechtstreeks bepalend zijn: deze eigenschappen binnen het subject zijn *constitutieve* elementen van de ph., terwijl erfelijkheid, levensgeschiedenis en milieu tot de *causale* factoren te rekenen zijn. (Volgens de scholastieke terminologie: formele, resp. efficiënte oorzaken.)

Tot die constitutieve elementen van de ph. kan men ook rekenen het *karakter*. Omdat dit echter door meerdere auteurs vrijwel gelijkgesteld wordt met ph. (zie de hierboven gegeven omschrijvingen van Carp en Willwoll), wordt het hierna niet als aparte factor behandeld. Toch moet even gewezen worden op het verband tussen ph. en karakter. Het populaire spraakgebruik schijnt als karakter aan te duiden, wat men „die individuelle Eigenart des Menschen” kan noemen, met welke woorden Rohrer juist de ph. nader

¹⁴⁹) „The term (personality) is not limited to its common cross-sectional connotations; instead a person is understood to be a socio-biological process beginning with conception and ending with death. Accordingly both the cross-sectional problems ... must be considered, as well as the longitudinal problems concerned with the dynamic relationships between behavioral events and characteristics at one time, and those at a later time in the life of the individual”. J. McV Hunt, *Personality and the behavior disorders*, I, blz. IV.

¹⁵⁰) Vgl. *Calon*, Persoonlijkheidsonderzoek..., in: Rapport v. d. commissie..., 38-39. — *Carp*, Med. psychol. ... , 27, 37 vv. — Vgl. *Allport*, Personality, 259-365. — *Cruchon*, Genèse et structure du moi..., in: *Nouv. Rev. Th.*, 83 (1951), 261-274, 364-384. — *Rohrer*, Einführung..., 537-543. — *Mowrer-Kluckhohn*, Dynamic theory of personality, in: J. McV Hunt, *Personality and the behavior disorders*, I, 69-135. — *Ch. Bühler*, Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem.

omschrijft, zoals is aangegeven; hieruit wordt reeds het nauwe verband tussen beide gesuggereerd. In het wetenschappelijk spraakgebruik wordt niet altijd eenzelfde betekenis aan de term karakter toegekend. Een omschrijving van *Lersch* stelt een gelijke betekenis vast als die van het populaire spraakgebruik. Hij gebruikt daarbij dezelfde woorden (individuelle Eigenart des Menschen) die *Rohracher* op ph. toepaste: „In seelenkundiger Bedeutung bezeichnet der Begriff des Charakters die individuelle Eigenart des Menschen, wie er sich, aussteigend aus den unbewussten Tiefen lebendiger Natur zur Bewusstheit menschlicher Existenz, fühlend und handelnd, in Willensentscheidungen, Wertungen und Zielsetzungen, in Urteilen und geistigen Stellungnahmen mit der Welt auseinandersetzt und dadurch ein erfassbares Gepräge seines individuellen Daseins im Unterschied und in Abgehobenheit von andern Menschen erhält“ ¹⁵¹). De verhouding van ph. en karakter wordt door *Rohracher* aldus weergegeven: „Alle Möglichkeiten die in der Anlage eines Menschen gegeben sind, fasst das Wort Charakter zusammen. Der Charakter umfasst alle Triebe und Interessen eines Menschen; die Persönlichkeit besteht nur aus denjenigen von ihnen, die sich in der bisherigen Entwicklung zu einer geschlossenen, das Fühlen und Wollen bestimmenden Einheit verbunden haben. In fast jedem Menschen liegen die Möglichkeiten zu verschiedenen Persönlichkeiten; welche von ihnen Wirklichkeit wird, hängt von der Umwelt ab“ ¹⁵²). Hier wordt karakter vrijwel met aanleg gelijk gesteld. Volgens *MacKinnon* werden de termen ph. en karakter voorheen als gelijkwaardig beschouwd, maar verschilt karakter nu van ph. o.a. omdat het beschouwd wordt „to be the ethical or moral aspect of personality, or personality is considered from the standpoint of some social or ethical norm“ ¹⁵³). Wanneer men echter karakter met *Carp* omschrijft als „een samenstel van individuele en typologisch aan te duiden eigenschappen en gedragsvormen der persoonlijkheid, waarin driftleven, temperament, denk-, gevoels- en wilsbegaafdheid met gebruikmaking van de psychomotoriek zich weerspiegelen“ ¹⁵⁴), dan liggen de begrippen ph. en karakter zeer dicht bij elkaar, al wordt er hier gesproken van eigenschappen *van* de ph. Dit laatste is verklaarbaar, omdat ph. dikwijls gesteld wordt als subject tegenover haar eigenschappen, terwijl zij anderzijds toch met deze laatste wordt geïdentificeerd, zoals reeds is aangeduid toen de vraag gesteld werd of het subject dan wel de eigenschappen gewijzigd worden

¹⁵¹) *Lersch*, Aufbau der Person, 33-34.

¹⁵²) *Rohracher*, Einführung i. d. Psych., 543.

¹⁵³) *MacKinnon*, in: J. McV Hunt, Personality and..., I, 7. — Hiermee komt de zienswijze van *Allport* overeen: „Character is personality evaluated, and personality is character devaluated“. *Allport*, Personality, 52.

¹⁵⁴) *Carp*, Med. psychol. ..., 37. Vgl. 107.

bij phv. In dezelfde zin zal men *Willwoll* moeten verstaan als hij karakter omschrijft als: „ein dauerndes und einheitliches Gepräge der Persönlichkeit, das deren für gewöhnlich in Anwendung gebrachte Wertungsmaximen trägt und hinwiederum von diesen durchformt wird, das dem Wollen und freien Wirken der Persönlichkeit formale Konsequenz und Selbständigkeit sowie die dauernde Zielrichtung auf bestimmte Wertarten gibt“¹⁵⁵). Al worden volgens deze beschrijving door de term karakter sommige aspecten (Wertungsmaximen, formale Konsequenz) wellicht meer in de aandacht geroepen dan door de term ph., het blijkt ook hier, dat zakelijk de beide begrippen aan elkaar verwant zijn. Ook karakter blijkt het geheel van psychische eigenschappen aan te duiden. Voor ons doel is een scherpe scheiding tussen beide begrippen niet nodig. Men kan zeggen dat men de betekenis van het begrip phv. ook globaal kan weergeven als een verandering van iemands karakter.

Men kan nog de vraag stellen of eigenschappen van de *wil* horen tot de ph. in empirisch-psychologische zin. De psychologen spreken hierover niet duidelijk, omdat zij de wil niet altijd uitdrukkelijk onderscheiden als het streefvermogen in de intellectieve sfeer, waarin de (wils)vrijheid ligt¹⁵⁶). Zoals men de eigenschappen van het verstand tot de ph. rekent (zie hieronder), kan men geredelijk ook de wilskwaliteiten daartoe rekenen. Zeer belangrijk voor ons onderwerp is deze kwestie echter niet. Opzettelijke *verandering* van de ph. kan het verstand en de wil en hun eigenschappen niet rechtstreeks betreffen, omdat zij, als in zichzelf onstoffelijke vermogens, niet voor rechtstreekse beïnvloeding van buiten af toegankelijk zijn. Een invloed op verstand en wil kan men slechts uitoefenen via de vermogens wier activiteit invloed heeft op de activiteit van verstand en wil, zo met name voorstellingsvermogen en sensitief streefvermogen (passielevens). Slechts via de vóór de wilsactiviteit liggende functies en vermogens kan men een verandering in de wilsactiviteit en in de wilsvrijheid teweeg brengen.

D w a r s d o o r s n e d e

Voor ons zijn vooral belangrijk de cognitieve en affectieve factoren, terwijl een derde door de psychologen genoemde groep, die der expressie, hier ter zijde gelaten kan worden.

De cognitieve factoren worden door de psychologen vaak samengevat in de term intelligentie, waarbij onder intelligentie niet alleen het intellect in de strikte zin wordt verstaan, als het vermogen dat wezenskennis der dingen mogelijk maakt, maar tevens de andere

¹⁵⁵) *Willwoll*, in: Brugger, Philos. Wörterb., 49.

¹⁵⁶) Zie b.v. *Allport*, Personality, 51; *Bertocci*, in: Harriman, Encyclop. of Psychol., 459; *Lersch*, Aufbau d. Person, 408; *Rohracher*, Einführung i. d. Psychol., 478-479.

kenvermogens voorzover de activiteiten van deze vermogens intellectueel doortrokken zijn. (Het geheugen b.v. en de waarneming dragen bij de mens de sporen van het intellect). — (Men moet hierbij voor ogen houden, dat niet alleen de kenvermogens, maar ook de andere vermogens van de mens, b.v. de affectiviteit en de motoriek, vanuit het intellect menselijk doortrokken worden en hun typisch menselijk karakter krijgen, zodat b.v. ook het driftleven zich bij de mens anders manifesteert (n.l. menselijk) dan bij het dier. Aantasting van het intellectueel vermogen, al kan zij slechts via andere vermogens bewerkt worden, zoals reeds gezegd is, zal toch zelf weer invloed hebben op andere vermogens, in zover de activiteiten van deze niet meer op gelijke wijze intellectueel doortrokken zijn; demantie-verval zal b.v. ook op het driftleven zijn terugslag hebben. Het intellect neemt daarom een uitermate gewichtige plaats in onder de componenten van de menselijke ph. Daarom ook zijn veranderingen in de ph. des te belangrijker naarmate het menselijk intellect daarbij sterker betrokken is.) — Al wordt echter het geheel van de vermogens van de mens intellectueel doortrokken, met de naam intelligentie worden meer de kenvermogens bedoeld, n.l. het intellect en de andere kenvermogens voorzover deze vanuit het intellect doortrokken worden.

De menselijke intelligentie, als component van de menselijke ph., omvat zowel het theoretisch als het praktisch verstand. Niet het intelligentieniveau is hier allereerst belangrijk (intelligentie-quotient) maar veeleer het *abstractie-vermogen* en, op het gebied van het praktisch verstand, de *sociale intelligentie*, d.w.z. het inzicht in de verhoudingen van mens tot mens, en vooral het *zedelijk oordeel*; dit laatste correleert niet noodzakelijk met de intelligentie in de ruime zin van het woord, noch ook met de *zedelijke gezindheid* of de algemene geneigdheid tot zedelijk juist handelen. Hebben *geheugen*, *aandacht* en *zintuigelijke waarneming* hun betekenis voor het zedelijk leven, in veel sterkere mate komt deze toe aan het *voorstellingsvermogen* (arme of rijke, overwoekerende of starre verbeelding) en aan de *realiteitsbeleving* (opgaan in de realiteit of leven buiten de r., in een fictieve wereld).

Onder de affectieve elementen verdient aandacht de *gamma der emoties*: (liggen deze laatste voornamelijk op het niveau van lust - onlust, van nuttigheidsstreving of staan zij in dienst van hogere waarden?) en daarnaast de verloopsvormen van de emoties, of het *temperament* (snel - langzaam, sterk - zwak, diep - oppervlakkig)¹⁵⁷). Tevens is de invloed van de emotionaliteit op het cognitieve leven een belangrijke factor. De beheersingsmogelijkheden van het emotionele leven hangen in sterke mate af van de aanwezigheid bij het

¹⁵⁷) Over verhouding van temperament en karakter, zie Carp, Med. Psychol., 19.

individu van een *systeem van waarden*, waaraan de emoties getoetst kunnen worden.

De in zedelijk opzicht zo belangrijke vraag, met welke affectieve instelling het individu de wereld tegemoet treedt, is een vraag naar de *affectieve grondhoudingen*. (Is de evenmens een instantie van dreiging die men ontvlucht? of van gevaar waartegen men agressief wordt?) Het beeld van de ph. wordt verder mede bepaald door de sterkte van de *vitale driften*, sexualiteit en geldingsdrang, en door hun verhouding tot andere affectieve elementen. Uiterst belangrijk is ook de vraag of de mogelijkheid van *zelfbepaling* volledig is uitgegroeid, dan wel of het individu min of meer passief stelling neemt: wordt die stellingname in sterke mate beïnvloed door het emotionele leven, of door een overlegde toetsing aan een systeem van waarden?

Lengtedoorsnede

Op de basis van een biologische eenheid groeit in het kind ook een psychologische eenheid, welke zich ontwikkelt volgens *differentiatie* en *integratie*. De eenheid van het kind is weinig gedifferentieerd; als bij het ouder worden de differentiatie toeneemt, ziet men tegelijk als compensatie een integratie optreden¹⁵⁹). Daarbij heeft er een verschuiving plaats in de totalisatie van de veelheid van functies. Is de *totaliserende factor* aanvankelijk (bij het kind) het gevoelsleven, naderhand worden de functies ge-unificeerd en getotaliseerd vanuit het verstand, terwijl vooral in de puberteit de overgang plaats vindt van de ene naar de andere fase.

Men kan in dit groeiproces de beide fasen ook tegenover elkaar stellen als een passieve en actieve. Het jonge kind immers, waarin het concrete domineert en het verstandelijke en abstracte nog weinig invloed uitoefenen, wordt meer geleid door anderen dan door zichzelf; zijn activiteit is meer een bepaald-worden dan een zelfbepaling. (In scholastieke terminologie: *magis agitur quam agit*). Het ondergaat velerlei invloeden in de vorm van „suggesties”¹⁵⁹). Eerst langzamerhand verliest deze passiviteit terrein ten gunste van de volledige autonome zelfbepaling, tegelijk met het doorbreken van het abstracte denken. In dit laatste verwerft de mens de volle mogelijkheid verschillende aspecten van een zaak te beschouwen en te vergelijken en „critisch” te staan tegenover bepaalde concretheden, m.a.w. de mogelijkheid om vrij te kiezen. Naarmate de actieve fase verder gevorderd is, heeft de mens tot taak meer *zelf* zich op te voeren en te ontwikkelen dan hierin volkomen afhankelijk te

¹⁵⁹) Het verloop van deze integratie vindt men nader beschreven bij Nuttin, Psychoanalyse en spiritualistische opvatting van de mens, 162 vv.

¹⁵⁹) „Suggestion is the acceptance of a proposition for belief or action in the absence of complete self-determination”. Allport, Personality, 167.

zijn van initiatieven van buiten ¹⁸⁰⁾). De mens brengt zichzelf daarbij steeds tot groter en meer gedifferentieerde eenheid, onderwerpt het lagere aan het hogere. Het is een lange weg die ten slotte voert tot de gevormde en uitgegroeide ph.

Het spreekt vanzelf dat in heel dit proces de aanleg en de aangeboren en reeds verworven eigenschappen het verdere groeiproces beïnvloeden en dit markeren, zodat elke phase en elk onderdeel daarvan in ieder individu toch weer op geheel eigen wijze verloopt, en de telkens opnieuw gerealiseerde eenheid typerende trekken van individualiteit zal vertonen.

De geschetste ontwikkeling die het „normale” geval aangeeft, heeft ook een zekere normatieve betekenis, in zover aan de hand van een dergelijk ontwikkelingsschema het concrete geval op normaliteit of abnormaliteit kan beoordeeld worden. Deze ontwikkeling maakt het mogelijk na te gaan of in een concreet geval het verloop van de vorming ener ph. als vooruitgang, als stilstand of als achteruitgang moet gezien worden en aldus te komen tot een psychologisch waarde-oordeel over een gegeven geval. Wanneer b.v. de passieve phase zich langer en sterker handhaaft ten koste van de zelfbepaling, dan is er, psychologisch gesproken, een onjuiste situatie.

§ 4. Vergelijking tussen het Thomistisch en het empirisch-psychologisch begrip van persoonlijkheid

Nadat in het voorafgaande een uiteenzetting is gegeven van het Thomistisch en van het empirisch-psychologisch begrip van ph., is een confrontatie van beide begrippen gewenst, om te zien of zij elkaar wederzijds verhelderen of aanvullen.

1. Allereerst valt dan op dat er tussen de beide begrippen een *wezenlijk verschil* bestaat. Dit valt niet te verwonderen. Het Thomistisch begrip ligt op filosofisch-theologisch terrein: het ligt in het vlak van de metafysiek, in het vlak van het „zijn”, het duidt op zijns- of wezenseigenschappen van de mens. Het moderne psychologische begrip ph. ligt op het gebied van de empirie, die de mens beziet naar zijn verschijningsvorm, naar zijn uitingen, en de onmiddellijk daaraan ten grondslag liggende disposities. Het wil niets zeggen over de filosofische wezenselementen van de mens; het veronderstelt geen bepaalde filosofische opvatting van de mens: ieder filosofisch systeem staat er volkomen indifferent tegenover.

¹⁸⁰⁾ „Just as a child gradually repudiates his dependence on his parents, develops a will of his own, becomes self-active and self-determining, and outlives his parents, so it is with motives”. *Allport*, l.c., 194.

Deze inadequaatheid van de beide begrippen betreft niet alleen het Thomistisch begrip p. in metaphysieke zin, maar ook in filosofisch-psychologische zin en in ethische zin, zoals blijkt als men de inhouden van deze begrippen naast elkaar stelt. In al de drie betekenissen wijst het begrip bij St. Thomas op subsistentie van de mens, bestaan op zichzelf; de metaphysieke zin betekent de metaphysieke subsistentie, het op zich bestaan als zijnsakt; de psychologische zin duidt een psychologische subsistentie aan, een op zich bestaan in het handelen, door het vermogen tot zelfbepaling; de ethische zin wijst op een op zichzelf bestaan door consequente beantwoording aan eigen wezen. Tegenover deze aspecten wijst het empirisch-psychologisch begrip van ph. op een heel andere categorie: de psychische geaardheid van de mens. Hoogstens wordt hierbij een aan de filosofische betekenis verwant aspect mede uitgedrukt, n.l. de individualiteit van de psychische geaardheid ¹⁶¹). De aangeduide realiteit zelf is echter een andere.

Men kan daarom het empirisch begrip ph. niet reduceren tot het Thomistisch-philosophische, noch andersom. Men kan niet zeggen dat beide in de grond eigenlijk dezelfde entiteit als ph. aanduiden, en slechts andere aspecten daarvan naar voren brengen: veeleer is het omgekeerde het geval: beide termen dekken andere realiteiten, terwijl ten hoogste slechts een aspect dat in beide realiteiten aanwezig is, mede wordt uitgedrukt n.l. de individualiteit, de eenmaligheid. De aangeduide realiteiten zijn echter verschillend, de filosofische ph. is een ander gegeven dan de psychologische ph. Beide inhouden ontmoeten elkaar niet in eenzelfde realiteit persoonlijkheid waarvan zij slechts verschillende nuanceringen zouden weergeven, maar slechts in eenzelfde realiteit mens, of persoon: en van deze mens duiden zij wezenlijk verschillende eigenschappen aan ¹⁶²).

¹⁶¹) Zie hierover het vroeger gezegde blz. 49 (en noot 148).

¹⁶²) Het verschil en de tegenstelling tussen beide opvattingen van ph., de psychologische die het individueel-varierende naar voren brengt, en de filosofische die meer nadruk legt op het wezenlijke en gemeenschappelijke (de individualiteit als een typisch menselijke eigenschap, die aan alle mensen eigen is), wordt ook door de psychologen aangegeven: „There are two current uses of the term ‘personality’, which involve basic difference in point of view and method. In the commoner usage the term embraces the sphere of *individual differences*, or such of these differences as are relatively persistent, or such of them as are affective and volitional as distinct from intellectual. Thus a psychology of personality deals with all the individual aspects of a given human organism except for certain expressly excluded ones. It is a catalogue of certain human variabilities. The second usage embraces the thing which all personalities *as such* possess — the thing that marks off a personality from all other objects, such as a tree or a triangle. From this vantage point one tries to discover the nature of personality in general, as he might try to discover the nature of trees in general”. *Murphy, Personality*, 1 (Cursiv. v. Murphy).

Het is daarom onwettig de beide begrippen gelijk te schakelen. In redeneringen of bewijsvoeringen over ph. moet men klaar voor ogen houden, in welke zin de term ph. moet genomen worden, en mag men niet de ene betekenis aan de andere gesubstitueerd worden. Wanneer b.v. gezegd wordt dat opzettelijke verandering van de ph. af te wijzen is, omdat deze verandering een aantasting is van de wilsvrijheid, daar de ph. juist zelfbepaling zegt¹⁰³), dan wordt hier ph. in twee verschillende betekenissen gebruikt. Er wordt feitelijk een overgang gemaakt van de empirische ph. naar de filosofisch-psychologische, hetgeen noodzakelijk verwarrend moet werken.

2. Ondanks dit verschil liggen de inhouden van de beide begrippen niet geheel buiten elkaar. Zo even is reeds aangegeven, dat de beide begrippen elkaar ontmoeten in de ene mens. De empirische ph. is een kwaliteit van de p. in Thomistisch-philosophische zin: dit laatste begrip is immers veel ruimer en universeler van inhoud dan het eerste. De empirische ph. duidt aan de psychische geaardheid van het individuele (subsistente) menselijke individu, (persoon in filosofische zin).

3. De vergelijking van de beide begrippen doet de verhouding van veranderlijkheid en onveranderlijkheid van de persoon uitkomen. Veranderlijk is de mens in zijn empirisch-psychologische ph.: zijn psychische geaardheid kan zich wijzigen, binnen bepaalde grenzen. Een dergelijke verandering van psychische eigenschappen is een verandering van de (empirische) ph. zelf, omdat deze juist bestaat in het geheel van psychische eigenschappen. Zelfs maakt deze ph. natuurlijkerwijze een verandering door: zij heeft n.l. haar eigen ontwikkeling¹⁰⁴). Maar al deze veranderingen liggen binnen de grenzen van de persoon in metaphysieke zin, voltrekken zich binnen hetzelfde individu. Dit menselijk individu wordt niet een ander individu: mens A kan veranderen, maar blijft altijd mens A, wordt nooit een mens B, een ander subsistent wezen. Hij verandert kwalitatief, niet numeriek. Als men het woord p. neemt in de strikte zin volgens St. Thomas¹⁰⁵) dan wordt de mens niet een ander persoon, maar slechts een persoon met andere eigenschappen. Hij wordt „anders”, maar niet „een ander”; hij wordt anders, als men spreekt *modo adjectivo*, niet als men spreekt *modo substantivo*.

4. Er is niet enkel verschil tussen de beide begrippen: de inhouden van beide begrippen liggen enigmatische in elkaars verlengde. De p. in metaphysieke zin is per definitie een eenheid, een totaliteit¹⁰⁶).

¹⁰³) Zie R.K. Artsenblad, 29 (1950), 198.

¹⁰⁴) Zie hierboven blz. 54 v.

¹⁰⁵) Zie hierboven blz. 27-28, en noot 70.

¹⁰⁶) Zie hierboven blz. 16.

Ook de empirische ph. is een eenheid ¹⁶⁷⁾, zij vormt een organische onderlinge samenhang van psychische eigenschappen. De metaphysieke eenheid, de eenheid in de zijnsorde, wordt geconstitueerd door de forma substantialis (wezensbepaling), die bij de individuele mens numeriek en soortelijk een is, en waardoor het psycho-soma gemaakt wordt tot één wezen, één substantie. Die metaphysieke eenheid is de basis voor de psychologische eenheid, de eenheid in psychische eigenschappen (onderlinge samenhang, wederzijdse beïnvloeding, totalisatie vanuit één beginsel), en daardoor ook voor de eenheid in het handelen. De psychologische beginselen van integratie en regulatie zijn de machtige dynamische elementen die de innerlijke zijnseenheid continueren in de orde van de psychische verrichtingen. Anderzijds is de eenheid van de empirische ph. de manifestatie naar buiten van de innerlijke zijnseenheid.

5. Nog op een andere wijze vormt de empirische ph. een manifestatie van de metaphysieke ph. Deze laatste drukt n.l. de individualiteit uit, de numerieke eenmaligheid van het subject. Deze wordt echter geaccentueerd en naar buiten gemanifesteerd door de kwalitatieve eenmaligheid: door de verscheidenheid van psychische eigenschappen tussen de individuen onderling; m.a.w. door de empirische ph. in zover ook deze iets eenmaligs is, verschillend van mens tot mens. Natuurlijk kan deze ph. niet het fundament vormen voor de absolute onvervangbaarheid van elk menselijk individu, van de „waarde der menselijke ph.“, waarmee immers bedoeld is de waarde die elk individu-mens in zichzelf heeft: deze immers wordt bepaald door zijn menselijke natuur en de daarmee en daaraan gegeven bestemming. Niet de kwalitatieve verscheidenheid van psychische eigenschappen maakt de onvervangbaarheid van ieder menselijk individu uit: ook al zouden bij twee mensen de psychische eigenschappen volkomen gelijk zijn, dan nog zou ieder van beide individuen zijn eigen individualiteit bezitten en zijn eigen waarde. De metaphysieke individualiteit en de daarmee gegeven wezenlijke onvervangbaarheid van elke mens wordt echter op treffende wijze geaccentueerd door de kwalitatieve eenmaligheid en de accidentele onvervangbaarheid die zich manifesteert in de empirische ph.; hierdoor immers openbaart 's mensen individualiteit zich in diens menselijk handelen uitdrukkingsvoller dan in andere individualiteitskenmerken, zoals uiterlijke verschijningsvorm enz. ¹⁶⁸⁾.

¹⁶⁷⁾ Zie hierboven blz. 46-48.

¹⁶⁸⁾ „Mi-psychique, mi-organique, composée de forme et de matière, la puissance sensible confère à ses actes un cachet individuel et typique; car la matière est principe d'individuation. Par conséquent, si la matière corporelle entre, comme co-partie essentielle, dans ce composé qui est une faculté sensible, elle devra disposer celle-ci à des actes, qui laisseront paraître une marque individuelle“. Noble, Les passions, I, 209.

6. Er is een zeer merkwaardige verhouding tussen de *empirisch-psychologische* en de *philosophisch-psychologische ph.* Deze laatste duidt aan de subsistentie van de mens in zijn handelen, het vermogen tot autonome zelfbepaling. Hierboven is gezegd, dat de activiteit van de wil, waarin de zelfbepaling zich uit, de invloed ondergaat van het passieleven, van aanleg, lichamelijke disposities, verworven psychische eigenschappen. Wanneer men nu de empirische ph. vergelijkt met deze invloeden op de zelfbepaling, dan blijkt dat zij grotendeels daarmee identiek is. Men kan slechts een verschil constateren in zover de ph. meer omvat: ook de intelligentie en de wilsfunctie zelf kan men daartoe rekenen¹⁶⁹). Dit belet echter niet, dat alles wat door St. Thomas gezegd wordt van de aangeduide factoren, die de wilsactiviteit beïnvloeden en daaraan een bepaalde modaliteit geven, ook geldt van de empirische ph. Deze omvat vóór de wilsbeslissing liggende elementen, die in de wilsbeslissing verdisconteerd worden, doordat zij worden opgenomen in het aan de beslissing voorafgaand beraad. Op die wijze geeft zij aan het menselijk handelen karakteristieke trekken.

Dit aanrakingspunt van beide opvattingen is gewichtig. Men kan nu zeggen¹⁷⁰) dat, terwijl de vrije daad van de mens in wezen zelfbepaling is, en de mens door zijn vrije wil actief de keuze bepaalt, toch de daad tegelijk op accidentele wijze door de ph. passief bepaald kan worden, en van deze een karakteristiek kan ontvangen. De ph. geeft een vóór de keuze liggende oriëntatie van het streefleven, en deze vooraf gegeven neiging kan een meer of minder intensieve zijn. Beide factoren, zowel de oriëntatie als de intensiteit van de streving, zijn van belang bij het tot stand komen van de volgende keuze. Deze blijft in wezen vrij, zij kan gaan in een richting die tegengesteld is aan een zeer intensieve neiging. Het subject zal alsdan echter een grotere wils-kracht moeten opbrengen dan wanneer een dergelijke neiging niet bestond¹⁷¹). De empirische ph. kan daarom een gunstige of ongunstige factor vormen voor bepaalde activiteiten van de wil.

7. Het voorafgaande heeft kennelijk zijn zeer grote betekenis voor het zedelijk karakter van de daad. En hier komen wij aan de verhouding van het *ethisch begrip van ph.*, zoals dat bij de bespreking van St. Thomas' opvattingen is weergegeven, en het *empirisch begrip van ph.* Een zedelijk goede keuze kan door de (empirische) ph. vergemakkelijkt of bemoeilijkt worden, naargelang deze laatste een affectieve instelling meebrengt welke tot dit bepaalde zedelijk goed positief of negatief staat. En dit geldt niet alleen ten aanzien

¹⁶⁹) Zie hierboven blz. 52.

¹⁷⁰) Zie het vroeger behandelde blz. 21 vv.

¹⁷¹) Zie *Noble, Les passions*, I, 205.

van aparte daden, maar ook van het geheel van zedelijk leven. Voor een zedelijk goed leven kan een ph. gunstig of ongunstig zijn ¹⁷²). Zij kan dit zijn omdat zij kan meebrengen een vóór de wilsbeslissing liggende, en daarom voorlopige, habituele stellingname ten opzichte van bepaalde morele waarden: een stellingname die eerst door de vrije keuze definitief wordt of eventueel ter zijde gesteld wordt, maar die toch voor de wil een sterke uitnodiging en een aanleiding kan zijn in dezelfde richting te gaan en zich daarmee te bekennen tot een moreel goede of moreel slechte levenshouding. De habituele stellingname van de affectiviteit, en daarmee van de (empirische) ph. ten opzichte van de morele waarden is ongetwijfeld slechts een eerste woord tegenover de wilskeuze, waarin de wil het laatste woord heeft; als eerste woord heeft het echter zijn betekenis voor dit laatste woord. Ofschoon het zedelijke, het goede zowel als het slechte, de heiligheid zowel als de boosheid, formeel alleen aan de wilsdaad eigen is, kan toch de ph. een gunstige dispositie vormen voor de heiligheid, maar ook voor de zedelijke slechtheid ¹⁷³).

In dit licht blijkt ook de ernst van de vraag naar het zedelijk karakter van opzettelijke verandering der ph. Het ligt nu reeds voor de hand, dat bij het beantwoorden van deze vraag zeer ernstig zal moeten gelet worden op de betekenis die de oude en de nieuwe ph. voor het zedelijk leven hebben.

Besluit en samenvatting

Duidelijkheidshalve moge hier een kort overzicht volgen van de voornaamste betekenissen die het woord ph. kan hebben. Dit overzicht kan dienen als een samenvatting van de voornaamste in dit hfdst. gegeven opvattingen over ph. Bovendien is een confrontatie van de verschillende betekenissen gewenst, omdat meermalen wanneer de term ph. gebruikt wordt, op verschillende betekenissen tegelijk wordt gealludeerd, of (onwettig) van de ene betekenis op een andere wordt overgegaan; ook in beschouwingen over verandering van ph. vindt men wel eens redeneringen welke zich baseren op een betekenis van ph. welke niet beantwoordt aan die welke

¹⁷²) Op deze omstandigheid berust de noodzaak van (verworven) deugden voor het zedelijk leven; in termen van psychologie overgezet zou dit heten: de noodzaak om een voor het zedelijk leven gunstige ph. te vormen. De deugden zijn nodig niet omdat zonder de deugd, zonder de vaste vaardigheid voor bepaalde goede daden, een dergelijke goede daad onmogelijk zou zijn, maar omdat het stellen van deze daad, zonder deze vaardigheid of affectieve gewenning, meer gevaar loopt. De deugd brengt het „prompte, delectabiliter et constanter” doen van het goede. *S. Thom.*, de Virt. in comm. 1, c.

¹⁷³) Vgl. *Noble*, *Les passions*, I, 210-211. — *Tanquerey-Gouverneur*, Kort begrip d. asc. en myst. Theol., 1001-1002. — *O. Zimmermann S.J.*, *Lehrbuch der Aszetik* (2), 258-259. — Meer uitvoerig: *J. de Guibert S.J.*, *Leçons de théol. spir.*, I, 229-255.

aan de orde is. De term *ph.* is veelzinnig. Een afscheiding en nadere precisering van die verschillende betekenissen is daarom nuttig ¹⁷⁴⁾.

1. *Ph.* betekent de *subsistente zyns-wyze* van het rationele wezen (subsistentie in de zyns-akt). *Ph.* is dan een metaphysiek begrip. Aldus bij St. Thomas, en in de theologie ¹⁷⁵⁾.

2. *Ph.* = de *numerieke apartheid* van het rationele wezen, of zijn individuatie, d.i. de eigenschap waardoor het ene wezen niet het andere (van dezelfde soort) is. Deze numerieke onderscheiding is onmiddellijk gegeven met de subsistente zynswijze, kan echter daarvan logisch onderscheiden worden, in zover zij inhoudt een vergelijking met andere rationele wezens, die niet automatisch in de subsistentie is opgesloten. Ook dit is een metaphysiek begrip.

Ik geloof dat deze betekenis nog enigszins aanwezig is in bepaald gebruik van het adjectief: persoonlijk, waar dit de betekenis krijgt van: voorbehouden voor deze bepaalde persoon, of deze individuele mens betreffend (b.v. een brief die strikt „persoonlijk” is; een toespraak vol persoonlijke verwijten).

3. *Ph.* = de *kwalitatieve apartheid* van de mens tegenover andere mensen, zijn onderscheiding doordat hij andere eigenschappen bezit dan die andere.

In deze betekenis zegt *Rutten* „Dikwijls wordt het (n l. het woord *ph*) promiscue gebruikt ter aanduiding van wat de enkeling in zijn doen en laten aan karakteristieks vertoont, voor persoon, individu, individualiteit en karakter” ¹⁷⁶⁾. En *Schoen* „If all the members of any one social group acted alike, thought alike and felt alike, personality would not exist” ¹⁷⁷⁾. Deze betekenis is ook aanwezig als gesproken wordt van een „streven gericht tegen de *ph.*”, wanneer daarmee bedoeld is een streven om het eigene en distinctieve (in de kwaliteiten!) bij de mensen op te heffen of te nivelleren en slechts de gemeenschappelijke (of gemeenschaps-) kwaliteiten te doen uitkomen, m.a.w. een poging om de onderscheiding tussen de mensen te reduceren tot een numerieke (zie hierboven sub 2.): de mens is dan louter nummer. Deze betekenis is duidelijk onderschei-

¹⁷⁴⁾ Het is nauwelijks nodig op te merken, dat de hier volgende lijst van betekenissen van *ph* niet te beschouwen is als een pendant van de 50 door Allport aangehaalde definities van *ph*. Allport wil *verklarende* definities geven, welke meestal *dezelfde entiteit* betreffen, welke dan door de verschillende definities in haar eigenschappen anders wordt omschreven. In de hier gegeven lijst gaat het telkens om andere betekenissen van de term *ph*, d.i. de term duidt telkens een *andere entiteit* aan (ofschoon er tussen de ene en de andere betekenis van de term een analogie kan bestaan), m.a.w. er is tussen de in de verschillende betekenissen aangeduide dingen geen (volkomen) identiteit — Vgl. het hierboven blz. 37-39 gezegde over de strekking der definities bij Allport e.a.

¹⁷⁵⁾ Voor nadere verklaring zie § 2 hierboven.

¹⁷⁶⁾ *Rutten*, in *Miscellanea Michotte*, 391.

¹⁷⁷⁾ *M. Schoen*, geciteerd door MacKinnon, in J. McV. Hunt, *Personality and*, I, 5.

den van de (beide) vorige. (Zij is geen metaphysiek begrip): Twee druppels water kunnen volkomen gelijke eigenschappen hebben, toch zijn zij numeriek onderscheiden, zijn zij twee individuen ¹⁷⁸). Over het verschil met empirisch-psychologische opvatting van ph. (als in phv.) zie hieronder sub 12°.

4. Ph. = *de uiterlijke manifestatie van de innerlyk kwalitatieve verscheidenheid*. Het gaat hier om het markante en aparte, het originele in het uiterlijk optreden, m a w. de weergave en uitdrukking van datgene wat ph. aanduidt in de sub 3. aangegeven betekenis. Het is mogelijk dat deze uitdrukking, of de indruk die zij wekt bij anderen, niet adequaat is aan de werkelijk bestaande eigenschappen. Het weergeven of het betekenen van de innerlijke eigenschappen impliceert n.l. dat uit de uiterlijke gedragingen de werkelijke innerlijke eigenschappen kunnen worden afgeleid. Dit is echter slechts ten dele waar ¹⁷⁹). — Deze betekenis heeft ph b.v. als gezegd wordt dat iemands optreden iets persoonlijks heeft of alle ph. verloren heeft — Deze betekenis is verwant aan de volgende.

5. Ph. in *pregnante zin*: hierbij gaat het om iets betrekkelijk zeldzaams. n.l. een zekere indrukwekkendheid of doortastendheid of constante gelijkmatigheid, karaktervastheid in iemands optreden. Men zegt b.v. in deze zin dat Philips II van Spanje een ph. was ¹⁸⁰).

6. Ph. = *zelfbewustzijn* „Fonction psychologique par laquelle un individu se considère comme un moi un et permanent” ¹⁸¹). In deze zin spreekt men van verdubbeling van de ph. en van meervoudige ph. ¹⁸²).

7. Ph. als *zelfstandigheid van de mens door het vermogen tot zelfbepaling* innerlijke vrijheid en onafhankelijkheid door de wils-vrijheid. Men vergelijkte wat hierboven gezegd is over de hieraan

¹⁷⁸) Ten onrechte wordt in R K Artsenblad, 29 (1950), 160 geconcludeerd, dat bij afwezigheid van distinctieve eigenschappen er ook geen individuatie meer is „alle mensen van meet af gelijk en ongelijkheid slechts door peristatische invloeden Dit komt neer op de ontkenning van de persoonlijkheid, van eigen innerlijk zijn, van individuatie tevens

¹⁷⁹) Vgl Carp, Psychopathieën, 19-20

¹⁸⁰) Zie hierboven blz 35-36.

¹⁸¹) Lalonde, Vocabulaire techn et crit d l philos, II, 572

¹⁸²) In franse wetenschappelijke verhandelingen over ph wordt deze betekenis meer benadrukt Zie b.v Marcel Deschoux, Essai sur la personnalite, 13-27, Ch Blondel, La personnalite, 126 — Bekend is dat bij Locke de ph uitsluitend bepaald wordt door het zelfbewustzijn „ personal identity consists, not in the identity of substance, but, as I have said, in the identity of consciousness, wherein if Socrates and the present mayor of Queensborough agree, they are not the same person If the same Socrates waking and sleeping do not partake of the same consciousness, Socrates waking and sleeping is not the same person, and to punish Socrates waking for what sleeping Socrates thought, and waking Socrates was never conscious of, would be no more of right than to punish one twin for what his brothertwin did, whereof he knew nothing ”. J Locke, Essay conc human understanding, Bk II, ch 27, n 19

beantwoordende opvatting van ph. bij St. Thomas¹⁸³).

8. *Ph. in juridische zin*, als rechtspersoonlijkheid; het *drager-zijn van rechten*. De slaaf had in de oud-Romeinse wetgeving geen ph. in deze betekenis.

9. *Ph. als zelfbeschikkingsrecht van de mens over eigen levensgoederen*: er is hier sprake van een minder uitgebreide inhoud dan die sub 8° is aangegeven. Bepaalde, niet alle, vergripen tegen de evenmens worden in deze zin „aanslag tegen de ph.” genoemd. Hiertoe zou men b.v. rekenen: iemand tegen zijn wil bewusteloos maken om hem de controle te ontnemen over hetgeen plaats grijpt; iemand arglistig zijn persoonlijke geheimen ontfutselen; diefstal echter zou men niet hiertoe rekenen, ofschoon dit ingaat tegen ph. zoals sub 8° is aangegeven.

10. *Ph. zou kunnen betekenen: de waardigheid van de mens* als rationeel, zichzelf-bepalend individueel wezen. In die zin zegt men, dat sommige misdaden een verlaging van de menselijke ph. zijn, in zover in deze daden de mens niet gerespecteerd wordt in zijn waardigheid en recht, zelf de regeling van zijn doen en laten ter hand te nemen. Deze betekenis houdt nauw verband met de vorige.

11. *Ph. als synoniem met persoon* („hooggeplaatste persoonlijkheden”).

12. *Ph. in empirisch-psychologische zin: het geheel van psychische eigenschappen*. Deze betekenis is aanwezig als gesproken wordt van verandering van ph., zoals in deze studie bedoeld is. Er zijn hier echter nog nuanceringen mogelijk, zoals blijkt uit de hierboven weergegeven omschrijvingen¹⁸⁴).

Deze betekenis verschilt enigszins van de sub 3° aangegevene, in zover daar juist de nadruk valt op de kwalitatieve verscheidenheid, op de apartheid in eigenschappen ten aanzien van andere mensen, terwijl hier deze apartheid niet noodzakelijk wordt uitgedrukt: het geheel van psychische eigenschappen van een mens zou op zich gelijk kunnen zijn aan dat van een ander. — Zakelijk wijzen beide betekenissen (sub 3° en sub 12°) op dezelfde realiteiten (psychische geaardheid).

Soms wordt in het spreken over ph. op meerdere van de hierboven gegeven betekenissen tegelijk gedoeld: zo b.v. als men spreekt over: de geneeskunde tegenover de menselijke ph.: kan refereren aan het gezegde sub 3° en sub 7°, sub 9°, sub 12°¹⁸⁵).

¹⁸³) Zie blz. 20-21.

¹⁸⁴) Zie hierboven blz. 39 vv.

¹⁸⁵) Zie b.v. *Hopmann*, Die menschl. Persönl. u. d. Heilk., in: R.K. Artsenblad, 29 (1950), 264-268.

Omdat de term ph. veelzinnig is, en zijn betekenis in een bepaalde samenhang vaak allermint duidelijk is, verdient het m.i. geen aanbeveling deze term zonder nadere toelichting daar te gebruiken waar de grootste duidelijkheid gewenst is, zo b.v. in wetgeving en officiële en juridische terminologie; in dergelijke samenhang spreken van „misdad tegen de ph.” lijkt mij ongewenst.

HOOFDSTUK II

PERSOONLIJKHEIDSVERANDERING

Nadat in het vorig hfdst. de inhoud van het begrip ph. is weergegeven, voor zover dit voor ons onderwerp nodig is, moet nu nog nader worden omschreven wat phv. zelf inhoudt, en welke soorten men daarin kan onderscheiden. Eerst wordt het begrip phv. nader toegelicht, zijn omvang en zijn verhouding tot andere daar op gelijkende processen omschreven. Daarna wordt een overzicht gegeven van de voornaamste vormen van phv. die theoretisch of ook practisch mogelijk zijn.

§ 1. Begrip van persoonlijkheidsverandering

De behandeling van het begrip ph. in het voorafgaande hfdst. bracht mee dat ook reeds enige aspecten van de inhoud van phv. naar voren kwamen, waardoor dit begrip althans negatief verduidelijkt werd.

Zo is vooreerst komen vast te staan, dat phv. nooit kan inhouden een verandering van de metaphysieke ph., van de metaphysieke individualiteit, van de numerieke identiteit van het subject met zichzelf. Persoon A kan nooit een persoon B worden, noch een vooraf bestaande persoon B, noch een vooraf niet bestaande, nieuwe persoon B, die een andere individualiteit zou hebben als persoon A. Dit is zelfs metaphysisch onmogelijk, zoals de kwadratuur van de cirkel. Wel kan door Gods ingrijpen persoon A verdwijnen en tegelijk aan een andere persoon B het aanzijn gegeven worden. Maar dit is geen verandering of overgang van A in B, omdat er geen gemeenschappelijk aanknopingspunt is: zo min als de dood van persoon A en de geboorte van persoon B een overgang of verandering is van A in B¹⁾).

Daarnaast is er op gewezen dat phv. niet een substantiële maar slechts een accidentele verandering van de mens kan zijn. Zij is geen overgang van een substantie van de ene soort in een substantie van een andere soort, van een andere wezensbepaaldheid, geen verandering in een substantie met een andere forma substantialis. Zou dit het geval zijn, dan is de eindterm van een dergelijke ver-

¹⁾ Zie hfdst. I, noot 40.

andering niet meer een menselijk wezen, doch iets anders. Nog afgezien van het feit, dat een dergelijke verandering van de mens niet door de mens bewerkt kan worden²⁾), wordt een dergelijke overgang zeker geen phv. genoemd in de zin welke hier bedoeld wordt, en welke wordt bewerkt bij de bepaalde medische behandelingen welke phv. genoemd worden. De phv. is daarom een accidentele verandering, een wijziging niet van een wezensbepaaldheid maar van een accidentele bepaaldheid, m.a.w. van een eigenschap, van een kwaliteit³⁾).

Aansluitend aan de weergave van het begrip ph. in het vorig hfdst. kan thans het begrip phv. aldus omschreven worden: verandering van de *psychische eigenschappen van de mens*, van zijn psychische geaardheid, van zijn psychische structuur.

Het is duidelijk dat men niet spreekt van phv., in de gebruikelijke zin, bij louter lichamelijke veranderingen. Bij amputatie van een been, van een nier spreekt men niet van phv. als de p. „psychisch” dezelfde blijft, als zijn geaardheid, karakter enz. en de op die eigenschappen gefundeerde levensuitingen gelijk blijven. Castratie kan men een phv. noemen, echter niet op grond van het feit dat de persoon een orgaan mist, maar omdat zijn psychisch leven, in casu zijn geslachtsdrift, gewijzigd is.

Daarnaast moet er echter op gewezen worden, dat de mens een phv. bij een ander mens slechts kan bewerken door uiterlijk, zintuiglijk contact. Rechtstreeks contact van de ene menselijke geest met de andere is onmogelijk, alle contact verloopt via de zintuigen. Dat wil echter niet zeggen dat de phv. zelf ook een zuiver lichamelijke of zintuiglijke is. De manier van tot stand komen kan wel zintuiglijk zijn, de verandering zelf zou toch ook in het geestelijke kunnen liggen. Zoals men iemand van ongeleerd tot geleerd kan maken: een verandering op geestelijk gebied: een eigenschap van het verstand wordt gewijzigd; toch ontstaat die verandering door zintuiglijk contact: spreken en horen of zien (onderwijs). — Hiermee is ook weer niet gezegd, dat een phv. noodzakelijk op zuiver „geestelijk” gebied zou moeten liggen. Zij kan b.v. het zinnelijk streefleven betreffen, zo o.a. diverse driften, de gevoelsinstelling, het openstaan voor affecten van angst, opgeruimdheid e.a. Dergelijke veranderingen zullen volgens de filosofie een lichamelijke of organische verandering tot grondslag hebben. Toch is het niet deze lichamelijke wijziging op zichzelf die als phv. kan gelden, maar deze lichamelijke verandering voor zover zij een „psychische” verandering veroorzaakt, m.a.w. een verandering in de disposities

²⁾ Dit geldt natuurlijk slechts met uitzondering van de substantiële verandering die optreedt bij de dood, waarbij nl. het lichaam een andere wenzensvorm krijgt.

³⁾ Zie hfdst. I, noot 129, blz. 44.

die het psychisch leven bepalen: een verandering die subjecteert in de psyche, in de ziel en haar vermogens, maar die lichamelijk bepaald is. Een en ander steunt op de innige samenhang tussen sōma en psuchē, een samenhang die in de leer van de substantiële vereniging van ziel en lichaam tot één wezen zijn uitdrukking vindt.

Uit het vorige hfdst. komt ook naar voren dat phv. meer is dan enkel verandering van de bij het subject gebruikelijke gedragsvormen. Niet slechts de aparte, geïsoleerde, maar op elkaar gelijkende gedragingen veranderen, maar juist ook de aan die gedragingen ten grondslag liggende psychische disposities, waaraan het toe te schrijven is, dat de gedragingen na de phv. andere zijn en onderling een andere verwantschap vertonen, dan die vóór het ingrijpen. Natuurlijk zijn de psychische eigenschappen slechts te kennen door middel van de gedragingen en de verandering van die disposities slechts door verandering van de gedragingen, maar een phv. kan daarom toch niet geïdentificeerd worden met deze laatste verandering. — Over de vraag of bij phv. slechts de eigenschappen van de psyche, dan wel de ziel zelf verandert, is reeds in hfdst. I gesproken ⁴⁾).

Men moet verder voor ogen houden dat de phv. niet noodzakelijk inhoudt een ontnemen van de mogelijkheid tot vrije wilsbeslissing, zoals men soms schijnt te menen ⁵⁾). Zeker kan deze mogelijkheid feitelijk teniet gedaan worden door aantasten van de voorwaarden die voor de uitoefening van de vrijheid nodig zijn, d.i. vooral van de beschikking over de voor de vrije keuze nodige phantasmen of voorstellingsbeelden, die immers het voor die keuze noodzakelijke beraad mogelijk maken. Maar dit is niet noodzakelijk in elke phv. aanwezig (en voor zover het aanwezig zou zijn, zou dit een apart en zeer gewichtig punt vormen bij de morele beoordeling van de betreffende ingreep). De phv. kan ook „slechts” een verandering van karakter, van karakterologische eigenschappen met zich meebrengen, terwijl de uitoefening van de wilsvrijheid niet wezenlijk wordt belemmerd, eventueel wel op bijkomstige wijze wordt bemoeilijkt. Overigens niet alleen het eerste, maar ook het laatste, de verandering in karakter, kan gewichtig genoeg zijn met het oog op een morele beoordeling. Er is vroeger gezegd ⁶⁾), dat er vanuit het karakter, en in het algemeen vanuit de eigenschappen der ph., een invloed uitgaat op de wilsbeslissing, een „eerste woord” met betrekking tot de keuze, tot de stellingname tegenover morele waarden. Juist dit laatste maakt een verandering van karakter, van ph. zo gewichtig in moreel opzicht. Het is niet primair de verandering der psychische eigenschappen zelf die in dit opzicht allereerst belangrijk

⁴⁾ Zie hierboven blz. 43-44.

⁵⁾ Vgl. b.v. R.K. Artsenblad, 29 (1950), 197.

⁶⁾ Zie hfdst. I, blz. 21-24; 59-60.

is, maar de invloed die deze verandering met zich meebrengt op het volledig menselijk leven, allereerst op het zedelijk leven, 's mensen stellingname tegenover God, de evenmens, de maatschappij en andere zedelijke waarden.

In verband hiermee moge er nog uitdrukkelijk op gewezen worden dat phv., zoals reeds aan het eind van het vorig hfdst. werd gezegd, tegelijk is, of met zich meebrengt, een verandering in de factoren die de zelfbepaling, de wilsvrijheid, de vrije keuze beïnvloeden, zonder echter noodzakelijk de uitoefening van deze wilsvrijheid onmogelijk te maken. Men zou kunnen zeggen, dat zij betekent een verandering in de wijze waarop de mens de zelfbepaling voltrekt, een verschuiving in de waarde toegekend aan de factoren waardoor hij zich bij de keuze-vrijheid laat beïnvloeden.

Al hoeft de phv. naar eigen inhoud niet meer mee te brengen dan een wijziging van psychische eigenschappen, toch kan de *manier* waarop zij wordt toegepast meer insluiten. De veelheid van betekenissen welke het woord ph. kan hebben, is oorzaak dat men soms ook met phv. iets meer bedoelt. Soms wordt over phv. gesproken als over een „aantasten van de ph.“, waarmee men schijnt aan te duiden dat het een ingreep betreft die tegen de rechtmatige wil van het subject plaats vindt⁷⁾. Ook dit is echter niet noodzakelijk met phv. gegeven. De ingreep kan gebeuren met toestemming van het subject, als dit tot een vrije wilsbeslissing in deze materie en tot een manifestatie van deze vrije keuze in staat is. Als deze voorwaarden aanwezig zijn, dan is een ingreep zonder deze toestemming kennelijk onrechtvaardig; (dit is een factor van de speciale beoordeling van deze speciale manier van phv.). Men mag echter dit niet rekenen tot de inhoud van iedere phv.

Soms worden nog andere, weinig omschreven elementen in het begrip phv. geïntroduceerd en wordt aan dit begrip daardoor een ruimer inhoud gegeven dan het wettig heeft; b.v. wanneer men het doet voorkomen alsof phv. is een verandering van het meest eigene (het „persoonlijke“) in de mens, een veranderen of ontnemen van zijn „ik“. Hier schuilen echter dubbelzinnigheden. Wat bij phv. verandert, is de psychische geaardheid; het meest eigene, meest persoonlijke verandert niet: dit is n.l. de individualiteit: deze blijft; het veranderde subject is identiek met het vooraf bestaande subject: persoon A is na de phv. nog persoon A, doch met andere eigen-

⁷⁾ Deze interpretatie zou kunnen voortkomen uit een andere zin die men aan het woord geeft, niet meer: psychische geaardheid, maar: zelfbeschikkingsrecht over eigen levensgoederen (zie hfdst. I, blz. 63 sub. 9°), ofwel omdat men „aantasten“ verstaat als: behandelen tegen iemands wil. — Zou de term aantasten niet in deze zin verstaan worden, doch enkel als: ingrijpen, veranderen, en ph. als psychische geaardheid, dan wordt voor een a-priori-afwijzing, die toch enigszins geïnsinueerd wordt met de benaming aantasting van de ph., verwezen naar hfdst. VI.

schappen. De ph. in psychologische zin verandert, de psychische geaardheid wordt gewijzigd. De individualiteit wordt echter niet geconstitueerd door deze psychische geaardheid, hoogstens naar buiten gemanifesteerd. — Wat betreft de veronderstelling dat bij phv. het „ik” van de mens wordt veranderd of ontnomen: hierbij zal men ofwel denken aan het ontnemen van de individualiteit, waarover zo juist is gesproken, ofwel aan het veranderen van het ik-bewustzijn, het ontnemen van het bewustzijn dezelfde persoon A te zijn als voorheen, m.a.w. van de bewustzijns-coherentie met zichzelf, zoals dit ook optreedt bij de z.g. verdubbeling van de ph.⁸⁾. De term ph. wordt dan echter in een andere zin genomen dan de gebruikelijke psychologische zin; in alle geval hoort een dergelijke verandering niet noodzakelijk tot de inhoud van een phv.; bij de meeste vormen van phv. ziet men deze verandering niet optreden. Wel kan aanwezig zijn een zich voelen *alsof* men niet dezelfde was, waarbij echter het bewustzijn van de werkelijke identiteit behouden blijft. Dit is echter niet specifiek voor de phv. waarover hier gesproken wordt⁹⁾).

Uit het vroeger gezegde over de eenheid van de ph. en de samenhang der verschillende componenten volgt, dat phv. niet gelijkelijk al deze componenten rechtstreeks zal betreffen. Een verandering die primair één element, b.v. de intelligentie, aangrijpt, kan zich secundair ook op andere gebieden, b.v. in de affectiviteit, manifesteren; de omstandigheid dat de affecten door het verstand geleid en beheerst worden, brengt tot deze conclusie. Het is bekend dat verstandelijk minder begaafden, debielen, dommen, primitief denkenden, zich niet alleen in intellectieve prestaties maar ook in hun affectieve uitingen en in heel hun levensgedrag anders tonen dan de normaal begaafden. Door aan één element van de ph. te raken, raakt men aan het geheel¹⁰⁾).

De meest in het oog springende vormen van phv., tevens die waarbij de vraag naar het morele karakter zich meer uitdrukkelijk als een probleem gesteld heeft, zijn die waarbij de verandering in de psychische geaardheid op ongewone, min of meer abrupte wijze wordt bewerkt; zij komen niet tot stand langs de gewone psychische

⁸⁾ Zie hfdst. I, blz. 37.

⁹⁾ Voor zover een phv. ook zou meebrengen een verandering van het ik-bewustzijn, van de bewustzijns-coherentie met zichzelf, moet de moraliteit van een dergelijke ingreep beoordeeld worden (overeenkomstig de beginselen die in hfdst. VII worden aangegeven) volgens de consequenties die een dergelijke verandering meebrengt voor het morele leven.

¹⁰⁾ Duidelijk wordt dit naar voren gebracht door *Prick* ten aanzien van leucotomie (R.K. Artsenblad, 28 (1949), 209-215): hij wijst er op dat de basis daarbij te vinden is in het voorstellingsvermogen (l.c., 211), terwijl van daaruit de veranderingen zich ook spreiden op het gebied van andere kenfuncties en van de emotionaliteit.

mechanismen of langs de normale beïnvloeding van mens tot mens¹¹⁾). Zeer duidelijk is dit b.v. bij de psychochirurgische methoden. Men kan echter de vraag stellen, en zij is niet zonder belang voor het in deze studie gestelde probleem, of ook het „gewone” leven de phv. kent, m.a.w. of er ook veranderingen van de psychische geaardheid bestaan, welke in de normale vormen van het leven worden opgenomen en door middel van de normale psychische mechanismen worden uitgevoerd.

In dit verband moet allereerst gewezen worden op iets dat in het vorig hfdst. meermalen ter sprake kwam: dat n.l. de psychische geaardheid niet een gegeven, onveranderlijke grootheid is, maar dat zij in de loop van het mensenleven een ontwikkeling doormaakt. Niet alleen kunnen er daarbij kwalitatieve of kwantitatieve (in intensiteit) wijzigingen optreden in de aparte componenten van de ph., b.v. in het gevoelsleven, in het driftleven, in de sexualiteit; ook in hun wederzijdse afhankelijkheid en beïnvloeding komen er verschuivingen voor. Al zal de psychische geaardheid voor zover zij door de constitutie bepaald is in de grond ongewijzigd blijven, op deze bodem kunnen, door invloeden van buiten en van binnen, willekeurige zowel als onwillekeurige, bepaalde eigenschappen gevormd worden, die een enigszins ander psychisch beeld doen ontstaan dan dat hetwelk eerst aanwezig was. De mens verwerft bepaalde psychische vaardigheden; het karakter wordt „gevormd”, en onderscheidt zich juist daardoor van aanleg en constitutie. In die zin kan men ook zeggen dat de ph. in de loop der jaren „gevormd” wordt, niet alsof er vóór die vorming geen ph. bestond, maar zo dat zij van de ene tot een andere vorm gebracht wordt: haar mogelijkheden, haar eigenschappen worden gewijzigd; vorming van de ph. betekent omvorming. Men zal dit alles terecht als phv. kunnen beschouwen, omdat daarin volledig de inhoud van de phv. geverifieerd wordt, zoals deze hierboven is omschreven: verandering van de psychische eigenschappen van de mens.

Inderdaad worden de beschreven wijzigingen ook verandering van de ph. genoemd. *Carp* spreekt over „opeenvolgende structuurveranderingen” die het jonge kind in zijn eerste levensjaren doormaakt¹²⁾, en over „de normaliter voorkomende persoonlijkheidsveranderingen in de puberteit”¹³⁾. Ook *Jaspers* wijst op iets dergelijks: „das Gefühl der Veränderung der Persönlichkeit kommt

¹¹⁾ Het is natuurlijk moeilijk een scherpe grenslijn te trekken tussen gewone en ongewone wijze van psychische beïnvloeding. Er zijn echter, buiten een marge van onduidelijkheid, twee uitersten: er zijn gevallen die men met zekerheid gewoon, en andere die men met zekerheid ongewoon kan noemen. Op deze uitgesproken gevallen wordt hier gedomd.

¹²⁾ *Carp*, Medische psychol., 44.

¹³⁾ *Carp*, l.c., 46.

auch normalerweise, besonders in der Pubertätszeit vor" ¹⁴). Verder getuigt *Carp* nog „dat elk proces veranderingen in de persoonlijkheidsstructuur teweeg kan brengen, en het zijn zowel physiologische (groei-, ontwikkelings-, involutie-) processen, als pathologische (b.v. hersenziekten, stofwisselingsziekten, traumata) welke hiertoe in staat zijn en dit ook regelmatig plegen te doen" ¹⁵). Opvallend is in de laatst aangehaalde woorden de gelijkstelling, onder het opzicht van verandering in de persoonlijkheidsstructuur, van veranderingen teweeg gebracht door groei-, ontwikkelings- en involutieprocessen en die welke veroorzaakt worden door hersenziekten, stofwisselingsziekten, traumata: deze laatste vertonen n.l. grote overeenkomst met bepaalde vormen van opzettelijk bewerkte phv., b.v. leucotomie, door hormoneninjecties bewerkte psychische verandering, en berusten op hetzelfde beginsel. Men kan daarom die eerst genoemde verandering phv. noemen in dezelfde zin als de laatst genoemde, al wordt bij deze de verandering opzettelijk en „kunstmatig" bewerkt, door menselijk ingrijpen (zij is „a ratione inventa"), terwijl bij de eerste alleen de natuur als bewerkster optreedt, zij het dan een door de natuur veroorzaakte afwijking. Een bevestiging dat ook binnen het normale phv. mogelijk is, brengt ook een uiting van *De Bruyne*: „Welke rol men ook moge toeschrijven aan de werking van het milieu en van het Ik, van het toeval en van de noodzakelijkheid, van het determinisme en van den vrijen wil, zeker is het dat men eenigermate moet erkennen dat de persoonlijkheid onder den invloed van al die convergeerende factoren gewijzigd kan worden" ¹⁶).

Een en ander brengt ons tot de merkwaardige conclusie dat er binnen het normale niet alleen onwillekeurige, door de natuur bewerkte vormen van phv. zijn, maar ook willekeurige, opzettelijke, door menselijke toeleg bewerkte ¹⁷). Dit geldt dan met name van de opvoeding. Deze beoogt, en voor zover zij slaagt, bewerkt een verandering van de psychische eigenschappen, van de psychische geaardheid. Heel haar toeleg is daar op gericht, daartoe gaat zij rationeel en met overleg te werk: zij streeft er naar, andere en (moreel, sociaal, psychologisch etc.) betere eigenschappen in het subject aan te kweken dan die welke feitelijk aanwezig zijn. Weliswaar kan zij niet alles veranderen, een gegeven aanleg zal zich altijd doen gelden (deze spreekt ook mee bij het resultaat van de kunstmatige phv. als leucotomie), maar toch wil zij binnen het bereikbare andere psychische eigenschappen oproepen. Het grote verschil met de kunstmatige vormen van phv. is, dat de opvoeding een meer geleidelijke wijziging bewerkt, die deze phv. het karakter

¹⁴) *Jaspers*, Allgem. Psychopathologie (2), 72.

¹⁵) *Carp*, Psychopathieën, 18.

¹⁶) *De Bruyne*, Ethica, I, 479-480.

¹⁷) Voor de betekenis van de term opzettelijke phv., zie *Inl. noot 1*.

geeft van ontwikkeling. Afgezien echter van dit tempo, en van de manier waarop de phv. bewerkt wordt, moet men zeggen dat phv. naar haar generieke inhoud (verandering van de psychische geaardheid) in gelijke zin kan gezegd worden van de opvoeding en van de kunstmatige ingrepen als leucotomie. Men kan een wezenlijk verschil niet hierin zien dat de opvoeding een minder diepgaande wijziging in de ph. teweegbrengt dan de kunstmatige methode; want, afgezien van het feit dat dit slechts een graadverschil zou opleveren, is deze aanname in haar algemeenheid te betwijfelen: sommige vormen van kunstmatige medische phv. brengen slechts een vrij lichte wijziging teweeg, geringer in omvang en diepte dan de opvoeding veelal veroorzaakt. Wellicht zou men kunnen menen dat de opvoeding slechts de in de psyche aanwezige mogelijkheden wekt en tot actualiteit brengt, terwijl b.v. de leucotomie geheel nieuwe mogelijkheden aanbrengt en actualiseert of andere reeds tot actualiteit gebrachte mogelijkheden vermindert of wegneemt (b.v. angst); en dat ze dus toch een verschil is in het begrip verandering zelf. Ook dit houdt geen stand. Ook de leucotomie kan niet geheel nieuwe mogelijkheden brengen, maar slechts mogelijkheden actualiseren, die wellicht zonder haar niet tot akt kunnen komen, zoals overigens ook de opvoeding doet; terwijl anderzijds de opvoeding ook zal beogen bepaalde ongewenste mogelijkheden te reduceren en niet tot actualiteit te doen komen. Dat leucotomie meer en andere mogelijkheden heeft dan de opvoeding, kan niet bewerken dat het begrip phv. niet op beide toepasselijk is.

Zelfs zal men moeten zeggen dat er ook in de *wijze* waarop de phv. bewerkt wordt geen scherpe scheidingslijn te trekken is tussen de opvoeding enerzijds en bepaalde vormen van kunstmatige phv. anderzijds, met name die welke langs psychologische weg worden veroorzaakt, zo b.v. in de psychanalytische behandeling. Ook in de normale opvoeding en in de gewone psychologische beïnvloeding komen mechanismen voor waardoor men aan affecten, welke niet tot gelding kwamen, een uitingsmogelijkheid tracht te geven en waardoor men een affectieve spanningstoestand tracht op te heffen, en daardoor de psychische eigenschappen en mogelijkheden tracht te wijzigen; elke gezonde opvoeding die met overleg te werk gaat, is vanouds daarop uit, ook zonder dat de opvoeder ooit gehoord heeft van verdringing en katharsis. De analytische therapie doet dit op eindeloos meer verfijnde en toegespitste en gerationaliseerde manier. Men zal echter niet nauwkeurig de grens kunnen afbakenen waar de psychologische beïnvloeding niet meer onder de gewone opvoeding te rekenen valt maar onder een scherp daarvan onderscheiden psychanalytisch optreden.

Het noemen van de psychanalyse in dit verband voert tot een andere gedachte die licht kan brengen over de omvang van het

begrip phv. Niet alleen de psychanalyse, maar elk optreden waardoor men beoogt iemand van een geestesziekte te genezen, zal men als een phv. moeten beschouwen. De geestesziekte zelf, ook al is primair slechts één component van heel de ph. getroffen, zal moeten gelden als een verandering van de ph., wanneer men haar vergelijkt met de gezonde toestand. Deze abnormaliteit wil de psychotherapeut opheffen door een nieuwe verandering der ph., waardoor de normale, c.q. de vroegere, zoveel mogelijk hersteld wordt. Onverschillig of de therapie beoogt een genezing op het gebied van het denken, van het voorstellingsleven, van de affectiviteit, of waar ook, zij zal werkelijk een wijziging in de psychische geaardheid, dus een phv., betekenen, wil van werkelijke genezing sprake zijn. De *manier waarop* een dergelijke genezing bewerkt wordt, is voor het begrip phv. daarbij onverschillig: het gaat bij phv. om het beoogde resultaat: de wijziging in de psychische eigenschappen. Of men een schizofrenie, een (manisch-)depressieve psychose tracht te genezen door fysische therapie, door medicamenten, door kunstmatige kramp-aanvallen, of door psychologische beïnvloeding, brengt geen wezenlijk verschil ten aanzien van de vraag of het beoogde resultaat al dan niet een phv. is. Het is waar, dat men bij deze behandelingen gewoonlijk niet gesproken heeft van phv., en dat men eerst bij zeer moderne behandelingen als leucotomie en injectie van hormonen of andere medicamenten tot wijziging van iemands totale geaardheid, is gaan spreken van phv.; in deze processen is de phv. inderdaad zeer in het oog lopend. Wanneer men echter een cardiazol-kuur tot genezing van schizofrenie stelt naast een dergelijke hormonenbehandeling of andere injecties tot verandering van iemands neigingen, dan blijkt dat men niet slechts een van beide behandelingen als phv. kan beschouwen, maar dat beide onder dit begrip vallen. Daaruit volgt weer, dat er in zake het begrip phv. geen principiële grenslijn te trekken is tussen deze moderne behandelingen, die uitdrukkelijk phv. genoemd worden, en de diverse andere methoden tot genezing van „geestesziekten”¹⁸⁾.

¹⁸⁾ Indien men derhalve ten aanzien van de moderne behandelingen als leucotomie een moreel probleem stelt, dat niet de bijzondere aard, de omvang en de intensiteit van deze phv. betreft maar de phv. als generiek gegeven, m.a.w. wanneer men de geoorlooftheid van een kunstmatige phv. tout-court als probleem stelt, zij het dan naar aanleiding van de nieuw ontstane situatie door de mogelijkheid van leucotomie, dan wordt daarmee een vraag aan de orde gesteld die, hoewel zij misschien voorheen minder uitdrukkelijk gesteld is, evenzeer geldt voor de verschillende methoden om geestesziekten te genezen. De vraag: is de ph. iets onaanraakbaars, of is zij iets dat de mens opzettelijk en door „kunstmiddelen” mag veranderen, betreft niet alleen de leucotomie, maar diverse andere psychotherapeutische praktijken; mits men althans het woord ph. neemt in de zin, die het rechtens heeft wanneer gesproken wordt over phv.

Deze algemene vraagstelling, die in hfdst. IV nader onder ogen wordt gezien,

Op grond van het voorafgaande zou men onder het opzicht van de algemene oorzaken van phv. de volgende globale indeling kunnen maken:

1. *onwillekeurige*, door de natuur veroorzaakte ph.-veranderingen¹⁹⁾. Deze kunnen verder onderscheiden worden:
 - a. *normale* phv.: de door normale ontwikkeling en groei veroorzaakte;
 - b. *abnormale*: de door hersenziekte en geestesziekte veroorzaakte.
2. *opzettelijke*, door menselijke toelag veroorzaakte phv. Ook deze worden onderscheiden in:
 - a. *normale*: de door de opvoeding bewerkte;
 - b. *kunstmatige* (abnormale): hieronder vallen vooral diverse medische behandelingen tot genezing van geestesziekte: leucotomie e.a. Van deze groep wordt hieronder nog een nader overzicht gegeven. Dat bij deze laatste categorie de grens niet altijd scherp te trekken valt, is reeds gezegd.

De voorafgaande voorbeelden van phv. betroffen veranderingen waarvan het resultaat van blijvende, althans van langdurige aard is. Men kan zeggen dat bij de vormen van phv. die men meestal bij dat woord op het oog heeft, de aangebrachte verandering uit zichzelf stabiel is, maar eventueel door andere oorzaken weer ongedaan kan gemaakt worden. Dit blijkt weer bij de leucotomie, en bij elke medische behandeling tot genezing van geestesziekte, waarbij men immers een blijvende genezing wil brengen. Men kan zich echter afvragen: bestaan er ook voorbijgaande vormen van phv., waarvan het resultaat spoedig na de behandeling ophoudt en vanzelf verdwijnt? Wanneer men iemand een medicament of injectie toedient, waardoor hij enkele uren in een voor hem ongewone toestand van euphorie gebracht wordt, en spreekt en handelt vanuit een andere stemming en op geheel andere wijze dan hij pleegt te doen, terwijl de normale wijze van handelen weer spoedig daarna intreedt (zoals bv. bij de narco-analytische behandeling het geval is), is een dergelijk optreden dan als phv. te beschouwen?

Het gezegde in het voorafgaande hfdst. suggereert een negatief antwoord. De ph. is uiteraard iets stabiels, zij vertoont een enig-

heeft haar betekenis: wanneer gesproken wordt over phv., wordt daarbij meermalen aan het begrip ph. een inhoud toegedacht, weinig omschreven overigens, die, onafhankelijk van de omvang en de diepte van de verandering, en onafhankelijk van het feit of deze al dan niet een verbetering voor het subject betekent, reeds om haarzelf enige morele bedenking schijnt op te roepen.

¹⁹⁾ Men zou deze groep ook kunnen noemen: natuurlijke phv.; duidelijkheidshalve vermijd ik echter deze term, omdat men aan de onder 2, a genoemde (opvoeding) ook de betiteling natuurlijke phv. zou kunnen geven, in een andere zin.

zins blijvend karakter; ook een verandering van de ph. of juist: een veranderde ph. zal dus een zekere stabiliteit en continuïteit moeten vertonen. De ph. wordt niet gevormd door de geïsoleerde gedragingen en uitingen, maar juist primair door de aan die gedragingen ten grondslag liggende psychische disposities, door de psychische geaardheid, de psychische eigenschappen: dit alles heeft een zekere vastheid, stabiliteit. Een phv. zal dus ook moeten meebrengen dat er min of meer vaste, stabiele, blijvende disposities en eigenschappen komen in de plaats van andere die verdwijnen, zodat niet slechts enkele afwijkende gedragingen zich vertonen. Het lijkt daarom meer voor de hand liggend, een psychische wijziging van voorbijgaande aard, als bij de narco-analyse optreedt, niet phv. te noemen ²⁰⁾).

Hoe men overigens ook over deze theoretische vraag denke, om redenen van praktische aard is het gewenst bij de morele vraagstelling een feitelijke scheiding, zo al niet onderscheiding, te maken tussen de kort durende psychische veranderingen en de enigszins stabiele ph.-veranderingen. Bij deze laatste immers gaat het om een verandering welke *de verdere levensvoering en levenshouding beïnvloedt*, en ook bedoeld is te beïnvloeden: daarom wordt zij juist toegepast. (Hier wordt alleen gesproken van de opzettelijke phv.). Dit nu stelt een geheel ander moreel probleem dan dat hetwelk eventueel met een zeer korte psychische wijziging gegeven is, waarbij het gaat om een of andere aparte daad, niet om een gehele levenshouding en de invloed daarvan op talloos vele handelingen. Mede om deze praktische overwegingen wordt in deze studie uitdrukkelijk alleen aandacht besteed aan de phv., waarbij men uiteraard blijvend of langdurig resultaat beoogt.

Tot slot moge er op gewezen worden dat de diepgaande verandering die zich in de mens voltrekt bij de *Rechtvaardiging*, als hij door God gebracht wordt van de zonde tot de genade, of omgekeerd bij de zondige daad als hij zich van de genade brengt tot de staat van zonde — veranderingen die in de Openbaring worden aangeduid als overgaan van dood tot leven of omgekeerd, en waarvan wij de aard, enigszins althans, slechts kennen uit het Geloof — niet als phv. in de echte zin kan aangemerkt worden. Het is niet de ph. als psychologische grootheid, die hier wordt gewijzigd: niet de psychische geaardheid of structuur. De verandering ligt op een veel dieper plan, op „theologisch” gebied: het gebied van de transcendentie, van de bovennatuurlijke verhouding van de mens tot God. — Dit wil niet zeggen dat deze theologische verandering ook niet een phv. ten gevolge kan hebben. Zij kan dit zeer zeker,

²⁰⁾ Trapp, Stimm. d. Z., 143 (1948-49), 391. karakteriseert phv. als iets blijvends.

en dit is tot op zekere hoogte ook haar connaturele strekking. De Rechtvaardiging brengt niet alleen ingestorte zedelijke deugden mee, maar ook de daarna zich ontwikkelende vaardigheden van zedelijk goed handelen, die een echte phv. kunnen betekenen, staan onder de invloed van de genade, welke in de Rechtvaardiging haar uitgangspunt heeft. Bovendien kan deze genade, als *gratia sanans*, ook defecten van de menselijke natuur, die het leven volgens het bovennatuurlijk beginsel uit de Rechtvaardiging in de weg staan, redresseren en daarmee ook de psychische eigenschappen beïnvloeden. Een en ander neemt echter niet weg dat de Rechtvaardiging zelf niet ligt op het plan van de psychische eigenschappen, maar op dat van 's mensen verhouding tot God. — Ook de diabolische *bezetenheid* zal men niet als phv. in gewone zin moeten beschouwen, afgezien van de omstandigheid dat daarmee wellicht een echte phv. gepaard kan gaan.

Alvorens aan te geven welke vormen van phv. voor feitelijke toepassing in aanmerking komen, moge eerst kort gewezen worden op enkele aspecten van het menselijk zieleleven, waaraan een phv. kan aanknopen; slechts enige van de in het vorig hfdst. genoemde componenten van de ph. worden hier uitdrukkelijk genoemd. Er is reeds op gewezen dat, wegens de eenheid en totaliteit van de menselijke ph., verandering in één element secundair haar terugslag zal hebben op het geheel der ph., en daarmee ook op het geheel der gedragingen en uitingen.

Een phv. zou primair de intelligentie kunnen betreffen: b.v. verlaging of verhoging van het *intelligentie-niveau* of van het *abstractie-vermogen* (kwantitatieve verandering): zo wanneer men een idioot of debiel van zijn geestelijke deficientie zou kunnen genezen. Een verandering zou ook kunnen liggen op het gebied der *zedelijke intelligentie*, wanneer het vermogen tot concrete zedelijke beoordeling gewijzigd wordt; bekend is dat tijdens het geruchtmakend proces van Kardinaal Mindszenty de beschuldigde opzienbarende verklaringen aflegde, welke over zijn vroegere gedragingen een geheel andere morele beoordeling en waardering schenen te manifesteren dan hij voordien placht te hebben. — Veranderingen in het *voorstellingsleven* zouden aanwezig zijn, als de beschikbaarheid van de phantasmata zou gewijzigd zijn, als aan bepaalde fantasie-inhouden voortaan een nieuwe overwoekerende kracht gegeven zou worden. — *Temperamentsverandering* heeft men, als iemand van een traag reagerende, torpide emotionaliteit gebracht wordt tot een explosieve, van een labiele tot een persevererende, van een oppervlakkige tot een diepe. — Zeer bekend en zeer oud zijn de veranderingen in de *sexuele drift*, zowel kwantitatief (sterk-zwak) als kwalitatief: wanneer de orientatie van de drift gewijzigd wordt (van homoseksueel tot hetero-sexueel, van perverse tot normale orien-

tatie, of omgekeerd). — Uitermate belangrijk zou een verandering zijn die het vermogen tot *zelfbepaling* betreft, waarbij de concrete feitelijke mogelijkheid tot vrije autonome keuze, zij het op bepaalde gebieden van handelen dan wel op alle gebieden, wordt vergroot, verminderd of geheel opgeheven. — Tenslotte zij nog gewezen op een verandering in de *totalisatie* van het psychisch leven (totaliserende en unificerende factor): waarbij de leiding van het psychisch leven van de rede overgaat op het gevoelsleven, of omgekeerd.

Wanneer nu de verschillende procédés waardoor de mens feitelijk een phv. kan bewerken, onder ogen gezien worden, dan spreekt het vanzelf, dat ze hier niet alle uitvoerig kunnen weergegeven worden. Overigens ontbreken meermalen betrouwbare gegevens over sommige behandelingen. De meeste worden daarom slechts summier vermeld; bij een wordt iets langer stilgestaan, omdat zij meer illustratief is. De verschillende behandelingen worden tot enkele groepen teruggebracht, en bij elk procédé wordt, voor zover bekend, de aard van de beoogde en bewerkte verandering aangegeven ²¹⁾.

Een moeilijkheid voor de classificatie brengt de omstandigheid dat soms in één behandeling verschillende methoden gecombineerd worden (b.v. fysische, psychologische en pharmacologische). Ook is het niet altijd duidelijk of sommige behandelingen een langdurige dan wel een kortstondige psychische verandering bewerken.

²¹⁾ Als gesproken wordt van opzettelijke phv. of van de daadwerkelijke toeleg om iemands ph. te veranderen, dan is deze verandering het doel met betrekking tot het aangewende procédé, dat als middel tot dit doel gebruikt wordt. Zij is echter klaarblijkelijk geen doel (maar voorwerp) met betrekking tot de opzet tot phv., omdat opzettelijke phv. impliceert dat men de verandering beoogt. Die verandering kan echter beoogd en ondernomen worden om een ander, verder liggend doel. Een dergelijk doel is echter extrinsiek aan het begrip opzettelijke phv. En de moraliteit die met dit verder liggend doel gegeven is, mag niet aan de phv. als zodanig, en dus ook niet algemeen aan de phv. worden toegekend. Bovendien kunnen de motieven, waaruit men een phv. wil bewerken, zeer uiteenlopend zijn: men kan bij iemand een phv. trachten te bewerken om zijn leven draaglijker te maken en ondraaglijke emotionele spanningen weg te nemen, maar ook om hem tegen zijn wil tot bekentenis van misdaden te brengen. Afgezien van het feit, dat dit laatstgenoemde doel misschien ook zou kunnen bereikt worden door een behandeling welke slechts een kortstondige psychische verandering bewerkt (b.v. een narco-analytische behandeling) stelt de toeleg om dit doel te bereiken een heel eigen moreel probleem, dat hier niet onder ogen gezien wordt. In deze studie gaat het om de moraliteit van de opzettelijke verandering van iemands psychische geaardheid op zichzelf: is het geoorloofd iemands ph. opzettelijk en met kunstmatige middelen te wijzigen? Dat in een bepaald geval de bewerker van deze opzettelijke verandering daarbij handelt uit het motief om iemand een bekentenis af te dwingen, staat buiten deze vraag en valt buiten het bestek van deze studie. (Zie over deze vraag: *Moonen*, in: R.K. Artsenblad, 29 (1950), 134-144). Om deze redenen abstraheert de gegeven indeling van de subjectieve bedoelingen bij de phv.

§ 2. Soorten van persoonlijkheidsverandering

I. Psychologische methoden

1. Door *het aanjagen van diepgaande en heftige angst* kan men zeer merkwaardige psychische wijzigingen bij de mens oproepen. Dit geldt met name van een angst welke meer is dan vrees voor de rampen des levens, van „een angst welke over de dood heen reikt, en niet door doodsb bedreiging wordt opgeroepen, maar een angst is voor eigen hulpeloosheid en verlatenheid”²²⁾, de zgn. existentiële angst; een angst voor het verlies van de coherentie met zichzelf en met al het tot dan toe vaststaande en zekere, waarin de mens zich beveiligd wist.

Volgens Carp „kan een existentiële angst voeren tot een sterke mate van desintegratie van de persoonlijkheid”²³⁾, waarbij een daling van het bewustzijnsniveau en regressie van de werkelijkheidszin zich manifesteren²⁴⁾, en waardoor de persoon komt tot geheel andere gedragingen dan voorheen. Praktijken in de concentratiekampen en folterkamers van het Derde Rijk hebben hiervan voorbeelden gebracht. Het is niet duidelijk of dergelijke veranderingen aanhouden nadat de angst geweken is.

2. Dit laatste moet ook gezegd worden van het aanwenden van bepaalde *methoden waarbij sterke suggestie een grote rol speelt* en welke meermalen met de vorige gecombineerd wordt. Wanneer aan iemand onder vormen van hoge suggestieve waarde voortdurend bepaalde suggesties worden gedaan, kan ook hier de werkelijkheidszin zozeer teruglopen en het bewustzijn zozeer dalen en zich vernauwen, dat de persoon niet alleen gebracht wordt tot het aanvaarden van andere theoretische oordelen, maar dat ook bereidheden en neigingen bij hem worden opgeroepen, geheel verschillend van zijn vroeger gedrag²⁵⁾. Tot deze methode van „eintrichtern” kan men ook rekenen de verandering van psychologisch klimaat, waarbij het onmiddellijk en meer verwijderde milieu geheel op hetzelfde doel ingesteld zijn: het bewerken van een psychologische omkeer. Ook van deze methode heeft het Derde Rijk overvloedige voorbeelden gegeven.

3. *Psychoanalyse*. De psychoanalytische behandeling komt van alle vormen van phv. wel het meest aan de normale psychologische beïnvloeding van het dagelijks leven nabij²⁶⁾. Een elementaire kennis daarvan kan hier wel in zover verondersteld worden dat een weergave van haar methoden, die overigens teveel ruimte zou vor-

²²⁾ Carp, in: R.K. Artsenblad, 29 (1950), 148.

²³⁾ l.c., 146.

²⁴⁾ l.c., 148.

²⁵⁾ l.c., 149.

²⁶⁾ Zie hierboven blz. 71.

deren, achterwege kan blijven²⁷⁾). Bekend is, dat haar operatiegebied het terrein der affectiviteit is, en dat zij door katharsis van niet tot gelding gekomen en tot ernstige psychische spanningen voerende affecten het gevoelsleven redresseren en daarmee aan het geheel der ph. een harmonisch evenwicht hergeven wil. De scheef gegroeide ontwikkeling in de ph. wordt afgebroken tot op het punt waar deze nog gaaf is, om van daar uit een nieuwe opbouw te beginnen. — Dat de door haar bewerkte redressering een echte phv. kan zijn, wordt bevestigd door Carp, volgens wie zij in gevallen in staat is „een betere grondslag te vormen voor een nieuwe en eerlijker levenshouding der persoonlijkheid”²⁸⁾).

II. *Fysisch-mechanische methoden*

1. Slechts in het voorbijgaan worde gewezen op behandelingen van langdurige *slapeloosheid*, zware lichamelijke *foltering*, en langdurige onafgebroken *bestraling van het gezicht met fel schijnend licht*. De werking van deze praktijken schijnt grote gelijkenis te hebben met de onder 1 en 2 van de vorige groep genoemde (verhoogde suggestibiliteit, existentiële angst, vernauwing en daling van het bewustzijn). Met die vormen hebben zij ook dit gemeen, dat zij uiteraard tegen de wil van de betreffende persoon worden toegepast en dat zij niet te rekenen zijn onder vormen van phv., die een therapeutische betekenis hebben.

2. De verschillende *shock-therapieën*. Sinds bijna 20 jaar heeft men in de psychotherapie gebruik gemaakt van kunstmatige „shocks”, of epileptiforme kramp-aanvallen (de Duitsers spreken van „Heilkrampftherapie”). Deze worden opgewekt door een elektrische stroom gedurende zeer korte tijd door het hoofd te geleiden (electro-shock) of door injectie van bepaalde pharmaca (cardiazol-shock, insuline-shock)²⁹⁾. Deze behandeling wordt meestal enige keren, zelfs tot 20-30 maal herhaald. Op deze wijze is het mogelijk de affectieve grondstemming dermate te beïnvloeden, dat ernstige depressie-toestanden en psychosen worden genezen of althans in opmerkelijke mate verminderd, zodat de psychische geaardheid van de patient een duidelijke verandering vertoont. Volgens meerderen

²⁷⁾ Onder psychanalyse worden hier alle op „Tiefenpsychologie” of analytische psychologie gebaseerde psychotherapeutische systemen samengevat, niet enkel of primair het originele systeem van Freud.

²⁸⁾ Carp, Neurosen, 301. Vgl. 394-395.

²⁹⁾ Men kan deze laatste vormen ook classificeren onder de volgende groep, de pharmacologische methoden. Omdat echter in genoemde behandelingen de injecties worden toegediend om een shock-werking te verkrijgen, en deze laatste meer de onmiddellijke oorzaak is van het resultaat (de psychische verandering), zijn ze hier onder de fysisch-mechanische methoden gerangschikt.

kan de shock-behandeling ook dienen tot genezing van schizofrenie en van dwangneurosen ³⁰⁾).

III. *Pharmacologische methoden*

Er zijn vele pharmaca bekend wier toediening de psychische geaardheid beïnvloedt. De meeste ga ik stilzwijgend voorbij. Diverse middelen om een overmatige geslachtsdrift te verminderen vindt men aangegeven o.a. bij Galimard ³¹⁾).

1. De behandeling met zgn. *wek-amines*, aldus genaamd wegens hun stimulerende invloed op het geestesleven en slaap-verdrijvende werking. Deze behandeling vertoont in haar resultaten veel overeenkomst met de hierboven onder I, 1 en 2 en II, 1 genoemde methoden, met welke zij ook tot hetzelfde doel schijnt gecombineerd te worden. Het in verband met het proces-Mindszenty in de dagbladen genoemde actedron hoort tot de wek-amines. De toediening van deze middelen bewerkt een verandering in de bewustzijnstoestand: de persoon voelt zich bijzonder helder, terwijl in werkelijkheid een roesttoestand aanwezig is: de bedachtzaamheid vermindert en de continuïteit in het denken tussen het verleden en het heden verzwakt, doordat de persoon de ervaringsgegevens minder ter beschikking heeft ³²⁾. De wilskracht en het weerstandsvermogen worden aangetast en zelfs geheel uitgeschakeld ³³⁾).

Naast de wek-amines hebben ook diverse *roesgiften* een analoge werking. „Scopolamine blijkt de wilskracht van de persoon totaal op te heffen” ³⁴⁾. Iets dergelijks schijnt ook enigszins te gelden voor bepaalde barbituurzuur-derivaten, waarvan sommige, Penthotal, Evipan, Amytal en Seconal, om hun toepassing op beschuldigten in strafprocessen, wel genoemd zijn „waarheidsserum” of „drogue de l'aveu”. Het blijkt niet in hoever de tweeeeggebrachte psychische veranderingen slechts van voorbijgaande aard zijn.

2. Diverse *hormoon-behandelingen*. „Le cerveau constitue le substratum, sur lequel s'élabore l'activité psychique, la conscience, en un mot la personnalité humaine. ... La matière nerveuse est immergée dans un milieu dont la composition est réglée par celle du sang. L'un des facteurs sanguins influençant des plus fortement l'activité de l'écorce cérébrale est son impregnation hormonale. En maniant les

³⁰⁾ Volgens *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 232-233 is de psychische werking van de shocks toe te schrijven aan het feit dat zij corticale hersencellen beschadigen of vernietigen. Vgl. *Wijsbeek*, *Over de praefr. lob.*, 23.

³¹⁾ *Dr. P. Galimard*, *Origine et traitement des hyperactivités sexuelles*, in: *Médecine et sexualité (Convergences)*, 170-172.

³²⁾ *Carp*, in: *R.K. Artsenblad*, 29 (1950), 150.

³³⁾ *Heymans*, in: *R.K. Artsenblad*, 29 (1950), 132.

³⁴⁾ *Heymans*, l.c.

hormones, le médecin peut donc exercer une influence sur la personne humaine" ³⁵⁾).

a) Een door de schildklier geproduceerd hormoon (thyroxine) heeft een sterke invloed op het temperament. Een teveel van dit hormoon (hyperthyroidie) veroorzaakt emotionele spanning, agitatie, impulsiviteit, emotionele labiliteit. Dit is o.a. aanwezig bij de zgn. ziekte van Basedow. Een tekort (hypothyroidie) brengt mee vertraging van de activiteit, zwaarmoedigheid ³⁶⁾. Men kan dus op de emotionaliteit invloed uitoefenen door toediening van dit hormoon, of door de schildklierfunctie te remmen of te stimuleren, hetgeen weer door toediening van een ander, in de hypofyse geproduceerd hormoon, kan plaats vinden, resp. door deze hypofysaire functie te stimuleren. — Wegnemen van de schildklier kan natuurlijk eveneens een vertragende werking hebben op de emotionaliteit.

b) Op gelijke wijze kan apathie, vermindering van wilsactiviteit en van initiatief veroorzaakt worden door een tekort aan hormonen uit de bijnierschors of door een teveel aan door de bijschildkliertjes geproduceerde hormonen ³⁷⁾.

c) Zeer belangrijk is de psychische invloed van sommige hormonen die in de geslachtsklieren worden vervaardigd, en indirect daarom ook van die hormonen die, hoewel door andere klieren (met name dan de hypofyse) geproduceerd, toch deze werking van de geslachtsklieren beïnvloeden (gonadotrope hormonen). Toediening van deze mannelijke hormonen, resp. stimulering van de hormonale functie, kan de geslachtsdrift bij de man aanzienlijk versterken (kwantitatieve verandering) ³⁸⁾. De corresponderende vrouwelijke hormonen schijnen bij de vrouw minder op de geslachtsdrift in te werken, maar karakter-anomaliën te veroorzaken, met name een grote prikkelbaarheid ³⁹⁾. Daarentegen kan de behandeling met hormonen van de andere sexe de geslachtsdrift verminderen ⁴⁰⁾. Zelfs schijnt overmatige aanwezigheid van een hormoon uit de bijnierschors bij de man feminisatie, bij de vrouw masculinisatie te bewerken (kwalitatieve verandering van de geslachtsdrift) ⁴¹⁾.

³⁵⁾ Lederer, in St Luc-medical — St Lucas-blad, 21 (1949), 160 — Vgl Biot, *Offensives biologiques* 39, 49 Dr F M Dufour, *Endocrinologie sexuelle et biologie humaine*, in *Medecine et sexualité (Convergences)*, 42 — Voor de wijze waarop verschillende hormonen de psychische eigenschappen beïnvloeden, — tevens methoden om de ph te veranderen — zie Woodworth-Marquis, *Psychologie*, 137-144

³⁶⁾ Lederer, 1 c, 161

³⁷⁾ Lederer, 1 c, 163

³⁸⁾ Lederer, 1 c, 165-166

³⁹⁾ Lederer, 1 c, 167

⁴⁰⁾ Lederer, 1 c 168 (spreekt van behandeling bij de man), Galimard, in *Medecine et sexualité (Convergences)*, 170 (spreekt alleen van behandeling bij de vrouw)

⁴¹⁾ Vgl Hellinga, art Endocrinologie in Winkler Prins Encycl, VIII (1950), 182

d) Men zou hiertoe ook kunnen rekenen de *transplantatie van endocrine klieren* (ofschoon zij chirurgisch wordt uitgevoerd, is het de hormonale functie die de meer onmiddellijke oorzaak is van de verandering) ⁴²⁾.

IV. Chirurgische methoden

1. Als oudste vorm van phv. zou kunnen gelden de *castratie*, ofschoon men de naam phv. wel zeer zelden in verband met haar heeft gebruikt. Het is bekend dat sinds mensenheugenis de castratie is toegepast om de geslachtsdrift te verminderen. Wanneer de ingreep met dit oogmerk wordt ondernomen, en niet b.v. om een organische aandoening van de kiemklieren, dan is er inderdaad opzettelijke phv. aanwezig.

Het resultaat van de castratie op de psychische eigenschappen van de mens is niet altijd gelijk en varieert ook naargelang zij vóór of na de puberteit wordt ondernomen. Toch kan het ook bij volwassenen zeer ingrijpend zijn. Allereerst openbaart zich dit op het gebied van de geslachtsdrift. Zowel een kwantitatieve verandering (vermindering) is mogelijk (vooral bij praepuberale castratie) als kwalitatieve (inversie van de driftrichting) ⁴³⁾. Omtrent toepassing bij psychopathen zegt *Carp*: „In bijna alle gevallen blijkt de geslachtsdrift, de drang tot het zoeken van sexuele bevrediging, belangrijk verzwakt” ⁴⁴⁾. Kan de wijziging in het sexuele driftleven reeds op zichzelf een zeer ingrijpende verandering in iemands psychische geaardheid betekenen, belangrijker nog wordt deze wanneer men bedenkt, dat de ingreep zijn terugslag pleegt te hebben ook in andere gebieden van het psychisch leven. Men hoeft slechts te denken aan de betekenis van het sexuele instinct voor de psychische ontwikkeling ⁴⁵⁾. Er heeft in het algemeen een temperaments-

⁴²⁾ Vgl. *Murphy*, *Personality*, 76. — Men kan zich afvragen of tot de (pharmacologische) methoden van phv. ook te rekenen is de medische behandeling, waardoor men personen die aan alcohol-misbruik verslaafd zijn van hun gewenning tracht te genezen door bepaalde medicamenten (*Refusal*). Hier zou men van een zekere phv. kunnen spreken, indien door de behandeling een duurzame verandering zou worden aangebracht in bepaalde neigingen (vgl. hierboven blz. 73-74), in casu in de bestaande drang tot alcohol-gebruik. Dit is echter feitelijk niet het geval. De uitwerking van de behandeling berust hierop, dat voortaan het organisme van de patient op het gebruik van alcohol reageert met voor hem zeer onaangename verschijnselen (onpasselijkheid tengevolge van aldehyd-vergiftiging). En het zijn deze onaangename gevolgen die bij hem een zekere voorlopige weerzin tegen het gebruik van alcohol oproepen, terwijl toch de drankzucht zelf niet duurzaam verminderd of weggenomen schijnt te zijn.

⁴³⁾ *Niedermeyer*, *Pastoralmedizin*, IV. 352.

⁴⁴⁾ *Carp*, *Psychopathieën*, 493. — Vgl. *Van Rooy O.F.M.*, *Het onvruchtbaar maken v. d. mens*, 47-48.

⁴⁵⁾ Zie *Dr. E. De Greeff*, *Importance de la sexualité dans le développement psychologique*, in: *Médecine et sexualité (Convergences)*, 61-78.

verandering plaats in die zin dat de castraat meestal gelijkmatiger van gemoedstoestand is, minder prikkelbaar ⁴⁶⁾). Er zouden soms karakterdegeneraties volgen, de arbeidzaamheid zou volgens sommigen verminderen ⁴⁷⁾, volgens anderen integendeel toenemen ⁴⁸⁾). *Carp* vraagt zich zelfs af „of met de castratie ook niet het scheppend vermogen, de begaafdheid tot het uiten van kunstuitingen zou lijden" ⁴⁹⁾, zonder evenwel op deze vraag een antwoord te geven. Het schijnt echter niet onaannemelijk, dat het sexuele instinct een woord meesprekt bij de subjectieve psychische mogelijkheid van de mens zowel tot een nieuwe cognitieve stellingname tegenover de buitenwereld, als tot het ervaren van affectieve sentimenten wier waarde ver uitgaat boven de rechtstreeks met de sexuele drift gegevene. Zij zou dan betekenis hebben voor een nieuwe contact- en verrijkmogelijkheid van grote waarde voor het leven. Mogelijkheid tot waarachtige affectieve tederheid, tot belangeloze sympathie zouden van haar afhangen. Zelfs het openstaan voor waarden als schoonheid, kunst, waarheid e.a. en de élan om zich voor dergelijke waarden spontaan en totaal in te zetten (idealisme) zouden mede door de aanwezigheid van de sexuele drift bepaald worden ⁵⁰⁾.

Het wegnemen, resp. het ernstig verzwakken van de sexuele drift kan in dit verband als een zeer ingrijpende verandering van de ph. gelden.

2. *Psychochirurgie*. Hiermee zullen wij ons uitvoerig bezighouden in een afzonderlijke paragraaf, omdat de op deze wijze veroorzaakte veranderingen van de ph. horen tot de meest uitgesprokene en diepst ingrijpende, welke tot nu toe mogelijk waren, en zij daarom als phv. bij uitstek worden beschouwd; de vraag naar het zedelijk karakter van opzettelijke phv. is dan ook het eerst uitdrukkelijk gesteld ten aanzien van de psychochirurgische methoden.

§ 3. Psychochirurgie

I. Begrip

Onder de naam psychochirurgie vat men een aantal behandelingen samen, welke hierin overeenkomen dat men door een chirurgische ingreep aan de hersenen tracht de psychische geaardheid van de mens te wijzigen. De naam psychochirurgie is niet gelukkig: hij wekt de indruk alsof men wil aanduiden dat men rechtstreeks een ingreep op de psyche doet ⁵¹⁾. Chirurgische behandelingen

⁴⁶⁾ *Carp*, *Psychopathieën*, 493.

⁴⁷⁾ *Niedermeyer*, *Pastoralmedizin*, IV, 351.

⁴⁸⁾ *Carp*, *Psychopathieën*, 493.

⁴⁹⁾ *L.c.*, 494.

⁵⁰⁾ Vgl. *De Greeff*, in: *Médecine et sexualité*, 66, 68-69, 75 vv.

⁵¹⁾ Vgl. *von Braunnühl*, in: *Stimm. d. Zeit*, 150 (1952), 25. — *Ginhör*, in: *Theol. prakt. Quartalschr.*, 100 (1952), 147.

plegen benaamd te worden naar het *orgaan*, waarop de ingreep plaats vindt resp. naar de behandeling die *verricht wordt*, m.a.w. naar het voorwerp van de handeling (dit is ook het geval met de verschillende vormen van psychochirurgie, b.v. leucotomie, topectomie); en een dergelijke naamgeving is de meest logische. De naam psychochirurgie echter wordt gegeven niet op grond van de ingreep zelf, maar op grond van een bepaald *doel* dat men bij de ingreep heeft; een verandering van de psychische eigenschappen van de patient. Wanneer een ingreep zou verricht worden met een ander doel, b.v. om een hersengezwel weg te nemen om de lichamelijke gezondheid te herstellen, zou niet meer gesproken worden van psychochirurgie, hoogstens van neurochirurgie, ook al zou het gevolgde procédé volkomen gelijk zijn aan dat van een psychochirurgische ingreep. De naam wordt dan ook niet op grond van de daad zelf (voorwerp) maar van het doel gegeven. — Anderzijds wordt niet elke chirurgische ingreep, die ondernomen wordt met het doel de psychische eigenschappen te beïnvloeden, psychochirurgie genoemd. Castratie b.v. die met een dergelijk doel ondernomen wordt, wordt niet tot de psychochirurgie gerekend. Men beperkt deze naam tot ingrepen die met het bovengenoemde doel worden uitgevoerd aan de hersenen.

Al is echter de naam minder gelukkig, hij is feitelijk ingeburgerd en heeft een vaste betekenis gekregen. Daarom wordt hij ook hier gebruikt.

De afwijkingen, die aanleiding geven tot de psychochirurgische ingrepen — geestesziekten welke men op deze wijze gunstig wil beïnvloeden — hebben in het algemeen niet een aanwijsbare anatomische afwijking in de hersenen als lichamelijke basis, zoals dit b.v. wel het geval is met *dementia paralytica* en *dementia senilis*. De psychochirurgische operaties worden op anatomisch normale hersenen uitgevoerd. Meer bepaaldelijk zijn het vooral de voorhoofdhersenen (voorhoofdskwabben, *lobi praefrontales*) die voor de operatie in aanmerking komen. Vanouds is aan dit gedeelte der hersenen een gewichtige rol toegeschreven bij het tot stand komen van de hogere psychische functies. Experimenten op dieren, en vooral de ervaringen met personen die in de laatste oorlogen verwondingen aan het voorhoofd hadden opgelopen hebben de kennis hieromtrent aanmerkelijk verder gebracht. Daarbij is men ook tot de aanname gekomen dat in het geheel van de psychische functies ook de zgn. *thalamus*, een enigszins centraal gelegen gedeelte van de hersenen, een gewichtige rol speelt: door middel van dit orgaan zouden de sensorische waarnemingen en wellicht ook de ideeën hun emotionele gevoelswaarde krijgen ⁵²⁾. De dorso-mediale kern

⁵²⁾ *Freeman-Watts, Psychosurgery, 27.*

van de thalamus is door talrijke zenuwbundels verbonden met de schors (cortex) van de frontaalkwabben, welke voor de totstand-koming van intellectuele processen zo gewichtig is. Deze processen zouden door die verbinding hun affectieve „tonus” kunnen krijgen, terwijl de expressie van deze gevoelswaarden, zowel langs willekeurige als onwillekeurige wegen, zou geconditioneerd zijn door de verbinding van de dorso-mediale thalamus-kern met de hypothalamus⁵³⁾. Over de waarde van deze hypothesen kan hier natuurlijk niet worden gesproken, evenmin als over de verschillende theorieën die worden opgesteld om de werking van de psychochirurgie te verklaren. Deze theorieën verkeren nog in het stadium van hypothese⁵⁴⁾ en zijn voor deze studie niet van wezenlijke betekenis. In feite richten de ingrepen zich alle hierop: de verbinding tussen frontaal-hersenen en thalamus op enige wijze te verstoren; dit kan plaats vinden ofwel door de verbindingsbanen zelf aan te tasten (leucotomie) ofwel door een van beide eindpolen te treffen n.l. óf de frontaalschors (topectomie, gyrectomie) óf de thalamus (thalamotomie)⁵⁵⁾.

Al deze operaties betekenen een onherstelbare ingreep: er zijn geen methoden bekend waarmee men de geschonden hersengedeelten weer in hun vroegere toestand kan terugbrengen⁵⁶⁾. De psychochirurgie bewerkt geen eigenlijke *genezing* van de psychische ziekte, zoals reeds voor de hand ligt wegens het feit dat het niet gaat over ziekten met organisch aanwijsbare oorzaken. Slechts bepaalde *symptomen* van de ziekte worden, bij gunstig resultaat, weggenomen: n.l. de heftige spanningen in het emotionele leven. De oorzaak van deze angsten en depressies blijft na de operatie meestal voortbestaan, b.v. waandenkbeelden of hallucinaties; hun emotionele waarde wordt hun echter ontnomen. De psychochirurgie is daarom geen causale maar symptomatische therapie⁵⁷⁾.

II. Historische ontwikkeling

De eerste pogingen om door chirurgische ingrepen op de hersenen psychische afwijkingen te genezen of te verbeteren stammen van de Zwitserse arts *G. Burckhardt*, ruim 60 jaar geleden⁵⁸⁾. Zijn methode bestond in het wegnemen van kleine gedeelten van de hersenschors. Zijn behandeling, toegepast op 6 psychotische pa-

⁵³⁾ *Freeman-Watts*, l.c.

⁵⁴⁾ *Houdart*, in: *Cah. Laënnec*, (1951), I, 18-19.

⁵⁵⁾ *Köbcke*, vgl. *Zentralbl.*, 111 (1950), 203. — *Ginthör*, in: *Theol. prakt. Qusch.*, 100 (1952), 152-153.

⁵⁶⁾ *Hemphill*, vgl. *Zentralbl.*, 106 (1949), 464. — *Müller*, vgl. *Zentralbl.*, 106 (1949), 467.

⁵⁷⁾ *Zehnder*, in: *Schweiz. Med. Wschr.*, 79 (1949), 189.

⁵⁸⁾ *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 7-8. — *Wijsenbeek*, *Over d. praefr. lob.*, 1-2.

tienten, had geen bijzonder gunstig resultaat. De volgende 50 jaar brachten wel een sterke ontwikkeling van de hersenchirurgie; de idee van Burckhardt om op die wijze geestesziekten te beïnvloeden werd echter eerst na 50 jaar weer opgenomen.

Het is de Portugese psychiater *Egas Moniz* geweest, die aan deze gedachte weer een ruime praktische toepassing heeft gegeven en een tijdperk van ruime verspreiding van de psychochirurgie heeft ingeluid. Hij ging daarbij uit van de veronderstelling van „synaptische stabilisatie” der hersenen bij psychotici: d.i. terwijl bij normale personen de verbindingen der hersencellen vele mogelijkheden hebben, zouden die verbindingen bij psychotici gefixeerd zijn, bij intactheid van de cellen zelf: deze stabilisatie zou de ziekelijke verschijnselen (dwanggedachten, angst) veroorzaken. Om deze op te heffen zou het dan nodig zijn deze vastliggende verbindingen te verbreken⁶⁰). Latere auteurs hebben de waarde van deze veronderstelling betwijfeld⁶⁰). Op grond van deze theorie bewerkte Moniz sinds einde 1935 bij een aantal patienten een onderbreking van de vezels in het witte merg van de voorhoofdhersenen, aanvankelijk door injecties van kleine hoeveelheden alcohol, spoedig daarna door aanwending van een daartoe ontworpen mes van eenvoudige constructie: de zgn. leucotoom: zijn ingreep was de leucotomie (= doorsnijding van de witte (hersens)massa, welke zich anatomisch en functioneel onderscheidt van de (grijze) hersenschors). Het resultaat in de eerste 20 gevallen was bevredigend, zodat hij daarna in 1936 in diverse publicaties aan zijn optreden grotere bekendheid gaf.

De ontvangst van de nieuwe methode was niet onverdeeld gunstig, maar het procédé werd in de volgende jaren door meerdere psychiaters beproefd⁶¹), terwijl zich tegelijk een discussie ontwikkelde over de toepasbaarheid van de operatie. Dat deze langzamerhand meer aanvaard werd, komt wel voor een zeer groot deel op rekening van de Amerikaanse artsen *Freeman* en *Watts*, professoren van de George Washington Universiteit, die sinds hun eerste leucotomie in September 1936, in nauwe samenwerking de operatie op een groot aantal patienten toepasten, met wijziging en verbetering van de techniek van Moniz. Verschillende publicaties over het onderwerp werden door hen in het licht gegeven. Vanuit Amerika (U.S.A.) heeft de behandeling ook in Europa ruimer ingang gevonden, terwijl naast de leucotomie ook andere methoden opkwamen. Op een van 3—7 Augustus 1948 te Lissabon gehouden Internationaal Congres voor Psychochirurgie kon over 5000 gevallen van psychochirurgie gerefereerd worden⁶²). Al kan men spreken

⁶⁰) *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 12. — *E. Moniz*, vlg. *Zentralbl.*, 108 (1950), 231.

⁶⁰) *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 254.

⁶¹) *Freeman-Watts*, l.c., 14-18.

⁶²) *Burlingame*, in: *Scientific Monthly*, 68 (1949), 141.

van een zekere hoog-conjunctuur in de psychochirurgie, toch is de discussie allerm minst geluwd, en ernstige bezwaren en waarschuwingen werden door psychiaters naar voren gebracht, ten dele zeer emotioneel gekleurd, zo b.v. waar de psychochirurgie als het „medizinische Verbrechen“ van deze eeuw werd gekwalificeerd⁶³). Het laat zich echter aanzien dat de psychochirurgie de veroverde plaats in het arsenaal van de psychiatrie niet gemakkelijk geheel zal verliezen.

III. *Verskillende vormen*⁶⁴)

Dit overzicht van de meest gebruikelijke procédés brengt slechts enkele grove punten van verschil in de ingreep naar voren. Over de tot nu toe meest gebruikte methode, de leucotomie, wordt hierna apart in bijzonderheden gesproken.

1. *Lobotomie*, voor zover dit op de psychochirurgie betrekking heeft, is eigenlijk niet een bepaalde vorm, maar een algemene benaming voor chirurgische ingrepen aan de voorhoofdskwab van de hersenen (met uitzondering van lobectomie).

2. *Lobectomie*: het wegnemen van het geheel of een deel van een of beide voorhoofdskwabben. Deze ingreep wordt volgens Zehnder⁶⁵) niet meer uitgevoerd als therapie in dienst van het psychiatrisch optreden, doch slechts tot verwijdering van gezwellen, terwijl De Greeff⁶⁶) dat deze operatie in de toekomst de leucotomie meer en meer zal gaan vervangen.

3. *Leucotomie of praefrontale lobotomie* (de eerste benaming is meer in Engeland, de tweede in Amerika gebruikelijk). Zij bestaat in een doorsnijden van de witte hersensubstantie in het voorste gedeelte van de voorhoofdskwabben, waarbij in het bijzonder wordt nagestreefd de onderbreking van de fronto-thalamische verbinding (verbinding tussen praefrontale schors en thalamus opticus), bij zoveel mogelijk intact laten van de grauwe hersenschors. Meestal gebeurt zij bilateraal. Men kent meerdere methoden:

a) Zgn. „*blinde*“ methode: slechts een kleine opening wordt in het schedelbeen gemaakt, genoeg om de leucotoom door te laten en de nodige bewegingsvrijheid te geven.

aa) Bij de gewone leucotomie wordt de snede verricht vanuit een opening in het zijdelingse gedeelte van het voorhoofdsbeen.

bb) Bij de *orbitale leucotomie* geschiedt dit vanuit een door-

⁶³) Zie Zehnder, in: Schweiz. Med. Wschr., 79 (1949), 189. — v. Braunmühl, in: Stimm. d. Zeit, 150 (1952), 29-30. — Rylander, vlg. Zentralbl., 108 (1950), 303.

⁶⁴) Vgl. Zehnder, in: Schweiz. Med. Wschr., 79 (1949), 185 v. — Burlingame, in: Scientific Monthly, 68 (1949), 142. — Houdart, in: Cah. Laënnec, (1951), I, 14 v.

⁶⁵) Zehnder, l.c., 185.

⁶⁶) De Greeff, in: S. Luc. méd. — St. Lucasbl., 21 (1949), 133.

boring van het dak van de oogkas; technisch gemakkelijk uit te voeren.

b) De „open” methode: omdat de blinde methode het bezwaar meebracht van geringe overzichtelijkheid bij de behandeling en groter gevaar voor bloedingstorting, worden door sommige artsen de hersenen over een groter oppervlak bloot gelegd door wegnemen van gedeelten van het schedeldak, die daarna weer aangelegd worden (methode Lyerly).

4. *Gyrectomie*. Bepaalde gedeelten van het hersenoppervlak (grauwe schors) worden weggenomen overeenkomstig de anatomische windingen (gyri) (methode Penfield); heeft voor de therapie weinig betekenis meer.

5. *Topectomie* (methode Pool). Na openleggen van het frontale schedeldak worden enkele, selectief nauwkeurig bepaalde kleinere gedeelten van de grauwe schors der voorhoofdshersenen verwijderd. Deze ingreep is radicaler dan de leucotomie omdat zij ook de werking van de betreffende schorsgedeelten opheft.

6. *Subcorticale insnijding*, gewoonlijk genoemd „undercutting” (methode Scoville): op enkele zeer omschreven velden van de voorhoofdshersenen wordt door een snede onder de grauwe schors de verbinding van deze met de daaronder liggende witte hersensubstantie en daardoor met de thalamus verbroken. De verbinding met de andere gedeelten der hersenschors wordt zoveel mogelijk intact gelaten. De operatie wordt bemoeilijkt door de omstandigheid dat het lastig is om de frontaal-velden met onderscheiden functies ook anatomisch nauwkeurig te differentiëren⁸⁷⁾.

7. *Thalamotomie*: (methode Wycis en Spiegel). Deze methode is a.h.w. de tegenhanger van de topectomie, in zover zij de wisselwerking tussen frontaal-schors en thalamus precies aan de tegenovergestelde pool aangrijpt: hierbij worden thalamusgedeelten, die aan de zenuwbaan-verbinding van frontaal-schors (van de gyrus cinguli en van de gyrus centralis posterior) en thalamus beantwoorden (nucleus dorso-medialis thalami) door coagulatie vernietigd; men gebruikt daartoe een electrodennaald die onder Röntgen-controle door de schedel op de betreffende kernen wordt gericht (stereotactische apparatuur)⁸⁸⁾. De beschadiging aan de hersenschors is hierbij zeer gering.

IV. *Leucotomie*

Over de meest verspreide vorm van psychochirurgie wordt hier nog nader in bijzonderheden gesproken. Dit niet zozeer om de

⁸⁷⁾ Houdart, in: Cah. Laënnec, (1951), I, 18.

⁸⁸⁾ Spiegel-Wycis, vlg. Zentralbl., 109 (1950), 203. — Beaudouin-Puech, vlg. Zentralbl., 110 (1950), 146. — Zehnder, in: Schweiz. Med. Wschr., 79 (1949), 187. — Vgl. Ginthör, in: Theol. prakt. Qschr., 100 (1952), 154-155.

daarbij gevolgde techniek toe te lichten, die verschilt van die der andere methoden, als wel vooral om aan dit voorbeeld een voorstelling te geven van de inwerking, de gevolgen, de indicaties, de (van medische zijde gestelde) voorwaarden van de psychochirurgie in het algemeen: dit alles immers vertoont grote overeenkomst met de andere vormen van psychochirurgie. Voor zover mogelijk zullen verschilpunten met andere vormen worden aangegeven.

1. De operatie

De operatie wordt meestal uitgevoerd onder plaatselijke verdoving; daardoor kan de chirurg tijdens de behandeling door spreken contact onderhouden met de patient, en zich aldus op de hoogte stellen van de graad van de tijdens de operatie optredende desoriëntatie en versufttheid⁶⁹). Geagiteerde patienten worden onder algehele anaesthesie behandeld.

Bij de gewone leucotomie wordt de opening in de schedel geboord aan de slaapstreek, ongeveer 3 cM. van de oogkasrand, en 6 cM. boven het jukbeen-uitsteeksel, precies in het onderste deel van de zgn. kroonnaad (*sutura coronalis*). De opening wordt niet wijder gemaakt dan nodig is om de bewegingen met de leucotoom mogelijk te maken⁷⁰). Dit is meestal een eenvoudig stiftvormig instrument met een ongeveer 6 cM. lang tweesnijdend lemmet. Het instrument is niet zeer scherp om in principie de weerstand van bloedvaten te doen voelen en doorsnijden daarvan te vermijden⁷¹). Het wordt bij het inbrengen precies gericht op het overeenkomstige punt aan de andere zijde van het hoofd, door de grauwe hersenschors heen ongeveer 5 cM. naar binnen gebracht. Dan wordt een waaivormige beweging gemaakt, eerst met de punt van het instrument naar beneden, dan naar boven, terwijl de snede zoveel mogelijk gehouden wordt in het vlak van de kroonnaad⁷²) (dit vlak ligt bij rechtstandige houding van het hoofd bijna verticaal, enigszins achterover neigend). Daarna wordt een overeenkomstige behandeling aan de andere zijde van het hoofd gedaan (bij bilaterale operatie). Het is te begrijpen dat de oriëntatiepunten voor de chirurg bij een en ander slechts approximatieve waarde hebben⁷³), reden waarom bij meerderen de „open” methode de voorkeur heeft.

De plaats van het sneevlak is zeer belangrijk. Naarmate dit vlak dichter bij de thalamus of bij de frontaalschors ligt, worden meer

⁶⁹) *Freeman-Watts, Psychosurgery*, 80, 108-110.

⁷⁰) *Freeman-Watts, l.c.*, 82-83.

⁷¹) *Houdart*, in *Cah. Laënnec*, (1951), I, 14.

⁷²) *Freeman-Watts, l.c.*, 83-84. — De snede ligt dan juist vóór de voorste punten van de zgn. hersenkamers (ventrikels).

⁷³) *De Greeff*, in: *St. Luc.-méd.* — *St. Lucasblad*, 21 (1949), 132, 143. — *Ström-Olsen*, vlg. *Proceedings of the Royal Soc. of Med.*, 39 (1945-46), 452.

of minder zenuwverbindingen doorgesneden. In het algemeen is de later optredende verandering in het gedrag geringer naarmate het sneevlak meer naar voren ligt. Bij het verleggen van de snede achter het vlak van de kransnaad is echter elke millimeter uiterst gewichtig; indien de snede te ver naar achter ligt, kunnen zware stupor en algehele inertie het gevolg zijn ⁷⁴⁾.

Ook de omvang van de snede heeft grote betekenis: een te uitgebreide ingreep kan de ongewenste complicaties sterk doen uitkomen: meer dan aanvankelijk is thans het streven de ingreep zo weinig mogelijk omvangrijk te maken ⁷⁵⁾. Omdat er tussen de beide hersenhelften een zeker compensatie-systeem bestaat, waardoor bij uitschakeling van een gebied in de ene helft, het corresponderende gebied in de andere helft de functie enigszins overneemt, wordt de leucotomie meestal dubbelzijdig uitgevoerd, ofschoon enkelzijdige operatie meermalen bepaalde begeerde resultaten heeft ⁷⁶⁾. Ook wordt bericht van doorsnijding van enkel de beide onderste van de vier sectoren of kwadranten, waarbij de ongewenste uitvalssymptomen geringer zouden zijn ⁷⁷⁾.

Zoals reeds terloops werd aangegeven vindt er tijdens de operatie een plotselinge verandering in de psychische toestand van de patient plaats (desoriëntatie, falen van geheugen, niet beantwoorden van vragen), hetgeen echter, volgens Freeman-Watts, gewoonlijk slechts na doorsnijding van de laatste der 4 kwadranten gebeurt ⁷⁸⁾, ofschoon angst reeds kan verdwijnen na doorsnijding van slechts 2 of 3 kwadranten.

In het optreden van deze desoriëntatie tijdens de operatie ziet men een aanduiding voor een gunstig resultaat van de operatie. Bij uitblijven van deze verschijnselen kan men de omvang van de insnijding vergroten ⁷⁹⁾. Indien ook na de operatie deze verschijnselen niet optreden, kan men besluiten tot een nieuwe operatie (5 dagen na de vorige), waarbij de vorige snede wordt uitge-

⁷⁴⁾ *Freeman-Watts*, in: *Amer. Journal of Psychiatry*, 101 (1944-1945), 740. — *Watts-Freeman*, vlg. *Psychol. Abstr.*, 19 (1945), 178 (no. 1625). — *Freeman-Watts*, vlg. *Zentralbl.*, 109 (1950), 379. — *Anon.* (*The Lancet*), vlg. *Zentralbl.*, 109 (1950), 378. — *v. Braunmühl-Lieser*, in: *Mediz. Klin.*, 42 (1947), 273. Deze auteurs halen een citaat van Freeman-Watts aan (zonder nadere verwijzing): „That deviations of 5 mm. one way or the other from the selected plane may make the difference between success and failure of the operation or even death”.

⁷⁵⁾ *Freeman-Watts*, vlg. *Zentralbl.*, 105 (1948-49), 417.

⁷⁶⁾ *De Greeff*, in: *St. Luc-méd.* — *St. L.bl.*, 21 (1949), 140 en 141. — *Zehnder*, in: *Schweiz. Med. Wschr.*, 79 (1949), 187.

⁷⁷⁾ *Houdart*, in: *Cah. Laennec*, (1951), I, 17. — *Rylander*, vlg. *Zentralbl.*, 108 (1950), 304. — *Horanyi*, vlg. *Zentralbl.*, 110 (1950), 362.

⁷⁸⁾ *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 104, 109.

⁷⁹⁾ *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 107. — *Id.*, in: *Amer. Journ. of Psych.*, 101 (1944-45), 741. — *Anon.* (in *The Lancet*), vgl. *Zentralbl.*, 109 (1950), 378.

breid⁸⁰⁾. — Men kent ook leucotomie volgens verschillende „graden” of „doseringen” waarbij bepaalde omvangsgrootten van de snede worden vastgesteld, beantwoordend aan verschillende psychische toestanden⁸¹⁾. Anderen indiceren voor verschillende afwijkingen een verschillende plaats (boven, midden of onder) voor een in dit geval in omvang beperkte insnijding⁸²⁾. Omdat Freeman vond dat na de doorsnijding van de frontaal-thalamus-verbinding degeneratie in de mediale thalamuskern optrad, vermoedt men dat de blijvende resultaten van de leucotomie door deze degeneratie geconditioneerd zijn⁸³⁾. Hieruit heeft zich de thalamotomie ontwikkeld, die deze kern rechtstreeks aangrijpt.

In plaats van de operatie door middel van de leucotoom wordt ook wel, overeenkomstig het oorspronkelijk procédé van Moniz, een „chemische” leucotomie toegepast: bepaalde pharmaca (alcohol, novocaïne) worden in bepaalde gedeelten van de hersenen geïnjecteerd om deze buiten werking te stellen⁸⁴⁾.

De orbitale leucotomie is technisch gemakkelijker uit te voeren en is minder ingrijpend. Een spijkervormig instrument wordt door het dak van de oogkas schuin naar boven gedreven en waaivormig bewogen. De operatie neemt slechts 10 minuten in beslag; sommige patienten kunnen een uur na de operatie reeds opstaan⁸⁵⁾. Ook in zijn resultaten is deze ingreep minder drastisch dan de gewone leucotomie; de bij deze dikwijls optredende ongunstige verschijnselen zijn minder uitgesproken. Zij wordt aangewend bij minder ernstige psychische afwijkingen. Ook Freeman heeft veel met deze methode gewerkt⁸⁶⁾.

De mortaliteit tengevolge van de operatie is niet zeer hoog. Freeman-Watts noteerden op 80 operaties 3 dodelijke gevallen ten gevolge van de ingreep⁸⁷⁾. Anderen geven een hoger percentage aan: het valt aan te nemen dat de bedrevenheid van de chirurg hierin een woord meesprekt. Volgens Solomon bedraagt het sterfte-

⁸⁰⁾ *Freeman-Watts, Psychosurgery*, 90.

⁸¹⁾ *Zehnder*, in: *Schweiz. Med. Wschr.*, 79 (1949), 187. — *Petersen-Love*, vlg. *Zentralbl.*, 109 (1950), 382.

⁸²⁾ *De Greeff*, in: *St. Luc. Méd. — St. L. bl.*, 21 (1949), 132. — *Köbcke*, vlg. *Zentralbl.*, 111 (1950-51), 203.

⁸³⁾ *Zehnder*, in: *Schweiz. Med. Wschr.*, 79 (1949), 187. — Vgl. *Freeman-Watts, Psychosurgery*, 187.

⁸⁴⁾ *Woringer*, vlg. *Zentralbl.*, 111 (1950-51), 65. — Vgl. *Ginhör*, in: *Theol. prakt. Qschr.*, 100 (1952), 155.

⁸⁵⁾ *Zehnder*, in: *Schweiz. Med. Wschr.*, 79 (1949), 186-187. — *Fleming-Phillips*, vlg. *Zentralbl.*, 110 (1950), 141. — *Moore*, vlg. *Zentralbl.*, 109 (1950), 378.

⁸⁶⁾ *Freeman*, vlg. *Zentralbl.*, 108 (1950), 231-232. — *Ibid.*, 110 (1950), 141. — *Burlingame*, in *Scientific Monthly*, 68 (1949), 142.

⁸⁷⁾ *Freeman-Watts, Psychosurgery*, 284.

cijfer 3—4 %, en in de laatste tijd (1949) zelfs maar 1—2 % ⁸⁸). De dodelijke gevallen zijn meestal toe te schrijven aan bloedingstoring in de hersenen: bij de „blinde” methode is deze uiteraard moeilijk te controleren en te verhelpen ⁸⁹). Andere risico's liggen in de kans op post-operatieve longontsteking en gevaar van infectie, ofschoon dit laatste miniem kan geacht worden ⁹⁰). Er wordt verder gesproken van epileptische aanvallen als gevolg van de operatie, volgens Hoch in 4—6 %, volgens Solomon in 4—10 % van de gevallen; zij zouden te wijten zijn aan te omvangrijke corticale verwondingen, of samenhangen met het feit, dat de opening voor de operatie, en dus ook de insnijding in de cortex, niet gemaakt is aan de slaapstreek, maar aan de bovenzijde, volgens de oudere methode van Moniz. De aanvallen zouden dikwijls na enige maanden verdwijnen ⁹¹).

In de eerste dagen na de operatie treden vaak verschijnselen op die naderhand weer verdwijnen; het onmiddellijk post-operatieve gedrag is dan ook zeer verschillend van de latere stationnaire toestand ⁹²). Behalve de reeds vermelde krampaanvallen constateert men meermalen een lichte motorische onrust, desoriëntatie, inertie, ontbreken van alle initiatief zelfs in voedsel-opname, gemakkelijk openstaan voor affectieve prikkels ⁹³). Deze en dergelijke gevolgen zijn echter, juist omdat zij van voorbijgaande aard zijn, van minder betekenis. Veel gewichtiger zijn de veranderingen van blijvende aard, die het nieuwe psychische beeld, dat zich geleidelijk ontwikkelt, karakteriseren. Daarover wordt hieronder breedvoeriger bericht.

2. De Gevolgen

Wanneer men in de omvangrijke literatuur over leucotomie en aanverwante operaties de gevolgen van deze ingreep nagaat, komt men tot de bevinding, dat de gevolgen niet alleen anders gewaardeerd worden door de verschillende auteurs, maar ook dat zeer heterogene en uiteenlopende gevolgen worden aangegeven. Dit kan echter niet verwonderen wanneer men bedenkt, dat de leucotomie op een zo uitgestrekt gebied van de psychische geaardheid haar invloed doet gevoelen. Vrijwel geheel het psychisch leven, in

⁸⁸) Solomon, vlg. Zentralbl., 111 (1950), 204. — Vgl. Wijsenbeek, Over de praef. lob., 42-43.

⁸⁹) De Greeff, in: St. Luc.-méd., 21 (1949), 133.

⁹⁰) Kindwall-Cleveland, in: Amer. Journ. of Psych., 101 (1944-45), 753.

⁹¹) Hoch, vlg. Zentralbl., 106 (1949), 148. — Hemphill, vlg. Zentralbl., ibid., 465. — Solomon, vlg. Zentralbl., 111, (1950), 204. — Freeman-Watts, Psychosurgery, 205, 294.

⁹²) Freeman-Watts, o.c., 205.

⁹³) Freeman-Watts, o.c., 119, 121, 206. — Hoch, vlg. Zentralbl., 106 (1949), 148. — Klar-Herkert-Frowein, vlg. Zentralbl., 109 (1950), 382. — Schindler, vlg. Zentralbl., 111 (1950), 62. — Wijsenbeek, Over de praef. lob., 45.

zijn verschillende aspecten, en in de veelvuldige wisselwerking tussen diverse functies, is er mee gemoeid. Het is dan ook niet gemakkelijk een volledig overzicht te geven van de uitwerking van de leucotomie; zelfs het opstellen daarvan aan de hand van de gegevens uit de literatuur zou een zeer gespecificeerd psychologisch inzicht vereisen. De moeilijkheid wordt nog vergroot, doordat meerdere auteurs onderling afwijkende of tegenstrijdige gevolgen menen te constateren, hetgeen niet geheel verklaarbaar schijnt door het feit dat zij spreken over de uitwerking bij zeer verschillende prae-operatieve persoonlijkheden of ziektebeelden. O.a. schijnen hierbij ook de verschillende methoden van persoonlijkheidsonderzoek een woord mee te spreken. Sommige auteurs, vooral onder hen die meer gereserveerd staan tegenover de psychochirurgie, wijzen er op dat bepaalde conclusies over de uitwerking van leucotomie getrokken zijn op grond van gebrekkige methoden van psychologisch onderzoek ⁹⁴⁾.

Er is verder de moeilijkheid dat sommige auteurs de resultaten van de operatie weergeven in termen van *gedragsvormen*, zoals deze zich bij de geleucotomiseerden b.v. in hun verhouding tot hun milieu, tot hun werkzaamheid enz. manifesteren; terwijl anderen meer analytisch te werk gaan en de gevolgen beschrijven volgens de verschillende *psychische functies* (voorstellingsvermogen, abstractie, intelligentie, herinnering, associatievermogen, emotionaliteit, temperament, stemmingsondergrond enz.). Ook het verschil in tijdsverloop tussen de operatie en het tijdstip waarop de resultaten onderzocht worden, kan belangrijk verschil in de gevolgen opleveren, omdat sommige gevolgen eerst na langere tijd b.v. na enkele jaren zich manifesteren resp. verdwijnen. Ten slotte heeft de graad van zekerheid of waarschijnlijkheid, waarmee bepaalde gevolgen door de auteurs worden geconstateerd, een woord mee te spreken bij de uiteindelijke waardering van het gehele resultaat. Dit alles zal in rekening gebracht moeten worden niet alleen bij de vraag naar de toepasselijkheid van de operatie in een concreet geval, maar ook bij de vraag naar haar morele toelaatbaarheid in het algemeen, resp. naar de voorwaarden waaronder zij geoorloofd is.

Uiteraard kan hier geen critiek gegeven worden op de verschillende onderling afwijkende opvattingen van de auteurs. Voor zover sommige gevolgen, waarover onder de deskundigen verschil van mening bestaat, bepalend zouden zijn voor een moreel oordeel, kan slechts een gedifferentieerd of hypothetisch oordeel gegeven worden: n.l. in de veronderstelling van de juistheid van het ene of het

⁹⁴⁾ Aldus o.a. Rylander, vlg. Zentralbl., 108 (1950), 303. ten aanzien van sommige psychologische inzichten van Freeman-Watts over de leucotomie. Vgl. Rylander, vlg. Zentralbl., 110 (1950), 362. — Eveneens Goldstein, vlg. Zentralbl., 110 (1950), 143-144. — Sands-Malamud, vlg. Zentralbl., 110 (1950), 364.

andere inzicht. Alleen de deskundige kan over dit laatste zich een zelfstandig oordeel vormen.

Het is niet doenlijk hier alles aan te geven wat ook maar enige betekenis kan hebben voor het morele oordeel. Dit zou in een aparte studie over het morele karakter van de psychochirurgie beter op zijn plaats zijn; en overigens brengt de verwerking van sommige details in het morele oordeel geen bijzondere moeilijkheid. Slechts datgene wordt gegeven wat nodig is om een algemeen beeld op te stellen van de uitwerking van de leucotomie, op grond waarvan een algemeen oordeel over de morele toelaatbaarheid met voldoende waarschijnlijkheid kan gevormd worden, terwijl differentiatie van dit oordeel volgens nadere bijzonderheden mogelijk blijft ⁹⁵⁾).

Het ligt voor de hand dat, waar een groot aantal van deze verschillende gevolgen van leucotomie worden opgegeven, deze niet alle bij alle patienten en niet in dezelfde mate voorkomen: dit dient men voor ogen te houden bij de hierna volgende weergave; daarin is getracht datgene onder te brengen wat een voldoende frequentie vertoont om een systematisatie te beproeven.

De meest in het oog springende uitwerking van de operatie bestaat in een *verminderde toegankelijkheid voor affecten van angst en vrees* en de daarmee verband houdende. Vrijwel alle auteurs wijzen hierop. Dit is begrijpelijk want deze uitwerking van de leucotomie is de voornaamste reden waarom zij wordt toegepast: de verschillende indicaties, voor diverse ziekelijke toestanden, hebben bijna alle betrekking op de bevrijding van overdreven angst of depressie, die het leven van de patient ondraaglijk maakt ⁹⁶⁾).

Reeds tijdens de operatie of spoedig daarna manifesteert zich dikwijls dit verschijnsel: terwijl de patient vóór de operatie diep onder de indruk is van angst en depressieve gedachten, maakt deze toestand plaats voor een rustige, onbezorgde stemming ⁹⁷⁾), die, ook na het verdwijnen van de na de operatie optredende sufheid, blijft bestaan als opgewekte tevredenheid. In zeer vele vormen treedt deze uitwerking aan het licht: ziekelijke neiging tot zelfbeschuldi-

⁹⁵⁾ Begrijpelijkerwijze kan ik ook hier slechts refererend tewerk gaan. Bij de zeer uitgebreide litteratuur over leucotomie is het onmogelijk om alle details over haar gevolgen hier aan te halen. Ik geloof echter uit de geraadpleegde litteratuur te mogen concluderen dat de hier gegeven bijzonderheden het wezenlijke voldoende weergeven.

⁹⁶⁾ „It is a good thing to have a little anxiety, a little fear of consequences, a degree of self-consciousness; these all make for a certain self-restraint in dealing with others in the environment. On the other hand, an exaggeration of these same qualities renders a patient unable to continue functioning effectively, and furthermore causes acute suffering even to the point of suicide or psychosis”. *Freeman-Watts, Psychosurgery*, 151.

⁹⁷⁾ *Freeman-Watts, o.c.*, 117-118.

ging, insufficiëntie-gevoelens, overdreven angstige bezorgdheid voor de gevolgen van eigen daden, neiging tot zelfmoord, smetvrees, de niet-omschreven zorgelijke depressie, waardoor alle details van het leven onnoemelijk zwaar zijn voor de patient, in het algemeen de negatief-gerichte emoties ⁹⁸⁾) treden bij de patient niet meer, of eventueel aanzienlijk in intensiteit verzwakt, op de voorgrond. De patient blijkt voor deze emoties veel minder toegankelijk. De oorzaken, die voorheen deze emoties opriepen, hebben hun emotionele waarde voor hem verloren ⁹⁹⁾). De „inquietude métaphysique” de existentiële angst voor al-hulpeloosheid is geweken. De patient kan het leven weer nemen. Ook in het godsdienstige kan deze bevrijding van angst zich uitwerken: waar de godsdienstige houding eerst doortrokken was van pathologische angst-motieven, vertoont zij naderhand een rustiger en meer objectief karakter ¹⁰⁰⁾). Het ligt voor de hand, dat de verschijnselen die door depressieve affecten veroorzaakt zijn, na het verdwijnen hiervan eveneens zullen ophouden zo b.v. slape-loosheid, door angst geconditioneerde agressiviteit ¹⁰¹⁾), dwang-gedachten en dwanghandelingen ¹⁰²⁾).

Er is reeds opgemerkt dat de psychochirurgie geen causale maar een symptomatische therapie is: niet de oorzaken van het ziek-zijn worden weggenomen, maar slechts haar uitwerking op het gebied van de emotionaliteit. In verband hiermee wordt er door de auteurs op gewezen, dat de ziekelijke verschijnselen, die de oorzaak waren van angst en depressie, ook na de operatie blijven voortbestaan, maar dat de emotionele component er uit verdwenen is. Waar hallucinaties en waandenkbeelden, als onderdeel van een psychotische

⁹⁸⁾ „Results seem to be most succesful where there is a negatively toned emotional factor, such as apprehension, anxiety, unadequacy or guilt”. *Hutton*, in: *Lancet*. I, 244 (1943), 362. — „Les résultats les plus nets, les plus évidents, les plus durables sont la baisse de la tension émotionnelle exagérée que l'on observe chez les mélancoliques et certains obsédés d'une part et, d'autre part, la disparition de l'agitation psychomotrice de certains catatoniques, épileptiques et psychopathes agressifs”. *Porot*, in: *Annales médico-psychol.*, 105-II (1947), 139.

⁹⁹⁾ „The striking change that developes almost at the moment of sectioning the fibers lies in the reduction of the affect connected with the ideas and acts”. *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 254.

¹⁰⁰⁾ *De Greeff*, *St. Luc.méd.* — *St. L. Bl.*, 21 (1949), 141. — *Prick*, in: *R.K. Artsenblad*, 28 (1949), 214.

¹⁰¹⁾ Ook omgekeerde verhoudingen kunnen voorkomen: waar een psychopathische agressiviteit eerst binnen de perken gehouden kon worden door vrees voor de gevolgen of bekommernis om het leed van anderen, kan zij na leucotomie ongeremd en louter, in sociaal zeer onaanvaardbare vormen aan de dag treden. Vgl. *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 144-145, 151, 263. — *Hoch*, vlg. *Zentralbl.*, 106 (1949), 149.

¹⁰²⁾ *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 224. — Vgl. *ibid.*, 252. — Om analoge oorzaken, als in de vorige noot werden aangegeven ten aanzien van agressiviteit, kunnen dwang-mechanismen ook na de operatie blijven voortbestaan. Vgl. *Freeman-Watts*, o.c., 255.

toestand, negatieve en depressieve stemmingen en emoties oproepen, kunnen deze laatste na de operatie verdwijnen, de hallucinaties en waandenkbeelden echter blijven voortbestaan met dezelfde inhoud als voorheen, op zich geschikt om angst en schrik aan te jagen: de patient staat er echter onverschillig en a.h.w. onpersoonlijk tegenover: de oorzaken hebben hun „gevoelsangel” (the emotional sting) verloren ¹⁰³). Hetzelfde kan zich voordoen ten aanzien van ware of vermeende lichamelijke afwijkingen: de patient neemt ze waar als voorheen, maakt zich echter daaruit geen angstige kommerlijke zorg meer ¹⁰⁴). Merkwaardig is in dit verband de invloed met betrekking tot ernstige en ongeneeslijke lichamelijke pijnen: de pijn blijft bestaan als voorheen, wordt waargenomen, „geregistreerd”, maar de patient staat er anders tegenover, beleeft ze anders. Zij is voor hem niet meer onduelbaar: haar emotionele inwerking is verdwenen of verbleekt ¹⁰⁵).

De belangrijkheid van deze meest opvallende uitwerking van de leucotomie, die op het negatief-emotionele leven, springt in het oog. Zij kan hiermee een therapie zijn in uitermate ernstig psychisch lijden. Daar waar andere therapieën geheel of grotendeels zonder uitwerking bleven tegen alles beheersende depressie en angst, brengt de leucotomie in een betrekkelijk groot percentage van gevallen uitkomst, zodat de patient het leven weer kan aanvaarden; en terwijl hij voorheen volkomen ongeschikt was voor het maatschappelijk

¹⁰³) *Wysenbeek*, Over de praefr. lob., 212. — *Hemphill*, vlg. *Zentralbl.*, 106 (1949), 465. — *Michel*, vlg. *Zentralbl.*, 106 (1949), 466. — Een voorbeeld geeft *Lindner*, in *Med. Klin.*, 41 (1946), 439. „Eine Frau die unter dem Wahn litt dass sie vom Teufel verfolgt wurde, sah nach der Operation ihren Verfolger wie zuvor, aber sie betrachtete seine Gegenwart nicht mehr als eine Bedrohung”. — *Rothschild-Kaye*, vlg. *Zentralbl.*, 110 (1950), 363. („Die primären schizophrenen Symptome blieben unbeeinflusst”).

In een samenvatting van een beschouwing van *Haddenbrock* over de werking van leucotomie wordt de situatie aldus weergegeven. „Die Leukotomie greift nicht am Ort der Erkrankung, sondern am körperlichen Korrelat des Krankheitserlebnisses an, wodurch eine grundsatzlich neuartige artzliche Situation geschaffen ist. Sie andert die Haltung des Subjektes zur Krankheit, was sonst nur durch Psychagogik und Psychotherapie erstrebt wird”. Bij leucotomie zou het gaan om „die Aufpfropfung eines typischen Sturnhirnsyndroms auf die Grundkrankheit”. *Zentralbl.*, 111 (1950), 61. („Sturnhirnsyndrom” is een symptomencomplex van afwijkingen in de voorhoofds hersenen). Ook andere auteurs wijzen op deze laatste bijzonderheid *Kobcke*, vlg. *Zentralbl.*, 111 (1950), 203. — *Rose*, vlg. *Zentralblatt*, 110 (1950), 364. — *Anon.*, vlg. *Zentralbl.*, 109 (1950), 378. — Volgens sommige auteurs verdwijnen ook de hallucinaties zelf: vlg. *Bertagna*, in: *Cah. Laennec*, (1951), I, 42.

¹⁰⁴) *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 194.

¹⁰⁵) *Wertheimer*, in: *La presse méd.*, 56 (1948), 498. — *Id.*, in: *Ann. méd.-psychol.*, 106-I (1948), 543. — *Freeman-Watts*, in: *Proceedings Royal Soc. Med.*, 39 (1945-46), 445-447. — *Id.*, vlg. *Zentralbl.*, 105 (1948-49), 451. — *Nordlie*, vlg. *Zentralbl.*, 110 (1950), 145. — *Dynes-Poppen*, vlg. *Zentralbl.*, 108 (1950), 218. — *Ebbecke*, vlg. *Zentralbl.*, 108 (1950), 232.

leven en geheel op verpleging was aangewezen, meestal in een inrichting, kan hij daarna dikwijls een nuttige, soms zelfs vrij verantwoordelijke functie vervullen, die ook hem zelf weer voldoening geeft. De werking van verstand en wil zijn geheel of gedeeltelijk bevrijd van de ban der angst-affecten, en ook in het godsdienstige kan deze bevrijding zich dóórtrekken. Het is onnodig langer bij de grote betekenis van een en ander stil te staan, maar het was gewenst dit even te releveren, nu in het vervolg ook minder gunstige gevolgen van de leucotomie besproken moeten worden.

Haar uitwerking beperkt zich n.l. niet tot een demping van negatieve affecten. Dit resultaat, dat in bepaalde gevallen een voordeel kan betekenen, wordt gekocht tegen een verlies, hetgeen blijkt als men de invloed van de leucotomie op het geheel van het psychisch leven nagaat. Men wijst er zelfs op, dat de gunstige uitwerkingen van de leucotomie slechts behaald worden door middel van nadelen: de bevrijding van ziekelijke angst en depressie zou slechts verkregen worden doordat de patient komt in een toestand van zorgeloosheid en apathie, waarin waarachtige belangstelling voor een taak en verantwoordelijkheidsbesef hem onmogelijk zijn; de door de pre-operatieve ziekte bepaalde introversie zou slechts verdwijnen door een door leucotomie bepaalde extroversie ¹⁰⁶).

Ofschoon vrijwel alle auteurs ook op de ongunstige uitwerking van leucotomie wijzen, wordt dit aspect van de operatie toch niet door allen even zwaar benadrukt; niet alleen een verschillende waardering van de positieve en negatieve resultaten schijnt hiervan oorzaak te zijn, maar ook een verschil in de methoden van onderzoek en observatie. Ten opzichte van deze laatste bijzonderheid kan in deze studie moeilijk stelling genomen worden. De nadelen schijnen hier in het algemeen minder aan het licht te treden dan de voordelen: „Die Defektsymptome nach der Lobotomie treten gegen die tiefgreifenden Persönlichkeitsveränderungen, die durch die chronischen Psychosen verursacht werden und gegen die postoperativen Verbesserungen ihrer stürmischen Krankheitsbilder, wenig hervor” ¹⁰⁷).

Dat de persoonlijkheidsverandering na leucotomie ernstige nadelen met zich meebrengt, wordt reeds geïnsinueerd als gesproken wordt van een „nivellering der ph.”. Nader wordt dit aldus gespecificeerd: „die Operierten verlieren an Geist. Was Geist ist, lässt sich zwar nicht genau umschreiben, jedoch lässt sich sagen, dass er das Vermögen umgreift, sich prospektiv einzustellen, der Hoffnung, der Zukunft zu leben, im Konflikt seine Vernunft zu gebrauchen, die Widersprüche des Daseins in der Kommunikation zu

¹⁰⁶) Bertagna, in: Cah. Laënnec, (1951), I, 47-48. — Men vergelijk hiermee hetgeen in noot 103 gezegd wordt over „Aufpfropfung eines Stirnhirnsyndroms”.

¹⁰⁷) Rylander, vlg. Zentralbl., 108 (1950), 303.

überwinden" ¹⁰⁸). Er wordt gewezen op „dem ungeheuren Verlust spezifisch menschlicher Qualitäten" ¹⁰⁹), op „einer Störung des eigentlich Menschlichen am Menschen" en op „einer Vernichtung der selbstbewussten und freien Menschenpersönlichkeit" ¹¹⁰). „De persoonlijkheid... ligt na de operatie op een lager niveau: een niveau waarop de beste initiatieven, de hoogste gewetensfuncties en het diepste menselijke lijden niet meer mogelijk zijn" ¹¹¹). Om de inhoud en de betekenis van een en ander te kennen, moeten de verschillende aspecten van de verandering na leucotomie meer in bijzonderheden worden nagegaan.

Wat de intelligentie betreft: door *Freeman-Watts* en vele anderen wordt aangegeven dat deze weinig of niet gedaald is ¹¹²). Er worden voorbeelden aangehaald van patienten die na leucotomie tot intellectuele arbeid van hoog gehalte in staat waren ¹¹³). Anderen daarentegen zijn van mening, dat de intellectuele prestaties duidelijk gedaald zijn ¹¹⁴). Dat dit niet onderschat moet worden wordt reeds gesuggereerd door het feit dat, volgens *Prick* ¹¹⁵) de op dit gebied door leucotomie veroorzaakte stoornissen dezelfde zijn als die welke gevonden worden bij beginnende dementieën; volgens *De Greeff* is de patient na de operatie „diminué et relativement dément" ¹¹⁶), terwijl *Frank* van de verandering na leucotomie zegt: „in many

¹⁰⁸) Wagner bij *Rylander*, l.c., 304.

¹⁰⁹) *Ebbecke*, vlg. *Zentralbl.*, 108 (1950), 233.

¹¹⁰) *Haddenbrock*, vlg. *Zentralbl.*, 111 (1950), 61.

¹¹¹) *Kraus*, Iets over vorming... v. d. mens. persoonlijkheid, 16. — Het is van belang hierbij op te merken dat de auteurs die zo gereserveerd over de gevolgen van leucotomie oordelen, deze toch niet zonder meer afwijzen, haar integendeel in gevallen uitdrukkelijk aanvaarden; zij vragen echter dat bij iedere indicatiestelling de nadelen zeer uitdrukkelijk onder ogen gezien worden.

¹¹²) *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 153, 158. („general mental ability"), 162. („general intelligence, I. Q."), 300. (Het Hfdst. over intelligentie in deze monographie van *Freeman-Watts* is verzorgd door Th. Hunt). *Freeman-Watts* spreken in hun conclusies op gebied van intelligentie over „intellectual capacity, as measured by standard tests" (*Freeman-Watts* in *Amer. Journ. Psych.*, 101 (1944-45), 748.). De waarde van deze methode van onderzoek voor deze gevallen wordt becritiseerd door *Goldstein*; zie hierboven noot 94. — *Hutton*, in: *The Lancet*, I, 244 (1943), 366. — *Burlingame*, in: *Scientific Monthly*, 68 (1949), 143. — *Kisker*, vlg. *Psychol. Abstracts*, 18 (1944), n. 3082. (abstract denken niet achteruitgegaan). — *Olman-Brody-Friedman-Green*, vlg. *Zentralbl.*, 109 (1950), 380. — *Pakesch*, vlg. *Zentralbl.*, 109 (1950), 382. — *Rondepierre-Puech-Oules*, vlg. *Zentralbl.*, 110 (1950), 143.

¹¹³) Zie b.v. bij *Ginthör*, in: *Theol. pr. Qschr.*, 100 (1952), 232-233.

¹¹⁴) *Prick*, in: *R.K. Artsenblad*, 28 (1949), 211. — *Goldstein*, vlg. *Psychol. Abstr.*, 19 (1945), n. 2838. — *Petrie* (gerefereerd door Anon.), vlg. *Zentralbl.*, 109 (1950), 379. — *Rylander*, vlg. *Zentralbl.*, 108 (1950), 303-304. — *Bingley-Wennström*, vlg. *Zentralbl.*, 110 (1950), 365. — *Ødegard*, vlg. *Zentralbl.*, 110 (1950), 140.

¹¹⁵) *Prick*, in: *R.K. Artsenblad*, 28 (1949), 212.

¹¹⁶) *De Greeff*, in *St. Luc.-méd. St.-Luc. Blad*, 21 (1949), 134.

ways it has a resemblance to slight senile personality changes" ¹¹⁷).

De auteurs die wijzen op een daling in de intellectuele functie, zijn dikwijls meer gespecificeerd in hun aanduidingen. *Prick* wijst er op dat de grondstoornis te vinden is in het voorstellingsleven ¹¹⁸) de phantasmata zijn niet of moeilijker op te roepen; anderzijds, eenmaal opgeroepen, hebben zij een perseveratorisch karakter; bovendien zijn de voorstellingsbeelden mat en minder aanschouwelijk; „in deze stoornis openbaart zich een verarming en verzwakking van het sensitieve leven en tevens een verminderde mate van zelfbepaling ten aanzien van deszelfs cognitieve verrichtingen: de patient kan er niet meer naar willekeur over beschikken" ¹¹⁹). Het associatie-vermogen is achteruitgegaan, evenals het concentratie-vermogen ¹²⁰); het vermogen om gedurende langere tijd zijn aandacht te geven aan hetzelfde onderwerp is verminderd ¹²¹), terwijl het denkproces vertraagd verloopt ¹²²).

Ook in het eigenlijke intellectieve kennen, dat immers de functionering van het voorstellingsvermogen veronderstelt, is een achteruitgang te constateren; gecompliceerde gedachtengangen zijn moeilijker te voltrekken, oordeel en critiek hebben geleden ¹²³). Belangrijk is, dat door meerdere auteurs er op gewezen wordt dat het abstracte denkvermogen verminderd is en dat de patient moeilijker kan veralgemenen ¹²⁴). Heel zijn instelling is meer concreet geworden, men spreekt van „impairment of abstract attitude" en „Erschwerung des kategorialen Verhaltens" ¹²⁵); hij denkt en leeft in concrete termen; hij vraagt zich niet meer af: „what shall I do"? maar „what shall I do now"? ¹²⁶). Daarmee is ook het synthetiserend

¹¹⁷) *Frank*, in: *Proceedings Royal Soc. Med.*, 39 (1945-1946), 457.

¹¹⁸) *Prick*, in: *R.K. Artsenblad*, 28 (1949), 211.

¹¹⁹) *I.c.* — Ook *Freeman-Watts* wijzen op verminderde „capacity for imagination". *Psychosurgery*, 302, 303. — Vgl. *id.*, vlg. *Psychol. Abstr.*, 17 (1943), n. 1588.

¹²⁰) *Lindner*, in: *Med. Klin.*, 41 (1946), 438. — *Bingley-Wennström*, vlg. *Zentralbl.*, 110 (1950), 365. — *Rylander*, vlg. *Zentralbl.*, 108 (1950), 304.

¹²¹) *Burlingame*, in: *Scientific Monthly*, 68 (1949), 143.

¹²²) *Ødegard*, vlg. *Zentralbl.*, 110 (1950), 140. — *Dynes-Poppen*, vlg. *Zentralbl.*, 108 (1950), 218.

¹²³) *Prick*, in: *R.K. Artsenblad*, 28 (1949), 212.

¹²⁴) *Bertagna*, in *Cah. Laënnec*, 1951-I, 34. — *Rylander*, vlg. *Zentralbl.*, 108 (1950), 304. Hier wordt er op gewezen dat het abstracte denken niet wordt aangetast bij de leucotomia inferior, waarbij alleen het onderste gedeelte van de verbindingen tussen frontale schors en thalamus wordt doorgesneden. — *Id.*, vlg. *Zentralbl.*, 110 (1950), 362. — *Petrie*, vlg. *Zentralbl.*, 110 (1950), 365. — *Bingley-Wennström*, vlg. *Zentralbl.*, 110 (1950), 365. — Andere auteurs menen dat het abstracte denken niet geleden heeft, b.v. *Kisker*, vlg. *Psychol. Abstr.*, 18 (1944), no. 3082.

¹²⁵) *Goldstein*, vlg. *Zentralbl.*, 110 (1950), 143-144. — *Id.*, vlg. *Psychol. Abstr.*, 18 (1944), no. 3423.

¹²⁶) *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 150.

vermogen teruggelopen, het vermogen tot combineren en organiseren ¹²⁷), het vermogen tot het vinden van oplossingen in problemen en van nieuwe mogelijkheden ¹²⁸). De „Erlernung neuer Sachverhalte“ is bemoeilijkt ¹²⁹) en de mogelijkheid tot aanpassing aan nieuwe situaties ¹³⁰). Op het gebied van hogere, scheppende synthesen vertoont de intelligentie achteruitgang ¹³¹).

De achteruitgang van de synthetiserende functie manifesteert zich ook in een tekort aan vooruitziendheid, speciaal waar de eigen persoon bij de toekomst betrokken is: hij leeft voor het ogenblik, heeft geen belangstelling voor de toekomst ¹³²), de projectie van zichzelf in de toekomst is ernstig geschaad, daarbij ingesloten de „planning ability“, de bezinning op een doel, het opstellen van middelen voor dat doel, en het beoordelen van de situatie in de orde van het feitelijk bereiken van het doel ¹³³); de patient overziet niet meer de implicaties van het eigen handelen, waar hij zelf of anderen daarmee gemoeid zijn: „a failure to grasp the implications of action and reaction in the social milieu“ ¹³⁴); een omstandigheid die aan het optreden van de patient een voor anderen hinderlijk voorkomen kan geven ¹³⁵).

Met nadruk releveren *Freeman-Watts* en anderen de verandering die plaats vindt in de verhouding van het subject tot zichzelf: zijn zelfbewustzijn is zeer merkbaar gedaald, hij is minder bezig met zichzelf, met zijn kwalen, met zijn optreden ¹³⁶); (verband met de reeds aangegeven afwijkingen). Men wijst er op „dat het beleven van de eigen lichamelijke toestanden doffer en ik-vreemder is ge-

¹²⁷) O.c., 313. — *Prick*, in: R.K. Artsenblad, 28 (1949), 212.

¹²⁸) *Dynes-Poppen*, vlg. Zentralbl., 108 (1950), 218.

¹²⁹) *Petrie*, vlg. Zentralbl., 110 (1950), 365.

¹³⁰) *Freeman-Watts*, Psychosurgery, 154. — *Prick*, in: R.K. Artsenblad, 28 (1949), 211.

¹³¹) *Hoch*, vlg. Zentralbl., 106 (1949), 149. — *Ashby-Basseth*, vlg. Zentralbl., 110 (1950), 143. — *Prick*, in: R.K. Artsenblad, 28 (1949), 213. — *Bertagna*, in: Cah. Laënnec, 1951-I, 34.

¹³²) *Freeman-Watts*, Psychosurgery, 208-209. — *Id.*, in: Psychosomatic Med., 3 (1941), 112. — *Prick*, l.c., 212. — *Burlingame*, in: Scient. Monthly, 68 (1949), 143. — *Wertheimer*, in: La presse méd., 56 (1948), 497. — *Golla*, in: Proc. Royal Soc. Med., 39 (1945-46), 444.

¹³³) *Freeman-Watts*, Psychosurgery, 313, 314. — *Id.*, in: Psychosom. Med., 3 (1941), 112. — *Wertheimer*, l.c. — *Burlingame*, in: Scient. Monthly, 68 (1949), 143. — *Dynes-Poppen*, vlg. Zentralbl., 108 (1950), 218. — *Solomon*, vlg. Zentralbl., 111 (1950), 204. — *Golla*, in: Proc. Royal Soc. Med., 39 (1945-46), 444. — *Bertagna*, in: Cah. Laënnec, 1951-I, 30, 34.

¹³⁴) *Freeman-Watts*, Psychosurgery, 202.

¹³⁵) O.c., 208.

¹³⁶) O.c., 192 vv., 281, 298. — *Id.*, in: Psychosom. Med., 3 (1941), 116-117. — *Freeman*, vlg. Psychol. Abstr., 19 (1945), no. 948. — *Wertheimer*, in: La presse méd., 56 (1949), 116-117. — *Id.*, in: Ann. méd.-psychol., 106-I (1948), 533-534. — *Hoch*, vlg. Zentralbl., 106 (1949), 148-149.

worden, terwijl het introspectieve vermogen en in het algemeen iedere vorm van zelfkennis aan kracht hebben ingeboet"¹³⁷⁾. De „eigene Wesenserfassung" zou onmogelijk geworden zijn¹³⁸⁾. Volgens Freeman-Watts is de verminderde zelfbewustheid het symptoom, dat als basis dient voor de verkregen emotionele onverschilligheid tegenover de vroeger pijnlijke ervaringen en toestanden¹³⁹⁾ en voor de nieuwe extroverte houding van het subject.

Voorheen verworven kennis en vaardigheid blijven bestaan¹⁴⁰⁾; ook zijn eenvoudige, ingeslepen beroepsbezigheden (Routineaufgaben) mogelijk, voor zover het voorafgaand ziekteproces de ph. in dit opzicht intact heeft gelaten; gecompliceerde, synthetisch vermogen vragende bezigheden zijn echter vaak ernstig bemoeilijkt¹⁴¹⁾.

Wat de godsdienstige levenshouding betreft „beschikken de gelobotomiseerden zeer zeker over voldoende begrippen. In vergelijking met de toestand vóór de operatie is er sprake van een verbetering in die zin, dat hun religieuze begrippen minder vertroebeld zijn door pathologische affecten en dientengevolge een gedistancieerder en objectiever karakter dragen. Niettemin moet men vaststellen dat het denken op dit gebied armer is geworden"¹⁴²⁾.

De achteruitgang van het critisch en van het abstractieve vermogen manifesteert zich ook op het gebied van de zedelijke intelligentie: het vermogen tot zedelijke waardering en het bewustzijn van persoonlijke verantwoordelijkheid schijnen verzwakt te zijn¹⁴³⁾.

Dat ook de sociale intelligentie geleden heeft ligt voor de hand, omdat er, zoals gezegd, een achteruitgang is in het vermogen tot het overzien van de implicaties van eigen optreden. Vaak constateert men dan ook bij hen een gebrek aan tact en fijngevoeligheid,

¹³⁷⁾ *Prick*, in: R.K. Artsenblad, 28 (1949), 211.

¹³⁸⁾ v. *Braunmühl-Lieser*, in: Med. Klin., 42 (1947), 273. De betekenis van deze kwalificatie verklaren deze auteurs door de toevoeging: „Nach sich selbst oder den früheren Störungen befragt, erzählen die Patienten verschiedene Dinge oder Einzelzüge, alles ohne tiefere Anteilnahme".

¹³⁹⁾ *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 194. Een overmatige zelfbewustheid zou mede oorzaak zijn van diverse ziekelijke en neurotische verschijnselen, l.c., 317-318. — In omstandigheden zal een vermindering van de concentratie op zichzelf niet alleen als een nadelig aspect van de leucotomie kunnen beschouwd worden.

¹⁴⁰⁾ *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 155, 312. — *Ødegard*, vlg. *Zentralbl.*, 110 (1950), 140.

¹⁴¹⁾ *Hoch*, vlg. *Zentralbl.*, 106 (1949), 149. — *Dynes-Poppen*, vlg. *Zentralbl.*, 108 (1950), 128. — *Petrie*, vlg. *Zentralbl.*, 110 (1950), 365.

¹⁴²⁾ *Prick*, in: R.K. Artsenblad, 28 (1949), 214.

¹⁴³⁾ *Hemphill*, vlg. *Zentralbl.*, 106 (1949), 465. — *Anon.*, (in *The Lancet*), vlg. *Zentralbl.*, 109 (1950), 378. — *Pakesch*, vlg. *Zentralbl.*, 109 (1950), 382. — *Ødegard*, vlg. *Zentralbl.*, 110 (1950), 140. — *Golla*, in *Proc. Royal Soc. Med.*, 39 (1945-46), 444. Deze auteur wijst er echter op dat het besef van verantwoordelijkheid, dat kort na de operatie volkomen verloren is, naderhand zeer geleidelijk terugkeert. l.c.

ongemanierdheid, misplaatste plagerijen¹⁴⁴). In verband met de egoïstische instelling, waarover hieronder nog gesproken wordt, kan dit tot uitgesproken on sociaal optreden leiden.

Met betrekking tot de veranderingen op het gebied van de intelligentie, die in het voorafgaande besproken werden, moet echter worden toegevoegd, dat hun omvang in grote mate afhankelijk is van de pre-operatieve persoonlijkheid en tevens van de aard en de omvang van de chirurgische ingreep, meer wellicht dan dit het geval is ten aanzien van veranderingen in het affectieve leven¹⁴⁵) waarover in het volgende.

Er is reeds op gewezen dat de meest in het oog vallende uitwerking van de leucotomie ligt op het gebied van de *affectiviteit* en bestaat in een vermindering van depressieve en angstige gevoelens. Wanneer men dit gevolg nader bezielt, dan blijkt dat de gevoelens niet alleen doffer geworden zijn, maar dat zij ook „gedepersonaliseerd beleefd worden”; het gehele driftleven draagt „een veel primitiever karakter”; en „de belevingsmogelijkheid van de gehele affectieve scala komt op een lager niveau te staan”¹⁴⁶). De gevoelens zijn minder diep, oppervlakkiger¹⁴⁷). Daarnaast wordt de emotionaliteit veel meer rechtstreeks bepaald door de uitwendige situatie, waarop zij bijna automatisch reageert, terwijl de invloed van de hogere psychische vermogens (verstand en wil) is verminderd, zodat deze minder een controlerende en inperkende werking kunnen doen gelden¹⁴⁸). Het automatisch aanslaan van de affecten openbaart zich ook hierin dat de patient gemakkelijk vrolijk en gemakkelijk toornig wordt, en daarbij vaak „affectief incontinent” is¹⁴⁹). Er is een „erhöhte aber flüchtige und flache affektive Reizansprechbarkeit”¹⁵⁰); men spreekt van „lack of restraint”¹⁵¹): de geleucotomiseerde gevoelt geen behoefte om zijn gevoelsuitingen te controleren; hij is geneigd tot directe actie, „direct and straight forward”; hij gunt zich ook de tijd niet om andere mogelijkheden onder ogen te

¹⁴⁴) *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 208, 288. — *Id.*, vlg. *Zentralbl.*, 109 (1950), 379. — *Ebbecke*, vlg. *Zentralbl.*, 108 (1950), 232. — *Rylander*, vlg. *Zentralbl.*, 108 (1950), 304. — „Il manifeste d'importantes lacunes dans les relations sociales; il y apparait maladroitness, puéril, non développé.” — *Wertheimer*, in: *La presse méd.*, 56 (1948), 497.

¹⁴⁵) Vgl. *Bertagna*, in: *Cah. Laënnec*, I, (1951), 35.

¹⁴⁶) *Prick*, in: *R.K. Artsenblad*, 28 (1949), 212, 213.

¹⁴⁷) *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 134-135. — v. *Braunmühl-Lieser*, in: *Med. Klin.*, 42 (1947), 273. — *Furtado-Rodrigues-Marques-Alvim-de Vasconcelos*, vlg. *Zentralbl.*, 108 (1950), 381.

¹⁴⁸) *Prick*, in: *R.K. Artsenblad*, 28 (1949), 212, 213.

¹⁴⁹) *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 132-133.

¹⁵⁰) *Hoch*, vlg. *Zentralbl.*, 106 (1949), 148.

¹⁵¹) *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 140-141.

zien¹⁵²⁾. De impulsiviteit neemt toe, hetgeen echter de algemene apathie (waarover hieronder) niet wegneemt¹⁵³⁾. Met dit alles ondergaat het temperament een uitgesproken verandering: het tempo in de verloopsvorm der emoties is versneld, daarentegen missen deze diepte en resonantie¹⁵⁴⁾. De stemming is in het algemeen euphoor: een behagelijke zorgeloosheid is kenmerkend voor hun algemene toestand¹⁵⁵⁾.

In tegenstelling met de bij de meeste patienten vóór de operatie bestaande introversieve instelling, is er daarna een duidelijke verandering in de richting van extroversie. Reeds is hierboven opgemerkt dat het zelfbewustzijn verminderd is; ook de gevoelens zijn meer naar buiten dan naar binnen gericht: „Umorientierung der Interessen vom Ich auf die Aussenwelt“¹⁵⁶⁾. De emoties richten zich op de vele, vaak ook onbeduidende, dingen en gebeurtenissen om hen heen (waarop zij min of meer automatisch reageren: zie hierboven); de patient is niet meer depressief teruggetrokken in zichzelf, integendeel gaat op in een oppervlakkig-gezellig contact met de omgeving¹⁵⁷⁾.

Vele auteurs wijzen op de na leucotomie optredende apathie en passiviteit: uit zichzelf komt de patient niet gemakkelijk tot enige activiteit; zijn initiatief-vermogen is ernstig teruggelopen. Hij heeft geen zorg voor de dag van morgen¹⁵⁸⁾; hij heeft plannen genoeg, maar komt niet tot uitvoering; slechts onder stimulering van buiten

¹⁵²⁾ *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 288, 314, 316.

¹⁵³⁾ *De Greeff*, in: *St. Luc.-méd.* — *St. L. Blad*, 21 (1949), 143. — *Kindwall-Cleveland*, in: *Amer. Journ. Psych.*, 101 (1944-45), 750. — *Müller*, vlg. *Zentralbl.*, 106 (1949), 467. — Merkwaardig zijn de berichten over patienten die na leucotomie zelfmoordpogingen ondernamen, hetgeen voordien, ondanks depressieve stemming, niet gebeurde was; de oorzaak zou liggen in de omstandigheid dat tegenover de opkomende zelfmoord-neiging geen weerstand of remmende invloed of overleg meer gesteld werd, zoals voorheen en zij daardoor impulsief werd ingevolg. *Müller*, l.c., *Michel*, vlg. *Zentralbl.*, 106 (1949), 467.

¹⁵⁴⁾ *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 300.

¹⁵⁵⁾ *Freeman-Watts*, l.c. — *Bertagna*, in: *Cah. Laennec*, I (1951), 30, 32. — *Kauders-Schonbauer*, vlg. *Zentralbl.*, 106 (1949), 465 („Beruhigung“). — *Mayer-Gross*, vlg. *Zentralbl.*, 111 (1950), 61. — *v. Braunmuhl-Lieser*, in: *Med. Klin.*, 42 (1947), 273.

¹⁵⁶⁾ *Hoch*, vlg. *Zentralbl.*, 106 (1949), 149. — *Freeman-Watts*, l.c., 132, 134, 207, 301. — *Id.*, in: *Amer. Journ. Psych.*, 101 (1944-45), 742. — *Id.*, in: *Psychosom. Med.*, 3 (1941), 118. — *Kauders-Schönbauer*, vlg. *Zentralbl.*, 106 (1949), 465. — *Mayer-Gross*, vlg. *Zentralbl.*, 111 (1950).

¹⁵⁷⁾ *Bertagna*, in: *Cah. Laennec*, I (1951), 32. — Deze auteur wijst op een voordeel van de gerichtheid op de buitenwereld: zij vergemakkelijkt de psychotherapie en de reeducatie, die na de leucotomie hard nodig zijn (l.c. voetnoot).

¹⁵⁸⁾ *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 299. — *Id.*, in: *Amer. Journ. Psych.*, 101 (1944-45), 748. — *Burlingame*, in: *Scient. Monthly*, 68 (1949), 143. — *Kindwall-Cleveland*, in: *Amer. Journ. Psych.*, 101 (1944-45), 750-752. — *Bennett-Keegan-Wilbur*, vlg. *Psych. Abstr.*, 18 (1944), no. 2057.

pakt hij aan; en dan is dezelfde stimulering nog bij voortduring nodig om hem aan zijn bezigheid te houden: ook het doorzettingsvermogen heeft geleden ¹⁵⁹), hij is vaak uitgesproken inert en lui, soms zeer actief maar zonder continuïteit.

Freeman-Watts merken op dat de geleucotomiseerden zich vaak koppig en eigenwijs tonen: zij zijn moeilijk toegankelijk voor rechtstreekse overreding en alleen indirect te bepraten ¹⁶⁰).

De verminderde diepte van het emotionele leven openbaart zich ook nog in de houding ten opzichte van eigen tekorten: de patient zet er zich gemakkelijk over heen; op tekorten gewezen zal hij ook het onjuiste erkennen maar eventuele spijt is niet emotioneel gekleurd, niet doorleefd; voor waarachtige wroeging is hij weinig toegankelijk ¹⁶¹). In het algemeen maakt de patient zich ook weinig zorg over de waarde van eigen prestaties, hij is er spoedig tevreden over, of, beter wellicht, er is een verminderde behoefte aan voldoening over eigen werk; ambitie en „Ehrgeiz” zijn gedaald, belangstelling voor de eigen opgegeven taak verminderd ¹⁶²). Ook is er geen behoefte om iets te ondernemen, om zich aan een nieuwe taak te geven ¹⁶³).

In het contact met de omgeving openbaart zich zeer vaak bij de geleucotomiseerde, ondanks de bestaande extroversie, een uitgesproken egoïsme, weliswaar niet kwaadaardig, niet berekend, maar een „égoïsme souriant” ¹⁶⁴), de behoeften van anderen ontgaan hem, hij houdt er geen rekening mee; „ein Leben für den Augenblick und die eigenen kleinen Interessen” ¹⁶⁵). Het gevoel voor de sociale gemeenschap ontbreekt; hij is vaak aanmatigend, on sociaal, manifesteert soms een vijandige agressieve instelling, niet voortkomend uit een diep geworteld antagonisme, maar uit een gebrek aan invoelen in de positie en de gevoelens van anderen ¹⁶⁶).

¹⁵⁹) *De Greeff*, in: St. Luc. méd. - St. L. bl., 21 (1949), 141-142. — *Hutton*, in: The Lancet, I (1943), 365. — *Fleming-McKissock*, *ibid.*, 361. — *Bertagna*, in: Cah. Laënnec, I (1951), 31. — *Porot*, in: Ann. med. psych., 105-II (1947), 130-131.

¹⁶⁰) *Freeman-Watts*, Psychosurgery, 135.

¹⁶¹) *Freeman-Watts*, Psychosurgery, 314. — *Bertagna*, in: Cah. Laënnec, I (1951), 32. — *Hoch*, vlg. Zentralbl., 106 (1949), 149. — *Petrie*, vlg. Zentralbl., 110 (1950), 365.

¹⁶²) *Freeman-Watts*, Psychosurgery, 159, 299, 313. — *Solomon*, vlg. Zentralbl., 111 (1950), 204. — *De Greeff*, in: St. Luc. méd. - St. L. bl., 21 (1949), 140.

¹⁶³) *Freeman-Watts*, Psychosurgery, 288.

¹⁶⁴) *De Greeff*, in: S. Luc. méd. - S. L. bl., 21 (1949), 142. — *Bertagna*, in: Cah. Laënnec, I (1951), 31. — *Golla*, in: Proc. Royal Soc. Med., 39 (1945-46), 444.

¹⁶⁵) *Ødegard*, vlg. Zentralbl., 110 (1950), 140.

¹⁶⁶) *Freeman-Watts*, Psychosurgery, 140, 143-144. — Een vroeger eventueel bestaande introverte vijandigheid manifesteert zich naderhand vaak als extravert, l.c., 263. — Ook is het mogelijk dat vijandigheid optreedt omdat door de operatie de sociale remmingen zijn weggevallen (l.c., 150-151).

In aansluiting aan hetgeen reeds gezegd is over de godsdienstige inzichten na leucotomie kan hier worden toegevoegd dat ook de godsdienstige gezindheid en bereidheid blijven bestaan: maar ook hier vertoont zich de vervlakking en verarming: deze gezindheid werkt minder door in het leven, haar motiverende invloed is geringer. De godsdienstige beleving is oppervlakkiger, vertoont dorheid en leegte in vergelijking met vroeger ¹⁶⁷⁾).

Evenals de godsdienstige gerichtheid ligt ook de zedelijke gezindheid, als wilshouding bij de mens, op een dieper plan dan de emotionaliteit. Maar de veranderingen in deze laatste na leucotomie doen zich ook in de zedelijke gezindheid gevoelen, wellicht sterker dan in de godsdienstige oriëntatie. De geleucotomiseerde is geen amoreel mens: hij gedraagt zich volgens de morele normen die hij ook vooraf huldigde ¹⁶⁸⁾. Het dalen van het besef van persoonlijke verantwoordelijkheid en van de zorg over de juistheid van eigen handelen maakt het echter mogelijk dat in dat morele gedrag conventionaliteit een woord meesprekt ¹⁶⁹⁾ misschien is het niet meer de waarde van het zedelijk goed, als heel eigen categorie, die hem trekt. De morele idealen, als men daarvan bij hem mag spreken, zijn niet meer zo hoog gespannen: hij is, volgens *Bertagna*, „moral mais non vertueux” ¹⁷⁰⁾. „Le leucotomisé, en effet, reste moral aux moindres frais. On ne retrouve plus chez lui ces signes dont l'excès est sans doute morbide, mais dont l'existence est postulée par toute conscience morale élevée et qui sont: l'inquiétude morale... et surtout la tendance au dépassement vers la perfection”. Dezelfde schrijver illustreert de daling in de godsdienstige en zedelijke gezindheid aldus: „Si nous osions une formule heureusement bien conjecturale, nous dirions que si toute une population était leucotomisée, cela ne diminuerait pas le nombre des gens soucieux d'assister à la messe, mais il n'y aurait sans doute plus de messes fautes de vocations sacerdotales” ¹⁷¹⁾.

Wanneer men het geheel van de gevolgen van leucotomie op de psychische geaardheid van de mens overziet, moet men erkennen

¹⁶⁷⁾ *Prick*, in: R.K. Artsenblad, 28 (1949), 214. — *Ødegard*, vlg. Zentralbl., 110 (1950), 140.

¹⁶⁸⁾ *Bertagna*, in: Cah. Laënnec, I (1951), 32. — Ook hier ziet men echter wel gevallen waarin, na het wegvallen van angst en overmatige zelfcontrole, er geen andere weerstanden gesteld worden tegenover immorele neigingen en deze worden ingevolg; *Freeman-Watts*, (Psychosurgery, 131) berichten van een man met „religious obsessions”, die 20 jaar lang sexueel verkeer vermeden had, na leucotomie echter zich intensief met vrouwen ophield.

¹⁶⁹⁾ Vgl. *Golla*, in: Proc. Royal Soc. Med., 39 (1945-46), 444.

¹⁷⁰⁾ *Bertagna*, in: Cah. Laënnec, I (1951), 31. — In dezelfde zin wijst *Hutton* er op „dat de deugd afneemt maar de boosheid niet toeneemt” (geciteerd door *Prick*, in: R.K. Artsenblad, 28 (1949), 210).

¹⁷¹⁾ *Bertagna*, l.c., 33.

dat een zeer diepgaande en zeer uitgestrekte verandering van de persoonlijkheid is bewerkt.

Over de uitwerking van andere psychochirurgische ingrepen hoeft niet veel meer gezegd te worden; in hoofdzaak komt zij met die van leucotomie overeen. Voor zover zij er van verschilt, zal het oordeel over de toepassing van de betreffende ingreep deze verschillen in rekening moeten brengen. Het voornaamste punt van verschil bestaat hierin, dat de ongunstige uitwerkingen bij sommige andere ingrepen minder uitgesproken schijnen te zijn. Aldus wordt bericht omtrent orbitale leucotomie¹⁷²⁾, leucotomia inferior (waarbij alleen de onderste quadranten worden doorgesneden)¹⁷³⁾ en topectomie (deze laatste wordt als een bijzonder gunstige ingreep gekwalificeerd, die bijzonder bij dwangneurosen in aanmerking komt)¹⁷⁴⁾. Bovendien bieden de andere ingrepen de mogelijkheid van een meer gedifferentieerde en specifieke behandeling voor verschillende indicaties. Men moet echter voor ogen houden, dat ook de gunstige inwerking bij deze operaties niet altijd even sterk naar voren treedt. Bovendien is de ervaring op dit gebied in het algemeen aanzienlijk geringer (voor de orbitale leucotomie beschikt men over een ruime ervaring), zodat het oordeel vooraf met minder zekerheid kan gegeven worden. Sommige van deze ingrepen, zo o.a. de thalamotomie, verkeren nog in de phase van het experiment.

3. Algemene voorwaarden. Indicaties. Resultaten

Het ligt voor de hand, dat gezien de diep ingrijpende gevolgen van leucotomie, men niet zo maar voetstoots tot toepassing ervan overgaat. Het geldt dan ook vrijwel als algemeen aanvaard beginsel dat de leucotomie slechts wordt toegepast, wanneer alle andere toepasbare middelen zijn uitgeput; leucotomie is „the last resort in therapeutic effort”¹⁷⁵⁾. Diverse auteurs stellen een aantal voorwaarden op voor de toepassing¹⁷⁶⁾ en komen in deze opstelling

¹⁷²⁾ Freeman, vlg. Zentralbl., 108 (1950), 231.

¹⁷³⁾ Rylander, vlg. Zentralbl., 108 (1950), 304.

¹⁷⁴⁾ Freeman, vlg. Zentralbl., 110 (1950), 140-141. — Heuyer-Feld-Messimy-Leboirci, vlg. Zentralbl., 110 (1950), 145. — Pool, vlg. Zentralbl., 111 (1950), 63-64. — Le Beau-Feld-Bouvet, vlg. Zentralbl., 111 (1950), 64. — Pool-Heath-Weber, vlg. Zentralbl., 111 (1950), 205-206. — Heath-Pool, vlg. Zentralbl., 110 (1950), 366.

¹⁷⁵⁾ Freeman-Watts, in: Amer. Journ. Psych., 101 (1944-45), 742. — Id., vlg. Psychol. Abstr., 19 (1945), no. 948. — Römer, vlg. Zentralbl., 105 (1948-49), 98. — Schindler, vlg. Zentralbl., 111 (1950), 62. — Stransky, vlg. Zentralbl., 108 (1950), 381.

¹⁷⁶⁾ De Greeff, in: S. Luc.-méd. - St. L. bl., 21 (1949), 136. — Porot, in: Ann. méd. psychol., 105-II (1947), 124. — Ström-Olsen, in: Proc. Royal Soc. Med., 39 (1945-46), 453. — Hemphill, vlg. Zentralbl., 106 (1949), 465. — Furtado-Rodrigues-Marques-Alvim-de Vasconcelos, vlg. Zentralbl., 108 (1950), 381.

vrij zuiver overeen. Deze voorwaarden zijn de volgende:

a) *grote ernst* van het lijden: zij moet de patient het normale bestaan vrijwel totaal onmogelijk maken, zodat men staat voor de keuze tussen leucotomie en volledige geestelijke invaliditeit; hierbij spreekt ook de verhouding van de patient tot zijn omgeving en zijn mogelijkheid tot nuttige bezigheid een woord mee.

b) *ongeneeslijkheid* van de kwaal: de kans op spontaan herstel moet uitgesloten zijn of zeer gering, en andere behandelingen (o.a. shock-therapie) moeten ofwel door een contra-indicatie zijn uitgesloten ofwel na toepassing zonder resultaat gebleven zijn.

c) *chronisch karakter* van de ziekte (dit is blijkbaar een explicatie van de voorafgaande voorwaarde); echter wordt hierbij opgemerkt, dat men de behandeling niet zó lang moet uitstellen, dat de psychische ontreddering te ver is voortgeschreden: „if too much of the personality has deteriorated in the course of the disease process, little can be expected from psychosurgery; it is not a restorative”¹⁷⁷⁾.

d) door sommigen wordt nog als voorwaarde gesteld: de mogelijkheid van *post-operatieve nazorg*. In alle geval leggen vele auteurs sterk de nadruk op deze nabehandeling¹⁷⁸⁾. Hierover dient nog een kort woord gezegd te worden.

De leucotomie kan in bepaalde gevallen een zeer aanvaardbare behandeling van psychische afwijkingen zijn. Een groot aantal patienten die anders in maatschappelijk opzicht verloren waren, kan hiermee weer tot nuttige leden van de maatschappij worden gemaakt¹⁷⁹⁾. Zij brengt dit nuttig resultaat echter niet zonder dat de patient in de tijd na de operatie voorwerp van een aangepaste heropvoeding en psychotherapeutische nazorg is. Een van de grote voordelen van de operatie zou juist zijn, dat zij de patient weer voor psychotherapeutische behandeling toegankelijk maakt, waar deze hiervoor eerst volkomen gesloten was.

Het is daarom van belang, spoedig na de operatie, als de emotionele spanning gedaald is en nieuwe gedragsvormen zich nog niet hebben vastgelegd, op aangepaste wijze de patient in de juiste richting te leiden. Zowel de toelg van de psychiater als ook het tactvolle optreden van personen in de omgeving van de patient hebben hierbij een grote rol te spelen. De mogelijkheden die de patient nog tot zijn beschikking heeft, moeten in juiste banen geleid worden; zijn beperkte emotionele energie moet op geschikte voorwerpen worden gericht; hij moet geholpen worden zijn gedrag te ontwik-

¹⁷⁷⁾ *Burlingame*, in: *Scient. Monthly*, 68 (1949), 142.

¹⁷⁸⁾ *Burlingame*, in: *Scient. Monthly*, 68 (1949), 142-143. — *Moore*, in: *Proc. Royal Soc. Med.*, 39 (1945-46), 452. — *Watts-Freeman*, vlg. *Zentralbl.*, 106 (1949), 466. — *Schindler*, vlg. *Zentralbl.*, 111 (1950), 62.

¹⁷⁹⁾ *Köbcke*, vlg. *Zentralbl.*, 108 (1950), 380.

kelen in nuttige en aanvaardbare vormen. Bij dit heropvoedingswerk zal men geleidelijk van meer eenvoudige bezigheden overgaan tot meer complexe, waarin de patient met anderen moet samenwerken. Daarbij moet getracht worden hem nieuwe interesses te geven, zijn belangstelling en toeleg te wekken voor een waardevolle taak. Voortdurende stimulering en activering zal hierbij nodig zijn. Vanzelfsprekend zal dit gehele proces van heroriëntatie ingesteld zijn op de eigen karakteristieke trekken van de praemorbide persoonlijkheid. Het kan gewenst zijn, wil deze heropvoeding gunstig verlopen, om de patient niet spoedig in de kring van zijn verwanten te doen terugkeren. *Burlingame* bericht van inrichtingen in U.S.A. waar een speciaal tot dit doel samengestelde staf van personen zich met deze postoperatieve behandeling belast ¹⁸⁰).

Welke zijn nu de *indicaties* voor leucotomie (en andere psychochirurgische ingrepen), welke abnormale toestanden komen in aanmerking voor haar toepassing? Een moeilijkheid bij deze vraag brengt de omstandigheid, dat er geen volkomen eenheid bestaat in de terminologie van de psychopathologie. Over dezelfde psychische afwijkingen wordt gedeeltelijk in verschillende termen gesproken. Vooral in buitenlandse publicaties wordt de identificatie van psychische afwijkingen daardoor niet vergemakkelijkt. Zoveel wordt intussen wel duidelijk dat er zakelijk omtrent de algemene indicatie voor leucotomie een vrij grote overeenstemming bestaat.

De indicatie voor leucotomie wordt niet primair gezien in de aanwezigheid van bepaalde gesloten ziektebeelden, maar in de aanwezigheid van sommige verschijnselen, die zich in meerdere psychische ziekten kunnen voordoen. (Er is hierboven reeds op gewezen, dat de leucotomie niet de ziekte zelf geneest, maar bepaalde symptomen ervan opheft.) „Tous les auteurs sont d'accord sur ce point: les indications majeures de la psycho-chirurgie ne sont pas liées à la nature propre de la maladie mentale (indication nosologique), mais à l'existence dans la maladie mentale considérée de certains symptômes contre lesquels la psycho-chirurgie se révèle généralement efficace (indication symptomatique)” ¹⁸¹). Ook is hierboven reeds komen vast te staan, dat het voornaamste verschijnsel waartegen leucotomie aangewend wordt ligt in de emotionaliteit, en bestaat in de aanwezigheid van negatief gekleurde emotionele toestanden, gekenmerkt door de aanwezigheid van heftige emotionele chronische spanningen. Nader manifesteren deze zich in de vorm van zware chronische depressies en melancholieën, onbestemde angst, insufficiëntie-gevoelens („het leven niet aan kunnen”), neiging tot zelfmoord, hypochondrische wanen, motorische onrust,

¹⁸⁰) *Burlingame*, in: *Scient. Monthly*, 68 (1949), 143-144.

¹⁸¹) *Bertagna*, in: *Cah. Laënnec*, I (1951), 36.

agressiviteit. Daarentegen bieden apathische, indolente persoonlijkheden weinig goede vooruitzichten voor leucotomie: de persoonlijkheid zou er nog meer door vervlakken ¹⁸²⁾).

Op grond van genoemde verschijnselen komen voor toepassing van leucotomie de volgende afwijkingen in aanmerking:

1) *Depressieve psychosen*, daaronder vooral hardnekkige involutie-depressie, vooral, doch niet uitsluitend, optredend bij vrouwen na het 50e levensjaar. De alsdan veelvuldig voorkomende verandering in de habituele emotionele stemming kan in meerdere gevallen zo uitgesproken zijn dat men van een psychose kan spreken, met de algemene verschijnselen van depressie, angst, prakkezeren, dwanggedachten. Spontane genezing van depressieve psychosen komt voor, volgens *Freeman-Watts*, bij involutie-psychosen slechts in een derde van de gevallen ¹⁸³⁾. Een aantal gevallen gaat geleidelijk over tot seniele dementie of verloopt dodelijk door zelfmoord of algehele lichamelijke uitputting ¹⁸⁴⁾. Een vrij hoog percentage reageert gunstig op shock-therapie (electroshock, metrazol-shock). In sommige gevallen echter is er voor deze behandeling een contra-indicatie (hypertensie e.a.). Bovendien zijn er hardnekkige gevallen die aan alle therapeutische behandeling weerstand bieden.

Hier biedt leucotomie een goede kans, vooral dan wanneer agitatie en angst in het ziektebeeld op de voorgrond treden ¹⁸⁵⁾. Door het verdwijnen van deze verschijnselen is de patient weer in staat zich aan een nuttige bezigheid in de huiselijke kring te wijden en een rustig en onbekommerd bestaan te leiden. De resultaten zouden, volgens Bertagna, „spectaculair” zijn: 85—90 % succes ¹⁸⁶⁾. Anderen noemen een lager percentage of maken onderscheid tussen „zeer goed” en „goed” resultaat; een door Ginhör weergegeven overzicht van *Freeman-Watts* uit 1947 vermeldt voor involutie-psychosen (128 gevallen) 62 % zeer goede, 20 % goede resultaten ¹⁸⁷⁾.

2) *Schizophrenieën*: De verschillende vormen waarin zij voorkomen, komen overeen in het verschijnsel van de dissociatie met zichzelf (in denken, gevoelen, optreden) en met de realiteit (autisme). Daarbij treden vaak hallucinaties en waandenkbeelden op. Uit zichzelf leidt deze ziekte tot volledige dementie. Schizophrenie komt voor leucotomie slechts in aanmerking op grond van een emotionele component: psychische spanning, onrustige gejaagdheid, agressiviteit.

¹⁸²⁾ *Burlingame*, in: *Scient. Monthly*, 68 (1949), 142.

¹⁸³⁾ *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 228.

¹⁸⁴⁾ *Schim v. d. Loeff-Barnhoorn*, *Zielszieken* ..., 211.

¹⁸⁵⁾ *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 226. — *Cook*, in: *Proc. Royal Soc. Med.*, 39 (1945-46), 449.

¹⁸⁶⁾ *Bertagna*, in: *Cah. Laënnec*, I (1951), 37.

¹⁸⁷⁾ *Ginhör*, in: *Theol. prakt. Qschr.*, 100 (1952), 235.

Niet alle vormen lenen zich evenzeer voor een toepassing van leucotomie.

a) De *hebephrene vorm* (gekenmerkt door autisme als centraal verschijnsel: de patient gaat totaal in zichzelf op, leent zich niet tot enig contact) ondervindt van de leucotomie weinig of geen gunstige invloed ¹⁸⁸).

b) De *katatone vorm*: typerend zijn de onrust (o.a. vernielzucht, automutilatie) en eventueel de stupor-toestanden (onbeweeglijkheid, gebrek aan uiterlijke activiteit): ook deze laatste worden gedragen door sterke emotionele spanning. De leucotomie levert hier goede resultaten: 40 % van de behandelingen zou een goed resultaat vertonen ¹⁸⁹).

c) De *paranoïede vorm* vertoont als centraal verschijnsel het optreden van hallucinaties en waandenkbeelden: de patient gaat daarin op, beleeft ze onder sterke affectieve geladenheid. Deze vorm zou het best aanspreken op leucotomie: volgens Bertagna 40 % zeer goede resultaten, zodat de patient weer zijn beroepsbezigheden, waartoe hij door de psychose totaal incapabel was, weer kan hervatten; 20 % goede resultaten, zodat een zekere sociale aanpassing mogelijk is; 25 % verbeteringen, waarbij de patient in de inrichting blijft, doch buiten de „onrustige” afdeling ¹⁹⁰).

De toepassing van leucotomie bij schizofrenie wordt in de desbetreffende literatuur voorgesteld als een van de meest dankbare, omdat hier de ongunstige gevolgen minder scherp naar voren treden ¹⁹¹). Dit is verklaarbaar daar de psychose zelf reeds een sterke achteruitgang van de gehele persoonlijkheid heeft teweeggebracht, en dit proces zich verder zal ontwikkelen tot volledige geestelijke afstomping indien geen therapie er tijdig in slaagt het tot stilstand te brengen. De leucotomie kan echter weliswaar de mogelijkheid brengen dat het psychisch potentieel, voor zover dat in zich nog intact is doch door de psychose in zijn activiteit is gestoord, weer beter functioneert; doch zij kan dit potentieel, wanneer het zelf is

¹⁸⁸) Bertagna, in Cah Laennec, I (1951), 41 — Ødegard, vlg Zentralbl, 110 (1950), 139 — Rosie, vlg Zentralbl, ibid, 364 — Volgens Watts-Freeman (vlg Zentralbl, 106 (1949), 466) zou het resultaat bij hebephrenieën even gunstig zijn als bij andere schizofrenieën. Speelt een verschil in terminologie hier een rol?

¹⁸⁹) Bertagna, 1 c, 42 — (Ødegard en Rosie, 11 cc)

¹⁹⁰) Bertagna, 1 c — Vgl Wysenbeek, Over de praefr lobot., 226

¹⁹¹) Mondeling vernam ik, dat niet alle psychiaters het met dit oordeel eens zijn sommigen menen, dat bij een schizofrenie (dementie) van een leucotomie geen gunstig resultaat meer te verwachten is. Een stellingname in dit meningsverschil behoort niet tot mijn competentie. De hierboven gegeven voorstelling steunt op de literatuur. Een positief gunstig resultaat wordt daarbij gezien o.a. in de sociale aanpassing, in het hervatten van beroepsbezigheid, in het verdwijnen of verminderen van agressiviteit.

aangetast, niet herstellen. Gezien het progressieve karakter van de ziekte, brengt dit ernstige consequenties met zich mee. Hoe verder het proces van de psychische ontreddering is voortgeschreden, des te minder blijft er, ook na leucotomie, van de gave persoonlijkheid over. Daarom heeft toepassing van leucotomie hier geen zin meer, als er onder de psychotische verschijnselen niet een rest van de gezonde persoonlijkheid over is. Men stelt daarom als voorwaarde voor de toepassing, dat de ph. niet reeds totaal vervlakt moet zijn, dat er nog verweer tegen de ziekte aanwezig moet zijn (hetgeen zich manifesteert in agressiviteit, onhandelbaarheid, opwinding)¹⁹²): de breuk met de werkelijkheid mag nog niet volkomen zijn, het autisme moet nog niet een volledige dissociatie hebben teweeggebracht, de emotionele spanning moet niet door een totale psychische capitulatie verdwenen zijn: „ein ausgebrannter Defektzustand ist nicht zu beeinflussen“¹⁹³). Omdat van de andere kant als voorwaarde gesteld wordt, dat leucotomie eerst wordt toegepast na het mislukken van alle andere therapeutische behandelingen en deze laatste zich over langere periode kunnen uitstrekken, waardoor een kostbare tijd verloren gaat, ligt het voor de hand dat de verantwoordelijke arts in dergelijke gevallen voor een zeer moeilijke beslissing staat¹⁹⁴).

3) *Dwangneurosen* (obsessive, compulsive neuroses; psychasthénies, états obsessionnels). Voor zover leucotomie in aanmerking komt, gaat het hier over toestanden van pijnlijk-angstige concentratie op zichzelf, van depressieve introversie, waarin onder sterke emotionele spanning obsederende gedachten, twijfels, phobieën zich aan de patient opdringen (omtrent lichamelijke ziekte, ongeschiktheid, zedelijk schuldbesef enz.). Al worden deze gedachten door de patient als abnormaal en onredelijk erkend, toch kan hij er zich niet aan onttrekken. De spanning zoekt zich vaak een uitweg in abnormale daden (wasdrang, herhaald schuld-onderzoek, e.a.). De spanning kan zo sterk zijn en de dwangmatige voorstellingen kunnen de patient zozeer in beslag nemen, dat hij onder uiterste zwaar-moedigheid invalied is, volkomen ongeschikt voor het normale leven, zijn bezigheden niet meer kan verrichten, en zich, wegens grote prikkelbaarheid, sociaal onmogelijk maakt. De leucotomie, die hier alleen in zeer zware gevallen overwogen wordt, brengt in een betrekkelijk groot percentage gevallen uitkomst, in die zin dat de emotionele spanning verdwijnt, de voorheen kwellende gedachten haar

¹⁹²) *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 249.

¹⁹³) *Hoch*, vlg. *Zentralbl.*, 106 (1949), 149. — *Freeman-Watts*, l.c., 311. — *Burlingame*, in: *Scient. Monthly*, 68 (1949), 142. — *Porot*, in: *Ann. méd. psychol.*, 105-II (1947), 125. — *Wijsenbeek*, *Over de praefr. lob.*, 26. — *Müller*, vlg. *Zentralbl.*, 106 (1949), 468. — *Schindler*, vlg. *Zentralbl.*, 111 (1950), 62.

¹⁹⁴) *Bertagna*, in: *Cah. Laënnec*, I (1951), 43.

belangrijkheid voor de patient verliezen en hij het leven weer kan nemen. De dwanghandelingen kunnen gedurende enige tijd voortduren doch verliezen haar emotionele component; voor zijn omgeving is de patient na leucotomie meermalen nog onaangenaam (introverte vijandigheid is extrovert geworden)¹⁹⁵); hun energie blijft voldoende behouden om hen voor nuttig werk geschikt te maken¹⁹⁶). Volgens sommigen levert leucotomie bij dwangneurosen tegenover toepassingen bij andere afwijkingen de beste resultaten¹⁹⁷). Men spreekt van 75—90 % „soziale Remissionen”¹⁹⁸). Toch zijn er meerdere stemmen die waarschuwen tegen toepassing bij dwangneurosen (en neurosen in het algemeen)¹⁹⁹). Merkwaardig is dat *Zehnder* (U.S.A.) over deze toepassing verklaart: „Es ist anzunehmen dass der europäische Psychiater gegen diesen Eingriff des Messers im Bereich seiner funktionellen Therapiebestrebungen Protest einlegen würde”²⁰⁰).

4) *Onduldbare lichamelijke pijnen*. Deze indicatie is niet van rechtstreeks psychiatrische aard. De persoon waar het hier over gaat is geestelijk gezond en gaaf. Het gaat hier over toestanden van langdurige hevige pijnen, die op andere manieren niet op te heffen zijn, en waardoor de patient zeer ernstig lijdt, mede wegens het uitzicht van hulpeloosheid. De oorzaak van de pijnen kan bij verschillende ziekten liggen (o.a. kanker). De invloed van leucotomie op lichamelijke pijnen is toevallig ontdekt; door toepassing om andere redenen trad een verandering van het pijngevoel op bij patienten met heftige pijnen²⁰¹). In het mechanisme van de pijnwaarneming wordt door de leucotomie geen verandering gebracht, de pijnen worden ervaren als voorheen, maar de affectieve houding van de patient tegenover de pijnen wordt geheel anders. Hij is er weinig meer van onder de indruk, hij heeft er „zich aan gewend”²⁰²). Men vindt echter vermeld dat in diverse gevallen de vroegere toestand ten aanzien van de pijnen terugkeert²⁰³).

¹⁹⁵) *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 255, 282.

¹⁹⁶) *Freeman-Watts*, l.c., 262.

¹⁹⁷) *Wertheimer*, in: *Presse méd.*, 56 (1948), 498. — *Moore*, in: *Proc. Royal Soc. Med.*, 39 (1945-46), 452. — *Hoch*, vlg. *Zentralbl.*, 106 (1949), 149.

¹⁹⁸) *Ødegard*, vlg. *Zentralbl.*, 110 (1950), 140. — De reeds geciteerde, door *Ginhör* weergegeven Tabel over leucotomie-resultaten van *Freeman-Watts* vermeldt onder de algemene benaming „psychoneurosen”: 65 % zeer goede resultaten, 25% goede. *Ginhör*, in: *Theol. prakt. Qschr.*, 100 (1952), 235.

¹⁹⁹) *Römer*, vlg. *Zentralbl.*, 105 (1948-49), 97-98. — *Gilsenan-Winnicott*, vlg. *Zentralbl.*, 106 (1949), 148. — *Kalinowsky-Scarff*, vlg. *Zentralbl.*, 109 (1950), 381.

²⁰⁰) *Zehnder*, in: *Schweiz. Med. Wschr.*, 79 (1949), 188. — *Freeman-Watts* erkennen dat bij patienten met „innerlijke konflikten” de resultaten van leucotomie vaak slecht zijn. Vlg. *Zentralbl.*, 109 (1950), 379.

²⁰¹) *Lindner*, in: *Med. Klin.*, 41 (1946), 439.

²⁰²) *Nordlie*, vlg. *Zentralbl.*, 110 (1950), 145.

²⁰³) *Zehnder*, in *Schweiz. Med. Wschr.*, 79 (1949), 188.

Naast de bovengenoemde indicaties worden soms nog andere genoemd. Zij zijn echter van veel minder belang en horen niet tot die groep die vrij algemeen aanvaard is. Zo is de vraag ook gesteld omtrent *psychopathieën* (karakterologische abnormaliteit waarbij het driftleven onevenwichtig uitgedroeid is en een adaequate aanpassing aan maatschappelijke en zedelijke orde verhindert). Door sommigen wordt hier leucotomie voorgesteld²⁰⁴), door anderen afgewezen²⁰⁵). Inderdaad valt te vrezen dat bij de psychopaat, door het wegvallen van remmende invloeden, het driftleven tot een nog minder aangepast optreden zal leiden. De agressiviteit en andere sociaal onaanvaardbare wijzen van optreden worden immers bij de psychopathie niet bepaald door emotionele spanningen (zoals eventueel bij katatonieën en dwangneurosen), maar rechtstreeks door het abnormale driftleven. Leucotomie zou hier de energie die tot onaangepast optreden leidt, niet neutraliseren²⁰⁶).

Over de *resultaten van leucotomie in het algemeen* (alle indicaties te samen genomen) zegt *Burlingame*, dat van de voorheen als hope-loze gevallen beschouwde zieken, bestemd om de rest van hun leven in een psychiatrische inrichting te slijten, 30 tot 50 % buiten de inrichting kan leven en voor zichzelf zorgen; van de anderen kon nog een percentage buiten de inrichting geplaatst worden „on a semi-independent basis”; de toestand van de overigen was ook nog verbeterd²⁰⁷). *Porot* geeft een gemiddelde van 77 % gunstige resultaten²⁰⁸). *Ginthör* citeert een tabel van *Freeman-Watts*, die de volgende resultaten geeft: 21 % volledig- en 8 % gedeeltelijk werkzaam in een aan de ontwikkeling beantwoordende functie; 19 % werkzaam in huiselijke bezigheden; 34 % niet werkzaam, maar niet meer verblijvend in een inrichting²⁰⁹).

²⁰⁴) Ødegard, vlg. Zentralbl., 110 (1950), 140.

²⁰⁵) Prick, in: R.K. Artsenblad, 28 (1949), 215.

²⁰⁶) „There are certain psychopathic individuals ... whose aggressive activities have already brought them into conflict with society and who, though they are suffering from serious maladjustments, would probably react following operation in a wholly undesirable manner. Those individuals in whom streaks of cruelty and avoidance of responsibility, erratic behavior and the like, have been conspicuous, are, as a matter of fact, seldom candidates for operation”. *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 213.

²⁰⁷) *Burlingame*, in: *Scient. Monthly*, 68 (1949), 144.

²⁰⁸) *Porot*, in: *Ann. méd. psych.*, 105-II (1947), 136-138.

²⁰⁹) *Ginthör*, in: *Theol. prakt. Qschr.*, 100 (1952), 235.

HOOFDSTUK III

MORELE BEOORDELING VAN PERSOONLIJKHEIDSVERANDERING IN HET VERLEDEN

Wanneer hier wordt nagegaan hoe in het verleden over phv. in moreel opzicht is geoordeeld, dan zal reeds uit het voorafgaande duidelijk zijn, dat het hier op de eerste plaats slechts kan gaan over het allerjongste verleden. Immers de mogelijkheid om de persoonlijkheid van de mens opzettelijk in een bepaalde richting te veranderen is pas uit de laatste decennia bekend; althans zijn bepaalde wijzigingen in de psychische structuur van de mens eerst in de laatste tijd uitdrukkelijk erkend als veranderingen van de persoonlijkheid. Daarmee kon de vraag naar het morele gehalte van deze laatste wijzigingen ook eerst in het jongste verleden opkomen. Wel is ook vroeger meermalen een moreel oordeel uitgesproken over bepaalde medische behandelingen, waarvan men het beoogde resultaat in het licht van het hierboven gezegde zal moeten beschouwen als een phv., en het is van belang om ook deze beoordelingen in het verleden na te gaan, om een klaar inzicht te hebben, hoe in het verleden in moreel opzicht geoordeeld is over de inhoud van een phv. Aldus is b.v. het geval ten aanzien van de castratie bij de man, ondernomen met het doel om hem te bevrijden van de al of niet ziekelijke werking van de geslachtsdrift. Uitdrukkelijk en formeel is echter de vraag naar de geoorloofdheid van een phv. eerst in de laatste jaren gesteld.

Daarbij is het merkwaardig dat het bij dit onderzoek ook in de laatste jaren niet of nauwelijks te doen was om phv. in het algemeen, maar om een bepaalde vorm van phv. Vrijwel uitsluitend werd n.l. deze vraag gesteld naar aanleiding van de leucotomie of prefrontale lobotomie, en werd het morele karakter van deze specifieke phv. onderzocht, terwijl een algemene vraagstelling naar geoorloofdheid of ongeoorloofdheid van phv. in het algemeen achterwege bleef ¹⁾.

¹⁾ Op de jaarvergadering van de R.K. Artsenvereniging op 24—25 Juni 1950 werd een drie-tal inleidingen gehouden over „opzettelijke persoonlijkheidsverandering door uitwendige beïnvloeding in het bijzonder langs pharmacologische weg”. Het ging daarbij meer uitsluitend over een phv. die werd aangewend tot het verkrijgen van zgn. bekentenissen. Behoudens deze laatste inperking was echter

Reden hiervan moet wel geweest zijn, dat het feit dat andere vormen van phv. tegenover de door leucotomie veroorzaakte beduidend minder de aandacht van de moraaltheoloog opwekten, wegens minder in het oog springend karakter en mindere belangrijkheid.

§ 1. Leucotomie

Allereerst moet dus hier worden nagegaan hoe men tot nu toe in moreel opzicht heeft geoordeeld over de toepassing van leucotomie. Het is ondoenlijk om alle auteurs die zich hierover hebben uitgelaten aan te voeren²⁾; dit is overigens onnodig, omdat vele van deze auteurs in meerdere opzichten overeenstemmen en het er hier slechts om gaat om zo mogelijk uit de in het verleden naar voren gekomen morele beschouwingen hierover een aanleiding te vinden tot verantwoording, fundering en kritiek³⁾.

O'Brien

Wanneer *O'Brien* de vraag naar de geoorloofdheid van leucotomie onderzoekt, gaat hij allereerst de gevolgen van de operatie na. Hij spreekt van drastische veranderingen in de persoonlijke karakteristieke eigenschappen: deze hebben betrekking op een ernstige vermindering van de emotionele component van de patient of van de uitwerking van de appetitus sensitivus, niet per se echter in een verlaging van diens intelligentie⁴⁾. Ten aanzien van de morele toelaatbaarheid gaat *O'Brien* uit van de volgende beschouwing: „the important question is: do these changes, deliberately wrought, so affect the person that he is no longer capable of a human act, or, despite the deep and irreparable damage done, is the patient still sufficiently capable of producing a human act?”⁵⁾. Hij verklaart dat men in de moraaltheologie emotie nooit heeft beschouwd als een element van de menselijke act. „The formal requirements uniformly include only the full advertence of the intellect, the perfect

de vraagstelling daar een meer algemene. De morele zijde van het vraagstuk werd daar door schrijver dezes behandeld. Gepubliceerd in *R.K. Artsenblad*, 29 (1950), 134-144.

²⁾ Meerdere publicaties over dit onderwerp waren niet toegankelijk, o.a. *H. O'Neill S.J.*, Prefrontal lobotomy in the treatment of Psychosis, in: *Jesuit Science Bulletin*, December 1944. *H. Bihler S.J.*, Lobotomy, in: *Conference Bulletin of Archdiocese of New York*, September 1947. *Dr. O'Rahilly*, Prefrontal leucotomy, in: *The Catholic Medical Quarterly*, April 1948.

³⁾ In deze bespreking worden de afzonderlijke auteurs aangehaald in chronologische volgorde van hun publicatie, resp. van hun eerste publicatie, indien van de zelfde auteur meerdere publicaties verschenen.

⁴⁾ *P. O'Brien C.M.*, Prefrontal Lobotomy: its present moral aspect, in: *American Ecclesiastical Review*, 119 (1948), 197.

⁵⁾ *I.c.*

consent of the will (i.e. the intellectual appetite) and the freedom of choice". Deze elementen worden, volgens O'Brien, niet *per se* door de operatie aangetast⁶⁾), terwijl de vermindering van het sensitieve affectieve vermogen niet zo zwaar weegt, dat zij nooit om een naar verhouding goed gevolg zou mogen toegelaten worden⁷⁾). Uit een en ander komt hij tot de conclusie dat leucotomie *per se* ongeoorloofd is, *per accidens* geoorloofd; *per se* ongeoorloofd, omdat er sprake is van een ernstige vermindering met onherstelbare gevolgen in de affectieve sensitieve vermogens, en mogelijk met een terugslag daarvan op de specifiek menselijke vermogens; *per accidens* geoorloofd, omdat het hier gaat over een zgn. „handelings met dubbel gevolg”: het goede gevolg bestaat hier in het feit dat de patient tot een meer normale toestand wordt gebracht, welk gevolg bij goede medische diagnose voldoende waarschijnlijk kan worden geacht. O. stelt verder, voor de geoorloofde toepassing, de volgende voorwaarden: 1) het moet blijken dat alle andere middelen geen resultaat hebben; 2) het moet gaan over een echte psychose, waarin verandering van situatie of tijdsverloop geen genezing kunnen brengen; 3) het moet gaan over een affectieve stoornis, die eventueel tot agressiviteit of zelfmoord zou brengen; 4) na de operatie moet getracht worden gedurende langere tijd door „re-training”, „constant suggestion and emotional motivation” de patient zoveel mogelijk in zijn emotionele vermogens te doen herstellen⁸⁾).

G é r a u d

Zeer summier zijn de uitingen van *Géraud* over leucotomie. Hij citeert als voorbeeld een geval, waarbij, na een ernstige val op het hoofd, verschijnselen van „schizoidie” optraden, en de patiente niet meer sprak en niet meer in contact trad met de buitenwereld, welke toestand weer tot normaliteit gebracht werd door een chirurgische behandeling, waarbij „on isole le lobe frontal de la malade”. Van deze ingreep zegt hij, ofschoon hij meent dat in technisch opzicht de operatie nog in haar beginstadium is: „Voie parfaitement légitime quand toute autre thérapeutique a échoué”⁹⁾).

Catholic Hospital Association

Een moreel oordeel over leucotomie werd ook gegeven, althans gepubliceerd door „The Catholic Hospital Association of the United States and Canada”. Het luidt aldus: „Lobotomy is morally justifiable as a last resort in attempting to cure those who suffer from

⁶⁾ l.c.

⁷⁾ l.c., 198.

⁸⁾ l.c., 199.

⁹⁾ J. *Géraud* P.S.S., Dr. en théol. et médecine. Procédés actuels d'investigation de la conscience, in: *L'Ami du Clergé*, 58 (1948), 518.

serious mental illness: It is not allowed when less extreme measures are reasonably available or in cases in which the probability of harm outweighs the probability of benefit" ¹⁰⁾).

Trapp

Meer fundamenteel dan de beschouwingen van O'Brien zijn die welke *Trapp* aan het vraagstuk wijdt ¹¹⁾ en waarin met nadruk het feit van de persoonlijkheidsverandering in de morele beoordeling wordt betrokken. De gunstige zijde van de behandeling typeert hij als „Beruhigung und Sozialisierung" waarbij de emotionele spanningen verminderen, hetgeen mede tot gevolg kan hebben dat voor de patient het leven in maatschappij of milieu wordt vergemakkelijkt of mogelijk gemaakt ¹²⁾. De nadelige zijde bestaat in een „Einschränkung der Interessenzuwendung", waardoor „die Erlebnisfülle weniger reichhaltig" is, en zelfs „die eigene Wesenserfassung" de patient niet meer mogelijk schijnt ¹³⁾. De zich in beide aspecten openbarende verandering van de ph. is „eine Veränderung des emotionalen Grundes von der körperlichen Seite her", waardoor de zieke zich kan distancieren van zichzelf en de hem bedreigende wereld ¹⁴⁾. In het geheel van de ph. ligt deze verandering „im Mittelbereich der Gefühlsschicht". Hier werden die Empfindungen und Antriebe gesteuert, die vom vitalen Grund her zum Oberbau durchziehen, der seine beide Pole in Verstand und Wille hat. In dieser mittleren Schicht vollzieht sich die Begegnung von Innenwelt und Aussenwelt, wie auch die von Bewusstem und Unbewusstem. Empfindungen und Antriebe der Grundsicht werden hier erst zu Erlebnissen in dem Sinne, dass wir sachliche Gegebenheiten als für uns gegeben spüren und werten und persönlich gezeichnet übernehmen. Verstand und Wille begegnen hier in der Atmosphäre der ihnen zugehörigen „Lebensgrundstimmungen" der Aussenwelt und dem Unbewussten ¹⁵⁾. De leucotomie betekent dan een beïnvloeding van dit gebied vanuit de lichamelijke basis. Voor de morele beoordeling is beslissend de vraag: „ob der eigene personale Vollzug, das verantwortungsgetragene freie Handeln nach Wertnormen beeinträchtigt wird", m.a.w. „ob die zu erwartende Ver-

¹⁰⁾ Ethical and Religious Directives for Catholic Hospitals 1949. The Catholic Hospital Association of the United States and Canada, blz. 7. — In een voorwoord wordt verklaard „that these directives do not constitute the official Code of Medical, Surgical or Hospital Ethics and have no authoritative status in any Diocese unless and untill the Most Reverend Ordinary so directs". Uit het voorwoord blijkt ook dat, bij het opstellen van de in het werkje opgenomen directieven, de medewerking is verkregen van moraal-theologen, wier namen echter niet worden vermeld. — l.c., IV.

¹¹⁾ G. Trapp S.J., Persönlichkeitsveränderung durch Leukotomie?, in: Stimmen der Zeit, 143 (1948-49), 389-392.

¹²⁾ l.c., 390.

¹³⁾ l.c.

¹⁴⁾ l.c., 391.

¹⁵⁾ l.c.

änderung für den schon kranken Menschen überhaupt ein Schädigung oder wenigstens eine weitere Beeinträchtigung seiner eigentümlich menschlichen Betätigung als geistbegabtem Wesen bedeutet" ¹⁶⁾). Dit schijnt niet het geval te zijn. Men heeft daarbij voor ogen te houden, dat de post-operatieve toestand van de patient niet met die van een gezond mens moet vergeleken worden, maar met de prae-operatieve toestand. Daar de vermindering van het emotionele vermogen echter onherstelbaar is, is de operatie slechts te verantwoorden, als de ziekelijke afwijking zonder die operatie als ongeneeslijk moet worden beschouwd.

McCarthy

De beschouwingen van *McCarthy* ¹⁷⁾ over de vraag naar de toelaatbaarheid van leucotomie vertonen veel overeenkomst met die van O'Brien. Hij releveert dat eigenlijk meer medische gegevens dan de tot dan toe voorhandene beschikbaar zouden moeten zijn om een gespecificeerd oordeel uit te spreken. Toch kunnen, volgens M., reeds nu algemene lijnen worden aangegeven volgens welke een oplossing op de vraag moet gegeven worden.

De manier waarop M. zich tegenover dit probleem plaatst wordt het best weergegeven door de vraag die hij zichzelf stelt: „it is a well-known and accepted principle of moral theology that a man may undergo serious organic mutilation, if this is a necessary means of saving his life or restoring his health. ...Can we apply the general moral principle to the mutilation involved in leucotomy? Or are the effects of the operation so serious, and so to be avoided, that it can never be regarded as lawful" ¹⁸⁾). Om deze vraag te kunnen beantwoorden gaat hij na wat van medische zijde als de uitwerkingen van de operatie wordt aangegeven, waarbij hij, mede op grond van statistische gegevens, tot de conclusie komt dat de operatie een vrij gunstig resultaat heeft bij bepaalde ernstige psychische afwijkingen: n.l. door de vermindering van de emotionaliteit van de patient. Terwijl M. meent dat „the highest powers of intellect may be affected detrimentally”, erkent hij toch dat er *per se* geen vermindering aanwezig is van „the ordinary intellectual powers, as measured by intelligence tests” ¹⁹⁾). De vermindering van de emotionaliteit is een ernstige omstandigheid, maar, ofschoon emotie een hulp kan zijn in het morele leven, kan zij niet beschouwd worden als een wezenlijk element van de menselijke daad. Deze daad immers wordt wezenlijk bepaald door verstand en wil en beide vermogens

¹⁶⁾ I.c., 392.

¹⁷⁾ J. McCarthy, The morality of prefrontal leucotomy, in: Irish Ecclesiastical Record, 71 (1949), 433-438.

¹⁸⁾ I.c., 435.

¹⁹⁾ I.c., 436.

blijven substantieel onaangetast. Mogelijkheid van menselijk handelen en erkenning van morele verantwoordelijkheid blijven bestaan²⁰). Zijn conclusie formuleert M. aldus: „It seems to us that the operation of prefrontal leucotomy is lawful provided it be performed, with due permission, by an expert brain surgeon, as a last resort, for the relief of serious mental disorders of a type which seems likely to benefit therefrom and provided post-operative guidance and treatment are available”²¹). Hij acht toepassing voor de verlichting van lichamelijke pijn bij niet-psychotische patienten ongeoorloofd en waarschuwt tegen een mogelijk misbruik, dat n.l. de staatsoverheid leucotomie zou kunnen doen uitvoeren bij onhandelbare patienten om deze aldus meer handelbaar te maken²²).

Als een interessante bijzonderheid zij er op gewezen dat M. vermeldt dat hij voor deze studie enkele bekende moraal-theologen heeft geraadpleegd: Fr. Ford S.J. (Weston Coll.), Dr. F. Connell C.ss.R. (Cath. Univ. Washington), Fr. Davis S.J. (Heythrop Coll.), Dr. Bonnar O.F.M. (Cambridge). „The correspondence revealed a general agreement of view on the morality of prefrontal leucotomy”²³).

Kelly

Meer dan de beschouwingen van de reeds genoemde moraaltheologen wekken die van *Kelly* de indruk van bekendheid met de gevolgen van leucotomie²⁴). Voor de morele beoordeling gaat hij uit van het beginsel: „Any procedure harmful to the patient is morally justified only in so far as it is designed to produce a proportionate good”²⁵). Hij wijst echter op de zeer grote moeilijkheid van een adaequaat afwegen van gunstige en ongunstige gevolgen bij leucotomie. Als gevolgen van de behandeling geeft hij o.a. aan: bevrijding van emotionele spanning, inertie, gebrek aan ambitie, verminderde toeleeg op werkzaamheid, gebrek aan „self-consciousness”²⁶), verschijnselen die in de medische beschouwingen over dit onderwerp herhaaldelijk genoemd worden. In een latere publicatie typeert hij deze persoonlijkheidsveranderingen als „a sort of dehumanization” en „the general impression of having been desouled”²⁷). Hij wijst op een bijzonderheid die ik bij niemand vermeld vond: dat n.l. de ongevoeligheid voor lichamelijke pijn, die als gevolg optreedt, toch niet enkel als gunstig gevolg kan gelden: omdat hij vermeld vond dat twee met leucotomie behandelde personen naderhand bijna aan peritonitis waren gestorven, omdat zij de daarbij gewoonlijk optredende hevige pijn niet bemerkten²⁸). Ook wijst hij er op dat personen wier morele opvattingen louter conventioneel bepaald zijn, door het wegvallen van elk menselijk

²⁰) I.c. ²¹) I.c., 437. ²²) I.c. ²³) I.c., 434, in noot.

²⁴) G. Kelly S.J., *Medico-Moral Problems*, I, 40-43; II, 42-45.

²⁵) I.c., I, 40. ²⁶) I.c., 41. ²⁷) I.c., II, 43. ²⁸) I.c., I, 42.

opzicht na de operatie tot een immorele houding kunnen komen ²⁹⁾). Hij releveert ook dat soms de belangstelling van de patient voor godsdienstige waarden aanzienlijk verminderd schijnt te zijn, hetgeen dan mogelijk verklaard zou kunnen worden doordat in de betreffende gevallen de subjectieve religieuze motivering voor een groot gedeelte op angst zou berusten ³⁰⁾).

Als conclusie voor de toelaatbaarheid van leucotomie aanvaardt K. de norm van de Catholic Association in Amerika, die hierboven is weergegeven ³¹⁾). Bijzonder benadrukt hij dat, als de patient in staat is zelf een geldige toestemming te geven, deze toestemming een absolute voorwaarde is; en verder dat de operatie alleen als laatste middel mag toegepast worden; dit is echter geen absolute voorwaarde, maar wordt geeist door het experimentele stadium van de wetenschap op dit punt; het komt aan op betrekkelijke veiligheid (comparative safety) gezien n.l. de andere mogelijkheden die men nog heeft: er kan niet geurgeerd worden de operatie zo lang uit te stellen dat alle andere methoden eerst geprobeerd worden, als uitstel zou meebrengen dat de operatie te laat komt om nog gunstig resultaat te bewerken ³²⁾). Interessant is het oordeel van *Bihler* dat door K. wordt aangehaald: er zouden volgens B. geen morele bezwaren te maken zijn waar het gaat over een operatie op ongeneeslijke psychose-lidder, omdat deze alleen maar te winnen hebben en niet kunnen achteruitgaan door de operatie; ten aanzien van neuroselidder zou een oordeel nog niet mogelijk zijn zolang wij niet méér weten over de mogelijkheid tot heropvoeding en tot voorkomen van blijvend nadeel van de operatie ³³⁾). Met betrekking tot de toepassing van leucotomie voor het verlichten van ondragelijke pijnen neemt K. een ruimer standpunt in dan McCarthy, wiens oordeel in dit punt reeds is weergegeven. „This judgment (n.l. van McCarthy) strikes me as to absolute. I suggest that lobotomy for intractable pain should be considered as licit, provided a) there is real need for some artificial means to relieve pain; b) less drastic means than lobotomy will not produce the desired result; and c) there is sound reason for hoping that lobotomy will relieve the pain without causing a greater evil” ³⁴⁾).

Cristiani

Verbijsterend in zijn simplisme is hetgeen *Cristiani* over leuco-

²⁹⁾ I.c. ³⁰⁾ I.c., II, 43.

³¹⁾ I.c., I, 43. — Cfr. *Kelly S.J.*, in: *Theological Studies*, 10 (1949), 88. Cfr. hierboven, blz. 115-116.

³²⁾ *Kelly S.J.*, *Medico-Moral Problems*, II, 44-45.

³³⁾ I.c., 43.

³⁴⁾ *Kelly S.J.*, in: *Theological Studies*, 11 (1950), 47. — In een latere publicatie bespreekt Kelly opnieuw de psychochirurgie (*Theol. Studies*, 13 (1952), 73-76), hij brengt daar echter geen nieuwe gezichtspunten naar voren.

tomie zegt; en waarin hij nauwelijks enig verschil ziet tussen leucotomie en iedere andere willekeurige operatie: „la question est simple et ne comporte aucune hésitation; on ampute un homme d'une jambe, d'un bras, ou même des deux jambes. Mais c'est pour sauver sa vie. Rien de plus légitime, ni de plus bienfaisant. Seulement, si la lobotomie provoque, comme il arrive, dit-on, un oubli total du passé, il conviendra, au point de vue moral et religieux, de mettre en règle tout ce passé par une bonne confession, avant de se soumettre à une opération qui ne permettra plus de retour sur les fautes antérieures" ³⁵).

Tesson

Onder de moraaltheologen die de leucotomie bespreken concentreert Tesson zijn beschouwingen meer om de optredende persoonlijkheidsverandering dan om de lichamelijke verminking. Hij wijst op de vermindering van aandacht, waardoor de patient aan zijn psychisch lijden minder belang hecht; die vermindering van aandacht beperkt zich echter niet tot bepaalde gebieden maar heeft betrekking op het geheel der persoonlijkheid. Initiatief en synthetiserend vermogen zijn achteruit gegaan; de persoon is onbekommerd geworden, niet meer in staat tot een volhardende inspanning of tot vergeten van zichzelf; voorheen aangeleerde gewoonten blijven bestaan, maar de persoon kan er zich slechts zelden van bedienen om zijn persoonlijkheid uit te drukken; zedelijke en godsdienstige waarden kan hij nog wel appreciëren, maar een persoonlijke inzet daaromtrent blijft meestal afwezig; ofschoon men niet kan zeggen dat de ondeugd toeneemt, gaat toch de deugd achteruit ³⁶).

Om de beschreven toestand op zijn juiste waarde te schatten meent Tesson echter: „il faut le comparer à l'état où se trouve la moyenne des hommes", bij welke, volgens T., „les actes vraiment libres et profondément personnels" ook niet zeer frequent zouden zijn. De geleucotomiseerden „gardent assez de sens spirituel pour comprendre le bien et pour y consentir, même si ce consentement n'a pas de fixité et, pour l'action, d'influence durable" ³⁷). „Nous n'aurons pas affaire à des déments ou à des idiots, mais à des débilés mentaux, qui restent encore, en dépit de ce déficit, des êtres humains gardant encore un certain pouvoir de liberté" ³⁸).

Het vraagstuk van de geoorloofdheid van l. komt dan volgens T. hierop neer: „est-il permis pour soulager un homme... de le faire passer dans la catégorie de ces êtres mentalement amoindris?" Het antwoord zal afhangen van een vergelijking van de toestand vóór

³⁵) L. Cristiani, in: L'Ami du Clergé, 60 (1950), 500.

³⁶) E. Tesson S.J., Leucotomie et morale, in: La Psychochirurgie, Cahiers Laënnec, I, (1951), 51.

³⁷) l.c.

³⁸) l.c., 52.

de behandeling en die welke te verwachten is na de operatie. Wat dit laatste betreft, zal men de hierboven weergegeven verschijnselen voor ogen moeten houden. Wat het uitgangspunt betreft, formuleert T. een dubbel antwoord op de gestelde vraag: bij personen die „gardent encore une maîtrise de soi essentielle, la possibilité d'assumer librement leur situation et de lui donner une orientation religieuse profonde”, mag de arts slechts met goedvinden van de patient, die over de gevolgen ingelicht is, de operatie verrichten: de patient zelf kan vrij beslissen te blijven in zijn toestand of de operatie te ondergaan. — Gaat het echter om personen die door de ernst van hun lijden „ont perdu le contrôle d'eux-mêmes, si les fonctions supérieures paralysées sont désormais incapables d'assumer leur rôle d'appréciation et de décision”, dan berust de beslissing bij de verwanten of bij de arts, en het schijnt dat de voordelen dan opwegen tegen de nadelen en dat de operatie hier geoorloofd is ³⁹⁾. — Het antwoord van de auteur lijkt enigszins simplistisch. Het is bevreemdend dat hij niet aangeeft, door welke morele normen men zich bij de beslissing, vooral in het eerste geval, zal moeten laten leiden, normen die op de eerste plaats toch door de arts zullen moeten worden toegepast, omdat ook de eigen beslissing van de patient in sterke mate zal afhangen van het advies van de arts.

De auteur stelt aansluitend nog de vraag of geleucotomiseerde personen kunnen worden toegelaten tot het kloosterleven of het priesterschap, en of zij een huwelijk mogen sluiten. Ten aanzien van priesterschap en kloosterleven zal het antwoord in het algemeen negatief moeten zijn. De vraag van het aangaan van een huwelijk is meer gecompliceerd, maar in het algemeen zal een huwelijk ernstig te ontraden zijn, omdat de persoon in kwestie moeilijk de verantwoordelijkheden die het huwelijk met zich meebrengt kan dragen; meermalen zal er zelfs ernstige plicht zijn ongehuwd te blijven; in alle geval zal de andere partij ingelicht moeten worden ⁴⁰⁾.

Diamond

Ook deze auteur geeft blijk zich in bijzonderheden van de gevolgen van leucotomie op de hoogte gesteld te hebben ⁴¹⁾. Als algemene uitwerking van de operatie geeft hij aan: „the breaking, or at least weakening, of the connection between the patient's thoughts and his emotions” ⁴²⁾. In details tredend wijst hij er o.a. op dat „the affective load is reduced for bad as well as for good: interest, affective drive and activity are all lessened, leading not

³⁹⁾ l.c.

⁴⁰⁾ l.c., 52-53.

⁴¹⁾ J. Diamond S.J., Pre-frontal leucotomy, in: *The Clergy Review*, 36 (1951), 231-240.

⁴²⁾ l.c., 232.

merely to placidity and easy-going absence of worry, but even to apathy and indifference. There is a loss of the power of self-restraint. ...Emotion is shallower and self-centred, with reduced consideration for others. It is disputed whether the native power of intelligence is reduced, but the power of applying it in practical life certainly is. ...The total pattern of reaction is simpler... with lower standards of criticism, reduced self-awareness and diminished self-control. In general it is the finer qualities of the personality which suffer most" ⁴³). Over de godsdienstige en morele sfeer bemerkt hij: „We find the understanding and will, and hence moral responsibility, *substantially* intact, ...his basic moral principles and religious belief and disposition remain the same, but the feelings and interests are lessened, the personality is less engaged, and observance tends to become a matter of cold duty" ⁴⁴). Ten aanzien van deze bijzonderheden maakt de auteur het voorbehoud, dat zij niet altijd zich gelijkelijk doorzetten, maar slechts de algemene richting van de verschuiving aangeven: „This is a description of the tendency and general trend of personality change" ⁴⁵).

Omtrent het morele probleem van leucotomie waarschuwt hij tegen een bepaalde manier om de vraag te stellen: „The fact that there are both good and bad effects has misled certain authors into attempting to apply to leucotomy the principle of double effect; this is clearly a mistake, for the principle of double effect applies only where the evil effect is permitted, and in leucotomy the evil effect — the damage to the brain and consequent impairment of certain aspects of personality — is deliberately intended as a means to save the whole psychic personality". Daarentegen moet volgens D. het probleem aldus worden gezien: „The main issue is to be reached on the principles of mutilation, and these principles are not substantially affected in their application by the fact that in leucotomy the principal mutilation is psychic" ⁴⁶). Voortbouwend op dit beginsel zegt hij verder, dat de mens de integriteit van lichaam en ziel niet mag aantasten dan als dit nodig is voor het geheel, hetgeen aanwezig is als deze drie voorwaarden vervuld zijn: 1) „the whole organism is in a peril; 2) there is at least reasonable likelihood that the sacrifice of the part will aid it; 3) no lesser remedy will avail" ⁴⁷). De eerstvermelde voorwaarde specificceert hij door te verklaren dat alleen in zeer ernstige gevallen leucotomie aanvaardbaar is. Hij wijst er verder op, dat toestemming van de patient nodig is, als deze zijn vrije toestemming kan geven, en dat waar dit niet het geval is, men er voor dient te waken „that the primary consideration in making that decision be his (= the patient's) best interests, and

⁴³) l.c., 234.

⁴⁵) l.c., 234.

⁴⁴) l.c., 234-235. (Cursivering van Diamond.)

⁴⁶) l.c., 236.

⁴⁷) l.c., 237.

not merely the convenience of society or of the mental institution" ⁴⁸⁾).

Omtrent de vraag of een geleucotomiseerde persoon een huwelijk mag sluiten, meent D., dat een algemene regel daarover niet gegeven kan worden en dat elk geval volgens eigen gegevens beoordeeld moet worden.

Ginthör

De beide artikelen die Ginthör aan de psychochirurgie wijdt, vormen wel de meest gedetailleerde publicatie van moraal-theologische zijde over dit onderwerp ⁴⁹⁾. Uitvoerig spreekt hij over de functie van de bij de operatie betrokken gedeelten van de hersenen, over de verschillende methoden en technische bijzonderheden van de operatie, waarbij hij zich niet beperkt tot de gewone leucotomie maar ook andere vormen van psychochirurgie bespreekt, over de indicaties en vooral over de resultaten, om tenslotte deze gegevens te verwerken in een antwoord op de vraag naar de moraliteit van de operatie. Sprekend over de chronische gevolgen wijst hij er op dat deze, globaal gezien, teruggaan „auf eine gewisse Ausschaltung von Emotionalität und Affektivität. Deshalb sprechen die Autoren von einer affektierten Beruhigung, von ‚Ichentfremdung‘ und ‚Ichdistanzierung‘“. Hij nuanceert dit door er aan toe te voegen: „Es handelt sich um keine radikale sondern nur graduelle Entfremdung der Affektivität vom Denken" ⁵⁰⁾. Verder herinnert hij er aan, dat, daar de verschijnselen van waanideeën, hallucinaties, dwanghandelingen door de operatie niet verdwijnen doch slechts hun emotionele betekenis verliezen, meerdere auteurs spreken van een niet-objectief doch slechts subjectief en schijnbaar succes ⁵¹⁾.

De scheiding tussen affectiviteit en denken brengt enerzijds een voordeel: „der Patient kann aus seiner Introvertiertheit und Ich-versunkenheit, die ihn gegen die Aussenwelt abspernte, heraus-schreiten und die Aussenwelt gelöster und offener anschauen" ⁵²⁾; anderzijds ook een ernstig nadeel: „durch das Abebben der affektiven Tönung... schwindet überhaupt oder doch sehr weitgehend das ‚Interesse‘, das ‚Dabei-sein‘, für die Engramme der Innen- und Aussenwelt. ...Es tritt zunächst... eine umfangreiche Einschränkung des Interesseskreises ein. Das beeinträchtigt besonders ein altruistisches Denken" ⁵³⁾. Ook het morele handelen wordt hierdoor beïnvloed: „der Kranke ist vielfach mit seiner Reaktion nicht verbunden. Deshalb fühlt er sich im tiefsten nicht verantwortlich. So tritt auch eine teilweise ethische Entwertung seiner Handlungen

⁴⁸⁾ I.c., 239.

⁴⁹⁾ P. K. Ginthör S.J., Die Psychochirurgie und ihre sittliche Bewertung, in: Theol.-prakt. Qu.schr., 100 (1952), 143-160; 232-248.

⁵⁰⁾ I.c., 237.

⁵¹⁾ I.c., 238.

⁵²⁾ I.c.

⁵³⁾ I.c., 239.

ein" ⁵⁴⁾). De mogelijkheid tot het maken en doorvoeren van plannen, het synthetisch denken, de behoefte om iets te presteren zijn achteruitgegaan; het temperament verschuift in de richting van een snelle maar oppervlakkige reactiviteit: „Die Kranken wirken nachher oft, als ob sie ‚ihre Seele verloren‘ hätten. Sie fühlen manchmal kein wirkliches Glück und ebenso keinen tiefen Kummer mehr. Die Umgebung hat den Eindruck das ‚etwas in ihnen gestorben sei‘" ⁵⁵⁾). De auteur bemerkt ten aanzien van dit alles dat de praemorbide ph. en de aard van de ziekte een grote betekenis hebben voor het resultaat: „ein ruhiger Mensch wird noch ruhiger, ein impulsiver noch impulsiver" ⁵⁶⁾), waardoor een oorspronkelijke impulsiviteit tot echte ontremming kan leiden ⁵⁷⁾). Omtrent de invloed van de operatie op ernstige lichamelijke pijn vermeldt de auteur o.a. dat het gunstige resultaat hier enigszins problematisch is ⁵⁸⁾).

Omtrent de eigenlijke morele vraag stelt G. allereerst voorop, dat de psychochirurgische ingreep, omdat hij een verminking is, slechts geoorloofd is „wenn das Gesamtbild der psychologischen Persönlichkeit eine Besserung erfährt". En hij meent daarbij: „Diesbezüglich unterscheidet sich der psychochirurgische Eingriff im wesentlichen nicht von anderen chirurgischen Operationen. Das Neue darin ist nur, dass in unserem Falle der operative Eingriff gemacht wird, um psychische Störungen, die das Gesamtleben des Menschen in seinem vornehmsten Teil, dem geistigen, gefährden, zu beheben" ⁵⁹⁾). Omdat zowel voor- als nadelen optreden, moet de morele beoordeling van de psychochirurgie-behandeling gegeven worden „nach dem Prinzip der ‚Handlung mit zweifachem Effekt‘. ...Diese Handlung wird erlaubt sobald die (mit dem Eingriff) beabsichtigten guten Wirkungen die nicht beabsichtigten sondern nur zugelassenen schlechten aufwiegen. Dies trifft nun in unserm Falle zweifellos zu, wie die Gegenüberstellung von Vor- und Nachteilen... klar erwies" ⁶⁰⁾). Bij dit algemene oordeel maakt de auteur slechts de reserve, dat de toepassing ongeoorloofd is zolang minder ernstige middelen ter beschikking staan.

Niet in onmiddellijke samenhang met dit onderdeel releveert de auteur dat de voor psychochirurgie in aanmerking komende geesteszieke op het terrein van zijn ziekte zich reeds van het terrein van een mogelijk zedelijk handelen heeft teruggetrokken „denn das Handeln einer solchen Person ist weitgehend zwanghaft und mithin sittlich wertlos" ⁶¹⁾). Tegen ernstige lichamelijke pijnen mag de in-

⁵⁴⁾ I.c. ⁵⁵⁾ I.c., 240. ⁵⁶⁾ I.c., 241.

⁵⁷⁾ I.c., 240. ⁵⁸⁾ I.c., 242-244. ⁵⁹⁾ I.c., 245.

⁶⁰⁾ I.c., 246. — Bij het lezen van deze absolute uitspraak, en bij het vergelijken daarvan met de beschrijving van de gevolgen zoals G. zelf die geeft, vraagt men zich af, hoe de auteur aan deze „zweifellose" zekerheid komt.

⁶¹⁾ I.c., 248.

greep slechts plaats vinden „wenn bei der Krankheit infolge des Grundübels ein baldiger letaler Ausgang zu erwarten ist“⁶²).

Anderen dan moraal-theologen

Ter informatie wil ik hier ook weergeven, hoe enkele niet-moraal-theologen over de morele toelaatbaarheid van leucotomie denken. In hoofdzaak gaat het hier om het oordeel van medici (psychiaters, neurologen, klinische psychologen). In de vraag naar de geoorlooftheid van de leucotomie komt een zeer gewichtig woord toe aan de medische gevolgen en de invloed van leucotomie op de psychische gezondheid — (hoewel hiermee alleen niet alles over de moraliteit gezegd is); — uiteraard zijn medici daarover de meest bevoegde beoordelaars. Anderzijds: het oordeel over de concrete toepassing van leucotomie hangt af van zeer veel omstandigheden; het tegen elkaar afwegen van deze omstandigheden is niet het monopolie van de moraaltheoloog, maar is veilig bij de *homo prudens* die voldoende kennis van zaken heeft. Gezien de ernst waarmee sommige medici de vraag onder ogen zien en tot een voorzichtig oordeel trachten te komen, is het aannemelijk dat de kennisname van hun opvatting de vorming van een iudicium prudentiale over deze materie ten goede zal komen. Daarom wordt ook gestreefd naar enige gedetailleerdheid en naar weergave van motiveringen. Dit kan tevens van nut zijn om de beschrijving van de gevolgen van leucotomie die in het vorige Hfdst. gegeven werd, te vervolledigen door de gedachtegang van althans enkele medici in zijn samenhang voor te dragen.

Allereerst wil ik het oordeel weergeven van een „onafhankelijke“ die, blijkbaar noch theoloog noch medicus, de leucotomie bespreekt vanuit een meer algemeen dan medisch standpunt, en wiens betoog interessant genoeg is om er hier aandacht aan te besteden. *Sarrazin* doet een heel ander geluid horen dan de meeste auteurs over deze materie in een aan dit vraagstuk gewijde beschouwing, waarin hij stelling neemt tegen toepassing van de leucotomie⁶³). De auteur erkent dat bij de toepassing van deze operatie bepaalde vermogens intact gelaten worden, dat een eigenlijke denkstoornis of geheugenstoornis, of een wezenlijke vermindering van de intelligentie niet geconstateerd is. Ook biedt de operatie volgens S. ongetwijfeld

⁶²) l.c., 247.

⁶³) *H. Chr. Sarrazin*, Amputation der Persönlichkeit. Ist die Psycho-Chirurgie sittlich erlaubt?, in: Rheinischer Merkur, Jg. 4, nr. 18, (30 April 1949), 3-4. — Dit artikel, enigszins populariserend, is blijkbaar voor een bredere kring geschreven, dan die van de door hun eigen tak van wetenschap hierbij geïnteresseerden. Toch vindt men er beschouwingen, die men elders niet over dit onderwerp aantreft, en die toch belangrijk genoeg zijn om onder ogen gezien te worden.

voordelen, zelfs kan zij de schijn hebben voor de patient een weldaad te zijn. Maar deze schijnbare weldaad wordt duur gekocht omdat de behandeling een „Amputation der Personlichkeit” is ⁶⁴⁾, of, duidelijker, een ontnemen van het specifiek menselijke aan de patient. „Dies ist eben das unheimliche und Erschreckende: der Mensch als Intelligenzwesen und als Triebwesen bleibt ziemlich intakt; was er verliert, sind ausschliesslich jene höchsten seelischen Leistungen, die ihn erst zum Menschen machen. ... Was geblieben ist, ein intelligenter, mehr oder weniger gutwilliger, mehr oder weniger triebhafter Automat, ein gespenstisches Abziehbild ohne seelische Wirklichkeit”. „Der Mensch, sofern wir unter diesem Wort etwas Wesenhaftes verstehen, der Mensch also, und sei es auch nur jener erschütternde Rest im unheilbar Geisteskranken, ist gestorben. Wir müssen fragen, so schlimm diese Frage auch ist, ob wir hier nicht eine verfeinerte Form von Euthanasie treiben? Eine verfeinerte Form, und vielleicht eine weniger ehrliche Form” ⁶⁵⁾. Als de specifiek menselijke eigenschappen, die volgens S. bij leucotomie verdwijnen, hebben te gelden: Wertbewusstsein, Fähigkeit zur Kontemplation (zum betrachtenden Nachdenken), wertende Erfassung des eigenen und des fremden Ichs, — (dit laatste herinnert aan de ook door Trapp vermelde vermindering van de „eigene Wesenserfassung”), — religiöses Bezogensein (im weitesten Sinne verstanden), Verantwortlichkeit aus dem Denken in Gemeinschaften. Verder: „Verschwunden sind Antrieb und Ehrgeiz; ausgelöscht sowohl die Fähigkeit wie auch die Neigung zum Künstlerisch-Schöpferischen, erstorben vor allem jener ‚dunkle Drang’ der auch im bescheidensten und einfachsten Menschen lebt und zum Lichte strebt. Um es mit einem Satz zu sagen: der leukotomierte Mensch hat die Fähigkeit verloren, zum Guten, Wahren und Schönen in ein Verhältnis zu treten” ⁶⁶⁾. Niet in onmiddellijke samenhang met deze elementen noemt S. nog iets anders (of bedoelt hij er hetzelfde mee?): „Zum Bilde des Menschen gehört unablosbar die Freiheit zur sittlichen Entscheidung. Mit der Erkrankung und Umnachtung des Bewusstseins, mit Folterqualen, die seine Fähigkeit des Ertragens übersteigen ⁶⁷⁾, und schliesslich mit dem Tode gibt der Mensch diese Freiheit zurück, dorthin zurück, woher er sie empfing” ⁶⁸⁾. De auteur suggereert, door de strekking van heel zijn artikel, o.a. door de hier voor weergegeven aanhalingen, dat deze vrijheid bij

⁶⁴⁾ Titel van geciteerd art

⁶⁵⁾ I c, 3 (spatiering van Sarr)

⁶⁶⁾ I c

⁶⁷⁾ Blijkbaar heeft dit laatste betrekking op de als indicatie voor leucotomie gestelde toestand van hevige onverdraaglijke lichamelijke pijnen

⁶⁸⁾ I c, 4.

leucotomie verloren gaat, ofschoon hij, in onmiddellijke samenhang met de laatst geciteerde woorden laat volgen: „Es steht dem Zuschauer nicht an, darüber zu richten, wann die Freiheit, und damit die Möglichkeit zu Gut und Böse endet“⁶⁹). Ofschoon S. het niet uitdrukkelijk zegt, moet men uit zijn beschouwingen wel concluderen, dat hij de verandering van de ph. door leucotomie als ongeoorloofd beschouwt.

Wanneer wij ons nu tot de medici wenden⁷⁰), verdienen allereerst *Freeman* en *Watts* de aandacht, professoren van de George Washington Universiteit, die op het gebied van toepassing der leucotomie en van publicaties daarover wel de meeste bekendheid hebben verworven: hun werk in beide opzichten werd grotendeels in nauwe samenwerking verricht. Hun oordeel in deze materie vatten zij aldus samen: „Comparing the table of symptomes relieved with that of symptoms produced, the balance would seem favorable to prefrontal lobotomy. Most of the patients are able to live fairly active, constructive lives, free from the harassing doubts and fears that characterized their illnesses, with their intelligence intact and their interests diverted outward. Many of them are better adjusted than they have ever been in their adult period of existence. Some of them are taking on new responsibilities and are equipped with sufficient energy and imagination to drive unhampered by the restraining influences that reduced them previously to vacillating insecurity. Allmost all of them find existence more pleasurable, and they can adjust better in their environment. By altering the personality of the individual, prefrontal lobotomy seems to offer something of importance in the handling of the intractable neuroses and psychoses”⁷¹). Men vergelijke in dit verband ook de door von Braunnühl-Lieser geciteerde en hieronder weergegeven woorden van *Freeman-Watts*⁷²).

De gunstige aspecten van de behandeling worden door *Hutton* benadrukt, daarbij uitgaande van een onderzoek over 50 gevallen⁷³). „Considering the chronicity of many of the cases the results are extremely encouraging. ...Not a single patient is recorded as being worse after the treatment than before”⁷⁴). Zijn gunstig oordeel

⁶⁹) l.c.

⁷⁰) In de hier gemaakte selectie werd getracht enige meer representatieve medische auteurs over leucotomie aan te voeren, zowel uit de U.S.A. en Engeland, waar de meeste publicaties over leucotomie verschenen, als uit Nederland, België, Frankrijk en Duitsland.

⁷¹) *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*, 294.

⁷²) Zie hieronder, blz. 132.

⁷³) *E. L. Hutton*, Results of prefrontal leucotomy, in: *Lancet*, I — 244 (1943), 362-366.

⁷⁴) l.c., 362.

wordt wel gemotiveerd door de volgende overwegingen: „Complacency is one of the most outstanding features of these patients after operation; they are self-satisfied and easily pleased with their environment and, though they may be irritated by things which conflict with their wishes or interfere with their comfort, they are not readily disturbed nor easily upset. They are not incapable of taking care of to morrow should anything stimulate them to do so, but they are quite content for the morrow to take care of itself” ⁷⁵). Hij wijst verder op de noodzaak om door stimulering van buiten-af deze patienten tot activiteit te brengen; het succes hiervan hangt echter voor een zeer groot deel af van de praemorbide persoonlijkheid van de patient ⁷⁶).

Ongunstige aspecten van de behandeling worden, meer uitdrukkelijk dan door Hutton, naar voren gebracht door *Kindwall-Cleveland*. Opvallend is dat in hun beschrijving van een 15-tal patienten enerzijds vaak vermeld wordt, dat de patient „cheerful” is, of „amiable, friendly, contented, social, witty”; dat anderzijds echter dikwijls een bijzonderheid vermeld wordt als: „no initiative; stage of apathy; physically rather lazy; rather silly; distractible, hence not much work; blandly recalcitrant, rather giggly, somewhat impulsive and lavish” ⁷⁷). De auteurs wijzen ook op de chirurgische risico's van de operatie ⁷⁸). Toch achten zij leucotomie aanvaardbaar. Zij geven als hun mening te kennen „that anxiety may be an important common factor in a wide variety of syndromes, allayed by lobotomy; and that the operation may intervene to modify the physical basis for a pathogenic degree of cerebrotonia” ⁷⁹). De betekenis van dit laatste wordt verduidelijkt door het volgende: „The predominant cerebrotonic person... is intensively conscious of himself in relation to others, and is hence subject to emotional stresses. ...The cerebrotonic tends toward introversion. ...Lobotomy tends to produce extraversion, and perhaps its anatomical and physiological significance lies in that realm where correlation between ectomorphic physical type and the cerebrotonic temperament exists” ⁸⁰).

Zeer belangrijk voor ons onderwerp is het uitvoerig verslag van een discussie over leucotomie door specialisten op dit gebied, georganiseerd door de psychiatrische afdeling van de Royal Society of Medicine (London) en waaraan, blijkens de namen van Freeman

⁷⁵) l.c., 362-365.

⁷⁶) l.c., 365.

⁷⁷) J. A. Kindwall M.D. and D. Cleveland M.D., Prefrontal lobotomy. Fifteen patients before and after operation, in: Amer. Journ. of Psych., 101 (1944-1945), 750-752.

⁷⁸) l.c., 753.

⁷⁹) l.c., 755.

⁸⁰) l.c., 754.

en Watts, niet alleen Engelsen deelnamen. Uit het verslag mogen hier enige van de meest belangrijke daarbij uitgesproken overwegingen worden aangevoerd⁸¹). De beschouwingen van Golla zijn daarbij bijzonder lichtgevend, reden waarom ik in extenso eruit wil citeren.

„The first and the most superficial impression of the postleucotomy personality is that its possessor exhibits a purely objective mentality. The subject responds readily and appropriately to variations of the environment conditions, but seems to take little interest in remoter possibilities. In no sense however, can he be said to be deficient in prevision so long as prevision is concerned with the foreseeing of objective and not of subjective changes. His emotional reactions to appropriate stimuli, directed to cause objective changes in the environment, are to all appearances normal. Fear, anger and affection may be manifested within normal limite. In such favorable cases, husbands or wives, friends or business associates, may detect little change from the prepsychotic personality. At most, the subject may be a little ruder and less sensitive to the feelings of others; sometimes, but by no means often, a trifle more lazy or selfindulgent.

All this is, however, the outward manifestation of a far more radical change. It is not until one has succeeded in gaining an intimate knowledge of the mentality of these subjects that it becomes apparent than in the early post leucotomy period we are dealing with personalities exhibiting an impairment of the power of ethical valuation. Their conduct is, as a rule, irreproachable, even more than normal people, they are sensitive to the conditioning imposed by their upbringing; they are also acutely aware of the sanctions incurred by transgressions of the moral codes. We find them however relieved of all sense of personal responsibility and of anxious self-questioning as to the ethical rightness of their conduct. If one presents to them, for their judgement, problems in behavior, their will be that of the conventional morality, but their ethical judgments are determined by purely objective criteria untinged by emotional concomitants. Man alone of living creature can feel responsibility for his actions, for man alone possesses the power of self-objectification. This last-developed mental function depends on the integrity of the last-developed structure of the cerebrum, the prefrontal lobe in its relation to the thalamic system of emotional resonance. It is in those disorders of the personality in which we can detect disturbances of this system leading to anxiety states,

⁸¹) F. L. Golla, W. Freeman and J. W. Watts, E. Dax-Cunningham and E. J. Radley-Smith, L. C. Cook, R. Ström-Olsen, J. N. P. Moore, J. Frank, W. Sargent, U. M. Hickmann, I. Wilson, Discussion: Prefrontal leucotomy with reference to indications and results, in: Proceedings of the Royal Society of Medicine, 39 (1945-1946), 443-458.

so often characterised by obsessional conduct, that leucotomy is most succesful.

Were this the whole story of leucotomy, grave would be indeed the responsibility of the physician who recommends it, for he must envisage the substitution of a soulless robot for the insame patient. Though I am far from denying the gravity of the decision, I think that to put the matter thus is to ignore a very important qualification. What we tend to forget, or, to put it more offensively, what most of the crude mechanists who teach physiology let never let us learn, is the almost indefinite lability of the central nervous system. It is not the rigidly departmentalized system analogous to an exchange, dear to writers of textbooks, but... a flexible organic whole which if it cannot arrive at its goal directly, will do so by another and less direct path.

Anyone who watches the process of reintegration in a relatively undamaged psychotic personality after leucotomy can trace month by month a return of the power of self-objectification, the sense of personal responsibility, so completely lost immediately after the operation" ⁸²⁾).

De auteur acht daarom de leucotomie onder voorbehoud aanvaardbaar, juist omwille van de integratie van de persoonlijkheid: „Just as the indication for and against leucotomy must be based not on psychiatric classifications of mental disorder but on a study of the emotional subjective self in relation to the total personality, even so must the operation be considered only as a step in the reintegration of the personality" ⁸³⁾).

Cook die in zijn onderzoek 48 gevallen betreft, waarvan de prognose, afgezien van leucotomie, slecht was, oordeelt dat men met de operatie omzichtig te werk dient te gaan: „The risks of leucotomy are such that it should never be regarded as a routine method for any condition" ⁸⁴⁾). Hij meent echter tevens dat zij in gevallen kan aanvaard worden: „considering the prognosis of these cases the results must be considered most encouraging" ⁸⁵⁾).

Nadrukkelijker nog wordt door *Ström-Olsen* op de risico's van de operatie gewezen, daarbij uitgaande van zijn bevindingen in 116 gevallen. Hij betoogt dat wegens deze risico's de leucotomie alleen in zeer ernstige gevallen kan overwogen worden, nadat alle andere middelen ineffectief gebleken zijn, en de ziekte lang genoeg geduurd heeft om te kunnen oordelen dat er niet op andere wijze een wending ten goede zal komen; of „where the disability is so extreme as to make the risk worth while" ⁸⁶⁾). Terwijl hieruit reeds blijkt dat hij de 1. in ernstige gevallen toelaatbaar acht, wijst hij

⁸²⁾ l.c., 444. ⁸³⁾ l.c., 445. ⁸⁴⁾ l.c., 449. ⁸⁵⁾ l.c., 450. ⁸⁶⁾ l.c., 452.

toch op de ernst van de beslissing daartoe in elk geval: „Whilst there is no doubt that the balance of opinion is much in favour of the operation, one has to bear in mind the possibility of development of these quite serious personality disorders before recommending any patient to undergo the operation. ...The *sine qua non* of indications are therefore 1) incurability by other means 2) the severity and disabling effect of symptoms and 3) chronicity”⁸⁷⁾).

Moore, die refrceert over 150 gevallen (chronisch, prognose ongunstig) geeft de verandering in zijn eigen waardering van de operatie aldus weer: „These results are encouraging and the scepticism with which the operation was originally regarded in our hospital has given place to tempered enthusiasm for this new form of treatment in carefully selected cases”⁸⁸⁾. Hij wijst er op dat het gunstig resultaat voor een groot deel bepaald wordt door reëducatie; en raadt leucotomie aan bij „a lifelong obsessional”, als alle andere middelen hebben gefaald, en „if his symptoms so grossly interfere with his existence that he cannot live an ordinary life”⁸⁹⁾).

Onder de Franse auteurs geeft Porot⁹⁰⁾ voor de aanvaardbaarheid van de operatie een drietal voorwaarden aan, welke geheel overeenstemmen met die welke wij reeds bij Ström-Olsen vermeld vonden⁹¹⁾. Hij wijst verder op de grote belangrijkheid van langdurige psychotherapeutische behandeling na de operatie⁹²⁾. Zijn oordeel over de aanvaardbaarheid van leucotomie formuleert hij aldus: „c'est au prix d'un déficit peut-être définitif de ces deux fonctions (n.l. „l'inertie psychique et l'apathie cinétique”, klassieke verschijnselen bij lesies van de prefrontale hersenen), psychique et motrice, que l'on obtient ces améliorations et même les récupérations signalées par les auteurs dans les $\frac{3}{4}$ des cas. Mais ce risque ne vaut-il pas d'être couru? (Si l'on considère que...) on peut admettre que le risque méritait d'être pris”⁹³⁾. Met betrekking tot het genoemde „déficit peut-être définitif” brengt hij echter een zekere correctie aan, als hij een weinig verder spreekt van „une lésion apparemment définitive”, en dit aldus nader toelicht: „Nous disons apparemment, car Golla et Moore affirment que les fonctions momentanément suspendues par la section des fibres nerveuses reprennent leur activité de façon remarquable, par des voies détournées sans doute, ce qui est, d'ailleurs, une confirmation expérimentale qu'il ne faut pas superposer la fonction à la lésion”⁹⁴⁾).

⁸⁷⁾ l.c., 453.

⁸⁸⁾ l.c., 454.

⁸⁹⁾ l.c., 452.

⁹⁰⁾ M. Porot (*d'Alger*), La leucotomie préfrontale en psychiatrie, in: *Annales médico-psychologiques*, 105-II (1947), 121-142.

⁹¹⁾ l.c., 124.

⁹²⁾ l.c., 130.

⁹³⁾ l.c., 139.

⁹⁴⁾ l.c., 140.

De Duitse auteurs *von Braunmühl* en *Lieser* baseren hun beschouwingen vooral op de diverse publicaties van *Freeman-Watts*⁹⁶⁾. Hun gevoelens aangaande de psychologische toestand van geleucotomiseerde personen geven zij met woorden van *Freeman-Watts* aldus weer: „Nachdem sich die Patienten einer präfrontalen Leukotomie unterzogen haben, haben sie die eine Art anormalen Benehmens gegen eine andere eingetauscht. Waren sie während ihrer Psychose zu sehr mit sich selbst beschäftigt, so sind sie nach der Operation jedem Aussenreiz überantwortet. Die Stärke der emotionellen Erregung, ein Kennzeichen der Psychose, macht einer emotionellen Schwäche Platz, die krankhafte Aktivität auf der Höhe der Psychose wird mehr oder weniger abgeschwächt. Patienten, die einem befriedigenden Heilungsverlauf haben — und das ist die Mehrzahl dieser Operierten — sind alles andere als seelenlose Tölpel. Meist sind sie voll Freude, freundlich, nicht klagend, aufgeschlossen und lebendig. Sie nehmen am Leben ihrer Schicksalsgenossen Anteil, sind schnell dabei, auf Anregungen einzugehen und sind keineswegs gehemmt oder mürrisch und grüblerisch. An den Vorgängen ihrer Umgebung sind sie interessiert, lesen die Zeitung, gehen ins Kino, arbeiten regelmässig und spielen gewandt Karten. Die gemütlichen und verstandesmässigen Leistungen genügen zur Meisterung einfacher Situationen. Doch scheint die eigene Wesenserfassung nicht möglich zu sein: nach sich selbst oder den früheren Störungen befragt, erzählen die Patienten verschiedene Dinge oder Einzelzüge, alles ohne tiefere Anteilnahme“...⁹⁷⁾. Betreffende de toelaatbaarheid van de operatie menen zij, dat mettertijd de behandeling van endogene psychosen zich in die zin zal ontwikkelen, dat na vergeefse toepassing van colvulsieve therapieën (shock-behandelingen) „die Leukotomie gewagt werden soll“⁹⁸⁾.

De aard van de verandering door leucotomie bewerkt, wordt door *Wertheimer* aldus weergegeven⁹⁹⁾: „Le fait dominant qui caractérise la situation mentale du lobotomisé est son altération émotive:

⁹⁶⁾ *Dr. A. von Braunmühl und Dr. H. Lieser*, Ueber die präfrontale Leukotomie, in: *Medizinische Klinik*, 42 (1947), 270-274.

⁹⁷⁾ I.c., 273. De oorspronkelijke tekst en de plaats waaraan deze woorden van *Freeman-Watts* ontleend zijn, worden niet aangegeven.

⁹⁸⁾ I.c. — Gelijke inzichten worden door v. Braunmühl naar voren gebracht in *Stimmen d. Zeit*, 150 (1951-52), 25-33. Deze auteur bezorgde ook een Duitse uitgave van het grotere werk van *Freeman-Watts*, *Psychosurgery*. In zijn indicatie-stelling schijnt hij echter meer terughoudend dan deze auteurs. Zie b.v. laatst geciteerd artikel, blz. 30.

⁹⁹⁾ *P. Wertheimer*, La lobotomie préfrontale. Essai de psycho-chirurgie, in: *Annales médico-psychologiques*, 106-I (1948), 529-547. Dit art. is, met zeer geringe wijzigingen, ook gepubliceerd in *La presse médicale*. 56 (1948), 496-498.

il perd la composante émotive de ses activités idéatives, et celles en particulier qui concernent la prévision et la vision intérieure, qui représentent les fonctions essentielles de l'extrême pôle frontal. Le territoire préfrontal représente la zone du futur, celle dans la quelle s'inscrit la projection de l'individu dans l'avenir. Affranchi de ses préoccupations qui l'angoissent, le sujet se complait dans l'inertie, l'indifférence; il accepte la perte de ses ambitions; il perd également la conscience de soi, l'intérêt qu'il s'accordait. Il en reporte une partie sur les événements extérieurs, et cessant de se complaire dans une excessive introspection, dans une sorte de narcissisme, il fait retour à stade de moindre maturité émotive qui le rapproche de l'âme enfantine....

Après la lobotomie préfrontale, un individu préalablement entraîné à la pratique du droit, de la mécanique, des travaux scientifiques, reste capable de calculer, de déduire, d'accomplir toutes les opérations mentales qui concernent ses activités productives, mais il manifeste d'importantes lacunes dans les relations sociales; il y apparaît maladroit, puéril, non développé" ¹⁰⁰). — „Elle (= la lobotomie) se borne à réduire la composante émotive des idées élaborées dans les lobes frontaux; les émotions subsistent, les fonctions intellectuelles demeurent, mais l'opération provoque le divorce entre les unes et les autres pour au moins qu'elles concernent le malade lui-même" ¹⁰¹). Uit een en ander concludeert de auteur dat deze behandeling kan aanvaard worden: „L'ensemble de ces faits autorise l'emploi de la lobotomie préfrontale" ¹⁰²).

Biot stelt, na zijn beschouwingen over leucotomie ¹⁰³), enige vragen, die hij niet beantwoordt, maar waarvan het stellen alleen een zeer gereserveerde houding ten opzichte van l. aanduidt: „Nous nous demandons... si c'est bien de guérison „humaine" qu'il est question, si c'est bien une santé „humaine" qu'on redonne au malade, quand on le retrouve satisfait de son sort, mais n'ayant pas retrouvé l'idéation parfaite. Une description plus brutale ne dirait-elle pas qu'il est ramené au-dessous de l'humain? Souffrir était-il le malheur suprême, et ne plus avoir d'anxiété le bien auquel tout puisse être sacrifié? et l'euphorie qu'on leur procure, est-elle le bien le plus précieux, lorsqu'il s'agit de la créature faite à l'image et ressemblance de Dieu?" ¹⁰⁴).

Diverse aspecten van de uitwerking van leucotomie, die reeds

¹⁰⁰) Ann. méd.-psych., l.c., 533-534; La presse méd., l.c., 497.

¹⁰¹) Ann. méd.-psych., l.c., 534; La presse méd., l.c.

¹⁰²) Ann. méd.-psych., l.c., 535; La presse méd., l.c.

¹⁰³) Dr. R. Biot, *Offensives biologiques contre la personne*, 75-79.

¹⁰⁴) l.c., 79.

in het voorafgaande werden vermeld, worden ook door *Burlingame* aangegeven ¹⁰⁵). Met name wijst hij op de vermindering van het persoonlijk initiatief, en de afhankelijkheid van prikkels van buiten. „The post lobotomy patient tends to think in concrete terms. Most studies indicate that intelligence is not measurably impaired by the operation; the difficulties lie more in a reduced capacity for prolonged attention, a lack of initiative, and inferior planning ability, all of which have been rapidly improved with proper training. — In the early post-operative stage the patient is extremely suggestible and susceptible to immediate external stimuli, but his span of attention is short. He must be reminded to continue the task which confronts him, even where meals are concerned. His foresight and conception of time suffer, and he may idle away the day if permitted to do so. Once he gets busy, though, he may do very well at a variety of more or less complicated tasks. To accomplish this most patients need prodding and will take it in their stride. Guidance must be firm and consistent” ¹⁰⁶). De auteur legt verder zeer sterk de nadruk op de psychotherapeutische nazorg, waarvan volgens hem het gunstig resultaat van de operatie voor een zeer groot deel afhangt. „So it is that psychosurgery cannot stand alone; it must be applied in close correlation with other psychiatric treatments, including, especially reeducational therapy. Post-operative patients may present a special problem. Because their new personality components are carelessly assembled during the period immediately following operation, they should not be exposed to old psychotic patterns” ¹⁰⁷). Hij wijst er bovendien op dat de operatie weinig gunstig resultaat heeft, indien het ziekteproces te ver is gevorderd: „If too much of the personality has deteriorated in the course of the disease process, little can be expected from psychosurgery; it is not a restorative” ¹⁰⁸). Tenslotte meent hij dat de operatie, uitgevoerd door een ervaren persoon, praktisch geen gevaar oplevert voor het leven ¹⁰⁹).

Een bepaald zeer gereserveerde houding ten aanzien van leucotomie wordt door *De Greeff* ingenomen ¹¹⁰). Hij meent dat sommige artsen en neurochirurgen zich te gemakkelijk heenzetten over bepaalde gevolgen van een diep ingrijpende l., terwijl statistieken over de resultaten van l. ook met deze fouten behept zijn ¹¹¹). Terwijl hij persoonlijk in goed vertrouwen op de juistheid van dergelijke gegevens ook de l. heeft toegepast „sectionnant une partie impor-

¹⁰⁵) *C. Ch. Burlingame M.D.*, Psychosurgery. New help for the mentally ill, in: *Scient. Monthly*, 68 (1949), 140-144.

¹⁰⁶) l.c., 143.

¹⁰⁷) l.c., 142.

¹⁰⁸) l.c., 142.

¹⁰⁹) l.c., 144.

¹¹⁰) *Dr. E. De Greeff*, La leucotomie préfrontale, in: *Saint Luc.-médical - Sint Lucasblad*. 21 (1949), 132-147. (Numéro spécial consacré au Congrès National des 2-3 Avril 1949.)

¹¹¹) l.c., 134 en 139.

tante des fibres préfrontales", verklaart hij: „Les inconvénients nous ont paru assez marqués pour que nous soyons amenés à ne plus pratiquer cette intervention" ¹¹²). De zin hiervan is vermoedelijk deze, dat hij geen zeer ingrijpende l. wil toepassen („sectionnant une partie importante des fibres préfrontales"), want hij wijst toch ook op zeer besliste voordelen van de l., en acht haar ook in gevallen aanvaardbaar: „Ce que je viens de dire tend à justifier une intervention sur le cerveau si celle-ci est de nature à améliorer l'état du malade" ¹¹³). „A notre avis cette tentative est médicalement justifiée si la personnalité antérieure est inviable" ¹¹⁴). Hij wijst er op dat het resultaat van de operatie eerst na meerdere maanden te beoordelen is, en dat de nieuwe persoonlijkheid iets anders is dan de oude met bepaalde uitvalsverschijnselen: „Le psychisme se regroupe (na de operatie) autour de tout ce qui est intact et c'est le produit de ce regroupement qui constitue la personnalité nouvelle. — La personnalité nouvelle n'est donc pas la personnalité antérieure consciente d'avoir perdu quelque chose; c'est une unité, un tout complet possédant le même sentiment de plénitude qu'avant, indépendamment de ce qui est réellement gagné ou perdu" ¹¹⁵). Het vraagstuk van de l. stelt hij aldus: „la question est donc de savoir s'il est possible de pratiquer une intervention qui provoquerait la formation d'une personnalité nouvelle plus harmonieuse que la première et non atteinte d'un déficit appréciable des facultés intellectuelles. La réponse de l'expérience est péremptoire: oui, dans un grand nombre de cas la leucotomie peut amener des résultats particulièrement heureux" ¹¹⁶).

Onder de risico's van de operatie noemt hij vooral het gevaar van bloeditstorting in de hersenen en in het algemeen het gevaar dat de chirurg de omvang van zijn ingreep niet volledig in handen heeft ¹¹⁷). Verder wijst hij op andere ongunstige gevolgen die wel niet noodzakelijk volgen maar toch in meerdere gevallen aan de dag treden, o.a.: „le malade est plus impulsif, ...cède à tous ses mouvements affectifs. Il „ne se laisse" plus faire comme il dit. Par ailleurs si, par suite de son impulsivité ses projets sont très nombreux, le malade réalise très peu, car l'excitant ayant disparu, les motifs d'agir disparaissent aussi. ...Autrui occupe beaucoup moins de place dans les préoccupations du malade. Et l'avenir n'exerce plus de pression suffisante. Optimisme exagéré;... Plus question d'inquiétude métaphysique si fréquente chez l'anxieux. Paresse. Sincérités successives. Aux tests intellectuels... baisse légère dans les épreuves de raisonnement et de jugement" ¹¹⁸). „Le malade... est très impulsif et en même temps apathique. ...Par ailleurs le malade est désintéressé de la durée. Non seulement il ne s'inquiète plus de l'avenir

¹¹²) l.c., 134.

¹¹⁸) l.c., 136.

¹¹³) l.c., 137.

¹¹⁷) l.c., 133.

¹¹⁴) l.c., 138.

¹¹⁸) l.c., 141-142.

¹¹⁵) l.c., 135.

mais il semble que le temps n'est plus normalement perçu; il perd sa durée" ¹¹⁹). Al erkent de auteur ook: „en dehors des modifications signalées par rapport à la durée, à l'avenir, à autrui et qui sont de tant d'importance parfois, je n'ai pas observé ce qu'on appellerait une déchéance morale ou une cécité morale, si inquiétante chez certains dégénérés ou malades mentaux en évolution" ¹²⁰), toch is het begrijpelijk dat hij komt tot een gereserveerde houding: „A la lecture de cet exposé sommaire il apparaît donc que la leucotomie... peut transformer profondément la personnalité, la transformer en provoquant une régression. Ce n'est donc pas une intervention à préconiser à tort et à travers, et il nous paraît évident qu'il serait criminel de l'appliquer à des malades dans le seul but de les calmer" ¹²¹). Anderzijds verklaart hij ook: „l'intervention, en soi, ne réalise pas nécessairement une diminution appréciable de la personnalité" ¹²²). De auteur schijnt van mening te zijn dat het resultaat eerder gunstig zal zijn als de operatie niet zeer ingrijpend is („des interventions modérées"), eventueel slechts unilateraal ¹²³).

Voor de feitelijke aanvaardbaarheid van de operatie moeten er dan ook zeer ernstige redenen aanwezig zijn volgens De Gr.: „Il faut non seulement que les troubles soient incurables, mais qu'ils soient d'une importance telle que le sujet ne peut plus les compenser et qu'ils soient devenus pour lui un handicap plus ou moins total à la vie normale, ...qu'il y ait donc à choisir entre l'intervention et la déchéance totale" ¹²⁴). Hij stelt nadere voorwaarden voor de aanvaarding: „la leucotomie... doit être pratiquée pour le malade en faveur du malade et non en faveur de la société ou de l'entourage" ¹²⁵). Verder: „la personnalité nouvelle doit ressembler le plus possible à l'ancienne et... l'intervention ne peut pas avoir créé de nouveaux symptômes qui, pour n'être pas dans la ligne des anciens, n'en sont pas moins graves". Hij licht dit nader toe: „On ne peut pas donner comme améliorés des gens chez qui les troubles ont disparu, mais ont été remplacé par un comportement qui, d'une manière nouvelle, rend la personnalité leucotomisée aussi inviable que la première. A mon avis, rendre un anxieux vraiment indifférent est un échec, *un échec terrible*" ¹²⁶).

De auteur wijst er tenslotte op dat de l. ook de religieuze houding gunstig kan beïnvloeden, door het verminderen van de angst, zodat angstmotieven minder zullen optreden als bepalende factoren van de religieuze houding ¹²⁷).

Terwijl De Gr. dus enerzijds wijst op de grote ernst van de tweegebrachte verandering, wil hij anderzijds de behandeling niet

¹¹⁹) l.c., 143.

¹²⁰) l.c., 146.

¹²¹) l.c., 144.

¹²²) l.c., 140.

¹²³) l.c., 141-144.

¹²⁴) l.c., 136.

¹²⁵) l.c., 137.

¹²⁶) l.c., 139 — (cursivering van De Gr.)

¹²⁷) l.c., 145-146.

geheel afwijzen: „Si le lobe frontal est nécessaire à la vie morale, le fait de lever une inhibition exagérée peut permettre un épanouissement souhaitable et qui n'est pas nécessairement régressif” ¹²⁸).

Zeer verhelderend zijn de gedifferentieerde en genuanceerde beschouwingen welke *Prick*, daarbij steunend op gespecificeerde eigen onderzoekingen, wijdt aan de leucotomie en waarin hij principiële de vraag stelt naar de morele toelaatbaarheid van leucotomie ¹²⁹).

1) Op het gebied der intelligentie constateert P. bij geleucotomiseerde personen een daling van het Intelligentie Quotient (kwantitatieve vermindering der intelligentie), hetgeen er op wijst „dat de mogelijkheid tot aanpassing aan *nieuwe* situaties beperkt is” ¹³⁰). Het onderzoek bracht de conclusie dat daarbij „de grondstoornis te vinden was in het *voorstellingsleven*”: de phantasmata waren mat en minder aanschouwelijk, en daarnaast moeilijker op te wekken, doch eenmaal present, van een perseveratorisch karakter; daarin manifesteert zich een verminderde zelfbepaling ten aanzien van de (sensitieve) cognitieve verrichtingen ¹³¹). Verder loopt het abstracte denken geleidelijk terug, „oordeel en kritiek hadden geleden, ...het combineren en synthetiseren, het vooruitzien in de toekomst werden alle bemoeilijkt”, voor zover het voorstellingsvermogen als voorwaarde voor deze functies optreedt. Ook op grond hiervan deed zich een ongunstige invloed gelden „in het vermogen ingewikkelde gedachtengangen te voltrekken”. Er wordt op gewezen dat dezelfde stoornissen zijn vastgesteld bij hersenlaesies en beginnende dementiën ¹³²).

2) Ten aanzien van het emotionele- en driftleven valt het voorerst op dat „na de operatie het uitwendige emotionele gedrag als rustiger imponeert” ¹³³). De beleving der gevoelens is doffer, minder intens, hetgeen de indruk wekt dat bij gevallen van angst en radeeloosheid een verbetering is ingetreden. „In werkelijkheid is dit echter relatief. Immers de belevingsmogelijkheid van de gehele affectieve

¹²⁸) l.c., 147.

¹²⁹) Prof. Dr. J. J. G. Prick, La leucotomie est-elle moralement permise du point de vue de ses suites postopératoires?, in: Atti del IV Congresso internaz. d. medici cattol. (24 Sett.—2 Ott. 1949), 177-184.

Id., De vraag naar de morele toelaatbaarheid van de leukotomie bezien in het licht van de postoperatieve gevolgen, in R.K. Artsenblad, 28 (1949), 209-215.

Id., La leucotomie et ses suites post-opératoires, in: Cahiers Laënnec, I (1951), 20-28.

Id., La leucotomie est-elle moralement permise du point de vue de ses suites post-opératoires?, in: Folia Psychiatrica Neurol. et Neurochir., 52 (1949), 391-399.

Id., Changements de la personnalité consécutifs à la leucotomie, in: Journal du 1er Congrès Mondial de Psychiatrie, no. 2, 20 Sept. 1950, 4-5.

¹³⁰) R.K. Artsenblad, 28 (1949), 211. — (Cursiveringen in de aanhalingen zijn van P.)

¹³¹) l.c.

¹³²) l.c., 412.

¹³³) l.c.

scala kwam op een lager niveau te staan", de gevoelens worden meer gedepersonaliseerd beleefd d.i. minder ervaren als behorend tot het Ik". Bovendien is de affectieve reageerbaarheid veranderd: de gevoelens reageren a.h.w. automatisch, reflexmatig, op de prikkels van buiten: overleg en wil hebben er minder macht over" ¹³⁴). De reguleerbaarheid der affecten, en daarmee de zelfbepaling van het subject blijken verminderd te zijn ¹³⁵).

3) Wat betreft de functionele samenhang tussen kenleven en gevoelsleven wordt geconstateerd dat „na de leucotomie de hoogste activiteiten van verstand en wil bevrijd waren uit de ban der affectiviteit in het algemeen" ¹³⁶), hetgeen een gunstig resultaat is bij heftig emotionele spanningstoestanden, die door angstwerking worden gekenmerkt. De teweeggebrachte scheiding is echter ook oorzaak dat verstand en wil voortaan alleen daar effectief zich kunnen doen gelden, waar volstaan kan worden met een minimum aan emotionaliteit en aanschouwelijkheid (kennis in algemene wilshouding tot God, de theoretische waardering van zedelijke, aesthetische en sociale waarden, het beheersen van de taal ¹³⁷). Verder is niet alleen de beïnvloeding van het emotionele leven verminderd ten aanzien van het hogere geestesleven, vergroot ten aanzien van uitwendige situaties, vergeleken met de pre-operatieve toestand, doch ook heeft het gehele driftleven een veel primitiever karakter gekregen (verandering in het gehalte der affectiviteit), terwijl de creativiteit van het denken afneemt, wegens het armer voorstellingsleven.

4) „Op godsdienstig gebied beschikken de gelobotomeerden zeer zeker over voldoende begrippen. In vergelijking met de toestand van vóór de operatie is er sprake van een verbetering in die zin, dat hun religieuze begrippen minder vertroebeld zijn door pathologische affecten en dientengevolge een gedistancieerder en objectiever karakter dragen. Niettemin moet men vaststellen dat het denken op dit gebied naar de inhoud armer is geworden. ...De doorwerking van de godsdienstige inzichten op het concrete leven is afgenomen. Zij kunnen niet in voldoende mate optreden als motivering voor hun feitelijk godsdienstig handelen, hetgeen zij weer op mechanische wijze trachten te doen. ...Hun kennis van God en hun wilsgerichtheid ten aanzien van Hem hebben zich teruggetrokken in „la fine pointe de l'esprit". „Daarbuiten werken zowel kennis als wilsgerichtheid niet meer door, en de patient ervaart deze leegte en dorheid als een gemis..." ¹³⁸).

5) Samenvattend betoogt P., dat de leucotomie betekent „op zich en in zijn geheel genomen een teweegbrengen van een verlaging van het niveau der menselijke persoonlijkheid", doch „dat bedoelde niveauverlaging in sommige opzichten bij bepaalde onge-

¹³⁴) l.c.

¹³⁵) l.c. 213.

¹³⁶) l.c., 213.

¹³⁷) l.c.

¹³⁸) l.c., 214.

neeslijke geestesziekten een positieve waarde in zich herbergt. ... Weliswaar is ... het actieveld van verstand en wil minder omvangrijk dan vóór de operatie, doch ten aanzien van dit beperkte actieveld staat de patient met een grotere objectiviteit en een grotere mate van vrijheid" ¹³⁹). In het wegvallen van een deel der nog mogelijke positieve werkingen der affecten, en vooral in de verarmde en verminderde reguleerbaarheid van het voorstellingsleven blijkt echter, dat het voordeel behaald wordt ten koste van een verlies.

6) De conclusies van P. uit een en ander zijn de volgende:

a) leucotomie is moreel toelaatbaar „bij op andere wijze niet te genezen zware psychastenieën, schizoprenieën en ongeneeslijke toestandsbeelden waarbij angstige depressies domineren" ¹⁴⁰).

b) ontoelaatbaar is zij „bij psychopathieën, waarbij de persoonlijkheidsstructuur van die aard is, dat zij geen waarborg biedt voor een gezonde kern" ¹⁴¹);

c) toepassing bij „onduldbare en ongeneeslijke lichamelijke pijnen is alleen dan toelaatbaar te achten, als deze pijnen „een dusdanige infiltrerende en paralyserende invloed kunnen uitoefenen op de hoogste geestelijke functies, dat deze laatste elke waarde voor de menselijke existentie gaan verliezen". Bij personen met een hoge spiritualiteit zal echter bij dergelijke toestanden de essentiële structuur van de persoonlijkheid gemakkelijker intact blijven, en deze zal daarom niet mogen worden opgeofferd" ¹⁴²).

De door Prick gehuldigde opvattingen vindt men enigszins terug in hetgeen *Kraus* kort aangeeft als zijn oordeel over leucotomie: „De persoonlijkheid die meer op de buitenwereld dan op de eigen belevingen wordt ingesteld en tot een zekere innerlijke, harmonische rust komt, ligt na de operatie op een lager niveau; „een niveau waarop de beste initiatieven, de hoogste gewetensfuncties en het diepste menselijke lijden niet meer mogelijk zijn. En hierin ligt zowel de winst als het verlies". Hij verklaart „dat men het offer niet mag onderschatten, maar dat men het toch ook niet te zeer als tegenargument mag laten wegen, wanneer men zich houdt aan de stelregel, dat slechts zij eventueel voor een operatie in aanmerking komen, bij wie iedere hogere psychische activiteit door een lijden, dat geen uitzicht biedt op herstel, is belemmerd" ¹⁴³).

§ 2. Castratie

In hfdst. II is er op gewezen dat de *castratie* zeer vaak een ernstige terugslag heeft op de sexuele drift en deze in intensiteit zeer doet teruglopen, en dat deze wijziging in de componenten van de

¹³⁹) l.c.

¹⁴⁰) l.c., 214-215.

¹⁴¹) l.c., 215.

¹⁴²) l.c.

¹⁴³) *Dr. G. Kraus*, iets over vorming en vervorming van de menselijke persoonlijkheid, 16.

psychische structuur van de persoon ook als een phv. dient te worden beschouwd. Wanneer de castratie nu juist met dit doel wordt toegepast, is er bijgevolg sprake van een opzettelijke phv. Willen we dus nagaan hoe in het verleden de morele beoordeling was van opzettelijke phv., dan hebben wij ook te onderzoeken hoe men in moreel opzicht heeft geoordeeld over castratie, toegepast met het uitdrukkelijk doel de geslachtsdrift te verminderen of te wijzigen.

Omdat het doel van deze studie niet is de vraag naar de geoorloofdheid van de castratie opnieuw te stellen, is het onnodig bij dit historisch overzicht de argumenten voor en tegen geoorloofdheid van castratie uitvoerig aan te halen. Het gaat hier slechts om de vraag naar de geoorloofdheid van phv. Omdat nu, zoals reeds gezegd, de vraag naar de geoorloofdheid van castratie in het verleden niet formeel gesteld is als een vraag naar het morele karakter van phv., kan het ook niet de bedoeling zijn, om hier argumenten voor en tegen de geoorloofdheid van phv. te verzamelen. De bedoeling is enkel om na te gaan of het theologisch denken in het verleden de opzettelijke verandering van de psychische gaardheid van de mens door castratie voor geoorloofd heeft gehouden. De beantwoording van deze vraag zal een aanwijzing kunnen zijn bij het verdere onderzoek. Het is daarom ook onnodig, beschouwingen van artsen en andere niet-theologen over het vraagstuk van de castratie hier aan te voeren.

De vraag naar de geoorloofdheid van deze ingreep, met dit doel gesteld, is niet geheel nieuw. De oudere moraaltheologen beantwoorden haar in het algemeen ontkennend. Zo zegt *St. Thomas*, over deze materie sprekend: „in nullo casu licet membrum praescindere propter quodcumque peccatum vitandum” ¹⁴⁴). Eveneens is het volgens de *H. Alfonsus* ongeoorloofd castratie toe te passen „ad conservandam castitatem vel sedandas tentationes” ¹⁴⁵). De oudere auteurs hebben echter bij hun beschouwingen over dit onderwerp een toestand van normale en gezonde sexuele drift voor ogen, die op normale wijze door rede en wil beheersbaar is. Dit blijkt b.v. uit de motiveringen die beide geciteerde auteurs geven: *St. Thomas*: „saluti spirituali semper potest aliter subveniri ...quia peccatum subjacet voluntati” ¹⁴⁶). *St. Alfonsus*: „quia hoc (n.l. se castrare) ad eum finem non est necessarium” ¹⁴⁷). Eerst in de laatste tijd werd er de aandacht op gevestigd dat een ziekelijke en abnormale sexuele drift haar oorzaak kan vinden in een abnormale functionering van de mannelijke geslachtsklieren, dus een lichamelijke basis kan heb-

¹⁴⁴) *S. Thomas*, II-II, 65, 1, ad 3.

¹⁴⁵) *S. Alfonsus*, *Theol. Mor. Lib. III* no. 373.

¹⁴⁶) *S. Thomas*, l.c.

¹⁴⁷) *S. Alfonsus*, l.c.

ben, en terwijl men voor de „normale” gevallen de castratie ongeoorloofd bleef achten ¹⁴⁸⁾, had men over het algemeen een ander oordeel voor die gevallen waarbij, wegens ziekelijke functionering van de geslachtsklieren, de sexuele drift onbeheersbaar is. Zo wordt castratie tot beheersing van een ernstig ziekelijke functionering van de sexuele drift, welke veroorzaakt wordt door een abnormale hormonale werking van de geslachtsklieren, o.a. door de volgende moraaltheologen geoorloofd geacht: *Aertnys-Damen* ¹⁴⁹⁾, *Bender* ¹⁵⁰⁾, *Bless* ¹⁵¹⁾, *De Smet* ¹⁵²⁾, *Duynstee* ¹⁵³⁾, *Grosam* ¹⁵⁴⁾, *Kors* ¹⁵⁵⁾, *Mayer* ¹⁵⁶⁾, *Mulder* ¹⁵⁷⁾, *Noldin* ¹⁵⁸⁾, *Payen* ¹⁵⁹⁾, *Ruland* ¹⁶⁰⁾, *Schmitt* ¹⁶¹⁾, *van Rooy* ¹⁶²⁾, *Vermeersch* ¹⁶³⁾, *Wouters* ¹⁶⁴⁾.

Ik heb geen moraaltheologen gevonden die tegenover diezelfde vraag uitdrukkelijk een afwijzende houding aannemen. Wanneer door theologen uit de nieuwere tijd gezegd wordt, dat castratie „ad vitandas concupiscentiae tentationes” ongeoorloofd is ¹⁶⁵⁾, dan heeft dit blijkbaar niet betrekking op een therapeutische indicatie in eigenlijke zin, waarbij sprake is van een ziekelijke afwijking, maar op dezelfde gevallen die aan de oudere theologen voor ogen stonden, waarin n.l. een normale en normaal-beheersbare sexuele drift aanwezig is.

Een afwijzende houding tegenover de hierboven weergegeven door diverse theologen voorgestane leer over de in bepaalde gevallen toelaatbare castratie bij psychiatrisch-therapeutische indicatie

¹⁴⁸⁾ Zie b.v. *Bender O.P.*, Verminken en onvruchtbaar maken, 88, 90.

¹⁴⁹⁾ *Aertnys-Damen*, Theologia Moralis, I⁴⁰, 462.

¹⁵⁰⁾ *Bender O.P.*, o.c., 88, cfr. 72.

¹⁵¹⁾ *Bless*, Pastoraal Psychiatrie (3), 268.

¹⁵²⁾ *De Smet*, De Sponsalibus et matrim. (4), 385.

¹⁵³⁾ *Duynstee C.ss.R.*, in: R.K. Artsenblad, 9 (1930), 322.

¹⁵⁴⁾ *Grosam*, in: Theol. prakt. Qu.schr., 83 (1930), 69-70. — Deze auteur spreekt hier eigenlijk niet over castratie (wegnemen van de kiemklieren) maar over de met het hierboven vermelde doel ondernomen doorsnijding van de vasa deferentia (vaak sterilisatie genoemd). Ook andere auteurs schijnen deze operatie op het oog te hebben (*De Smet*, *Noldin*). Voor onze vraagstelling geeft deze omstandigheid geen verschil, en is het evenmin belangrijk, dat men de bedoelde operatie als minder effectief voor het beoogde doel zal moeten beschouwen.

¹⁵⁵⁾ *Kors O.P.*, in: Het vraagstuk der onvruchtbaarmaking (Congres 1936, Nijmegen), 81.

¹⁵⁶⁾ *Mayer*, Gesetzliche Unfruchtbarmachung Geisteskranker, 328-329.

¹⁵⁷⁾ *Mulder*, in: Nederl. kathol. Stemmen, 34 (1934), 115.

¹⁵⁸⁾ *Noldin-Schmitt*, Summa Theol. Moralis, II²³, 315.

¹⁵⁹⁾ *Payen S.J.*, Déontologie médicale, 402.

¹⁶⁰⁾ *Ruland*, Handbuch der prakt. Seelsorge, III, 359.

¹⁶¹⁾ *Schmitt S.J.*, in: Zeitschr. f. kathol. Theol., 35 (1911), 763.

¹⁶²⁾ *Van Rooy O.F.M.*, Het onvruchtbaar maken v. d. mens, 116.

¹⁶³⁾ *Vermeersch S.J.*, Theol. Moralis, II, 189.

¹⁶⁴⁾ *Wouters C.ss.R.*, De Virt. Cast. et de vit. opp. (2), 136-137.

¹⁶⁵⁾ Aldus b.v. *Eschbach*, Disputationes physiol.-theol. (3), disp. 1, cap. 2, art. 6 (blz. 40).

kan men niet vinden in de woorden waarmee Pius XI in de encycliciek „*Casti connubii*” het gebied van de geoorloofde onvruchtbaarmaking afbakent: „*Quod ipsi privati homines in sui corporis membra dominatum alium non habeant quam qui ad eorum naturales fines pertineat, nec possint ea destruere aut mutilare aut alia via ad naturales functiones se ineptos reddere, nisi quando bono totius corporis aliter provideri nequeat, id christiana doctrina statuit atque ex ipso humanae rationis lumine omnino constat*”¹⁶⁶). Dat slechts het „*bonum totius corporis*” een toepassing van onvruchtbaarmaking kan wettigen, heeft wel niet de zin, dat uitsluitend om zuiver-*lichamelijke* afwijkingen de toepassing geoorloofd kan zijn, en dat toepassing om psychische afwijkingen, die een lichamenlijk fundament hebben, ongeoorloofd zou zijn. De term „*bonum totius corporis*” is verklaarbaar door de tegenstelling met „*pars corporis*” (bij de onvruchtbaarmaking gaat het n.l. om een *lichamelijke* verminking), m.a.w. door de verhouding van deel en geheel, welke de norm voor geoorloofde toepassing bepaalt; de nadruk valt bij deze passage daarom niet op het woord „*corporis*” maar op „*totius*”. De psychiatrische (therapeutische) indicatie wordt daarom blijkbaar in deze woorden niet afgewezen. Dit is ook niet in deze woorden gelezen door die theologen die na het verschijnen van de Encycliciek over dit vraagstuk schreven.

Om het oordeel der moraaltheologen over de geoorloofdheid van castratie tot genezing van ziekelijke en onbeheersbare sexuele drift in zijn werkelijke betekenis te zien, moet men er zich rekenschap van geven dat, ofschoon het resultaat van de castratie niet phv. werd genoemd, deze theologen zich toch rekenschap gaven van het feit dat er hier een ernstige wijziging plaats vindt in de geaardheid van de psychische structuur van de mens, die ten gevolge van deze wijziging geheel andere gedragsnormen gaat vertonen; er moge hier gewezen worden op hetgeen reeds *Antonelli* als uitwerking van de castratie van volwassenen aangaf: „*Character moralis quam maxime immutatur*”¹⁶⁷). En al werd ook de genezing van abnormale sexuele drift door castratie in de nieuwere tijd hier en daar betwijfeld¹⁶⁸), toch was deze genezing bij de gevallen die de theologen bespraken het uitgesproken doel van de behandeling, en de beoogde opzettelijke verandering had dan in alle geval in de morele beoordeling een zeer ernstig woord mee te spreken. Daarnaast heeft men voor ogen te houden dat deze auteurs ook kennis droegen van het feit dat bij deze behandeling de bedoelde wijziging in de geestelijke structuur van de persoon niet wordt bewerkt door psychologische weg, door psychische beïnvloeding, zoals b.v. bij de psy-

¹⁶⁶) Acta Apost. Sedis, 22 (1930), 565.

¹⁶⁷) *Antonelli*, *Medicina Pastoralis*, I (2), 173.

¹⁶⁸) Zie hierover o.a. *Mayer*, *Gesetzl. Unfruchtbar. Geisteskranker*, 267-269.

chanalytische behandeling en bij de suggestieve therapie het geval is, maar dat zij door een lichamelijke ingreep op abrupte en mechanische wijze wordt veroorzaakt.

Het is niet onbelangrijk op deze punten de aandacht te vestigen. Terwijl de aandacht van deze auteurs niet uitdrukkelijk zich richtte op de omstandigheid, dat de bij castratie beoogde psychische verandering als een phv. te beschouwen is, waren zij toch zeer goed bekend met de realiteit en de inhoud van deze verandering. Al zal men deze wijziging moeten beschouwen als een phv., toch wil dit niet zeggen dat zij daarom groter of dieper of uitgebreider is dan deze auteurs oordeelden. Hun kijk op de verandering was niet onjuist. Zij wisten, wát er in de mens veranderde, althans wat men *bedoelde* te doen veranderen; zij wisten hoe de persoon anders geaard uit de operatie te voorschijn komt; en met deze kennis achtten zij de behandeling geoorloofd. Met grond kan men daaruit de conclusie trekken, dat de leer van deze theologen *impliceert*, dat opzettelijk bewerkte phv. moreel toelaatbaar kan zijn.

§ 3. Psychanalyse

Hetgeen hier gezegd werd over het oordeel der theologen over castratie, geldt ook, ofschoon in beduidend mindere mate, van hun mening over de psychanalytische behandeling, waarvan in het vorig hoofdstuk is gezegd, dat het resultaat meermalen ook bestaat in verandering van de persoonlijkheid. Deze verandering wordt hier echter niet plotseling en mechanisch, maar geleidelijk en langs psychologische weg bewerkt en zij zal daarom zich minder als phv. aan de aandacht van niet-beoefenaars van de psychologie opdringen. Het morele probleem van deze verandering heeft de moraaltheologen dan ook weinig bezig gehouden, ook zelfs in de jongste tijd. Wel heeft men van deze zijde meermalen zich geuit over de psychanalytische behandeling, en men nam dan meestal een zeer gereserveerde houding daartegenover aan. Deze reserve steunde echter op de overweging, dat bedoelde behandeling en de wijze waarop zij wordt toegepast het ernstige gevaar met zich meebrengen bij de daaraan onderworpen persoon (en/of de behandelende persoon) een moreel afkeurenswaardige gedragswijze tot ontwikkeling te brengen. M.a.w. niet het feit dat de behandelde persoon psychisch verandert, is oorzaak van hun bezwaar, maar het feit dat hij verandert tot een *bepaalde* psychische structuur *die, moreel gezien, een achteruitgang zou betekenen*; het heeft geen betrekking op die gevallen waarin de patient door de behandeling en de daaruit volgende psychische verandering in moreel opzicht in betere conditie zou zijn dan voorheen. Het bezwaar betreft daarom niet het beginsel zelf van een psychische verandering, maar een feitelijke uitwerking

van de behandeling. Wanneer een moreel ongunstig resultaat niet te vrezen is, dan is, volgens de weinige moraaltheologen die uitdrukkelijk dit geval voor ogen hebben, een psychische behandeling, met het doel om de persoon tot een andere psychische (moreel betere) houding te brengen, moreel toelaatbaar. Aldus o.a. *Bless*¹⁶⁹), *Bonnar*¹⁷⁰), *Géraud*¹⁷¹), *Kelly*¹⁷²), *Ruland*¹⁷³).

Ook de meer uitvoerige studies van *Tesson*¹⁷⁴) en van *Beirnaert*¹⁷⁵), waarin naast waardering van goede elementen ook bezwaren tegen de psychanalytische leer naar voren komen, doen nergens als een bezwaar gelden, dat de psychanalytische therapie er op gericht is een verandering in de psychische eigenschappen te bewerken.

Uit het feit dat de moraal-theologen bij de bespreking van het morele karakter van de psychanalytische behandeling wel andere bezwaren aanvoeren, maar niet de omstandigheid dat men daarmee opzettelijk iemands psychische structuur wil beïnvloeden en veranderen, mag men de gevolgtrekking maken, dat hun leer impliceert dat een dergelijke verandering niet reeds om zichzelf moreel afkeurenswaardig is.

Dit standpunt schijnt ook wel opgesloten te zijn in een uitspraak van *Pius XII*, waarin overigens ernstige bedenkingen over een „bepaalde school van psychoanalyse” worden uitgesproken: „Pour se délivrer de refoulements, d'inhibitions, de complexes psychiques, l'homme n'est pas libre de réveiller en lui, à des fins thérapeutiques, tous et chacun de ces appétits de la sphère sexuelle, qui s'agitent ou se sont agités en son être. ... Pour l'homme et le chrétien existe une loi d'intégrité et de pureté personnelle, d'estime personnelle de soi, qui interdit de se plonger aussi totalement dans le monde des représentations et des tendances sexuelles. ... Il n'est pas prouvé, il est même inexact, que la méthode pansexuelle d'une certaine école de psychoanalyse soit une partie intégrante indispensable de toute

¹⁶⁹) *H. Bless*, *Pastoraal Psychiatrie* (3), 309. De auteur zegt: „bij uitzondering geoorloofd”.

¹⁷⁰) *Bonnar O.F.M.*, *The Catholic Doctor*, 127. — De auteur erkent dat ernstige bezwaren „need not lead us to reject practical psychotherapy”. Met deze laatste bedoelt hij, blijkens de samenhang, de psychanalytische behandeling.

¹⁷¹) *Géraud P.S.S.*, in: *L'Ami du Clergé*, 58 (1948), 515. „Les procédés ... ne comportent pas d'autres restrictions morales que celles exigées pour l'hypnotisme”.

¹⁷²) *Kelly S.J.*, in: *Theological Studies*, 10 (1949), 86. De auteur haalt het oordeel van *Géraud* aan, blijkbaar met instemming, zoals blijkt uit de samenhang en uit zijn benadrukking van een *accidenteel* bezwaar, n.l. de mogelijkheid van misbruik door „an unscrupulous analyst”.

¹⁷³) *Ruland*, *Handbuch der prakt. Seelsorge*, I, 340. — II, 135.

¹⁷⁴) *Tesson S.J.*, in: *Psychoanalyse et conscience morale* (Centre d'études Laënnec), 1950, 6-31.

¹⁷⁵) *Beirnaert S.J.*, *Ibid.*, 59-70.

psychothérapie sérieuse et digne de ce nom; que le fait d'avoir dans le passé négligé cette méthode ait causé de graves dommages psychiques, des erreurs dans la doctrine et dans les applications en éducation, en psychothérapie et non moins encore dans la pastorale; qu'il soit urgent de combler cette lacune, et d'initier tous ceux qui s'occupent de questions psychiques, aux idées directrices et même, s'il le faut, au maniement pratique de cette technique de la sexualité" ¹⁷⁶). In het feit dat de in deze woorden opgesloten afwijzing verbonden wordt aan de „méthode pansexuelle d'une certaine école de psychanalyse", terwijl gezwegen wordt over de omstandigheid van een opzettelijke verandering in het algemeen van iemands psychische eigenschappen, zoals dit in de psychoanalytische therapie wordt nagestreefd, kan men een negatieve aanduiding zien, dat deze aldus gerichte therapie, indien zij de „méthode pansexuelle" vermijdt, niet onder een dergelijke afwijzing valt. Betekenisvol in dit verband zijn enkele passages in een artikel over psychanalyse, dat naar aanleiding van bedoelde toespraak enkele dagen later verscheen in *L'Osservatore Romano*, blijkbaar van de hand van de Redactie en waarvan men kan aannemen dat de juiste bedoeling van deze toespraak er niet in wordt miskend. In dit artikel wordt over de hierboven weergegeven woorden van de Paus gezegd „Il Santo Padre non tratta della psicanalisi in genere, nè delle diverse forme e tecniche proposte e sperimentate, nel corso degli ultimi decenni, da competenti scienziati, anche cattolici, ma si occupa del „metodo pansessuale di una certa scuola di psicanalisi", e neanche tratta della natura e del valore terapeutico di questo metodo, ma della trasgressione del limite etico commessa da questa. Parimenti il Sommo Pontefice non proibisce o condanna la cura psicoterapeutica delle neurosi sessuali, ma disapprova il modo amorale di agire nella pratica applicazione di cura. Inoltre non si deve dimenticare che vi sono altri metodi psicanalitici non infetti dal vizio del pansessualismo, che, inoltre, tutti i sistemi di psicanalisi hanno comuni certi principi, metodi ed esperimenti psichici che in nessun modo sono contrari all' Etica naturale e alla Morale Cristiana e non vengono dunque in alcuna maniera toccati o riproverati dal Sommo Pontefice" ¹⁷⁷).

Als conclusie van dit overzicht komen wij tot het volgende resultaat:

1) De manifeste en diep ingrijpende opzettelijke phv door leucotomie wordt door de moraaltheologen, die deze vraag behandelen,

¹⁷⁶) Toespraak tot de deelnemers aan het Ie Internat Congres v Histopathologie van het zenuwstelsel, 13 Sept 1952 Acta Apost Sed. 44 (1952), 783 Katholiek Archief, 7 (7 Nov 1952), 891.

¹⁷⁷) *L'Osservatore Romano*, Domenica 21 Sett., 1952

geoorloofd geacht onder zeer bepaalde voorwaarden. Buiten het kamp der theologen achten medici ze in ernstige gevallen aanvaardbaar, terwijl er ook stemmen opgaan die ze, als een ontnemen van het typisch menselijke, onaanvaardbaar oordelen.

2) De leer van de moraaltheologen over de geoorloofdheid van castratie bij de man tot genezing van ernstige abnormaliteit in het sexuele driftleven, welke berust op een ziekelijke functionering van de geslachtsklieren, veronderstelt de geoorloofdheid van de daarbij beoogde ernstige phv. Eveneens veronderstelt hun beredenering van het morele karakter van een psychanalytische behandeling, dat de daarbij beoogde psychische verandering niet reeds ongeoorloofd is door het feit dat zij een phv. is.

HOOFDSTUK IV

DE VRAAGSTELLING

Wanneer men zich bezint op de manier waarop de moraaltheologen de vraag naar de phv. behandelen, zoals in het vorig Hfdst. daarvan een kort overzicht werd gegeven, dan komt men tot de bevinding, dat zij zich op een zeer bepaalde wijze plaatsen tegenover dit probleem. Zowel hun behandeling van de door castratie veroorzaakte phv., als van de door leucotomie bewerkte, beziet de kwestie onder een zeer bepaalde gezichtshoek¹⁾. In beide gevallen wordt de opzettelijke phv. bewerkt door een *lichamelijke verminking*. Nu valt het echter bij nader toezien op, dat zij niet alleen in de kwestie van de psychiatrisch-therapeutische castratie, waarbij de vraag van de phv. nog niet formeel gesteld was, maar ook bij de behandeling van de leucotomie, waarbij uitdrukkelijk gesproken wordt van opzettelijke phv., het probleem vrijwel uitsluitend bezien en beoordelen als een probleem van lichamelijke verminking. Zij vragen zich af: is deze bepaalde verminking, met dit doel ondernomen, en met deze bepaalde gevolgen, moreel toelaatbaar? Op deze vraag geven zij een oplossing volgens de beginselen, die gelden voor de beoordeling van het zedelijk karakter van de verminking, zoals die in alle moraaltheologische werken over dit onderwerp worden aangegeven, en die dan door hen op het geval van de castratie en van de leucotomie worden toegepast. Bij de behandeling van de psychiatrisch-therapeutische castratie is daartoe een gereede aanleiding, omdat deze door hen wordt behandeld tegelijk met andere indicaties voor onvruchtbaarmaking, waarbij de psychische verandering van de persoon niet het vooropgezette doel maar slechts een eventueel gevolg van de behandeling is. Bij de leucotomie kan dit echter meer verwonderen omdat zij door hen uitsluitend wordt gezien als methode om de psychische structuur van de persoon te wijzigen. De te verwachten wijziging van de persoonlijkheid betrekken zij weliswaar zeer nadrukkelijk in hun onderzoek en in hun

¹⁾ Omdat de moraaltheologen, die spreken over psychanalytische behandeling, daarbij vooral hun aandacht besteden aan eventuele moreel bedenkelijke gevolgen, en nauwelijks de vraag stellen of de te bewerken psychische verandering zelf geoorloofd is, — men zie hierover het vorig hfdst., — kunnen wij hier aan hun behandeling van deze materie voorbijgaan.

oordeel, maar zij zien die verandering als een element waarmee bij de verminking rekening moet gehouden worden, zoals ook bij andere verminkingen alle aspecten van de operatie onder ogen moeten gezien worden. Hun vraagstelling is een vraagstelling naar de geoorloofdheid van een verminking. Voor de manier waarop zij zich plaatsen tegenover het probleem, is kenmerkend hetgeen *McCarthy* aangeeft als zijn uitgangspunt voor de morele beoordeling van leucotomie: „it is a well-known and accepted principle of moral theology that a man may undergo serious organic mutilation, if this is a necessary means of saving his life or restoring his health. ... Can we apply the general moral principle to the mutilation involved in leucotomy? Or are the effects of the operation so serious, and so to be avoided, that it never can be regarded as lawful?”²).

Toch vraagt men zich af, of met een vraag naar de geoorloofdheid van de verminking, de vraag naar het morele karakter van opzettelijke phv. wel zuiver of voldoende klaar gesteld is. Ligt er vóór de vraag naar de geoorloofdheid van deze bepaalde verminking, die zo en zo inwerkt, niet eerst een heel andere vraag, n.l.: wat is het morele karakter van opzettelijke phv.? Kán het ooit geoorloofd zijn de ph. van een mens opzettelijk (langs mechanische weg) te veranderen? Men kan zich n.l. afvragen of de mens wel enige bevoegdheid heeft omtrent de persoonlijkheid, en of ph. niet een gegeven is, waarover aan de mens alle zeggingsmacht en beschikingsmacht onthouden is. Men kan zich afvragen of het met de menselijke persoonlijkheid niet is als met het leven, waarmee de mens weliswaar werkt, maar waarover hij alle rechtstreekse bevoegdheid mist, en dat als een van Godswege gegeven goed bij elke menselijke activiteit vóórondersteld wordt, maar dat zelf niet object is van zijn activiteit.

Wanneer de moraaltheologen de leucotomie bespreken (en hetzelfde geldt voor de castratie), dan komt hun behandeling zeer in het kort hierop neer: een lichamelijke verminking is geoorloofd, als zij strekt „ad bonum totius”, als zij, gezien de concrete omstandigheden, de mens in betere en meer menswaardige conditie brengt dan voorheen; welnu de leucotomie is een verminking die, in bepaalde gevallen, alles te samen genomen inderdaad een gunstig resultaat heeft, zij is een beïnvloeding ten goede: *daarom* is zij geoorloofd. Deze manier van beschouwen is dan ook volkomen gelijk aan de gewone bespreking van de verminking in de moraaltheologie. Maar de vraag kan gesteld worden: onafhankelijk van het feit of de phv. een verandering ten goede of ten kwade is, *kan* zij zelf ooit geoorloofd zijn? Is zelfs de phv. die ten goede strekt, geoorloofd? Is het de mens wel gegeven aan zijn persoonlijkheid

²) *McCarthy*, in: *Irish Eccles. Record*, 71 (1949), 435.

te raken, daarop een structuur-veranderende invloed uit te oefenen? Het feit dat men er „toch maar beter van wordt”, kan hier blijkbaar geen uitsluitel geven, omdat, als het opzettelijk en mechanisch veranderen van de persoonlijkheid in zich niet te rechtvaardigen is, er geen sprake van kan zijn, die phv. toe te passen tot welk loffelijk doel ook.

Daarom ligt aan de vraag of bij een persoonlijkheid-veranderende verminking de elementen aanwezig zijn die een verminking moreel toelaatbaar maken, een meer fundamentele vraag ten grondslag, n.l. die naar de geoorloofdheid van de phv. zelf. Misschien is dit een eenvoudige vraag. Misschien kan het antwoord gemakkelijk gegeven worden; en men kan vermoeden dat de moraaltheologen wellicht daarom aan deze vraag voorbijgegaan zijn, haar althans niet uitdrukkelijk gesteld hebben en aan de bespreking van de elementen voor de geoorloofdheid van een verminking niet lieten voorafgaan. Echter dient deze vraag gesteld te worden, en is zij zeker in een principiële bespreking van het morele karakter van de phv., zoals die in deze studie ondernomen wordt, op haar plaats.

De betekenis van deze preliminaire vraag kan wellicht verduidelijkt worden door er op te wijzen dat, ook wanneer alleen het morele vraagstuk van de lichamelijke verminking aan de orde is, zonder betrekking tot het vraagstuk der phv., er toch logisch een algemene en principiële vraag voorafgaat aan de vraag naar de geoorloofdheid van een concrete bepaalde verminking. Men kan n.l. ten aanzien van de geoorloofdheid van lichamelijke verminkingen twee vragen stellen: 1) Heeft de mens bevoegdheid over organen of ledematen van het lichaam? m.a.w. kan het *principeel* toelaatbaar zijn, een lichaamsdeel te amputeren? — 2) Is deze bepaalde verminking, tot genezing van dit bepaalde euvel, en met deze bepaalde gevolgen, moreel toelaatbaar? — Deze tweede vraag kan ook in een andere vorm gesteld worden: onder welke voorwaarden is een lichamelijke verminking geoorloofd? Het is echter duidelijk dat deze tweede vraag pas aan de orde kan zijn nadat de eerste vraag bevestigend is beantwoord. Het antwoord op de eerste vraag wordt bepaald door het beginsel: „pars est propter totum”: omdat een lichaamsdeel hoegenaamd geen eigen zelfstandig bestaan heeft, maar heel zijn betekenis en waarde ontleent aan zijn deel-zijn van het gehele lichaam, en aan zijn goede functionering in dat geheel, moet over het lichaamsdeel beschikt worden „secundum quod expedit toti”, en kan de mens, die voor het geheel heeft zorg te dragen, een lichaamsdeel, dat aan de goede functionering van het geheel afbreuk doet, aan dat geheel opofferen³⁾. Het antwoord op de eerste hierboven gestelde vraag luidt daarom bevestigend, en men is dus gerechtigd de tweede vraag te

³⁾ Zie voor deze redenering St. Thomas, II-II, 64, 1, c.

stellen, waarbij overigens de regel van het „welzijn van het geheel” ook weer nauwkeurig de grenzen trekt tot waar een concrete verminking kan geoorloofd zijn.

Wanneer wij nu de vraag naar de *principiele* toelaatbaarheid van phv. (is het de mens toegestaan opzettelijk zijn persoonlijkheid, zijn psychische structuur, op mechanische wijze te veranderen?) leggen naast de vraag over de *principiële* toelaatbaarheid van lichamelijke verminking (is het de mens toegestaan zich een lichaamsdeel te ontnemen?), dan zien we dat deze vragen niet samenvallen. Het beginsel „pars est propter totum”, dat in het laatste geval toepassing vindt, omdat immers in de verhouding van lichaamsdeel tot lichaams-geheel duidelijk relatie van deel-geheel aanwezig is, kan niet zonder meer worden toegepast op de kwestie van de phv. Phv. is niet het wegnemen van een vinger, van een appendix, van een hersen-gedeelte of in het algemeen van enig lichaamsdeel, dat, *juist doordat het lichaamsdeel is*, een verhouding zegt van deel tot het lichaamsgeheel en daardoor tot de gehele mens, en dat daarom ook om wille van dit geheel mag worden opgeofferd. Bij phv. gaat het niet om een lichamelijk goed, maar om een psychisch goed. Als men het beginsel „pars est propter totum” hier zou willen toepassen, dan zou men moeten aantonen, dat phv. een *psychische* „verminking” is, d.w.z. het wegnemen van een psychisch deel uit het psychisch geheel. (In een ander hfdst. zal deze vraag onder ogen gezien worden ⁴⁾; hier zij er slechts terloops op gewezen, dat phv. niet zozeer bestaat in het wegnemen van een „deel” uit een „psychisch geheel”, dan wel in een *verandering* van dat geheel zelf.) Men komt echter aan de werkelijkheid tekort, als men de phv. alleen of primair ziet als lichamelijke verminking. Weliswaar kan deze lichamelijke verminking het *middel* zijn, waardoor de verandering in de geestelijke structuur wordt bewerkt. De eigenlijke vraag echter bij phv., die immers de opzettelijke verandering van die psychische structuur betreft, is een vraag die op geheel ander terrein ligt als de kwestie van de lichamelijke verminking, waar de verhouding van lichamelijk onderdeel tot lichaamsgeheel, en daarmee tot de totale mens, uitsluitel te geven heeft. In alle geval is de kwestie van de phv. niet volledig behandeld als men alleen aangeeft, dat het betreffende lichaamsdeel, b.v. een gedeelte van de hersenen, door wegneming of verminking waarvan de phv. wordt bewerkt, om wille van het geheel mag worden opgeofferd.

Dat de vraag naar phv. niet zuiver als een kwestie van verminking kan worden behandeld, en niet kan worden opgelost met de beginselen die voor de lichamelijke verminking gelden, wordt nog duidelijker als men zich realiseert, dat het denkbaar is, een zeer ingrij-

⁴⁾ Zie hierover Hfdst. VI, § 6.

pende phv. te bewerken zonder enige lichamelijke verminking, b.v. langs pharmacologische weg, door het toedienen van bepaalde medicamenten. Over reële mogelijkheden die in dit opzicht bestaan, is in het 2de Hfdst. gesproken. Men kan zich voorstellen, dat zelfs veel ernstiger veranderingen dan de nu feitelijk uitvoerbare, worden bewerkt zonder een spoor van lichamelijke verminking. Dan kan men met een beginsel dat de condities voor de toelaatbare lichamelijke verminking aangeeft, en uitgaat van de verhouding lichaamsdeel—lichaamsgeheel, weinig uitrichten. Wat hier eigenlijk de oplossing moet brengen is een beginsel dat iets zegt over de toelaatbaarheid van de opzettelijke phv. zelf. Het is misschien niet nodig dat dit beginsel dan uitdrukkelijk geformuleerd wordt; waar het beginsel zeer duidelijk is en vanzelfsprekend, kan het a.h.w. als bewezen verondersteld worden; maar impliciet is het dan in de redenering aanwezig en het *moet* daar aanwezig zijn, omdat het geen zin heeft te vragen of een *bepaalde vorm* van phv., met bepaalde psychische resultaten, geoorloofd is (of onder welke voorwaarden een phv. geoorloofd is), als niet vaststaat, dat principieel de mens ooit de bevoegdheid kan hebben zijn persoonlijkheid opzettelijk te veranderen.

De voorafgaande beschouwingen willen niet de strekking hebben aannemelijk te maken, dat lichamelijke verminking niet in de morele beoordeling van phv. zal moeten betrokken worden, als deze phv. door een lichamelijke verminking tot stand komt. Deze verminking heeft bij het morele oordeel wel degelijk mee te spreken. En het is zonder meer duidelijk, dat zij zelfs het allervoornaamste woord bij de morele beoordeling zal spreken, als de als gevolg van de verminking optredende phv. niet de reden (doel) is, waarom de lichamelijke ingreep plaats vindt. Een dergelijk geval zou aanwezig zijn wanneer een patient een ernstige lichamelijke afwijking in de hersenen heeft, b.v. een gezwel dat leven en gezondheid in gevaar stelt, en waarvan de operatieve verwijdering bepaalde psychische veranderingen in de structuur van de persoonlijkheid achterlaat. Hierbij gaat het niet om een phv. door middel van daartoe ondernomen verminking bewerkt, maar om een verminking, waarbij de phv. als gevolg optreedt; m.a.w. over een verminking waarbij de phv. iets accidenteels is, niet andersom. In een dergelijke situatie zou men bij de morele beoordeling dan ook kunnen uitgaan van de lichamelijke verminking en het gehele complexe gegeven beschouwen als een verminking met bepaalde gevolgen. Echter is er ook dan nog wel iets aparts, dat deze behandeling van diverse andere verminkingen onderscheidt, omdat het hier gaat over een gevolg in de *psychische structuur* van de mens, niet enkel meer over het missen van een lichaamsdeel of het uitvallen van een lichamelijke functie. De verandering van de ph. is een gevolg van een heel eigen soort,

en zij vraagt, als verandering van de geestelijke structuur, een heel eigen en nadrukkelijke waardering; hetgeen echter niet automatisch betekent dat wegens een als gevolg optredende phv. een lichamelijke verminking ontoelaatbaar zou zijn.

Geheel anders echter is de situatie, en een geheel andere weg dient de morele beoordeling te gaan, wanneer de phv. juist het doel is van geheel de behandeling, wanneer men de lichamelijke verminking juist toepast om te komen tot een phv. Wat er dan plaats vindt, is, als menselijke daad gezien, niet meer een verminking met als *gevolg* een phv., maar een phv. door middel van een verminking. Hier is de wijziging van de psychische structuur van de mens het allermeeest en eigenlijk gewilde en nagestreefde, en zij wordt juist uit kracht van de op haar gerichte nastreving bewerkt. De phv. is dan als „*finis operantis*” het eigenlijk *voorwerp* van de menselijke daad, voor zover deze ook, en zelfs in de eerste plaats, de innerlijke daad connoteert. De phv. beïnvloedt dan de moraliteit van de daad niet meer als gevolg, zoals in het hierboven beschreven geval, maar als haar voorwerp geeft zij aan die daad haar allereerste moraliteit⁵⁾. Dat dit een aparte morele beoordeling vraagt, onderscheiden van het geval waarin de phv. slechts een gevolg is van de beoogde handeling, blijkt reeds hieruit dat het b.v. geoorloofd kan zijn een handeling te stellen, *tengevolge* waarvan een onschuldig mens zal gedood worden (b.v. bij oorlogshandelingen), maar dat het daarentegen nooit geoorloofd kan zijn een handeling te stellen *opdat* een onschuldig mens gedood worde, m.a.w. een handeling waarbij de dood van de onschuldige het doel is van de genomen maatregel, en dus het voorwerp van de menselijke handeling, als complex gegeven van in- en uitwendige daad. De reden van dit geheel verschillend morele oordeel is gelegen in de omstandigheid, dat het gevolg van een handeling geen onvoorwaardelijke invloed uitoefent op de moraliteit van een daad, wel echter het voorwerp⁶⁾. Wil men

⁵⁾ „*Finis proprie est obiectum interioris actus voluntarii, id autem circa quod est actio exterior, est obiectum eius. Sicut igitur actus exterior accipit speciem ab obiecto circa quod est, ita actus interior voluntatis accipit speciem a fine, sicut a proprio obiecto. Id autem quod est ex parte voluntatis, se habet ut formale ad id quod est ex parte exterioris actus. ... Et ideo actus humani species formaliter consideratur secundum finem, materialiter autem secundum obiectum exterioris actus*”. S. Thomas I-II, 18, 6, c.

⁶⁾ Herinnerd zij hier aan de leer der moraaltheologen dat een kwaad gevolg alleen dan wordt aangerekend aan degene die de oorzaak stelde, als dat gevolg „*kan en moet voorkomen worden*”, waarin reeds geïmpliceerd is, dat een dergelijk gevolg niet altijd moet voorkomen worden. „*Unaquaeque virtus generatim obligat ad vitandam causam quae producit effectum malum ipsi oppositum, ... non tamen semper*”. Merkelbach O.P., Summa Theol. Mor. I (⁵), 165. — De verschillende betekenis van het voorwerp (*finis operantis*) en van het gevolg van de handeling wordt aldus door St. Thomas aangegeven: „*Morales actus recipiunt speciem secundum id quod intenditur, non autem ab eo quod est praeter intentionem, cum*

daarom de moraliteit beoordelen van een optreden dat plaats vindt juist om een phv. te bewerken, dan moet in alle geval de morele waarde van de phv. zelf onderzocht worden, en dan is het nodig zich de principiële vraag te stellen: is het, afgezien van elke lichamelijke verminking, moreel toelaatbaar, de menselijke persoonlijkheid (opzettelijk) te veranderen?

Indien nu voor een dergelijke phv. een lichamelijke verminking als middel wordt aangewend, dan is de morele betekenis van deze verminking voor het geheel van de menselijke daad deze, dat voor de geoorloofdheid van de gehele daad ook deze verminking in haar hoedanigheid van lichamelijke verminking zal moeten gerechtvaardigd worden: reeds hierom, omdat ook deze als middel aangewende verminking voorwerp is van de menselijke daad. Deze rechtvaardiging zal moeten uitgaan van het beginsel, dat de verminking geoorloofd is, als zij noodzakelijk is „ad bonum totius”. Omdat echter in ons geval deze noodzakelijkheid niet steunt op een schade die het te verminken lichaamsdeel (de hersenen) aan de lichamelijke gezondheid zou aanbrengen, maar op zijn noodzaak voor de phv., voor de psychische wijziging — m.a.w. omdat de verminking juist door middel van de phv. tot het „bonum totius” is geordend⁷⁾ — daarom kan hier de verminking toch weer alleen geoorloofd zijn, indien eerst de phv. zelf geoorloofd is. Het zou moeten blijken dat de phv. zelf als een bonum totius te beschouwen is. Daarmee komt men dan weer terug op de preliminaire vraag, en het blijkt dat men een volledige beoordeling van deze kwestie wel niet kan geven, indien men niet de vraag stelt naar de moraliteit van phv. in zichzelf gezien.

Deze vraag is, zoals hierboven is gezegd, tot nu toe meestal niet met evenveel woorden gesteld door de moraaltheologen die in het verleden spraken over de geoorloofdheid van diverse gevallen van phv. Dit is enigszins begrijpelijk omdat deze vraag inderdaad geheel nieuw is. Omdat bovendien de meest besproken vormen van phv. inderdaad worden bewerkt door middel van lichamelijke verminking, kon de schijn gewekt worden, dat het daarbij slechts om een bepaald geval van verminking ging. Het voorafgaande betoog moge verduidelijkt hebben dat er meer is dan dat. Bij confrontatie met de in de jongste tijd ontdekte mogelijkheden tot phv. moet de moraaltheoloog zich daarom realiseren, dat er hier een nieuw gegeven optreedt, dat ook een nieuwe morele vraag stelt. Hij moet er zich

sit per accidens”... (deze universele regel wordt echter ingeperkt door een correctief beginsel: Potest tamen aliquis actus ex bona intentione proveniens illicitus reddi si non sit proportionatus fini”. (Met dit laatste bedoelt hij blijkens de samenhang het veroorzaken van een kwaad gevolg (dood van een mens), zonder het welk het beoogde doel toch kon bereikt worden). S. Thomas, II-II, 64, 7, c.

⁷⁾ Zie hieronder, in Hfdst. VII, § 1.

voor wachten nieuwe problemen, die uiterlijk wel op oudere kunnen gelijken, maar waarin de dingen formeel anders liggen, te behandelen louter volgens een analogie. Beginselen zijn weliswaar boven-tijds en universeel, maar andere werkelijkheden horen thuis onder andere beginselen. Als elk wetenschappelijk denker moet ook de theoloog een kritiek op eigen methoden toepassen, zeker daar waar het leven nieuwe problemen stelt, en zich hoeden voor simplisme en „Denkfaulheit“.

Wanneer nu uit de voorafgaande beschouwing duidelijk is, dat, bij de vraag naar het morele karakter van de handeling in een bepaald geval van opzettelijke phv., vóór alles een antwoord moet gegeven worden op de principiële vraag: is het de mens toegestaan in zijn persoonlijkheidsstructuur opzettelijk wijzigingen aan te brengen, dan wil dit vanzelfsprekend niet zeggen, dat met het antwoord op deze vraag, ook het gehele concrete geval afdoende is opgelost. Wanneer de principiële vraag bevestigend is beantwoord, dan is daarmee nog niet gegeven, dat een bepaalde phv. geoorloofd is. Zo min als uit de principiële toelaatbaarheid van lichamelijke verminking (in het algemeen) volgt dat een bepaalde verminking geoorloofd is. Zij moet daarvoor aan bepaalde voorwaarden voldoen: de verminking blijft een verminking, een prijsgeven van een lichaamsdeel en eventueel van een lichamelijke functie: het moet verantwoord zijn dit nadeel aan te brengen, m.a.w. de verminking moet noodzakelijk zijn. — Op gelijke wijze moet men, om de geoorloofdheid van een bepaalde phv. te kunnen prediceren, nagaan welke gunstige en ongunstige uitwerkingen er aan een bepaalde phv. verbonden zijn, en hoe deze tot elkaar in verhouding staan; de behandeling zal aan bepaalde *voorwaarden* moeten voldoen.

Als besluit van dit hfdst. kunnen wij nu de volgende *conclusie* opstellen, die het verdere onderzoek zal moeten leiden: Om het morele karakter van de opzettelijke phv. te bepalen, moeten twee vragen worden beantwoord:

1) Is het *principieel* toelaatbaar dat men opzettelijk de ph. van de mens verandert (eventueel op mechanische wijze, door de lichamelijke basis van de ph. te wijzigen)? Heeft de mens enige bevoegdheid ten aanzien van het gegeven dat de ph. is? — Indien deze vraag bevestigend kan beantwoord worden, dan rijst de verdere vraag:

2) *Onder welke voorwaarden* mag de mens de ph. opzettelijk veranderen?

In de volgende hoofdstukken wordt achtereenvolgens getracht het antwoord op deze vragen te geven.

HOOFDSTUK V

BEGINSELEN VOOR EEN OPLOSSING

Het zoeken naar een oplossing op de vraag: welk is het zedelijk karakter van opzettelijk phv., brengt met zich mee dat daarbij allereerst wordt nagegaan, volgens welke beginselen en op welke wijze het zedelijk karakter van een daad, gezien in haar soort, kan worden aangetoond.

§ 1. Kenbronnen

Omdat de moraaltheologie, zoals iedere theologische wetenschap, krachtens haar wezen uitgaat van de gegevens van de bovennatuurlijke Openbaring, moet een onderzoek als dit op de eerste plaats trachten naar voren te brengen datgene wat in de bronnen van de Openbaring, H. Schrift en Traditie, aan gegevens ten aanzien van opzettelijke phv. vervat is; het moet aangeven of daarin, expliciet of impliciet, sprake is van een stellingname ten opzichte van phv.; of althans daar beginselen worden gegeven, waaruit het redenerend verstand een bepaalde stellingname kan afleiden.

Voor zover mij bekend, zijn dergelijke aanduidingen of beginselen in de bronnen van de Openbaring niet te vinden. Wel vindt men daarin algemene gegevens die bij de beoordeling van phv. nuttig kunnen aangewend worden, b.v. over Gods uitsluitende heerschappij over de mens, over de waardigheid van de mens; maar deze algemene gegevens geven geen uitsluitel ten aanzien van phv., en een dwingende conclusie daarover is er niet uit te construeren. De bronnen van de Openbaring laten ons over de phv. in het onzekere.

Naast de bovennatuurlijke Openbaring is de natuurlijke zedenwet, zoals deze voor de natuurlijke rede kenbaar is, voor de moraaltheologie een gewichtige, zij het secundaire, kenbron. Immers uit de Openbaring zelf blijkt, dat de mens in zijn zedelijk handelen door deze natuurwet gebonden is ¹⁾.

¹⁾ Klassiek voor deze waarheid is het woord van St. Paulus: „Welnu, wanneer de heidenen, die de Wet niet bezitten, natuurlijkerwijze de voorschriften der Wet onderhouden, dan zijn ze zonder de Wet zichzelf tot wet. Ze tonen dan, dat de voorschriften der Wet in hun hart staan geschreven, en hun geweten legt dezelfde getuigenis af; zo ook hun gedachten, die beurtelings hen zullen aanklagen of vrijpleiten op de dag, dat God de verborgen daden der mensen door Christus Jesus zal oordelen, naar mijn Evangelie” (Rom. 2, 14-16).

Diverse beginselen van de natuurlijke zedenwet worden weliswaar ook uitdrukkelijk door de bovennatuurlijke Openbaring aan de mens voorgehouden, — het grootste gedeelte van de inhoud van de 10 geboden, door God aan de Joden in het Oud Verbond geopenbaard, bestond uit voorschriften die reeds in de natuurwet gegeven zijn, — maar veel andere beginselen uit de natuurwet zijn alleen uit de natuurlijke rede kenbaar. (Zo b.v. omtrent de omvang van de plicht tot restitutie, en van de plicht tot zorg voor het geestelijk en lichamelijk welzijn van de evenmens.) God heeft niet over alle detailpunten daarvan door Zijn Openbaring uitsluitel gegeven, iets wat voor een voldoende kennis van de natuurwet overigens niet strikt noodzakelijk is, gezien haar kenbaarheid uit de rede. Door de in de Openbaring gegeven vaststelling, dat de natuurwet ook in de feitelijke bovennatuurlijke orde voor de mens blijft gelden, krijgt de natuurlijke rede een erkenning van de zijde der Openbaring, de eerste en eigenlijke bron van de theologie. De rede wordt gehomologeerd door de Openbaring, zij wordt door haar aanvaard als kenbron voor de natuurlijke zedenwet, behoudens de wijzigingen die blijkens diezelfde Openbaring door de positieve Goddelijke wet daarin zijn aangebracht (b.v. omtrent de ontbindbaarheid van sommige huwelijken).

Wij moeten dus voor ons onderzoek naar het zedelijk karakter van opzettelijke phv. bij de natuurlijke rede te rade gaan, en ons afvragen: wat zegt de natuurwet, wat zegt de rede omtrent de moraliteit van phv.? Of: wat is het *natuurlijke* zedelijke karakter van phv.? Is dit zedelijke goedheid, zedelijke slechtheid of zedelijke indifferentie?

§ 2. Methode van argumentatie

De vraag: is opzettelijke phv. naar eigen aard van nature zedelijk goed, of slecht, of indifferent, brengt ons tot een andere vraag van meer algemene strekking, waarvan de beantwoording voor het verdere onderzoek zeer belangrijk is, n.l.: op welke wijze kan in het algemeen het natuurlijk zedelijk karakter van een daad worden aangetoond. Hoe wordt duidelijk gemaakt dat volgens de natuurwet een daad naar haar eigen aard zedelijk goed is, of zedelijk slecht, of zedelijk indifferent?

In de wetenschappelijke beredenering van de natuurlijke zedelijkheid van menselijke daden kan niet altijd eenzelfde methode gevolgd worden. Wanneer het er om gaat zedelijke goedheid of slechtheid aan te tonen, dan dient men een andere weg te volgen dan wanneer het gaat over zedelijke indifferentie of loutere geoorloofdheid.

Natuurlijke zedelijke *goedheid* of *slechtheid* van een daad kan men aantonen door duidelijk te maken dat de betreffende daad aan

de mens „natuurlijk” is, overeenkomstig de eisen van zijn menselijke natuur, resp dat zij hem tegen-natuurlijk is, en ingaat tegen de postulaten die zijn menselijke aard stelt of met die postulaten onverenigbaar is. Zo wordt b.v. aangetoond, dat een geordende zorg voor het eigen leven, en een vreedzaam maatschappelijk verkeer met de medemens en zedelijk goede daden zijn, omdat deze handelingen met de menselijke natuur overeenstemmen en door haar worden gevraagd. Omgekeerd zijn diefstal en insubordinatie aan wettige bevelen van oversten zedelijk slecht, omdat deze daden ingaan tegen eisen omtrent menselijk leven, die door de natuur van de mens zelf gesteld worden.

Dit is de methode die door St. Thomas bij herhaling gevolgd wordt om aan te tonen dat sommige daden van nature zedelijk goed of zedelijk slecht zijn, en deze kwaliteit krachtens eigen wezen hebben, in tegenstelling met andere daden die zedelijk goed of zedelijk slecht zijn krachtens positieve wetsbepaling daaromtrent²⁾).

Het is echter niet zo eenvoudig aan te tonen dat een daad *geoorloofd* is. Hoe zal men b.v. positief bewijzen, dat wandelen of roken geoorloofd is? Zeker, men kan een soort van bewijs leveren door aan te tonen dat die handelingen volgens de natuurwet niet zedelijk slecht en dus *niet-ongeoorloofd* zijn. Daarmee heeft men echter niet een bepaalde positieve kwaliteit van die daden bewezen, maar alleen aangetoond, dat zij een bepaalde kwaliteit, n.l. zedelijke slechtheid, missen. En wanneer de daad niet zedelijk slecht is, zo is de redenering, dan is zij althans geoorloofd.

Deze elementaire aanduiding wijst op iets eigenaardigs, dat eigen is aan de wetenschappelijke beredenering van de loutere natuurlijke zedelijke indifferentie van menselijke daden, iets dat met betrekking tot het verdere onderzoek zeer belangrijk is. Ik wil trachten deze eigenaardigheid hier nader toe te lichten, en daarbij een poging doen te verklaren, waarom de argumentatie voor natuurlijke zedelijke indifferentie verschilt van die voor zedelijke goedheid of slechtheid. Niet alleen de belangrijkheid van dit verschijnsel voor het onderhavige onderzoek brengt mij daartoe. Ook is er het feit dat men deze eigenaardigheid bij de moraaltheologen slechts weinig of niet uitdrukkelijk besproken vindt, terwijl het toch, als een punt uit de algemene moraaltheologie, voor de argumentatie in de wetenschappelijke moraal zijn beslissende betekenis heeft. Een nadere bespreking en ontleding moge daarmee gemotiveerd zijn.

I. De begrippen *zedelijke goedheid, slechtheid, indifferentie*

Wat er nodig is om aan te tonen dat een handeling naar haar eigen aard zedelijk goed of slecht is dan wel zedelijk indifferent, moet worden afgeleid uit de begrippen zelf van zedelijke goedheid,

²⁾ Men zie b.v. *St. Thomas* c. Gent., III, 129

zedelijke slechtheid en zedelijke indifferentie; waarmee gezegd is, dat het verschillend karakter van de argumentatie voor zedelijke goedheid en slechtheid enerzijds en die van zedelijke indifferentie anderzijds, waarover zo juist gesproken werd, teruggaat op een verschillend karakter van de inhoud van deze begrippen. Wij moeten dus teruggaan naar de *begrippen* van zedelijke goedheid, slechtheid en indifferentie.

Wanneer wij deze drie begrippen ontleden, dan zien wij dat de tegenstelling: zedelijk goed—zedelijk slecht niet volkomen gelijkwaardig is aan de oppositie: geoorloofd—ongeorloofd. Weliswaar valt zedelijk slecht samen met ongeoorloofd. Ook is het zedelijk goede zeker geoorloofd in deze zin, dat men de zedelijke goede daad *mag* stellen. Maar men kan deze formule niet omkeren: niet al het geoorloofde is zedelijk goed. Wandelen, roken b.v. kan men niet beschouwen als handelingen die naar eigen aard positief zedelijk goed zijn, zoals b.v. de daad van Godsverering dit is. De zedelijke kwaliteit van die daden is een eigenschap, die onderscheiden is van zedelijke goedheid en van zedelijke slechtheid: er is tussen het zedelijk goede en het zedelijk slechte een derde mogelijkheid: het zedelijk indifferente. En ook de zedelijk indifferente daad is, naar haar aard gezien, geoorloofd; men „mag” ze stellen, als overigens in het concrete stellen van de daad de andere eisen voor het zedelijk handelen verwerkelijkt zijn, in dit geval met name de eis dat men bij het stellen van een dergelijke handeling zich laat leiden door een positief zedelijk goed doel. Het begrip geoorloofd heeft daarom een ruimere omvang dan het begrip zedelijk indifferent, omdat zowel het zedelijk goede als het indifferente daaronder valt.

Het begrip van zedelijke *goedheid* zegt dat de handeling, waarvan dit begrip geprediceerd wordt, overeenkomt met de norm der zedelijkheid, de „ratio recta”, dat zij is „secundum rationem” of „conveniens rationi”³⁾). Dit betekent, voor zover wij spreken over *natuurlijke* zedelijke goedheid, dat de handeling overeenkomt met datgene wat de ratio als zedelijk postulaat uit de *menselijke natuur* concludeert; of dat zij beantwoordt aan de zedelijke normen die ten aanzien van die handeling voortvloeien uit de menselijke natuur; de handeling moet, om zedelijk goed te zijn, in zedelijk opzicht aan de menselijke natuur zijn *aangepast*, en met haar *overeenkomen* ⁴⁾).

³⁾ Cfr. L. Lehu O.P., *Philosophia moralis et socialis*, I, 109.

⁴⁾ Hiermee wordt niet beweerd dat de menselijke natuur zelf de norm der zedelijkheid zou zijn. De menselijke natuur op zich beschouwd is geen zedelijke categorie. Eerst de ratio, als norm van zedelijkheid, maakt van haar een zedelijke grootheid, in zover zij uit het gegeven van de menselijke natuur bepaalde postulaten concludeert die de mens in zedelijk opzicht binden. Daarmee is de ratio formeel zedelijkheidsnorm, omdat zij, en niet de natuur, formeel de zedelijkheid stelt. Maar de overeenkomst met de ratio wordt daardoor ook tot een overeenkomst met die postulaten van de natuur en met die natuur zelf in zover deze die postu-

„Bonum virtutis consistit in quadam *commensuratione* humani actus secundum convenientiam ad regulam rationis”⁵⁾). Deze „convenientia” en „commensuratio”, deze aangepastheid en overeenkomst met de zedelijke postulaten welke in de menselijke natuur liggen opgesloten, maakt het wezen van de natuurlijke zedelijke goedheid uit.

Omgekeerd bestaat de zedelijke *slechtheid* van de daden in hun onaangepastheid aan — en hun afwijking van de in de natuur uitgedrukte ordo rationis, of, bij dagelijkse zonde, in een onherleidbaarheid van de akten tot de ordo rationis; in hun „disconvenientia” en hun „repugnantia” met de postulaten van de menselijke natuur⁶⁾).

Zedelijke *indifferentie* tenslotte houdt in, dat de daad naar eigen aard geen verhouding zegt noch van overeenkomst noch van afwijking van de zedelijke postulaten van de menselijke natuur, noch van principiële onherleidbaarheid tot de ordo rationis (zoals bij de dagelijkse zonde het geval is). Integendeel zij is potentieel reduceerbaar tot postulaten van de zedelijke orde, ofschoon in haar eigen aard een actuele reductie daartoe niet is opgesloten. Zedelijke indifferentie is de afwezigheid van een uitgesproken en bepaalde betrekking tot de zedelijke postulaten. De in de menselijke natuur gegeven ordo rationis zegt in een dergelijk geval niets met betrekking tot het zedelijk karakter van de daad, gezien naar haar eigen soort. „Contingit autem quod obiectum actus non includit aliquid pertinens ad

laten fundeert. Op deze wijze bewijst *St Thomas*, zoals reeds vermeld is, de natuurlijke zedelijke goedheid van bepaalde menselijke daden, door n.l. hun overeenkomst met de menselijke natuur aan te tonen. „Quorumcumque est natura determinata, oportet esse operationes determinatas quae *illi naturae convenient*. . . Oportet igitur operationes esse aliquas secundum se homini convenientes” (c. Gent. III, 129). — Elders geeft hij uitdrukkelijk de verhouding aan van het „secundum rationem” en het „secundum naturam”: „Virtus uniuscuiusque rei consistit in hoc quod sit bene disposita, secundum convenientiam suae naturae. . . Quod autem est secundum rationem, est secundum naturam hominis, in quantum est homo Bonum autem hominis est secundum rationem esse. . . Unde virtus humana, quae facit hominem bonum, et opus ipsius bonum reddit, in tantum est secundum naturam hominis, in quantum convenit rationi” (II-II, 71, 2, c.). — Dit is in de grond hetzelfde als wat hij elders aanduidt als een correlatie tussen de ratio en de „inclinationes naturales”: „Omnia illa ad quae habet homo naturalem inclinationem, ratio naturaliter apprehendit ut bona, et per consequens opere prosequenda”; en hierbij aansluitend stelt *St Thomas* dan vast, dat de mens een dergelijke naturalis inclinatio heeft tot datgene wat hem volgens de verschillende aspecten van zijn *menselijke natuur* toekomt (Ibid., 94, 2, c.).

Over de vraag in hoever men de menselijke natuur nog enigszins norm van zedelijkheid zou kunnen noemen, zie men *L. Lehu O.P.*, *Philos. moralis et socialis* I, 112-125.

⁵⁾ *S. Thomas*, I-II, 73, 3, c. — Cfr.: „Si obiectum actus includat aliquid, quod conveniat ordini rationis, erit actus bonus secundum suam speciem” Ibid., 18, 8, c. — „Bonum, . . . in quantum cadit sub ordine rationis, pertinet ad genus moris, et causat bonitatem moralem in actu voluntatis”. Ibid., 19, 1, ad 3.

⁶⁾ „Si (obiectum actus) includat aliquid quod repugnat ordini rationis, erit actus malus secundum speciem suam” *S. Thomas*, I-II, 18, 8, c.

ordinem rationis, sicut levare festucam de terra, ire ad campum, et huiusmodi; et tales actus secundum speciem suam sunt indifferentes" 7).

Met de hierboven weergegeven verklaring van de inhoud der begrippen zedelijke goedheid—slechtheid—indifferentie, resp. als aangepastheid—onaangepastheid en afwezigheid-van-verhouding ten aanzien van de menselijke natuur, raken wij aan de correlatie tussen de natuurwet als *zedelyk* begrip en de menselijke natuur als begrip uit de *zijnsorde*. Deze zijnsorde vormt het fundament, het uitgangspunt van de zedelijke orde in de natuur van de mens als geestelijk-lichamelijk wezen, waarin de mens soortelijk naar fysisch-fysiologische en psychologische constitutie is bepaald, ligt ook „radicaliter” als zedelijke eis opgesloten alles wat de mens krachtens deze natuur past, wat met deze natuur overeenkomt, terwijl het door de „ratio”, uit deze natuur concluderend, formeel als zedelijke eis geformuleerd wordt. In de natuur van de mens manifesteert zich de „ordo rationis” volgens welke over de moraliteit van de menselijke daden zal moeten geoordeeld worden overeenkomst van de daden met deze ordo rationis maakt ze tot zedelijk goede daden.

II. De argumentatie voor zedelijke goedheid en slechtheid

Uit hetgeen hierboven is gezegd volgen enkele principiële conclusies betreffende de wijze waarop natuurlijke zedelijke goedheid of slechtheid van een menselijke daad dient te worden aangetoond.

Zedelijke goedheid van een daad houdt in, dat de daad een verhouding van overeenkomst met- en aangepastheid aan de menselijke natuur zegt, zedelijke slechtheid zegt een strijdigheid met die natuur of een onherleidbaarheid daartoe. Nu kan een verhouding van overeenkomst of strijdigheid (onherleidbaarheid) van een daad met de

7) *St Thomas*, I-II, 18, 8, c — Omtrent de vraag of de zedelijke indifferentie als een echte positieve zedelijke kwaliteit van de daad moet worden aangezien, en of zij, naast zedelijke goedheid en zedelijke slechtheid, een echte (3e) soort van zedelijkheid is, dan wel of zij slechts de afwezigheid is van zedelijkheid, heerst er onder de theologen verschil van mening. Op deze kwestie wordt hier niet nader ingegaan. Slechts moge naar voren gebracht worden, dat, hetgeen in dit Hfdst over de zedelijke indifferentie en de haar eigen argumentatie-methode gezegd wordt, eerder schijnt aan te duiden, dat zedelijke indifferentie niet een zedelijke kwaliteit zegt, maar juist de afwezigheid daarvan, en het ontbreken van een bepaling over de daad door de ordo rationis. Deze mening is o.a. uitvoerig verdedigd door de *Salmanticenses* zie Coll. *Salmanticensis* *Cursus Theol.*, Tract 11, disp. 2, dub. 1 (Parisius, 1878, VI, 53-57). Ook *Bouquillon* (*Theol. Mor. fundament. ed. 3*, 645-646) en *Merkelbach O.P.* (*Summa Theol. mor. I^a*, 142) zijn van dezelfde gedachte — Een tegenovergestelde mening wordt o.a. voorgestaan door *F. C. R. Billuart O.P.* (*Summa Sti Thomae Tract. de act. hum. diss.*, 4, art. 2, ed. Lequette, II Parisius, 1872, 286-288).

menselijke natuur niet bestaan tenzij in de menselijke natuur iets omtrent de aard en het wezen van die daad bepaald is. De zedenwet immers formuleert de bindende consequenties die uit de natuur van de mens voortvloeien met betrekking tot diens handelen. Het argumenterende verstand zal daarom de grond voor de natuurlijke zedelijke goedheid of slechtheid moeten vinden in- en afleiden uit de innerlijke structuur van de mens, uit zijn natuur. Maar daaruit volgt anderszins, dat een dwingende bewijsvoering op dit stuk ook alleen maar mogelijk is ten aanzien van die menselijke handelingen, waaromtrent de menselijke natuur werkelijk iets zegt, iets proclameert; m.a.w. ten aanzien van die handelingen die inderdaad in de menselijke natuur zijn voorzien, er naar hun soortelijke natuur in zijn omschreven, vastgelegd, gepreformeerd a.h.w.; of — als het gaat over zedelijke slechtheid — ten aanzien van die daden die positief ingaan tegen die eisen welke door de natuur zijn vastgelegd, of die met die eisen niet verenigbaar zijn.

Wat de zedelijke goedheid van een handeling betreft, kunnen we het gezegde ook als volgt weergeven: goed kunnen alleen die handelingen zijn, waartoe de menselijke natuur een „*inclinatio naturalis*” heeft. Alleen dan kunnen zij met de natuurwet positief overeenstemmen, en aangepast zijn aan de in de menselijke natuur aangeduide *ordo rationis*. Derhalve moet in die natuur van de mens iets gegeven zijn over de aard van deze daden.

Zedelijke goedheid dus, als zijnde een „*convenientia*” en „*com-mensuratio*”, zegt in wezen overeenkomst *met een voorafgegeven zedelijke bepaaldheid*, en *natuurlijke* zedelijke goedheid zegt overeenkomst met iets dat *in de natuur* van de mens vooraf is gegeven en bepaald. Rechtstreeks is het een *zedelijke* bepaaldheid in de natuur van de mens, waarmee de *conveniëntie* gemeten wordt; daarom echter is er tegelijk ook een bepaaldheid in de *zijnsorde* van de menselijke natuur, waaraan de zijnskwaliteiten van de daad beantwoorden. Want een zedelijke bepaaldheid kan niet geprediceerd worden dan van een daad met een bepaalde structuur, met een bepaalde aard (*species*) in de orde van het zijn. *Natuurlijke* zedelijke bepaaldheid zal daarom niet geprediceerd kunnen worden dan van een daad met een door de natuur omschreven *species* in de orde van het zijn. d.w.z. in de geestelijk-lichamelijke natuur van de mens moet de aard van deze daad op enige wijze (soortelijk) omschreven zijn: bij deze natuur past deze naar soort en inhoud zo en zo bepaalde daad; (correlatie tussen zijnsorde en morele orde). — Als voorbeelden hiervan kunnen genoemd worden: de natuurlijke Godsverering, de menselijke sociale omgang met anderen, de eerbied jegens de ouders, de verzorging van het eigen leven, het geordend nemen van voedsel, het geordend geslachtelijk verkeer. Al deze daden zijn positief zedelijk goed omdat zij passen

aan de menselijke natuur, waarin zij vooraf naar wezen en structuur bepaald zijn. — Als echter de natuur van de mens geen gegevens omtrent de daad inhoudt, dan kan die daad ook niet aangepast zijn aan die natuur, dan kan die natuur geen voorkeur hebben voor die daad, geen „*inclinatio naturalis*”, omdat inclinatie wezenlijk alleen kan zijn tot iets bepaalds, iets omschrevens (een inclinatie van de natuur kan niet evenzeer en gelijkelijk bestaan ten aanzien van waarheid-spreken als ten aanzien van niet-waarheid spreken); dan kan er dus geen overeenkomst bestaan van die daad met een vooraf gesteld postulaat van de menselijke natuur, en dan kan geen natuurlijke zedelijke goedheid geprediceerd worden omdat er geen fundament van zedelijke goedheid aanwezig is.

Daarom kan dan ook geen natuurlijke zedelijke goedheid wetenschappelijk worden *aangeetoond* voor die daden, waarvoor alle omschrijving en bepaaldheid in de natuur ontbreekt: zoals zedelijke goedheid, aangepastheid van een daad aan de natuur slechts kan *bestaan*, als de aard van die daad enigermate in de menselijke natuur is bepaald, zo kan die zedelijke goedheid slechts worden *aangeetoond*, door deze bepaaldheid van de daad in de menselijke natuur aan te tonen, m.a.w. door uit de menselijke natuur de aard van die daad en haar aangepastheid aan de menselijke natuur af te leiden. Waar een argumentatie ofwel de menselijke natuur, gezien in haar verhouding tot de daad, niet weet te analyseren, ofwel de noodzakelijke verhouding van de daad tot de menselijke natuur niet duidelijk maakt, kan zij er geen aanspraak op maken, de zedelijke goedheid van die daad te hebben *bewezen*.

Uit de voorafgaande redenering zou men nu wellicht geneigd zijn de conclusie te trekken: wanneer omtrent de aard van een daad niets in de natuur van de mens is omschreven, dan kan zij ook niet in strijd zijn met die natuur en haar postulaten, en dan kan dus zedelijke *slechtheid* ook niet van die daad worden *aangeetoond*. Deze conclusie is onjuist; althans, wil zij juist worden opgevat, dan behoeft zij enige toelichting. Zedelijke slechtheid, als repugnantie met een in de menselijke natuur gegeven zedelijk postulaat of onherleidbaar daartoe, kan ook bestaan in een daad, voor welke een bepaaldheid en omschrijving in de menselijke natuur niet is gegeven in de vorm van een tot die daad bestaande inclinatie. De natuur immers omschrijft rechtstreeks alleen het positieve, het „natuurlijke” en het daaraan beantwoordende zedelijk goede; het tegennatuurlijke, en het niet tot het natuurlijke herleidbare, en daarmee het zedelijk slechte geeft zij slechts indirect aan, n.l. alleen door het natuurlijke. Voor het natuurlijke geeft zij een „bepaaldheid” aan, de voorafgegeven omschrijving; voor het onnatuurlijke geeft zij die bepaaldheid niet aan dan alleen door de bepaaldheid voor het natuurlijke. Zedelijk goed is datgene wat met de in de natuur gegeven bepaald-

heid en met de daarin opgesloten morele binding overeenkomt; zedelijk slecht is datgene wat met deze voor het *goede* bepaalde forma strijdig is of tot haar eisen niet reduceerbaar is. Een niet in de bouw van de menselijke natuur geschematiseerde daad kan dus niet zedelijk goed zijn; zij kan echter wel zedelijk slecht zijn. En zedelijke slechtheid is dus aantoonbaar ook bij zulke daden, als wordt aangetoond dat zij de zedelijke postulaten, die uit de natuur voortvloeien, miskennen.

Uit het tot nu toe gezegde volgt, dat, wanneer van een daad wordt aangetoond dat zij niet in de gegevens van de menselijke natuur is geschematiseerd als iets waartoe de natuur neigt, en dat zij evenmin met de postulaten van de natuur strijdig is, deze daad naar haar eigen aard slechts zedelijk indifferent kan zijn, omdat zij naar eigen aard noch zedelijk goed noch zedelijk slecht kan zijn. Ten hoogste kan dus zedelijke indifferentie bij een dergelijke daad aangetoond worden. — Met deze conclusie, dat een daad, die niet zedelijk slecht is, ofwel zedelijk goed ofwel indifferent is, wijk ik af van een opvatting die destijds door *Bender* is voorgestaan en waarop bij wijze van digressie hier een ogenblik moet worden ingegaan om het volgend betoog veilig te stellen ⁸⁾.

B. meent dat men, naast de begrippen van *actus bonus secundum speciem*, *actus indifferens sec. speciem*, en *actus malus sec. speciem*, nog een vierde categorie moet stellen, n.l. de *niet secundum speciem bepaalde* daad, die slechts *generiek* is omschreven, en die in deze generieke bepaling geen species is, en noch goed, noch slecht noch indifferent is sec. speciem ⁹⁾; een daad die juist omdat zij slechts sec. genus wordt bepaald, *abstraheert* van *ordinatio in bonum humanum* en van zedelijke deordinatie ¹⁰⁾. (Zelfs wordt als vijfde categorie er naast geplaatst de in zich niet slechte daad die een slecht gevolg heeft ¹¹⁾). Als voor ons betoog niet belangrijk kan dit buiten beschouwing blijven.) Als voorbeeld van deze categorie haalt hij aan: een-hand-afsnijden. Van deze daad kan men, volgens B., niet zeggen dat zij moreel goed, moreel slecht, of moreel indifferent is; zij is n.l. de generieke weergave van een daad die meerdere species omvat, terwijl slechts in deze species een morele kwalificatie aanwezig is, n.l.: een zieke hand afsnijden die de gezondheid van het lichaam bedreigt (dit is een *species* t.o.v. van: hand-afsnijden-zondermeer) is een moreel goede daad; een gezonde hand afsnijden zonder schuld (eveneens species van hand-afsnijden) is moreel slecht; een

⁸⁾ Dr. L. Bender O.P., Het species moralis der menselijke daden, in: Nederl. Kathol. Stemmen, 32 (1932), 242-254.

⁹⁾ l.c., 250-251.

¹⁰⁾ l.c., 252.

¹¹⁾ l.c., 251.

hand afsnijden als straf voor schuld (eveneens species) is moreel goed ¹²⁾. Deze drie nadere bepalingen, die drie species vormen, zijn echter niet gegeven in het begrip hand-afsnijden, maar zijn toevoegingen daarbij; en als nadere bepalingen, als specificerende differenties van het generieke begrip hand-afsnijden, constitueren zij daarvan onderscheiden categorieën. Eerst aan deze gespecificeerde categorieën komt dan een morele kwalificatie toe; terwijl het generieke begrip hand-afsnijden nog geen morele kwalificatie zegt. Wanneer dus is aangetoond, dat een daad niet moreel slecht is, dan volgt nog niet dat zij óf moreel goed óf moreel indifferent is, want zij kan van een generieke categorie zijn, waaraan geen morele kwalificatie toekomt ¹³⁾. Deze laatste generieke categorie is onderscheiden van de gespecificeerde categorie van naar hun soort (species) moreel indifferente daden.

Tegenover dit betoog ben ik van mening, dat de onderscheiding in daden, die secundum speciem moreel indifferent zijn, en daden die secundum genus geen morele kwaliteit zeggen, niet is vol te houden. Het is vooreerst moeilijk te zien hoe dan de indeling in zedelijk goede, zedelijk slechte en zedelijk indifferente daden nog een adaequate (volledig opdelende) indeling is, zoals toch de algemeen aanvaarde mening is onder theologen ¹⁴⁾. — Vooral pleit tegen de opvatting van B., dat ook de moreel indifferente handelingen, (d.i. die welke ook volgens B. sec. speciem indifferent zijn, b.v. wandelen), daden zijn, die nog generiek worden opgevat, die nog niet gespecificeerd zijn tot nadere determinaties waarin een differente moraliteit gegeven wordt (goedheid of slechtheid), hetgeen juist het eigenaardige zou zijn van de 4e categorie van B., terwijl deze 4de categorie niets anders is dan de generieke beschouwing van daden die in hun generieke vating nog geen moraliteit hebben: daden die sec. speciem non-infimam, d.i. sec. speciem magis genericam, nog indifferent zijn, en hun morele differentie (goedheid of slechtheid) eerst krijgen door een nadere specificatie. Ook wanneer een daad meerdere „species” onder zich heeft, en dus zelf een „genus” is, kan men, wanneer men van die nadere specificaties abstraheert, die daad zelf een „species” noemen: een daad die een eigen soortelijke bepaling heeft, hoewel deze bepaling niet de laatste is. De begrippen „genus” en „species” zijn relatieve begrippen. Zo is het begrip wandelen, dat, volgens B., een sec. *speciem* indifferente daad aanduidt, nog een generiek begrip b.v. t.o.z. van wandelen-volgens-wens-van-overste, en wandelen-tegen-bevel-van-overste; en dit, generiek genomen, nog indifferente, moreel nog niet bepaalde begrip, wordt, zodra er de nader bepalende elementen bijkomen van: tegen-bevel of volgens-bevel, uiteengelegd in twee differente, moreel wél bepaalde begrippen; die nader bepalende elementen zijn

¹²⁾ I.c., 246-247.

¹³⁾ Cfr. I.c., 249 en 253.

¹⁴⁾ Cfr. I.c., 244.

specificerende (*species* vormende!) determinaties t.o.z. van het begrip wandelen-zonder-meer, terwijl dit begrip, vergeleken met die nadere specificaties, zich daartoe als *genus* verhoudt. (Genus en species verhouden zich als onbepaald, nog bepaalbaar element en bepalend element¹⁵). Wanneer men de daad „wandelen-tegen-bevel-van-overste” als één begrip opvat, dan is deze daad sec. *speciem* moreel slecht, ofschoon wandelen-op-zich nog indifferent is, eveneens sec. *speciem*. Evenzeer als vlees-eten-op-Vrijdag sec. *speciem* (ex objecto) moreel slecht is, ofschoon vlees-eten nog geen morele slechtheid zegt, en nog(!) niet moreel different is. — Duidelijker wordt dit alles door het volgende. Sommige begrippen, die in hun generieke vatting nog geen morele determinatie (goed of slecht) zeggen, en die eerst moreel different worden door nadere specificerende toevoegingen, worden in deze nadere specificatie ook met een *aparte naam* benoemd: en bij het aldus met deze naam benoemde als een eenheid opgevatte begrip is het dan duidelijk, dat het een daad betekent die sec. *speciem* goed of slecht is, terwijl de daad in haar generieke vatting, de daad waarvan de nieuwe specificatie een species is, toch sec. *speciem* indifferent is. Zo is b.v. „spreken” sec. *speciem* moreel indifferent; „liegen” echter is moreel slecht, ofschoon liegen niets anders is dan onwaarheid-spreken, een species van spreken-zonder-meer; „schrijven” is op zich sec. *speciem* (d.i. een species *generica*) nog indifferent; over-schrijven-op-examen is een species (inferior) van schrijven, wordt genoemd „spieken”, en het is duidelijk, dat men „spieken” moreel heel anders kan beoordelen dan „schrijven”, hetgeen toch niet belet dat schrijven sec. *speciem* indifferent is. Hier ziet men dat de 4e categorie van B., de daden die sec. *genus* worden uitgedrukt en sec. *genus* nog geen morele kwalificatie zeggen, samenvalt met de categorie van de sec. *speciem* moreel indifferente handelingen.

Dit wordt bevestigd door hetgeen B. zelf zegt¹⁶) over de zgn. *actus male sonantes*: handelingen die, als men er niets naders bij zegt, bedoeld zijn of worden opgevat als gedetermineerd door de specificatie van slechtheid, ofschoon die akten op zich genomen, dus zonder enige nadere determinatie, die morele slechtheid nog niet hebben, b.v. hand-afsnijden. Dit zijn, volgens B., generiek aangeduide handelingen, die nog geen species vormen en dus niet sec. *speciem* indifferent zijn. Maar daden, die wel sec. *speciem* indifferent zijn, b.v. wandelen, zou men eveneens *actus male sonantes* kunnen noemen, als men bij de daarvoor gebruikte benaming *meestal* tegelijk een omstandigheid van morele slechtheid zou bedoelen, zonder dat deze daarom noodzakelijk in het betreffende begrip ligt opgesloten. Dit is slechts een kwestie van meerdere of mindere expli-

¹⁵) l.c., 246.

¹⁶) l.c., 251, in noot.

citatie van woorden. Wanneer morele differentie (dus slechtheid of goedheid) nog niet in het begrip zelf van de daad ligt opgesloten, dan houdt die daad, *aldus opgevat*, niet op moreel indifferent te zijn, ook al wordt een morele determinatie van slechtheid, die er eventueel bij zou komen, meestal niet uitdrukkelijk vernoemd. — Er is dan ook geen enkel bezwaar om te zeggen dat hand-afsnijden, als het zo sec. speciem genericam genomen wordt, inderdaad (*nog*) moreel indifferent is, n.l. sec. *speciem* (genericam!). (B. schijnt er van uit te gaan dat hand-afsnijden in geen geval een sec. speciem moreel indifferente daad kan zijn)¹⁷⁾. Eveneens b.v. de handeling: een-mens-doden. Beide hebben onder zich nadere soorten van morele goedheid of slechtheid; een-zieke-hand-afsnijden-die-de-gezondheid-bedreigt, is moreel goed; een-gezonde-hand-afsnijden is moreel slecht; een-misdadig-evenmens-doden-op-rechterlijk-bevel is moreel goed; een niet-misdadig-evenmens-doden is moreel slecht. Beide handelingen zijn echter *actus male sonantes* (beter: de *benamingen* zijn male sonantes); d.i. als men de tot morele slechtheid determinerende bijzonderheid er bij bedoelt, wordt dit meestal niet uitdrukkelijk vermeld, en de benaming zonder nadere toevoeging wordt daarom meestal verstaan van deze determinatie tot slechtheid, omdat de bijzonderheid, die tot goedheid zou specificeren, het ongewone geval is: n.l. de misdadigheid van de evenmens, en de ziekte van de hand. Deze tot morele slechtheid determinerende bijzonderheden zitten echter niet opgesloten in de begrippen hand-afsnijden en evenmens-doden, en daarom zijn dergelijke handelingen, wanneer zij inderdaad generiek worden opgevat, zonder nadere determinaties, sec. speciem indifferente daden, d.i. indifferent naar de *aard* van de handeling, naar dat wat de handeling *naar haar soort* (die echter een genus is t.o.z. van lagere species) insluit.

Ter verduidelijking moet hieraan echter iets worden toegevoegd. Wanneer een handeling, beschouwd in een generiek aspect, nog geen element van zedelijke slechtheid impliceert, en zij dus in dit opzicht zedelijk indifferent is (en wanneer ook positieve zedelijke goedheid daarin niet aanwezig is), dan wil dit nog niet zeggen, dat deze handeling ook *onder alle omstandigheden* geoorloofd is. De morele indifferentie die in het generieke aspect aanwezig is, kan worden opgeheven zodra het generieke aspect door particuliere en specifieke aspecten nader bepaald wordt, als in deze bijzondere aspecten een morele norm geïmpliceerd wordt. De daad van spreken is, zolang zij alleen gezien wordt volgens dit algemeen ongedifferentieerd aspect, zedelijk (*nog!*) indifferent. Dit wil echter niet zeggen dat elk spreken nu verder een geoorloofde daad is: onwaarheid spreken is zedelijk slecht. Uit dit voorbeeld wordt tevens duidelijk, dat een daad, die in haar algemeen aspect zedelijk indiffe-

¹⁷⁾ I.c., 243-244.

rent is, niet steeds zedelijk goed wordt zodra zij om een goed doel (finis operantis) wordt gesteld. De regel, volgens welke een goed doel de zedelijk indifferente (niet-slechte) middelen ook zedelijk goed maakt, behoeft inderdaad enige toelichting. Dit geldt slechts, voor zover een nadere differentiatie (buiten finis operantis om) van het algemeen aspect van die handeling niet een morele kwalificatie van slechtheid met zich meebrengt. Nu zijn er handelingen, die in hun generiek aspect zedelijk indifferent zijn, maar waarbij het generieke indifferente aspect gescheiden niet *kan* bestaan: omdat zij, wanneer de daad concreet gesteld wordt, reeds buiten finis operantis noodzakelijk elementen in zich dragen, die zedelijke differentie (goedheid of slechtheid) meebrengen. Deze elementen komen dan niet toe aan de concrete daad krachtens dat meer generieke karakter, maar krachtens een meer specifiek karakter; in haar generiek karakter beschouwd blijft de daad dan een zedelijk indifferente daad. Zo kan men b.v. zeggen dat seksuele activiteit, generiek opgevat, zedelijk nog indifferent is: seksuele activiteit zegt uit zichzelf nog geen zedelijke goedheid of slechtheid; zij kan nog goed of slecht worden; een concrete seksuele activiteit echter heeft, nog voordat er van finis operantis sprake is, óf een element van zedelijke slechtheid óf van zedelijke goedheid. Seksuele activiteit buiten het huwelijk is zedelijk slecht, onverschillig welk finis operantis bij de agens aanwezig is. In dit punt is er verschil met de zedelijk indifferente daad wandelen: deze daad krijgt haar morele differentie (goedheid of slechtheid) in veel gevallen eerst van finis operantis (het doel waarvoor men de daad van wandelen verricht): m.a.w. een louter subjectieve factor van de agens neemt hier in de concrete daad het karakter van indifferentie weg; terwijl ten aanzien van seksuele activiteit, die aldus algemeen opgevat nog geen morele differentie zegt, deze morele differentie intreedt door bepaalde objectieve factoren; die geheel buiten finis operantis liggen: b.v. buitenhuwelijkse sexualiteit is slecht. Toch kan dit verschil niet terecht reden zijn om alleen de eerste daad (wandelen) zedelijk indifferent te noemen: ook de daad seksuele-activiteit heeft *naar eigen aard* nog geen morele differentie; deze eigen aard is nog een generieke aard. Eerst wanneer ik seksuele activiteit nader specificieer b.v. tot buitenhuwelijkse seksuele activiteit, dan is er een daad, die, eveneens *naar eigen aard*, moreel different is. Dit laatste belet echter niet, om seksuele activiteit op zichzelf te beschouwen als indifferent, daar deze daad immers een andere aard (species) heeft dan buitenhuwelijkse seksuele activiteit: beide daden verhouden zich als genus en species: hun species, hun eigen soortelijke bepaaldheid is dus niet dezelfde. — Zoals met seksuele activiteit staat het in dit punt ook met verminken. Op zichzelf impliceert deze daad nog geen zedelijke goedheid of slechtheid, verminken kan nog goed óf slecht zijn.

Concreet is een verminking altijd óf goed óf slecht, onafhankelijk van de subjectieve bedoeling van degene die haar aan zichzelf uitvoert of laat uitvoeren, n.l. een verminking die voor de gezondheid van het lichaam nodig is, is goed; een verminking die niet nodig is voor de gezondheid, is zedelijk slecht, en wel naar eigen aard: deze eigen aard is echter: een voor-de-gezondheid-niet-nodige-verminking. Verminking-op-zich (tout-court) heeft echter een andere eigen aard, en volgens deze eigen aard is verminking-op-zich nóch moreel goed, nóch moreel slecht, maar (nog) indifferent. — Het voorafgaande heeft echter aangetoond dat men hier niet wettig kan concluderen: als verminking zedelijk indifferent is, mag men ze om een goed doel toepassen. De onwettigheid van deze conclusie kan dan ook geen reden zijn om te ontkennen dat verminking-op-zich een zedelijk indifferente daad is.

Om een en ander is het onjuist om de slechts generiek omschreven akten, die in deze generieke omschrijving nog geen morele goedheid of slechtheid connoteren, te onderscheiden *naast* de actus secundum speciem indifferentes; en onjuist om, naast de drie-deling in actus sec. speciem bonus, actus sec. speciem malus, en actus sec. speciem indifferent, als vierde categorie te plaatsen de actus die slechts genus en geen species is. De hierboven gegeven conclusie is dus wettig: als is aangetoond dat een handeling niet zedelijk slecht is, dan volgt daaruit dat zij óf zedelijk goed óf indifferent is.

III. De argumentatie voor zedelijke indifferentie

A. Methode

Zedelijke indifferentie betekent, zoals is gezegd, dat een daad naar haar eigen aard noch zedelijk goed noch zedelijk slecht is, uit zichzelf noch overeenkomst noch strijdigheid of onherleidbaarheid zegt tot de zedelijke normen. Het aantonen van zedelijke indifferentie kan daarom slechts betekenen, dat wordt aangetoond, dat de betreffende daad de eigenschappen van zedelijke goedheid en slechtheid *mist*. M.a.w. men zal de zedelijke indifferentie van de daad *niet positief* kunnen bewijzen, maar slechts negatief, door uitsluiting van goedheid en slechtheid¹⁸⁾. Slechts een *indirecte* methode kan dus voor het aantonen van zedelijke indifferentie aangewend worden.

Wanneer nu is aangetoond dat een daad naar haar eigen aard zedelijk indifferent is, dan volgt daaruit, dat het, wanneer de overige

¹⁸⁾ In de grond gaat m.i. dit verschijnsel hierop terug, dat de natuurlijke zedelijke indifferentie inhoudt, dat de daad naar haar eigen aard geen uitgesproken verhouding connoteert tot de menselijke natuur en tot de daarin gegeven natuurlijke zedelijke norm: zij staat als zodanig buiten de moraliteit, een positieve zedelijke kwaliteit kan er niet in aangetoond worden (zie hierboven noot 7).

condities aanwezig zijn, *geoorloofd* is deze daad te stellen; een argumentatie voor zedelijke indifferentie heeft dan ook de strekking om de geoorloofdheid van de daad aan te tonen. Het begrip geoorloofd is echter, zoals hierboven reeds is gezegd, ruimer van inhoud dan het begrip indifferent, omdat ook het zedelijk goede geoorloofd is in die zin dat men de zedelijk goede daad *mag* stellen. Maar wanneer een argumentatie wordt opgezet om de zedelijke indifferentie van een daad aan te tonen, en daaruit te concluderen tot de geoorloofdheid van de daad in bepaalde omstandigheden, heeft het weinig zin om deze bewijsvoering te beginnen met aan te tonen dat de daad niet zedelijk goed is; ofschoon, strikt genomen, voor een bewijs van zedelijke indifferentie moet aangetoond worden dat de daad noch zedelijk goed noch zedelijk slecht is. Zolang het er echter alleen om gaat de geoorloofdheid van een daad aan te tonen, kan het bewijs, dat de daad niet zedelijk goed is, feitelijk gemist worden en het is voldoende aan te tonen dat de daad niet naar haar aard zedelijk slecht is, want dan is aangetoond dat ze ófwel zedelijk goed ófwel zedelijk indifferent is; en in beide gevallen is de daad geoorloofd, en is er een gegeven waaraan het practisch handelen kan aanknopen ¹⁹⁾.

Zodoende komt bij de bewijsvoering voor zedelijke indifferentie of loutere geoorloofdheid het zwaartepunt te liggen op het bewijs dat er bij de betreffende daad niet van zedelijke slechtheid kan gesproken worden.

Wanneer men zich nu afvraagt wat er nodig is om aan te tonen dat een daad naar haar eigen soort niet zedelijk slecht is, stoot men opnieuw op een verschijnsel dat bijzonder belangrijk is voor ons verder betoog.

Het is een aanvaard beginsel in de moraaltheologie, dat voor zedelijke slechtheid *elke* zedelijke wanordelijkheid in de daad voldoende is: „*malum est ex quocumque defectu*”. Het is onnodig dit beginsel hier nader te motiveren. Zedelijke indifferentie kan daarom slechts aanwezig zijn, als *elke* zedelijke wanordelijkheid is uitgesloten. Om de indifferentie van een daad aan te tonen, zou daarom een zeer uitvoerige bewijsvoering of een veelheid van bewijzen nodig zijn. Men zou immers moeten aantonen dat *elke* zedelijke wanordelijkheid (*quicumque defectus*) in de daad, gezien naar eigen soort en wezen, ontbreekt. Daartoe zou de bewijsvoering *elke* mogelijkheid van zedelijk tekort in de natuur van die daad onder ogen moeten zien, en van ieder zedelijk tekort zou afzonderlijk moeten worden

¹⁹⁾ Voor de motivering van de conclusie dat een daad, wanneer is aangetoond dat zij niet zedelijk slecht is, althans geoorloofd moet zijn, d.i. ofwel zedelijk goed ofwel zedelijk indifferent, zij verwezen naar het hierboven gegeven betoog tegen de opvatting van Bender.

aangetoond, dat het in de betreffende daad niet reeel aanwezig is. Terecht zou men hier van een „*probatio diabolica*” kunnen spreken. In feite kan een bewijsvoering deze gedetailleerdheid en deze uitvoerigheid niet bereiken, omdat de mogelijkheden van zedelijk tekort theoretisch nauwelijks te overzien zijn. Deze gedetailleerdheid is overigens ook niet nodig. *De bewijsvoering heeft slechts daar op te treden, waar de zedelijke slechtheid althans een schyn van kans heeft*, een schijn van waarheid. Slechts daar, waar met enige grond tot zedelijke slechtheid zou geconcludeerd kunnen worden, en waar de aard en het karakter van de daad suggesties of praesumpties biedt, die voor een oordeel van zedelijke slechtheid aanleiding kunnen zijn, heeft de bewijsvoering in te grijpen ²⁰). Daarmee is het terrein van de bewijsvoering aanzienlijk beperkt: het omvat alleen die punten die een *bezwaar* voor de geoorloofdheid opleveren, en die feitelijk een oordeel van zedelijke slechtheid over de daad zouden kunnen funderen.

Het aantonen van de zedelijke indifferentie van de daad wordt daarmee teruggebracht tot het aantonen van de nietigheid (de ongeldigheid) van de bezwaren. Zij hoeft zich slechts te richten op enige welomschreven punten, die, naar gelang van de zaak, meer of minder talrijk zullen zijn; zij treedt slechts daar op waar een aanval dreigt ²¹). De hele argumentatie voor indifferentie is daarom, voorzover het alleen gaat over zedelijke indifferentie volgens de natuurlijke zedenwet, een *defensieve* houding. Zij kan in wezen ook niet meer zijn. Een *offensieve* houding, een slag die op *elke* aanval is gericht en die elke aanval wil afslaan, is een slag in de

²⁰) Men zou zich kunnen afvragen of het niet mogelijk is de morele indifferentie van een daad positief en rechtstreeks aan te tonen door (positief) te bewijzen dat in de natuur van de mens, en daardoor in de natuurwet, *niets* is bepaald omtrent de aard van de betreffende daad. Doch ook dit is niet mogelijk: er zou dan n.l. moeten bewezen worden dat *elke* bepaling daarover in de natuur en in de natuurwet ontbreekt, hetgeen weer een eindeloze argumentatie zou vorderen, die iedere mogelijkheid van wanordelijkheid (*quicumque defectus*) apart onder ogen zou moeten zien.

²¹) Om een dergelijke bewijsvoering mogelijk te maken is het nodig dat de mogelijkheden van de bezwaren tegen de geoorloofdheid ook onderkend worden, en dat gezien en ge-pre-sumeerd wordt, van welke kant en van welk aspect van de daad er moeilijkheden kunnen rijzen. Hij die geen bezwaren ziet, zal moeilijk een voldoende bewijsvoering kunnen leveren. Daaruit blijkt voor dit soort van argumentatie het grote belang van een spontaan aanvoelen en diagnostiseren van morele bezwaren en van een zuivere morele intuïtie, die hier wel niet het laatste woord heeft, maar die toch een eerste woord kan spreken, en daarmee een wetenschappelijke benadering en beredenering mogelijk kan maken. De christelijke prudentie, waartoe ook hoort de „*facilis et prompta conjecturatio*” omtrent datgene wat met de deugd overeenkomt of ervan afwijkt (S. Thomas, II-II, 47, 1, *ibid* 48, 4), heeft daarom een gewichtige rol te spelen bij het tot stand komen van deze argumentatie, zij moet een eigenschap zijn van de theoloog aan wie dergelijke vragen naar de geoorloofdheid van een daad worden voorgelegd.

lucht; een bewijs dat „*quicumque defectus*” niet aanwezig is, heeft geen inhoud en is niet mogelijk.

Dit alles brengt ons tot de conclusie, dat dergelijke bewijsvoering, wat haar *methode* betreft, zich zal moeten stellen op het standpunt, dat zij met „bewijzen” alleen daar heeft op te treden, waar voor de juistheid van het tegendeel (de zedelijke slechtheid) een grond bestaat, een schijn van grond althans, een „*similitudo veri*”, dus daar waar een motivering, een „bewijs” tegen de geoorloofdheid zich opdoet; en verder dat, als dergelijke gronden niet bestaan, en als bewijzen voor de zedelijke slechtheid niet worden aangevoerd, de geoorloofdheid zonder nader bewijs kan worden aangenomen. Zonder bewijs, dat is: zonder bewijs dat zedelijke slechtheid niet aanwezig is, hetgeen dan voor deze methode hetzelfde betekent als: zonder rechtstreeks bewijs dat de geoorloofdheid aanwezig is. *Het uitgangspunt van de argumentatie is dus de voorlopige, praesumptieve aanname van de geoorloofdheid van de daad* ²²⁾.

Dit impliceert dan vooreerst, dat, louter formeel gesproken, de *bewijslast* in deze wetenschapsprocedure drukt op de tegenstander van de geoorloofdheid of van de zedelijke indifferentie, dus op de voorstander van de zedelijke slechtheid.

Dit beginsel, dat op zichzelf een enigszins juridisch voorkomen heeft, blijkt volgens de voorafgaande analyse inderdaad een element te zijn, dat ook in de moraal-wetenschappelijke argumentatie voor natuurlijke zedelijke indifferentie van een daad gerechtvaardigd is. — Het geldt echter slechts „louter formeel gesproken”. Het duidt aan, wat de tegenstander en wat de voorstander van de morele indifferentie als zodanig, als tegenstander en als voorstander, te doen hebben: een offensief en een defensief optreden. Men zou echter een slecht wetenschappelijk onderzoeker zijn, wanneer men ten aanzien van argumenten voor en tegen geoorloofdheid een louter afwachtende houding zou aannemen, en wanneer men principieel de geoorloofdheid zou aanvaarden, totdat door anderen een oordeel van zedelijke slechtheid wordt gegeven en gemotiveerd, of zonder na te gaan of er bezwaren tegen de geoorloofdheid bestaan. Het beginsel omtrent de „bewijslast” heeft betrekking op de *methode* van argumenteren, en duidt aan, dat in de argumentatie omtrent de geoorloofdheid de eerste zet altijd een bezwaar tegen de geoorloofdheid zal moeten zijn. Het beginsel kan echter een „voorstan-

²²⁾ Opnieuw zij hier benadrukt, dat het hier slechts gaat over de argumentatie voor geoorloofdheid volgens de natuurwet alleen, of van natuurlijke zedelijke indifferentie. Voor het aantonen van zedelijke *goedheid* of *slechtheid* kan men een dergelijk beginsel niet opstellen. Evenmin is het gestelde beginsel algemeen van toepassing ten aanzien van materies, waaromtrent door positief-wettelijke regelingen reeds normen gegeven zijn. Dergelijke positieve normen kunnen de verhoudingen omkeren.

der" van geoorloofdheid niet de vrijheid geven om bezwaren tegen de geoorloofdheid te ignoreren, of hem ontslaan van de plicht om bezwaren op te sporen; reeds hierom, omdat hij van huis uit, vóór kennisname van argumenten, noch voor- noch tegenstander kan zijn. Degene die eerlijk het zedelijk gehalte van een daad onderzoekt, heeft zelf na te gaan of er argumenten voor of tegen de geoorloofdheid zijn, d.i. of er argumenten zijn voor zedelijke slechtheid, en of deze argumenten door andere wordt ontzenuwd. Waar dergelijke argumenten niet door anderen worden gebracht, heeft hij zelf de taak om volkomen onbevooroordeeld, en zonder „partispris”, te onderzoeken of zulke bezwaren bestaan. Eerst nadat deze bezwaren zijn opgelost, kan hij verantwoord zijn, de geoorloofdheid van de daad in zijn oordeel voor te staan.

Vervolgens, wat de zaak betreft, wordt het uitgangspunt van de bewijsvoering voor de natuurwettelijke geoorloofdheid van een daad gevormd door een beginsel, dat men, met een kleine wijziging van een door St. Thomas geformuleerd principe, aldus zou kunnen weergeven: „*Illud dicitur naturaliter licitum, quod lege naturali non prohibetur*”²³). Tenzij blijkt dat de handeling is tegen de natuurwet of niet herleidbaar tot de eisen der natuurwet, en daarmee zedelijk slecht, kan worden aangenomen dat zij geoorloofd is. Eventuele bezwaren tegen de geoorloofdheid (argumenten voor zedelijke slechtheid) kan de bewijsvoering trachten te ontzenuwen, maar vóór dit punt, waar de aanval inzet, kan zij niet optreden.

Het aangehaalde beginsel heeft dus hier niet de betekenis dat in zich de natuurlijke zedelijke indifferentie een logische *prioriteit* (*natura prior*) zou hebben boven de zedelijke slechtheid, alsof het in zich „*natura prius*” zou zijn dat een daad zedelijk indifferent is dan dat zij zedelijk slecht is; en alsof men, *abstraherend van elke argumentatie*, eerder zedelijke indifferentie en geoorloofdheid dan zedelijke slechtheid van een daad zou moeten prediceren. Nog minder is de zin deze: alle handelingen zijn geoorloofd (indifferent)

²³) St. Thomas (IV Sent., dist. 15, 2, 4, ad 2) haalt het beginsel aan „*illud dicitur licitum quod nulla lege prohibetur*”. — Het moge hier in het midden blijven, wat St. Thomas ter plaatse met dit beginsel bedoelt, en of zijn betekenis in de daar door St. Thomas opgestelde bewijsvoering analoog is aan die, welke ik hierboven geef aan het beginsel voor de materie waarover hier gesproken wordt. Ook als de strekking van het beginsel bij St. Thomas een andere is, dan blijft het, blijkens de hierboven gegeven analyse, waar, dat de bewijsmethode voor de natuurlijke geoorloofdheid van een daad slechts kan uitgaan van dit principe: zolang niet blijkt van zedelijke slechtheid (natuurwettelijke ongeoorloofdheid), wordt een handeling als natuurlijk geoorloofd beschouwd. Een andere methode is eenvoudig niet mogelijk, omdat de geoorloofdheid alleen „bewezen” kan worden door aan te tonen dat de daad niet zedelijk slecht is, terwijl dit laatste weer niet kan worden aangetoond met een universeel bewijs, maar slechts bij details, „*per exclusionem*”; zedelijke slechtheid is immers reeds aanwezig „*ex quocumque defectu*” (*moralis*).

totdat zij zedelijk slecht worden (gemaakt). Het beginsel heeft slechts betrekking op een prioriteit van de *bewijsmethode* voor indifferentie ten aanzien van die voor zedelijke slechtheid; de betekenis kan slechts deze zijn: men kan de natuurlijke geoorloofdheid van een daad *aannemen*, totdat de zedelijke slechtheid is *aange-toond*. M.a.w. zedelijke slechtheid kan rechtstreeks worden aangetoond, indifferentie slechts indirect, uit de afwezigheid van zedelijke slechtheid. Of anders: zedelijke slechtheid kan slechts onder bewijs worden aanvaard; indifferentie kan worden aanvaard zolang er *geen* bewijs is (voor zedelijke slechtheid) ²⁴).

Tegen het voorafgaande betoog zou men kunnen inbrengen, dat het in feite toch wel soms mogelijk blijkt, de geoorloofdheid of zedelijke indifferentie van een daad rechtstreeks en positief aan te tonen: de geoorloofdheid van lichamelijke verminking, wanneer deze nodig is voor behoud of herstel van gezondheid, wordt aangetoond met het argument dat het deel als zodanig geheel ondergeschikt en dienstbaar is aan het geheel, en dus om het geheel mag worden opgeofferd, als het welzijn van het geheel dit vordert. Hier wordt niet geargumenteed door de ongeldigheid van bewijzen of presumpties voor zedelijke slechtheid te niet te doen; integendeel: het argument toont rechtstreeks en positief de geoorloofdheid van de verminking in dergelijke gevallen aan.

Inderdaad is deze argumentatie van een andere structuur dan de hierboven beschrevene, en het argument toont inderdaad positief aan dat lichamelijke verminking geoorloofd is. Er is echter, zoals hierboven gezegd is, onderscheid tussen geoorloofdheid en zedelijke indifferentie. Ook het positief zedelijk goede is „geoorloofd”. Wanneer men de positieve zedelijke goedheid van een daad aantoonst, heeft men tevens haar geoorloofdheid bewezen. En andersom: een bewijs dat een daad geoorloofd is, is nog geen bewijs dat een daad werkelijk zedelijk indifferent en niet zedelijk goed is. Dit geldt ook voor de aangehaalde bewijsvoering omtrent lichamelijke verminking. Inderdaad toont deze bewijsvoering m.i. meer aan dan de loutere geoorloofdheid: het is n.l. een bewijs voor positieve zedelijke *goedheid*. Uit de verhouding deel—geheel volgt, dat het niet slechts

²⁴) Wanneer hier gesproken wordt van de noodzakelijkheid van een bewijs voor zedelijke slechtheid, om een oordeel van zedelijke slechtheid te kunnen uitspreken, dan zal dit niet altijd een bewijs in de strikte zin behoeven te zijn, een demonstratief bewijs. Een „aannemelijkheid”, een „bewijsbaarheid” (*probabilitas*), een voorkomen van waarheid (*veri similitudo*) zal meermalen voldoende zijn. Voor het morele handelen wordt geen „*certitudo demonstrativa*” vereist. Welke graad van zekerheid nodig is, om een voor het handelen geldend oordeel van zedelijke slechtheid te funderen, is een aparte vraag, die ik hier niet behandel. Zij komt bij de moraaltheologen ter sprake waar zij de normatieve waarde van een *conscientia opinativa* en *probabilis* nagaan.

geoorloofd, maar positief zedelijk goed is, een lichaamsdeel op te offeren als het welzijn van het geheel dit vordert: men handelt dan overeenkomstig een orde die in de natuur zelf van deel—geheel zit opgesloten: er is een positieve commensuratio, convenientia met de natuur en met de daarin opgesloten zedelijke normen. Inderdaad toont St. Thomas met hetzelfde argument: de verhouding van deel—geheel, aan dat het „geoorloofd” is op een misdadiger de doodstraf toe te passen omwille van de gemeenschap²⁵⁾: de strekking van dit argument is niet, dat de toepassing van de doodstraf op een misdadiger zedelijk indifferent is, maar dat zij positief zedelijk goed is: zij is naar eigen aard een daad van rechtvaardigheid (algemene of wettelijke rechtvaardigheid jegens de gemeenschap, straffende rechtvaardigheid jegens de misdadiger). In de woorden van St. Thomas komt deze strekking van positieve zedelijke goedheid vrij duidelijk naar voren: „laudabiliter et salubriter occiditur”, en: „hominem peccatorem occidere potest esse bonum”²⁶⁾; zelfs bevestigt St. Thomas hier deze strekking ook voor de lichamelijke verminking als de gezondheid deze vordert: „(membrum) laudabiliter et salubriter abscinditur”. — Dat lichamelijke verminking, wanneer zij gevorderd wordt door het welzijn van het geheel, zedelijk goed is, heeft tot gevolg (en hierin vindt men a posteriori een verduidelijking), dat de wilsdaad waarbij men deze verminking nastreeft, een honest (zedelijk goed) object heeft, dus in zich honest is en niet meer „gehonesteerd” hoeft te worden door een (ander) zedelijk goed, zoals wel het geval is ten aanzien van de zedelijk indifferente daden.

De bewijsvoering in zake lichamelijke verminking doet daarom geen afbreuk aan het boven gegeven betoog; zedelijke indifferentie is alleen aantoonbaar op negatieve indirecte manier.

B. Waarde

Het heeft er nu wellicht de schijn van, dat met het voorafgaande betoog de betekenis en het karakter van de argumentatie voor zedelijke indifferentie enigszins is gedegradeerd; en men zal na deze beschouwing mogelijk geneigd zijn te denken, dat de waarde van een dergelijke argumentatie slechts een zeer betrekkelijke is.

Erkend moet worden, dat deze argumentatie naar innerlijke structuur in logisch opzicht achter staat bij de argumentatie, die rechtstreeks uit het wezen en de natuur van een handeling haar zedelijke goedheid of slechtheid aantoonst, door te wijzen op commensuratie of repugnantie of onherleidbaarheid ten aanzien van de menselijke natuur. Maar daarnaast moet ook benadrukt worden dat de indirecte bewijsvoering voor de geoorloofdheid op haar gebied de hoogste, wijl de enig-mogelijke, is. Het zou onredelijk zijn, hier een zeker-

²⁵⁾ S. Thomas, II-II, 64, 2.

²⁶⁾ l.c. in corpore; ad 3.

heid en daartoe een argumentatie-methode te vorderen, welke krachtens hun aard hier niet kunnen bestaan. Natuurlijke zedelijke goedheid en natuurlijke zedelijke slechtheid worden op andere wijze gedemonstreerd dan natuurlijke zedelijke indifferentie. De begrippen zelf van zedelijke goedheid en slechtheid (convenientie en disconvenientie) maken dat mogelijk en vragen dat. Dat echter in logisch opzicht de zekerheid die men bij dergelijke argumentatie verkrijgt, van een andere aard is dan die, welke bij geoorloofdheden argumentatie wordt verworven, doet niets af aan het feit dat deze laatste voor haar gebied evenzeer geldig is als de eerste op haar eigen terrein. Hier geldt zeker ook het vaak aangehaalde woord van St. Thomas: „Certitudo non est similiter querenda in omnibus, sed in unaquaque materia secundum proprium modum”²⁷⁾. En eveneens: „Modus manifestandi veritatem in qualibet scientia debet esse *conveniens ei quod subjicitur ut materia in illa scientia*”²⁸⁾. Volkomen wetenschappelijk handelt hij die zich tevreden stelt met de hoogste zekerheidsgraad, die in die materie mogelijk is, en geen zekerheden verlangt en bewijsmethoden toepast, welke slechts op ander gebied kunnen bestaan²⁹⁾.

Daarbij zal men voor ogen moeten houden, dat de hierboven gegeven analyse wel iets zegt omtrent de aard van de procedure, die gevolgd moet worden om indifferentie en geoorloofdheid te bewijzen, maar dat zij niets zegt omtrent het karakter van de *argumenten* welke in die procedure worden aangewend. De analyse gaf dit resultaat: het eindpunt dat door de bewijzen voor geoorloofdheid rechtstreeks bereikt wordt, is alleen de ongeldigheid van de be-

²⁷⁾ S. Thomas, II-II, 47, 9, ad 2.

²⁸⁾ S. Thomas, In X libr. Ethic., lib. I, lect. 3. — (ed. Pirotta, n. 32.).

²⁹⁾ Vanzelfsprekend betekent het gezegde niet, dat heel de bewijsmethode van de moraaltheologie, zelfs op het gebied van de natuurlijke zedenwet, is uitgeput met deze defensieve argumentatie. Integendeel, de rechtstreekse methode, waarmee de zedelijke goedheid of slechtheid van bepaalde handelingen wordt aangetoond, vormt de kern van de moraal, voor zover deze de normen van de natuurlijke zedenwet onderzoekt. Daarin komt tot uiting, dat de zijnsorde zelf het fundament is van de morele orde. De daarbij gebruikte methode wordt niet gediskwalificeerd door de vaststelling, dat eenzelfde methode niet op andere terreinen kan worden toegepast.

Nog veel minder zegt de conclusie van deze analyse over de geoorloofdheden argumentatie iets over de morele waarde en de opportuniteit van het stellen zelf van de vraag naar geoorloofdheid, of over de waarde van een „geoorloofdheden-moraal” tegenover een „deugd-moraal”. De hierboven gegeven uiteenzetting zegt allermindst, dat het voor het morele *handelen* een geëigend uitgangspunt is, slechts naar het geoorloofde te vragen; zij betreft niet het handelen, maar de *methode* in de leer. Zij zegt alleen, dat *als* de vraag naar geoorloofdheid gesteld wordt, een eventueel bevestigend antwoord slechts op zeer bepaalde wijze verkregen en verantwoord kan worden. Zeker is het, dat een moraal-wetenschap, die haar taak volledig wil vervullen, ook deze vraag meermalen heeft te stellen. Waar zij echter gesteld wordt, moet de vraag worden beantwoord, en een antwoord moet gefundeerd en „bewezen” worden.

wijzen voor de zedelijke slechtheid; de geoorloofdheid zelf wordt niet positief aangetoond. En in dit punt is er verschil met de argumentatie voor zedelijke goedheid of slechtheid: wanneer men deze argumentatiemethoden vergelijkt, dan ziet men, dat datgene wat „bewezen” wordt, niet op gelijke wijze in de beide methoden wordt bereikt; de methode is daarom anders. De argumentatie voor geoorloofdheid volgt een indirecte weg om haar doel te bereiken, en men kan haar in logisch opzicht de mindere oordelen tegenover de argumentatie voor goedheid of slechtheid. Maar dit alles zegt nog niets omtrent het *karakter van de afzonderlijke argumenten*, die als onderdeel van deze procedure zullen optreden. Alleen de procedure als geheel, als logisch samenstel, werd er mee getekend. Het is echter helemaal niet uitgesloten, dat de afzonderlijke bewijzen apodictische waarde hebben. Immers het typische van de hierboven beschreven methode is juist, dat men langs de weg van ontzenuwing van de bestaande bezwaren komt tot de conclusie; dat n.l. de zedelijke slechtheid afwezig moet worden geacht en de handeling bijgevolg voor geoorloofd moet worden gehouden. Nu is het wel aan iedereen duidelijk, dat bij dit procédé, en eventueel bij het voeren van de tegenargumentatie daarop, er ook argumenten kunnen gegeven worden en analyses naar voren worden gebracht, die steunen op de aard en het karakter van de handeling gezien in haar verhouding tot de menselijke natuur en haar zedelijke postulaten. Het karakter van de argumentatie voor geoorloofdheid sluit deze bewijzen niet uit. Integendeel, deze argumentatie zal met dergelijke argumenten het meest gebaat zijn. Argumenten die steunen op metaphysieke beschouwingen, zijn niet het monopolie van de bewijsvoering voor zedelijke goedheid of slechtheid, maar zijn ook de waardevolste in die voor geoorloofdheid. Als b.v. op metaphysieke gronden wordt geconcludeerd tot zedelijke slechtheid van een daad, dan zal een argumentatie voor geoorloofdheid, die de onjuistheid van die argumenten wil aantonen, krachtens haar taak zelf, ontzenuwing van de argumenten voor zedelijke slechtheid, zich op metaphysiek terrein moeten begeven.

Het kan dus zeer goed voorkomen, dat in een argumentatie voor geoorloofdheid alle afzonderlijke argumenten leiden tot een volkomen inzichtelijke zekerheid, dat de aangevoerde bewijzen voor zedelijke slechtheid geen steek houden. In dit opzicht staat ze dan ook niet noodzakelijk achter bij de bewijsvoering voor goedheid of slechtheid. Het verschil begint pas, als men van de geconstateerde ongeldigheid der tegenargumenten concludeert tot de geoorloofdheid omdat *het bewijs van het tegendeel niet geleverd is*. Deze overgang immers, deze sprong, hoewel door de te behandelen materie volkomen gerechtvaardigd, brengt ons in de sfeer der argumentatie, die als zodanig niet meer de logische waarde heeft van een „demon-

stratio propter quid", ofschoon zij kan steunen op a-priori-argumenten. Deze sprong, niet de gebruikte argumenten, karakteriseert het eigenaardige onderscheid in de methode, waardoor de argumentatie voor zedelijke indifferentie verschilt van die voor zedelijke goedheid of slechtheid.

Conclusies

De beschouwingen in dit hoofdstuk hebben de volgende conclusies opgeleverd:

1. Voor het onderzoek naar het morele karakter van phv. zijn wij feitelijk alleen aangewezen op gegevens van de natuurlijke zedenwet.

2. Natuurlijke zedelijke goedheid van een daad kan rechtstreeks worden aangetoond, door n.l. de aangepastheid van de daad aan de menselijke natuur en haar beantwoorden aan een natuurlijke neiging aan te tonen. Het karakter van de daad moet daartoe enigermate in de menselijke natuur omschreven zijn.

3. Natuurlijke zedelijke slechtheid van een daad kan rechtstreeks worden aangetoond, door te wijzen op de repugnantie van de daad ten opzichte van de menselijke natuur en de daarin gegeven natuurlijke neiging.

4. Natuurlijke zedelijke indifferentie kan niet rechtstreeks bewezen worden. De geoorloofdheid van een daad kan, afgezien van een bewijs voor zedelijke goedheid, alleen langs indirecte weg bewezen worden, door n.l. de ongeldigheid van argumenten voor zedelijke slechtheid aan te tonen. Voor zover er geen bewijzen of aanduidingen voor zedelijke slechtheid bestaan, of voor zover deze bewijzen worden ontzenuwd, is een oordeel van geoorloofdheid aannemelijk.

Thans moeten deze gegevens worden toegepast bij een nader onderzoek van de moraliteit van phv.

HOOFDSTUK VI

DE MORALITEIT VAN PERSOONLIJKHEIDSVERANDERING OP ZICHZELF BESCHOUWD

Het is de bedoeling van dit Hfdst. een antwoord te geven op de principiële vraag naar het morele karakter van opzettelijke persoonlijkheidsverandering naar eigen aard beschouwd, zoals deze vraag in Hfdst. IV gesteld is tegenover de vraag naar de voorwaarden voor feitelijke geoorloofdheid. Hier wordt m.a.w. nagegaan of opzettelijke phv., geheel op zich en zonder de omstandigheden beschouwd, principieel toelaatbaar kan zijn; of er in de elementen van de daad, die met het begrip opzettelijke phv. gegeven zijn, reeds ligt opgesloten dat de daad zedelijk goed dan wel zedelijk slecht is. Het opzettelijk bewerken van phv. wordt daarbij beschouwd in zijn algemene generieke inhoud, zonder nadere determinatie die een morele kwalificatie zou kunnen brengen (zoals b.v. aanwezig zou zijn wanneer een bepaalde vorm van phv. de zelfbepaling van het subject zou verminderen). — Wanneer bij dit onderzoek gebleken is, dat opzettelijke phv. op zichzelf beschouwd nog geen element van zedelijke slechtheid impliceert, dan kan verder onderzocht worden of een dergelijk element van slechtheid wel aanwezig is in de „fysisch-lichamelijke”, abrupte manier van phv. (Het begrip hiervan zal hieronder nader worden omschreven.) Deze fysische vormen zijn immers de meest opvallende vormen van phv. en hun morele betekenis heeft deze studie meer uitdrukkelijk op het oog. Een fysische phv. is weliswaar een „verbijzondering”, een soort (species) ten opzichte van phv.-op-zichzelf, generiek beschouwd. Zij is echter zelf ook nog een „algemeen” soort, heeft een generieke inhoud, impliceert nog niet de nadere determinatie die b.v. met bepaalde gevolgen van phv. gegeven zijn, welke een morele kwalificatie kunnen geven, die nog niet aanwezig is in de daad krachtens haar karakter van fysische phv. Voordat deze bijzondere kwalificaties onder ogen gezien worden, dient echter eerst te worden nagegaan of reeds in het algemeen begrip van fysische phv. bepaalde morele normen zijn opgesloten.

§ 1. Motivering van de gevolgde wijze van beschouwing

Het stellen van het probleem op deze algemene manier kan een bezwaar oproepen: men zou kunnen menen, dat het geen zin heeft na te gaan wat het morele karakter is van opzettelijke phv. *op zichzelf*, omdat de moraliteit van een *feitelijke* opzettelijke phv. in laatste instantie bepaald wordt door al de elementen die in de concrete situatie van de daad aanwezig zijn: en deze concrete situatie kan een geheel andere moraliteit geven dan die welke aanwezig is in phv. geheel op zichzelf beschouwd. De feitelijke concrete daad kan, moreel gezien, van een geheel andere aard (soort) zijn dan de daad gezien op zichzelf in haar generieke inhoud. Zo is een-misdadig-mens-doden (als rechtvaardige straf) een daad van een andere soort dan de daad: een-mens-doden, op zichzelf beschouwd. De moraliteit van deze laatste daad geeft niet de doorslag voor de moraliteit van de eerste. Het zou daarom geen zin hebben te vragen naar de moraliteit van een daad gezien op zichzelf, in haar generieke inhoud.

Wanneer men de daad een-mens-doden werkelijk generiek en op zichzelf beschouwt, dan is het een daad die nóch de nadere determinatie heeft van: een-misdadig-mens-doden-als-straf, nóch die van: een-niet-misdadig-mens-doden. — (Meestal echter, wanneer men geen uitdrukkelijke bepalingen toevoegt, wordt met een-mens-doden bedoeld: een-niet-misdadig-mens-doden; in dat geval wordt de daad echter niet gezien in een generieke betekenis die nog door de beide genoemde nadere determinaties kan bepaald worden.) — Terwijl de eerste van deze determinaties de daad maakt tot een moreel goede daad, de tweede tot een moreel slechte daad, heeft de daad in haar generieke inhoud (een-mens-doden) nog geen van beide morele kwalificaties: zij zegt (mits zij werkelijk generiek wordt opgevat, en nog elk van beide determinaties kan ontvangen) noch goedheid noch slechtheid. Het nagaan, of een dergelijke daad in haar generieke inhoud reeds een morele kwalificatie zegt, heeft echter zijn betekenis: want als reeds in deze generieke inhoud een kwalificatie van morele slechtheid gegeven is, dan is daarin al opgesloten dat alle nadere determinaties (alle species ten opzichte van het genus), waarin deze generieke inhoud tevens aanwezig is, moreel slecht zijn; dan hoeft er over de moraliteit van de concrete daden, die een verbijzondering zijn van de generieke daad, niet meer gesproken te worden: zij kunnen dan in geen geval geoorloofd zijn. Eerst wanneer in deze generiek beschouwde daad geen element van slechtheid aanwezig is, is er reden om verder te onderzoeken, welke zedelijke kwalificaties door de nadere determinaties van deze daad gebracht worden.

Als men dit toepast op de vraag omtrent opzettelijke phv., dan

moet men zeggen: als reeds in de elementen van opzettelijke phv., op zichzelf beschouwd, een kwalificatie van zedelijke slechtheid gevonden wordt, dan is gevolgelijk *elke vorm* van opzettelijke phv. moreel slecht, en kan opzettelijke phv. nooit geoorloofd zijn. Het onderzoek over het zedelijk karakter van opzettelijke phv., generiek genomen, is dan voldoende, en kan daarmee gesloten worden, omdat reeds een algemeen geldend oordeel over alle vormen van phv. is uitgesproken.

Dit procédé, om eerst het zedelijk karakter van een daad volgens haar generieke inhoud te onderzoeken, wordt inderdaad dikwijls in de theologie toegepast. Zo vraagt St. Thomas bij de bespreking van de moraliteit van het sexuele leven, eerst of de sexuele activiteit, op zichzelf en generiek beschouwd, zedelijk slecht is ¹⁾ en eerst daarna, als hij een ontkennend antwoord heeft gegeven, onderzoekt hij de moraliteit van de bijzondere soorten van sexuele activiteit. Van de andere kant, zodra de zedelijke slechtheid vaststaat van niet-op-de-ordelijke-voortplanting-gerichte-sexuele-activiteit (generiek en op zichzelf beschouwd), is het vanzelfsprekend dat elke meer bijzondere vorm van sexuele activiteit, die naast de eigen specifieke determinaties ook de generieke inhoud heeft van niet op ordelijke voortplanting gerichte sexuele activiteit, daardoor reeds zedelijk slecht is. In feite wordt op deze grond het argument voor de natuurwettelijke zedelijke slechtheid van de verschillende *actus luxuriae* (fornicatie, masturbatie e.a.) gebaseerd ²⁾.

Op dezelfde wijze kan men vragen naar het zedelijk karakter van rechtsschending (*injustitia*), vóórdat over de morele waarde van aparte vormen van rechtsschending (diefstal, moord, laster e.a.) wordt gesproken; inderdaad is de zedelijke slechtheid van deze laatste reeds gegeven met de zedelijke slechtheid van rechtsschending-op-zichzelf-beschouwd.

Op gelijke wijze heeft het zin, eerst te vragen naar de morele noot van opzettelijke phv. op zichzelf beschouwd. Des te meer reden is daartoe, omdat meermalen over persoonlijkheid en persoonlijkheidsverandering gesproken wordt op een wijze die de suggestie wekt (en soms ook schijnbaar *wil* wekken), dat opzettelijke phv. reeds om zichzelf, uit eigen aard zedelijk slecht is, waarmee dan gegeven zou zijn dat elke vorm van opzettelijke phv. ongeoorloofd is. De nadere determinaties hoeven dan niet apart op hun zedelijk karakter onderzocht te worden, omdat dit reeds vaststaat in hun generiek karakter. (Hieronder zullen enkele van dergelijke suggesties worden onderzocht.) — Weliswaar, als omgekeerd vaststaat dat in de generieke inhoud van opzettelijke phv. nog geen element van morele slechtheid aanwezig is, dan volgt daaruit nog niet, dat de aparte

¹⁾ S. Thom., II-II, 153, 2.

²⁾ S. Thom., II-II, 153, 3; 154, *passim*.

vormen van opzettelijke phv. niet zedelijk slecht zijn: immers de zedelijke slechtheid die nog niet in het algemeen begrip opzettelijke phv. ligt opgesloten, kan besloten zijn in het procédé dat een bepaalde vorm van phv. eigen is; tot de zedelijke slechtheid van een daad is het voldoende dat zij óf krachtens haar generieke inhoud óf volgens haar specifieke determinatie zedelijk slecht is; daarentegen, opdat zij *niet* slecht zij, wordt vereist dat zij noch in haar generieke inhoud noch in haar soortelijke bijzonderheden slecht is: *malum est ex quocumque defectu, bonum ex integra causa*. Wanneer in de generieke inhoud van opzettelijke phv. geen zedelijke slechtheid gevonden wordt, zullen daarom nadere determinaties van phv. op hun zedelijk karakter onderzocht moeten worden, zo met name de fysisch-lichamelijke, abrupte wijze van phv. Voor het oogenblik kan echter uit het voorafgaande geconcludeerd worden, dat de generieke vraagstelling ten aanzien van opzettelijke phv. wel degelijk haar betekenis heeft.

§ 2. Persoonlijke verandering is uit zichzelf niet positief goed

Omtrent het zedelijk karakter van opzettelijke phv. op zichzelf beschouwd kan dan vooreerst gezegd worden, dat opzettelijke phv. uit zichzelf *zeker niet positief zedelijk goed* is; phv. is als zodanig nog geen bonum honestum. Het natuurlijk zedelijk goed bestaat, zoals in het vorig hfdst. is aangegeven, in een commensuratio of convenientia met de menselijke natuur en met de daarin uitgedrukte zedelijke postulaten (ordo rationis); zedelijk goed kunnen slechts die handelingen zijn, waartoe de menselijke natuur een inclinatio naturalis heeft. Nu is het duidelijk, dat phv., *op zichzelf* beschouwd, geen overeenkomst zegt met de postulaten van de menselijke natuur, noch dat de menselijke natuur *uiteraard* vraagt om phv. (Wellicht kan zij *in bepaalde gevallen* er om vragen; — het bijzondere is echter hier nog niet aan de orde.) Dat de psychische eigenschappen worden veranderd komt op zichzelf niet méér met de menselijke natuur overeen dan dat zij *niét* worden veranderd; zoals b.v. wel het geval is ten aanzien van God-dienen tegenover God-niet-dienen: reden waarom God-dienen positief zedelijk goed is. De menselijke natuur impliceert niet, dat de psychische structuur van een mens een andere moet worden dan die welke feitelijk aanwezig is. Dit te beweren zou gelijk staan met te zeggen: de menselijke natuur impliceert, dat de *feitelijke* aanwezige psychische structuur een onjuiste structuur is, alleen al om haar feitelijke aanwezigheid; de verandering van de ph. zou dan om haarzelf gevraagd worden door de menselijke natuur: er zou veranderd dienen te worden *om* te veranderen; ongeacht de inhoud van de feitelijk aanwezige ph. zou de menselijke natuur dan vragen om de ph. voortdurend opnieuw

te veranderen. — Het is onnodig om bij dit punt langer stil te staan: het is duidelijk dat phv. uit zichzelf nog geen zedelijk goed zegt.

§ 3. Persoonlijkheidsverandering is uit zichzelf niet positief slecht

Van de andere kant is opzettelijke phv. op zichzelf beschouwd *naar eigen aard niet zedelijk slecht*. Dat de mens opzettelijk zijn psychische eigenschappen verandert, gaat op zichzelf, en dus universeel, nog niet in tegen de zedelijke postulaten die de menselijke natuur stelt. Deze verandering is niet reeds om het loutere feit van opzettelijke psychische verandering een ingaan tegen de *ordo rationis* die in de natuur van de mens ligt uitgedrukt: deze *ordo rationis* staat niet onvoorwaardelijk afwijzend tegenover de inhoud van opzettelijke phv.

Van twee kanten kan dit nader worden toegelicht:

Vooreerst kan men vragen: is de persoonlijkheidsvorm, die de mens feitelijk heeft, door dit enkele feit reeds een *bonum debitum* voor de mens? Of: is de mens, krachtens de natuur van de mens, en krachtens een zedelijke eis daarin vervat, bepaald tot- of gebonden aan een bepaalde ph. n.l. aan die welke hij feitelijk heeft? Deze vraag abstraheert volkomen van de bepaalde *inhoud* van de feitelijk aanwezige ph., en eveneens van de bepaalde inhoud van een nieuwe ph. waartoe een verandering zou leiden. Er wordt slechts gevraagd of het een eis is van de menselijke natuur, dat de persoonlijkheidsvorm, die feitelijk aanwezig is, reeds hierom ook een definitieve moet zijn, en of zij hierom moet blijven. Het is wel duidelijk, dat op deze vraag ontkennend geantwoord moet worden. De mens is door de aanwezigheid van een feitelijke vorm van ph. niet moreel „ad unum” gedetermineerd. Slechts op grond van de *inhoud* van een bepaalde ph., vergeleken met de inhoud van een andere ph., kan gezegd worden, dat de eerste volgens de natuur van de mens is, de tweede niet; resp. dat de eerste meer, de tweede minder volgens de natuur van de mens is. (Het omgekeerde zou echter evenzeer het geval kunnen zijn.) — Een en ander wordt nog duidelijker door hetgeen hieronder gezegd wordt over de relatieve betekenis van de ph. — Intussen, wanneer vaststaat, dat de ph. niet reeds door het loutere feit van haar aanwezigheid als verplichtend gesteld is, wanneer de ph. op zichzelf niet moreel gedetermineerd maar contingent is, dan is daarmee gegeven, dat een verandering van ph. niet reeds op zichzelf tegen de zedelijke eisen van de menselijke natuur ingaat.

Vervolgens kan men zich afvragen: als het anders worden van de ph. op zich niet tegen de natuur is, is het dan tegen de zedelijke eisen van de natuur, dat *de mens* een verandering bewerkt, en

opzettelijk bewerkt? Is de menselijke ph. een grootheid, waaromtrent alle bevoegdheid ten enenmale aan de mens onthouden is? Wanneer men zich realiseert wat ph. werkelijk is, volgens hetgeen daarover gezegd is in Hfdst. I, dan blijkt dat ook deze op deze tweede vraag ontkennend geantwoord moet worden. Het belang van de zaak vordert dat dit even geverifieerd wordt.

Meermalen wordt er over ph. gesproken op een weinig gedifferentieerde wijze, waarbij niet geheel duidelijk gemaakt wordt wat met ph. bedoeld wordt. Juist bij de term ph. is dit zeer misleidend, omdat zijn betekenis zo veelvoudig is, zoals aan het eind van Hfdst. I is vastgesteld. In verband met phv. wordt soms de suggestie gewekt dat menselijke ph. een absolute, onaanraakbare grootheid is, waarover de beschikking geheel buiten de competentie van de mens ligt. Dit moge waar zijn waar het gaat over ph. in metaphysieke zin. (Het zou beter zijn dan niet te spreken van persoonlijkheid maar van persoon.) Voor het begrip van ph. in empirisch-psychologische zin is dit echter onjuist: wanneer gesproken wordt over verandering van de ph., wordt niets meer en niets minder bedoeld dan dat de psychische eigenschappen van de mens veranderen: zijn karakter, zijn temperament, zijn toegankelijkheid voor bepaalde emoties en dergelijke. Al deze kwaliteiten zijn geen onaanraakbare grootheden: de mens is er niet volkomen onbevoegd in: over zijn psychische eigenschappen heeft de mens enige zeggingsmacht: hij gaat niet in tegen de morele eisen van zijn natuur als hij die eigenschappen leidt, vervormt, verandert, mits deze leiding en verandering aan bepaalde eisen beantwoorden. Weliswaar heeft hij geen bevoegdheid over *alle* eigenschappen: n.l. niet over die welke wezenseigenschappen zijn van zijn natuur, — zo b.v. de vrijheid en zelfbepaling in zijn handelen — en hij zal dan ook geen bevoegdheid hebben om zijn ph. zo te wijzigen dat de uitoefening van de wilsvrijheid feitelijk onmogelijk wordt. Dit zit echter niet in de inhoud van iedere phv. opgesloten, zoals in Hfdst. II reeds is verklaard ³⁾). Over andere eigenschappen van de ph. echter heeft hij enige bevoegdheid. Ontkenning hiervan gaat uit van een irreële, enigszins romantische opvatting van ph., wier nauwkeurige inhoud daarbij in het duister gelaten wordt; in alle geval de bewering dat de ph. een onaanraakbare grootheid is, steunt op een opvatting van ph., die niet past bij de feitelijke inhoud van het begrip phv.; zij neemt ph. in een andere zin.

Hetzelfde moet gezegd worden ten aanzien van de voorstelling dat phv. op zich reeds tegen de waardigheid van de mens zou zijn. Meer dan beïnvloeding, wijziging van zijn psychische eigenschappen, is er met phv. op zich niet gemoeid, terwijl deze eigenschappen op zichzelf nog geen absolute gelding hebben — zoals hierboven is aangetoond — en evenmin een absolute „waardigheid”. Het spreken

³⁾ Zie hierboven Hfdst. II, blz. 66.

van „waardigheid” in dit verband refereert weer aan ph. (persoon) in metaphysieke zin; het is echter niet deze ph. die gewijzigd wordt bij de phv. waarover de kwestie handelt. Daarom kan evenmin gezegd worden dat phv. zou zijn een ontnemen van het hoogste van de mens, n.l. van zijn individualiteit. De metaphysieke individualiteit van de mens is niet voor verandering toegankelijk, zoals uit Hfdst. II blijkt ⁴⁾). De psychische individualiteit, die bestaat in de eenmaligheid van zijn psychische eigenschappen en die daardoor een manifestatie van de metaphysieke individualiteit is, heeft geen grotere waarde dan die psychische eigenschappen zelf: ook de veranderde psychische eigenschappen zijn door hun eenmaligheid, hun afzonderlijkheid tegenover de psychische eigenschappen van andere mensen, een manifestatie van de metaphysieke eigenheid van de mens; deze manifestatie en representatie naar buiten is niet gebonden aan een bepaalde constellatie van psychische eigenschappen. Door te spreken van individualiteit van de mens in verband met phv. heeft men nog geen entiteit aangevoerd, die meer aan de bevoegdheid van de mens onttrokken zou zijn dan deze psychische eigenschappen: wanneer men phv. noemt een verandering van zijn individualiteit, is niets anders uitgedrukt als een verandering van deze eigenschappen en als gevolg daarvan een verandering van de wijze waarop de mens zich in zijn gedragingen van anderen onderscheidt.

Wat te antwoorden is op het bezwaar, dat de phv. aan de mens ontnemt de innerlijke vrijheid ⁵⁾), de mogelijkheid van autonome zelfbepaling, is uit het voorafgaande duidelijk. Voor een verandering die een wezenlijke ingreep in de uitoefening van deze zelfbepaling zou zijn, mist de mens elke bevoegdheid. De phv. sluit echter krachtens haar eigen aard deze ingreep hoegenaamd niet in ⁶⁾).

Wanneer tenslotte betoogd zou worden, dat de ph. van de mens evenals het leven een door God gegeven en aan Hem voorbehouden gave is, dan gaat ook deze opmerking uit van een irreële opvatting van ph., niet van die welke bij phv. aan de orde is: de ph., als geheel van psychische eigenschappen, kan men beschouwen als door God gegeven, in zover deze eigenschappen door Hem zijn gegeven in een bepaalde aanleg en geconditioneerd door bepaalde door Hem geleide invloeden: daarmee is echter hoegenaamd niet gezegd dat elke beïnvloeding daarop door de mens bestaansrecht verloren heeft, evenmin als dit met andere evenzeer door God gegeven hoedanigheden het geval is, b.v. lichamelijke condities van de mens. De vergelijking van de psychische ph. met het leven is dáárom ongeldig, omdat het leven niet, als de ph., een contingente eigenschap is van de mens, maar tot het wezen zelf van de mens hoort en daarom

⁴⁾ Zie Hfdst. I, blz. 16; Hfdst. II, blz. 64.

⁵⁾ Zie b.v. R.K. Artsenblad, 29 (1950), 197.

⁶⁾ Zie hierboven Hfdst. II, blz. 66.

slechts onder de bevoegdheid staat van Hem die het wezen van de mens bepaalt ⁷⁾). De mens heeft bevoegdheid omtrent de dingen die contingent zijn voor zijn wezen en daarom voor zijn leven: aan zijn wezen en aan zijn leven zelf mag hij niet raken: zijn handelen en bevoegdheid veronderstellen de mens naar leven en wezen intact, of anders uitgedrukt: het leven hoort tot de integriteit van het *subject* van menselijke bevoegdheden, niet tot het *object* van deze bevoegdheden. De psychische eigenschappen echter, in de bepaalde vorm waarin zij feitelijk aanwezig zijn, horen niet tot de integriteit van 's mensen wezen: ook met andere psychische eigenschappen dan deze feitelijke is de mens evenzeer volledig mens. De ph. van de mens, zoals over haar gesproken wordt bij phv., is daarom niet een aan God voorbehouden, voor de mens onaanraakbare grootheid.

Hiermee zijn de voornaamste bezwaren onder ogen gezien, die tegen de geoorloofdheid van phv., op zich en generiek beschouwd, kunnen ingebracht worden: m.a.w. de voornaamste „argumenten” die zouden pleiten voor de zedelijke slechtheid van opzettelijke phv. Met de weerlegging van deze argumenten is, volgens de in het vorig Hfdst. besproken methode, de zedelijke indifferentie (resp. de geoorloofdheid) van phv. aangetoond: opzettelijke phv. is niet reeds op zichzelf en krachtens eigen (generieke) aard zedelijk slecht.

Overigens wordt deze conclusie niet onduidelijk geïllustreerd door de zedelijke geoorloofdheid (en de plicht) van de *opvoeding*. Ook de opvoeding is een opzettelijke phv., zoals in Hfdst. II is aangetoond ⁸⁾). Ook in de opvoeding wordt de ph. van de mens, het geheel van zijn psychische eigenschappen, veranderd en wel opzettelijk veranderd. Wanneer de ph. een onaanraakbaar, „door God gegeven” bezit is, wordt opvoeding een onmogelijkheid. De opvoeding, zowel die welke door de persoon zelf plaats vindt, in zelftucht, oefening enz. als die welke door anderen wordt toegepast, is er op gericht de psychische eigenschappen van de persoon anders te maken dan zij nu zijn, o.a. zal er naar gestreefd worden het element van de zelfbepaling in het optreden te versterken, waardoor de persoon zich in mindere mate laat bepalen door momentele invallen, resp. een autonome, van binnen uit bepaalde, stellingname voltrekt ten aanzien van de van buiten beïnvloedende factoren. Verder zal men in sociaal opzicht ongewenste eigenschappen, luiheid, ongedisciplineerdheid, gebrek aan aanpassing aan de buitenwereld, trachten te elimineren en daarvoor meer nuttige eigenschappen in de plaats te stellen. Dit alles is phv. in de volle zin van het woord, verandering van psychische eigenschappen. Wanneer dit

⁷⁾ S. Thom., II-II, 64, 5, c.; ibid. ad 2.

⁸⁾ Zie hierboven Hfdst. II, blz. 69-71.

alles niet zedelijk slecht is, dan is opzettelijke phv. op zichzelf niet zedelijk slecht.

Men kan hiertegen inbrengen dat opvoeding een natuurlijke en geleidelijke verandering van de ph. is, leucotomie echter (en van andere analoge behandelingen geldt hetzelfde) een niet-natuurlijke maar mechanische en abrupte verandering van de ph.; in deze behandelingen is een element aanwezig, dat niet bij de opvoeding aanwezig is, en waarin een factor van zedelijke slechtheid kan schuilen; men kan dus niet uit de zedelijke niet-slechtheid van opvoeding besluiten tot de niet-slechtheid van leucotomie en andere procédés. — Hierop dient geantwoord, dat dit laatste ook niet de strekking van de argumentatie is. Hier wordt niet gesproken over het zedelijk karakter van leucotomie, maar van phv. generiek genomen. Slechts wordt gezegd, dat phv. niet reeds om de elementen die met het begrip phv. zelf gegeven zijn, zedelijk slecht is, en voor dit algemene beginsel wordt een bevestiging gezien in de geoorloofdheid van de opvoeding. Daarmee is leucotomie of welke andere concrete vorm van phv. nog niet zonder meer gerechtvaardigd: er zal ook moeten worden aangetoond dat een bepaalde vorm van phv. ook in datgene wat hij specifiek en eigen heeft, geen elementen van slechtheid insluit. Daarom wordt hieronder nagegaan of fysisch-lichamelijke en abrupte phv. juist om dit fysisch en abrupt inwerken op de ph. een element van zedelijke slechtheid insluit. Momenteel zij hierover slechts gezegd dat, zoals de aanvaarding van de opvoeding iets zegt over de zedelijke niet-slechtheid van phv. in het algemeen, zo ook de aanvaarding, als zedelijk toelaatbaar, van b.v. shock-behandeling tot genezing bij schizofrenie, of van andere „abrupte” behandelingen tot genezing van geestesziekten — (tegen vele van deze behandelingen wordt geen moreel bezwaar gemaakt) — een aanduiding kan zijn van zedelijke niet-slechtheid van de fysische en abrupte wijze van phv. Het is duidelijk dat met dit laatste een bepaalde vorm van fysische phv., b.v. leucotomie, evenmin volledig gerechtvaardigd is: ook het specifieke, datgene wat zij nog apart heeft boven het generieke van fysische phv., zal nog verantwoord moeten worden.

§ 4. De morele waarde van persoonlijkheidsverandering ligt in haar betekenis voor het menselijk leven

In het voorgaande werden bepaalde opvattingen besproken die bij de kwestie van de phv. uitgaan van een absolute waarde van de ph. en aan de ph. een waarde *uit zichzelf* en *om zichzelf* toe-kennen. Tegenover die opvattingen kan men positief de stelling opzetten, dat de ph. in zichzelf beschouwd geen zedelijke waarde heeft, maar haar waarde wezenlijk ontleent aan iets anders: haar

waarde is essentieel een relatieve⁹⁾. Deze waarde wordt wezenlijk bepaald door datgene waarop de ph. als geheel van psychische eigenschappen gericht is: door datgene waartoe de persoon krachtens deze ph. (deze psychische eigenschappen) in staat wordt gesteld of beter in staat wordt gesteld. M.a.w. *de ph. heeft morele waarde voor zover zij helpt voor een juist en geordend menselijk leven.* — Het is duidelijk dat dit beginsel van groot gewicht is voor de zedelijke beoordeling van opzettelijke phv. Een nadere verklaring en motivering van dit beginsel moge dit aantonen.

Fundamenteel voor deze stelling is de opvatting, dat de ph. is: het geheel van psychische eigenschappen die de menselijke gedragingen beïnvloeden. Dit is althans de zin van ph. die bij persoonlijkheidsverandering aan de orde is. Bij phv. gaat het niet over verandering of opheffing van een ondefinieerbaar en mysterieus iets (zoals de boven weergegeven suggesties willen doen voorkomen), of van een *wezenlijke* kwaliteit van de mens¹⁰⁾. Zij is niets anders dan de verandering van de habituele psychische eigenschappen van de mens, van temperament, karakter, driftleven, gevoelsleven, denk-leven enz.; zij bestaat b.v. hierin dat het driftleven in een bepaalde richting sterker of zwakker wordt, dat de affectieve instelling tegenover de buitenwereld anders wordt, dat de persoon meer open staat voor bepaalde emoties, die zijn handelen gunstig of ongunstig beïnvloeden. De ph. is dus het geheel van eigenschappen waarmee de mens handelt, werkt, zich gedraagt, en waardoor hij grotere of geringere vaardigheid heeft tot bepaalde handelingen; eigenschappen waarmee zijn vermogens zijn uitgerust en waardoor deze beter of slechter zijn aangepast aan het verrichten van bepaalde daden. De

⁹⁾ Met deze stelling (en haar bewijs) is nog geen *positief* bewijs geleverd dat phv. naar eigen aard niet moreel slecht is (hetgeen in strijd zou zijn met de conclusies van Hfdst. V), omdat daarmee nog in 't geheel *geen* bewijs van afwezigheid van zedelijke slechtheid is geleverd. Evenmin als door de stelling, dat een lichaamsdeel wezenlijk ondergeschikt is aan het geheel, bewezen is dat amputatie van een lichaamsdeel op zich beschouwd niet zedelijk slecht is, met deze stelling is alleen aangetoond dat, *als het welzijn van het geheel amputatie vraagt*, deze amputatie een zedelijk goed is (zie Hfdst. V, blz. 173-174). Op gelijke wijze leidt de aanname dat de phv. essentieel haar betekenis ontleent aan haar belang voor het zedelijk leven van de mens, tot de conclusie dat, als het zedelijk leven van de mens met een phv. gebaat is, deze phv. positief een zedelijk goed betekent. Een bewijs van niet-slechtheid (van indifferentie als onderscheiden van zedelijke goedheid) is daarmee niet gegeven.

¹⁰⁾ Wanneer bij een bepaalde phv. de uitoefening van de wilsvrijheid zou opgeheven of bemoeilijkt worden, is dit iets wat niet aan de phv. *als zodanig* eigen is, maar alleen aan deze bepaalde vorm van phv. Men kan daarom ook niet de moraliteit van phv. als zodanig (generiek genomen) daaruit bepalen, maar alleen de moraliteit van die bepaalde vorm van phv. De beïnvloeding van de wilsvrijheid blijft hier voorlopig buiten beschouwing en wordt in het volgend Hfdst. gezien.

ph. ligt m.a.w. op het terrein van de *habitus operativi*: qualitates potentiae superadditae, quibus haec perficitur ad suam operationem ¹¹⁾).

Nu is het ondenkbaar een dergelijke *habitus* of een psychische eigenschap te concipiëren zonder daarin te betrekken de verhouding tot de *daden* waarop die eigenschappen betrekking hebben, en evenmin kan men de morele betekenis van dergelijke eigenschappen vaststellen onafhankelijk van de verhouding tot die daden: „*Habitus importat ordinem ad actum*” ¹²⁾). Een dergelijke psychische eigenschap is een eigenschap tot *iets bepaalds*, tot het stellen van bepaalde daden, of tot bepaalde modaliteiten van het menselijk optreden. En het is onmogelijk te zeggen dat een bepaalde eigenschap morele waarde heeft, als niet vaststaat dat de daden, waarop deze eigenschap gericht is of de modaliteiten die zij in het menselijk handelen aanbrengt, (m.a.w. het voorwerp van die eigenschap) morele waarde hebben. Een persoonlijkheidscomponent die bestaat in een habituele neiging tot hulpvaardigheid, heeft morele waarde, omdat hulpbetoon jegens de evenmens een moreel waardevolle daad is. Een neiging tot opgeruimdheid is een waardevolle eigenschap als en in zover opgeruimdheid ten goede komt aan het stellen van moreel waardevolle daden. Een neiging tot stelen, al is zij nog zozeer als een karakterologische eigenschap in de persoonlijkheidsstructuur opgenomen, is moreel van onwaarde, heeft een negatieve waarde, omdat zij de mens aanzet tot zedelijk slechte daden; men kan kleptomanie geen morele waarde toekennen om het loutere feit dat zij door aanleg hoort tot de structuur van de ph., zoals zou volgen bij een consequente opvatting dat de ph. om zichzelf een absolute waarde heeft. — De psychische eigenschappen dus, als in wezen eigenschappen tot iets bepaalds, als eigenschappen met een bepaald voorwerp, kunnen geen morele betekenis hebben dan voor zover de daden, waarop zij gericht zijn, morele waarde hebben.

¹¹⁾ S. Thom., de Ver., 20, 2. c. — Ten overvloedige zij bemerkt dat bij phv. niet de *vermogens* zelf van de mens worden veranderd of weggenomen. — (Vermogens hier verstaan zoals zij in de scholastische filosofie worden onderscheiden van de eigenschappen der vermogens): de *eigenschappen* der vermogens worden gewijzigd, zodat deze anders functionneren, tot andere daden (beter) in staat zijn.

¹²⁾ S. Thom., I-II, 49, 3, c. — ibid. 54, 2, sed contra. — Men kan wellicht zeggen dat de ph. ook *zijns*-kwaliteiten omvat, die niet rechtstreeks op het handelen gericht zijn, b.v. een neiging tot opgeruimdheid of tot depressie. Voor het verdere betoog is dit onderscheid onbelangrijk, omdat ook de waarde van deze zijnskwaliteiten wezenlijk hierdoor bepaald wordt dat zij de mens meer geschikt of minder geschikt maken tot bepaalde handelingen of modaliteiten van handelingen, die in moreel opzicht belangrijk zijn: b.v. wegens depressieve grondstemming zal de mens moeilijker komen tot het stellen van bepaalde daden of zal hij zich bij bepaalde daden minder inzetten; wat in moreel opzicht betekenis kan hebben. Om ook dit laatste aspect van de psychische eigenschappen in te sluiten, wordt hierboven tevens gesproken van *modaliteiten* van handelen.

De morele waarde nu van de menselijke daden bestaat hierin dat de mens daarin handelt overeenkomstig zijn natuur, overeenkomstig de zedelijke eisen die krachtens zijn menselijke aard aan hem gesteld worden. De zedelijke betekenis van psychische eigenschappen ligt dus daarin, dat zij de mens helpen te leven overeenkomstig de menselijke natuur. Beide aspecten, de verhouding van de psychische eigenschap tot de handeling en tot de menselijke natuur, worden door St. Thomas in één adem genoemd als de elementen die de zedelijke waarde van die eigenschap uitmaken: „*habitus bonus dicitur qui disponit ad actum convenientem naturae agentis; habitus autem malus dicitur qui disponit ad actum non convenientem naturae*”¹³⁾.

Wanneer nader gevraagd wordt, wat dit leven overeenkomstig de menselijke natuur inhoudt, dan valt hier onder al het menselijk goede, d.i. alles wat hij als mens geroepen is na te streven en te realiseren, en waarvan de nastreving en realisering hem daarom als mens vervolmaakt. Dit omvat diverse levensgoederen die hem volgens de verschillende aspecten van zijn geestelijk-stoffelijke natuur toekomen: stoffelijk bestaan, geestelijke ontwikkeling, familie-leven, sociaal leven, godsdienstige houding etc.; ook datgene wat de mens toekomt krachtens zijn bovennatuurlijke roeping, en de verheffing van zijn natuur^{13a)}. In het nastreven en verwerkelijken van deze goederen, op geordende wijze en met inachtneming van de onderlinge hiërarchische verhouding, die tussen de diverse morele goederen bestaat, beantwoordt de mens aan zijn natuur; daarin handelt hij menselijk goed, en daarom zedelijk goed. Daarin is zijn handelen een „*vivere secundum virtutem*”. De morele waarde of onwaarde (de positieve of negatieve waarde) van psychische eigenschappen ligt dus in haar positieve of negatieve betekenis voor dit *vivere secundum virtutem*: in hun positieve of negatieve invloed op het realiseren van de diverse menselijke levensgoederen, volgens de betekenis en de waarde die de verschillende elementen daarvan als menselijk goed hebben¹⁴⁾. Een eigenschap die bij de mens het

¹³⁾ *S. Thom.*, I-II, 54, 3, c.

^{13a)} Vgl. Hfdst I, blz 27

¹⁴⁾ Uit hetgeen in Hfdst I gezegd is over persoon in ethische zin, wordt duidelijk dat dit realiseren van diverse menselijke levensgoederen tevens is een zelfrealisatie van de mens waarin zijn persoon-zijn zijn laatste en hoogste ontplooiing bereikt. Daarom is een phv als zedelijk goed te beschouwen indien zij de mens in staat stelt zijn persoon-zijn in ethische zin beter te realiseren en te ontwikkelen. Het begrip persoon keert daarmee terug in de norm omtrent de phv — Er is reeds op gewezen dat het niet nodig is deze betrekking op het persoon-zijn uitdrukkelijk in te schakelen in het oordeel over het morele karakter van een handeling, dus ook niet van phv (Zie Hfdst I, noot 67). De motivering van het hierboven gegeven algemeen beginsel illustreert dit voldoende ten aanzien van phv.

doen van het menselijk goede bemoeilijkt, al zou dit goed handelen op zich *mogelijk* blijven, is een eigenschap zonder morele waarde, integendeel met een negatieve waarde; tenzij zij onder een *ander* aspect een gunstige voorwaarde vormt voor menselijke ontplooiing. Een eigenschap, die een gunstige factor vormt voor de juiste ontplooiing van het menselijk leven, is een zedelijk goede eigenschap en het aankweken of oproepen van een dergelijke eigenschap is een daad met een bonum honestum als voorwerp, en dus zelf ook een „ex objecto” goede daad.

Wat tot hier toe gezegd werd van psychische eigenschappen, geldt ook van het *geheel* van psychische eigenschappen, m.a.w. van de *persoonlijkheid*: haar morele betekenis wordt bepaald door haar „bruikbaarheid” voor het menselijk-goed handelen; zij heeft morele betekenis voor zover haar diverse componenten (eigenschappen) zowel afzonderlijk als gezamenlijk in hun onderlinge wisselwerking, gericht zijn op en in staat stellen tot een leven volgens de zedelijke eisen van de menselijke natuur. De morele betekenis van de ph. is wezenlijk verbonden aan haar invloed op het zedelijk leven, aan haar gunstige of ongunstige betekenis daarvoor.

Ook het verschil in morele waarde tussen de ene ph. en de andere moet volgens hetzelfde beginsel beoordeeld worden. Dit is van toepassing als wij de ph. van een mens vergelijken met een andere ph. die deze mens in de plaats van de eerste zou kunnen hebben. De ene ph. van die mens heeft een hogere of lagere morele waarde dan de andere, naarmate zij als geheel een gunstiger of ongunstiger dispositie is voor het morele leven: d.i. naarmate zij die mens meer of minder hulp biedt tot een leven overeenkomstig de menselijke natuur, of naarmate zij de mens in staat stelt tot een hoger of lager vorm van moreel leven.

Daaruit volgt dan verder: wanneer men van een bepaalde persoonlijkheidsstructuur moet zeggen, dat zij een minder gunstige dispositie vormt voor het menselijk goed handelen dan een bepaalde andere persoonlijkheidsstructuur, dan is een overgang van de eerst genoemde ph. tot de laatst genoemde een verandering, die een vooruitgang onder het opzicht van het menselijk goed handelen betekent; een omgekeerde verandering zou in dit opzicht een achteruitgang betekenen. Een mens, wiens ph. van een voor het menselijk handelen ongunstiger vorm gebracht wordt tot een gunstiger vorm, gaat er in moreel opzicht, en daardoor juist als mens, in zijn hoogste kwaliteit, door vooruit.

Bij dit vergelijken van de ene ph. met de andere moet vanzelfsprekend het geheel van eigenschappen voor ogen gehouden worden. Het is mogelijk, dat in een bepaalde ph.-structuur een of andere eigenschap een ongunstiger figuur maakt voor het morele leven, dan een betreffende eigenschap in een andere ph.; anders gezegd:

dat de ene ph. voor de verwerkelijking van een *bepaald* menselijk goed minder goed is uitgerust dan een andere, terwijl toch als geheel de eerste een moreel gunstiger structuur is: indien daarmee de persoon beter is uitgerust voor het morele leven als geheel genomen. Dit zal afhangen zowel van de hiërarchische waarde van de verschillende morele goederen — b.v. religio, iustitia, obedientia etc., verder bonum debitum (de necessitate virtutis) of non-debitum; — als van de mate waarin de mens in verschillende vormen van ph. een meer of minder gunstige resp. ongunstige beïnvloeding ten opzichte van die verschillende morele waarden ondervindt.

Met het aangehaalde beginsel omtrent het verschil in morele betekenis van verschillende persoonlijkheden is *dus een beginsel gegeven omtrent de moraliteit van persoonlijkheidsverandering*. De kwestie van de ph.-verandering wordt gekoppeld aan de betekenis van de ph., zowel van de vroegere als van de nieuwe ph., voor het menselijk goed handelen, voor het menselijk juist leven. Omdat heel de morele betekenis van de ph. ligt in haar waarde voor het zedelijk handelen, en alle morele normen omtrent ph. en phv. daaraan te ontleen zijn, is verandering van de ene ph. tot een andere dan een zedelijk goed, — *en als menselijke daad een ex objecto zedelijk goede daad, — als zij er op gericht is een ph. voort te brengen die voor het menselijk leven een gunstiger geheel van psychische eigenschappen is dan de eerste*. In het omgekeerde geval is zij een moreel kwaad, en als menselijke daad, als opzettelijke phv., een zedelijk slechte daad ¹⁵⁾.

Het blijkt thans dat phv. niet alleen zedelijk geoorloofd kan zijn, maar in bepaalde omstandigheden zedelijk goed is, en wanneer men deze „omstandigheden” insluit in het geheel van de daad en dit geheel naar zijn object beschouwt, ook „ex objecto” zedelijk goed is.

¹⁵⁾ Dat opzettelijke phv. moreel kwaad is (niet slechts zedelijk indifferent) als de nagestreefde nieuwe ph. in moreel opzicht ongunstiger is uitgerust dan de eerst bestaande, wordt verduidelijkt door hetgeen zo even gezegd is dat het *geheel* van psychische eigenschappen bij de beoordeling de doorslag geeft. Wanneer in *bepaalde* morele opzichten een achteruitgang aanwezig is bij de nieuwe ph., kan de verandering toch moreel goed zijn, als in andere opzichten een naar verhouding gewichtig menselijk goed daardoor beter tot zijn recht komt. Zou dit niet het geval zijn, zou een phv. niet strekken tot een voor het zedelijk menselijk handelen gunstiger conditie, maar enkel tot fysiek goed van de mens (b.v. enkel om een „gemakkelijker” leven te hebben), dan is deze verandering als menselijke daad niet enkel zedelijk „minder goed”, maar zedelijk slecht. Wel kan het „minder goede” van de nieuwe ph. op zich nog zedelijk goed zijn, maar de daad van *verandering*, juist als overgang van het zedelijk betere tot het zedelijk minder goede, heeft geen moreel goede inhoud meer. Van de kant van het subject bezien kan dan ook een dergelijk veranderen, als menselijke daad, niet worden gewild uit een zedelijk honest motief. Dit motief kan niet een bonum honestum zijn, maar slechts een bonum delectabile.

Hiermee is natuurlijk nog niet gezegd dat elke concrete daad, die een voor het menselijk leven gunstiger phv. bewerkt, in alle opzichten moreel goed is. Slechts dit staat tot nu toe vast: de phv., die een moreel gunstiger ph. brengt, is *juist als phv.* goed. In de psychische verandering als zodanig zit een moreel goed. Dit zegt echter nog niets omtrent de moraliteit van het *middel* waarmee die phv. wordt bewerkt, of de wijze waarop zij wordt doorgevoerd. Wil de concrete daad van phv. zedelijk goed zijn, dan moet de manier waarop de phv. wordt bewerkt in zichzelf niet een zedelijke wanordelijkheid inhouden. Het is immers denkbaar dat de vorm zelf van de phv., het procédé dat gevolgd wordt om een psychische verandering te bewerken, ingaat tegen de zedelijke normen van de menselijke natuur; dit wordt niet goed gemaakt doordat het resultaat van die verandering een vooruitgang in zedelijk opzicht betekent. De handeling moet niet alleen honest zijn in haar doel (finis operantis), in dit geval: de psychische verandering; ook het middel, het gevolgde procédé, moet zedelijk goed of minstens zedelijk indifferent zijn; niet slechts de doel-handeling moet zedelijk ex objecto goed zijn, ook de middel-handeling moet ex objecto, naar eigen aard en wezen, geen zedelijke slechtheid impliceren.

Wij komen daarmee tot de conclusie: *Opzettelijke phv. is zedelijk goed, als zij gericht is op het oproepen van een voor het menselijk goed handelen gunstiger ph., dan de vooraf bestaande, en bovendien het gevolgde procédé niet in zichzelf zedelijk slecht is.*

Het laatst behandelde punt is belangrijk in verband met hetgeen hierboven reeds is aangeduid als fysisch-lichamelijke en abrupte phv. Men kan zich n.l. afvragen: ligt er in dit fysisch veranderen van de psychische eigenschappen van de mens niet een onnatuurlijkheid in de zin van een zedelijke wanordelijkheid, een ingaan tegen zedelijke eisen van de menselijke natuur: is dit niet een ex objecto zedelijk slechte handeling? Deze vraag is belangrijk omdat de meest in het oog lopende vormen van phv. juist deze fysisch-lichamelijke vormen zijn. Daarom dient deze vraag apart onder ogen gezien te worden.

§ 5. Moraliteit van de „fysisch-lichamelijke” persoonlijkheidsverandering

De aanduiding: fysische phv. is vaag en weinig gedifferentieerd. Men wil daarmee blijkbaar iets aanduiden dat staat tegenover een natuurlijk proces van phv. (zoals dat b.v. in de opvoeding aanwezig is), waarbij men op de ander persoon inwerkt door contact van mens tot mens (langs de weg van de zintuigen) en aldus bepaalde eigenschappen (een nieuwe ph.) bij hem oproept, b.v. door hem inzicht bij te brengen, door overreding, aansporing, door oefen-

ning, door hem in een situatie te plaatsen waarin gemakkelijker bepaalde psychische eigenschappen ontwikkeld worden; hetgeen alles natuurlijk mag heten. Daartegenover werkt het mechanisch procédé niet door een zintuigelijk-menselijk contact, maar door het organisme aan te grijpen: door fysieke, lichamelijke, kwantitatieve beïnvloeding; b.v. door pharmaca, shocks, psychochirurgie. De tegenstelling tussen fysieke en niet-fysieke phv. zal dan ongeveer samenvallen met de in Hfdst. II gemaakte onderscheiding tussen abnormale en normale opzettelijke phv. De vraag is nu: is er in dit „abnormale” niet een onnatuurlijkheid, een morele wanordelijkheid, daar de natuur zelf een andere wijze aangeeft om psychische eigenschappen te vormen?

Een beoordeling hiervan is eerst mogelijk nadat de aard van beide processen nader onder ogen gezien is.

1. Aard van de normale persoonlijkheidsverandering

De normale opzettelijke phv. is in het algemeen een geleidelijke: zij voltrekt zich niet plotseling maar als een ontwikkeling, waarbij de verandering van het beginpunt tot het eindpunt verloopt in talrijke overgangen.

Dit is echter slechts een bijkomstig kenmerk, een gevolg van de aard zelf van het proces. De normale psychische verandering die men bij een ander bewerkt, onderscheidt zich van de abnormale vooral hierdoor, dat zij een *psychologisch procédé* is: zij maakt gebruik van, en voltrekt zich volgens de eigen werkwijzen van het psychisch leven. Dit psychisch leven is zelf actief bij het vormen van de nieuwe psychische eigenschappen, van de nieuwe ph. In het algemeen zal hier *gewenning* een gewichtige rol spelen, omdat door oefening en gewenning bepaalde psychische vaardigheden kunnen ontstaan.

a) Het rationeel geleide proces

In haar beste vorm zal deze beïnvloeding zo zijn, dat het psychisch leven van de persoon juist in zijn *rationeel* element en in zijn *zelfbepaling* wordt ingeschakeld. Degene die van buiten af bij deze phv. werkzaam is, zal zijn toelag daarop richten, dat de persoon zelf zich tot de nieuwe ph. (de nieuwe psychische eigenschappen) vormt; dat het wezenlijke van de phv. door de persoon zelf gebeurt. Men zal trachten hem ertoe te brengen, — door aansporingen, bevelen, motiveringen, door hem inzicht bij te brengen, enz. — *bewust zich toe te leggen* op het aankweken van die bepaalde eigenschappen, zich te oefenen om door gewenning een vaardigheid in een bepaalde richting te krijgen. De persoon zelf is hier degene die dit proces van phv. voltrekt, al wordt hij daarbij van buiten af geholpen en eventueel daartoe in beweging gezet. Hij is zelf daarin rationeel

actief: hij gaat met overleg te werk; hij vat de te bereiken verandering in het oog, hij besluit daarop zijn pogen te richten; zijn hogere vermogens (verstand en wil) gebruiken hun invloed op de andere vermogens om deze volgens hun leiding te doen handelen, en hun door gewenning een vaardigheid bij te brengen tot het stellen van bepaalde daden, en tevens tot het aanvaarden van de leiding van het verstand in deze materie. Zo zal b.v. ten opzichte van het lagere streefleven (gevoelsleven, driftleven) het verstand leidend en beheersend en stimulerend optreden, waardoor dit streefleven geleidelijk een gewenning en vaardigheid krijgt in een bepaalde richting: het zal b.v. de vaardigheid verwerven zich minder gemakkelijk te laten gaan in uitbarstingen van woede of depressieve ontstemmingen.

Het hele proces is vanuit de persoon zelf door de ratio bepaald, van de ratio doordrongen.

In de feitelijke verwerkelijking van deze psychische verandering is de persoon zelf actief: vooreerst door een *motus quoad specificationem*: hij vat het doel in het oog waarop zijn uitvoerend handelen gericht is, de te verwerven psychische eigenschap; — dit inzicht kan hem natuurlijk door anderen bijgebracht zijn, zodat ook deze anderen werkzaam zijn quoad specificationem, op een meer verwijderd plan; — en vervolgens door een *motus quoad exercitium*: de feitelijke uitvoering van de daden die de psychische verandering bewerken: b.v. de feitelijke oefening.

b) *Het niet rationeel geleide proces*

Er is echter ook een andere vorm van psychologische phv. mogelijk: een vorm waarbij wel degene, die van buiten af inwerkt op de verandering van iemands eigenschappen, zijn toelieg bewust en rationeel richt op het aankweken van deze eigenschappen in de ander, deze echter zelf zijn toelieg niet bewust daarop richt, (b.v. omdat hem niet voldoende inzicht kan bijgebracht worden in de betekenis van die eigenschappen, en hij dus het doel niet als begerenswaardig in het oog kan vatten). Degene wiens ph. veranderd wordt, neemt hier minder actief deel in het proces dan bij de rationeel-psychologische methode, hoewel hij meer actief is dan bij de lichamelijke methode.

Zonder rationele toelieg van de persoon zelf op het verwerven van bepaalde eigenschappen, kunnen deze soms toch worden gevormd, wanneer de persoon er toe komt de betreffende gedragingen te herhalen en aldus door materiële gewenning een vaardigheid tot ontwikkeling te brengen. (Hij kan tot dergelijke gedragingen gebracht worden doordat de leidende persoon daartoe gunstige situaties schept; de persoon „wordt” dan b.v. geoefend in aanpassing aan anderen.) Ofschoon de gedragingen zelf onder invloed van verstand en wil kunnen staan (en zelfs dit kan afwezig zijn, waar

de gedragingen enkel bestaan in onwillekeurige reacties b.v. van het gevoelsleven, positieve of negatieve gevoelens), is het proces van gewenning niet door de persoon in kwestie rationeel verordend en geleid. In de vorming van de psychische eigenschappen die ontwikkeld worden, treedt het rationele element van de persoon zelf niet als ordenend beginsel op.

In de feitelijke verwerkelijking van de psychische verandering is de persoon zelf hier *niet werkzaam door de motus quoad specificationem*: het doel wordt door hem niet in het oog gevat en de oriëntatie hierop van zijn feitelijke, de verandering voltrekkende activiteiten gebeurt van buiten af: door degene die het proces van verandering initieert en leidt, b.v. door de opvoeder; de *motus quoad specificationem* komt hier van buiten. De persoon zelf is echter met betrekking tot de phv. *wel werkzaam door de motus quoad exercitium*: hij zelf verricht de daden die de verandering voltrekken: de „oefening” bestaat uit handelingen van hem zelf¹⁶⁾.

Heel het proces blijft daarom een psychologisch proces. De persoon zelf neemt door zijn eigen psychische activiteit deel in het proces van verandering; de nieuwe eigenschappen worden ontwikkeld langs psychologische wegen: door oefening worden bepaalde vermogens vaardig tot het stellen van bepaalde daden. En wanneer naderhand, bij de gevormde ph., de ratio dergelijke handelingen zal verordenen, zal in het betreffende vermogen een vaardigheid aanwezig zijn, zo al niet tot formele volgzzaamheid jegens de ratio, dan toch tot materiële uitvoering van het door de ratio voorgestelde.

In feite zullen beide psychologische methoden, de rationele en de niet-rationele, meestal samengaan. In de opvoeding zal er geleidelijk een verschuiving plaats vinden van de laatstgenoemde naar de eerstgenoemde.

II. *Aard van de fysisch-lichamelijke persoonlijkheidsverandering*

Heel anders is het verloop in het „*physische*” proces. Dikwijls heeft dit proces een „*abrupte*” werking, snel en zonder overgangen, zoals dit bij de psychologische beïnvloeding aanwezig is. Dit is echter niet noodzakelijk: het is denkbaar dat men b.v. door toediening van medicamenten over een zeer lange periode een phv. bewerkt, die geleidelijk en met veel overgangen tot een bepaald eindresultaat leidt. Meer wezenlijk voor deze methode is, dat de persoon hier niet psychologisch beïnvloed wordt, maar door een fysisch-lichamelijk optreden; de phv. of de wijziging in de psychische eigen-

¹⁶⁾ Natuurlijk is er bij de persoon zelf in dit optreden ook een *motus quoad specificationem*, omdat het een handelen is dat door kennis geleid wordt; maar deze specificatie heeft niet betrekking op de phv. zelf, op het eindresultaat, maar op de aparte individuele handelingen.

schappen wordt bewerkt door een wijziging in de lichamelijke condities van de persoon.

Deze methode knoopt dus rechtstreeks aan bij de *lichamelijke basis* van de ph. De mens is een psycho-somatisch wezen; zijn psychismen zijn daarom mede somatisch geconditioneerd. Dit geldt niet slechts voor de aparte psychische activiteiten, ook in de habituele psychische eigenschappen treedt een lichamelijke component in. Lichaamsbouw, physiologische en biochemische processen, toestand van het organisme kunnen alle invloed hebben op de psychische eigenschappen en dus op de ph.¹⁷⁾ Via deze lichamelijke factoren kan men dus de ph. beïnvloeden: omdat bepaalde psychische eigenschappen steunen op een bepaalde lichamelijke conditie, kan men, door die conditie te wijzigen, ook de eigenschappen treffen. Het is duidelijk, dat deze beïnvloeding rechtstreeks alleen eigenschappen van die vermogens zal betreffen, die uiteraard aan lichamelijke organen zijn gebonden. In dit verband komen hier vooral in aanmerking het zinnelijk streefvermogen en het voorstellingsvermogen. Indirect kunnen ook eigenschappen van verstand en wil beïnvloed worden.

Het eigenaardige van dit procédé brengt mee dat de eigen *psychische* activiteit van de persoon niet is ingeschakeld in het proces zelf van de psychische verandering: hij is hier *niet actief* maar louter passief. Natuurlijk kan hij zijn toestemming geven tot een dergelijke physische verandering; maar daarmee treedt zijn psychische activiteit niet in het proces zelf in, zoals wel het geval is bij de psychologische methode, waar, naast een eventuele toestemming van de persoon, diens psychische activiteit de nieuwe eigenschappen vormt en de phv. voltrekt, al is dat onder leiding van buiten¹⁸⁾.

¹⁷⁾ Zie Hfdst. I, blz. 48. — Vgl. *Noble, Les passions*, I, 211.

¹⁸⁾ Omdat uiteraard het lichamenlijk procédé van phv. meestal niet door de persoon zelf wordt uitgevoerd, treedt deze dan op geen enkele wijze op in de uitvoering, *noch door motus quoad specificationem noch door motus quoad exercitium*: beide gebeuren van buiten af. Wanneer de persoon zijn toestemming geeft, dan ligt daarin wel een bepaalde motus ad specificationem opgesloten in zover hij het doel van de ingreep in het oog vat, dit is echter slechts verwijderd bepalend voor de voltrekking van de handeling, op dezelfde manier als bij de rationeel-psychologische methode de buitenstaander, die enigmate leidend optreedt door adviezen en bevelen, ook een motus ad specificationem bijdraagt, de onmiddellijk bepalende specificatie is daar van de persoon zelf. Hier is de verhouding omgekeerd. De feitelijke uitvoering (motus quoad exercitium) van de handelingen die de verandering voltrekken, gebeurt door anderen, en de motus quoad specificationem die dit ingrijpen bepaalt is eveneens van anderen, ofschoon in dit opzicht deze laatsten daartoe gebracht zijn door de toestemming van de persoon zelf, waarbij deze dus op een verwijderd plan werkzaam is quoad specificationem. (In zover de persoon door anderen er toe gebracht is zijn toestemming te geven, ligt ook hier weer een nog meer verwijderde motus quoad specificationem van

Op grond van de voorafgaande beschouwingen is het mogelijk te komen tot een morele beoordeling van de fysische lichamelijke vorm van phv.

Als inleiding zij er op gewezen dat de „abrupte” werking van een vorm van phv. deze op zichzelf nog niet tot een moreel slecht procédé maakt. Snel of langzaam, abrupt of geleidelijk maken op zich geen moreel verschil uit. Het is de natuurlijkheid of onnatuurlijkheid van het proces die voor het morele karakter van betekenis is. In de „abruptheid” van het proces kan de onnatuurlijkheid zich enigszins manifesteren.

III. *De psychologisch bewerkte persoonlijkheidsverandering is meer menselijk-natuurlijk dan de fysisch-lichamelijk bewerkte*

De analyse van het psychologische en van het fysische procédé doet ons een eerste beginsel aan de hand. *Het is meer overeenkomstig de menselijke natuur de psychische eigenschappen van de mens te vormen langs psychologische weg dan door een fysisch-lichamelijk procédé.* Dit beginsel dat uitgangspunt zal worden van nadere morele conclusies, vraagt om een toelichting.

a) *Het rationeel geleide proces*

Allereerst geldt het, als in het psychologisch proces de *ratio* van de persoon zelf ordenend en leidend optreedt, m.a.w. bij het rationeel-psychologisch procédé.

Het is immers overeenkomstig de menselijke natuur en de daarin uitgedrukte *ordo rationis* dat de hogere vermogens van de mens (verstand en wil) de leiding hebben bij zijn activiteiten, niet alleen bij de functies van verstand en wil zelf maar ook bij die van de lagere vermogens: de *ratio* dient zijn leven te regelen en te leiden voor zover dit voor beïnvloeding door de *ratio* toegankelijk is. „*Ratio est vis regitiva partium animae*”¹⁹). Dit beginsel geeft niet alleen een feitelijke maar ook een morele orde aan: de *ratio* is niet alleen bij machte de andere vermogens te leiden, maar overeenkomstig de geordendheid en totalisatie van al het menselijke binnen de mens *dient* de *ratio* ook leidend op te treden²⁰). Dit beginsel geldt

anderen.) — Indien de persoon zelf de lichamelijke ingreep zou verrichten, zouden motus quoad specificationem en motus quoad exercitium beide van hem zijn; het blijft echter waar, dat ook dan de persoon niet door zijn *psychische* activiteit intreedt in het proces van de psychische verandering; het niet-ingeschakeld worden van deze psychische activiteit is het kenmerkende van dit proces: het voltrekt zich door een lichamelijke ingreep, door aangrijpen van de stoffelijkheid, door inwerken op de quantitas.

¹⁹) S. Thom., I-II, 77, 3, c. — Met „*partes animae*” zijn blijkens de samenhang en volgens een overigens bij St. Thom. vaak gebruikte terminologie de vermogens van de ziel bedoeld. Vgl. b.v. III, 46, 7, c.

²⁰) Dit betekent niet dat de *ratio* elke handeling van andere vermogens apart moet leiden, noch ook dat de *ratio* elk initiatief van de andere vermogens nood-

verder niet alleen voor de aparte handelingen van de verschillende vermogens, maar ook voor het vormen van die psychische eigenschappen, die het handelen beïnvloeden. Ook hier dient zo mogelijk de ratio impererend en leidend op te treden: eerst dan is het proces van de vorming der ph. in zijn eigen aard typisch menselijk. Uit de ondergeschiktheid van de lagere vermogens aan de ratio volgt ook, dat de beïnvloeding door de ratio een *directe* kan en moet zijn, niet slechts een indirecte waarbij de ratio wel een beïnvloeding impereert maar om deze langs lichamelijke weg te doen uitvoeren (zoals bij de fysische phv.); de ondergeschiktheid brengt mee dat de ratio in het proces van beïnvloeding zelf optreedt, dat zij zelf de *vermogens*, waarin de verandering wordt bewerkt, beïnvloedt en impereert.

In verband met het voorgaande, waarin over de morele betekenis van persoonlijkheidseigenschappen gesproken werd, komt de belangrijkheid hiervan nog sterker uit. Wanneer het n.l. gaat over het vormen van psychische eigenschappen juist volgens hun *morele betekenis*, wordt dit vormen, indien het onder de leiding van de ratio gebeurt, een aankweken van morele *deugd*. Deze deugd bestaat immers in een habitus van de door de ratio geleide vermogens, waardoor deze vaardig worden tot het volgen van deze leiding ten aanzien van een bepaald moreel goed: „quaedam habitualis conformitas istarum potentiarum ad rationem”²¹). Door de fysische phv. die de lichamelijke basis van de eigenschappen aangrijpt, kan morele deugd in de volle zin niet worden opgeroepen. Hier kan door de lichamelijke ingreep wel een vaardigheid ontstaan tot bepaalde handelingen waarin een moreel goed verwerkelijkt wordt. op dezelfde wijze als dit aanwezig is bij een bepaalde lichamelijke constitutie die een aanleg tot deugd kan vormen²²). Een dergelijke

zakelijk moet tegengaan. De ratio kan haar leidende functie ook uitoefenen door de lagere vermogens onder haar oppertoezicht enige bewegingsvrijheid te laten, zeker daar waar deze vermogens van nature enigszins autonoom en niet *volkomen* ondergeschikt zijn aan de ratio, zoals het geval is met de appetitus sensitivus — „Ex ista parte (n.l. ex parte potentiae animae, niet ex parte dispositionis corporis) actus appetitus sensitivi subiacet rationi, non principatu despotico sed principatu politico” S. Thom., I-II, 17, 7, c. Vgl. ibid. 81, 3 ad 2 — De leiding van de ratio over de gemoedsaandoeningen hoeft daarom niet hierin te bestaan, dat deze gevoelens altijd zuiver „op commando” van de ratio worden opgeroepen — (Omdat de natuurlijke ondergeschiktheid hier een onvolledige is, zal dit in feite dikwijls onmogelijk zijn en zou een dergelijke volledige onderschikking ook onnatuurlijk zijn) — Die leiding kan zich ook daarin uiten, dat de ratio die gevoelens accepteert en de appetitus sensitivus enigermate aan zichzelf overlaat. Ook in deze erkenning van een zekere autonomie van het lagere vermogen treedt de ratio op als leidend en in hoogste instantie oordelend — Vgl. Hfdst. VII, noot 51.

²¹) S. Thom., I-II, 56, 4, c.

²²) „Ex corporis dispositione aliquid sunt dispositi vel melius vel peius ad quasdam virtutes” S. Thom., I-II, 63, 1, c.

vaardigheid is echter geen deugd in de volle zin: zij maakt het vermogen innerlijk niet méér volgzaam ten opzichte van de ratio; zij mist de innerlijke betrokkenheid op het imperium rationis en daardoor op de prudentie²³⁾, zij mist de pluriformiteit die de deugdhabitus moet doordringen: het morele goed ligt niet in bepaalde gepreformeerde categorieën maar varieert naar omstandigheden, en deze variabiliteit wordt door de ratio in haar imperium verwerkt: daarom kan slechts dan, als de habitus van een lager vermogen als habitus betrokken is op dit imperium, deze habitus een deugdhabitus zijn²⁴⁾. Door een organische, lichamelijke ingreep nu kan een vermogen wel een vaardigheid krijgen op een bepaald gebied, ten aanzien van een bepaald moreel goed, maar dit is een uniforme, gedetermineerde vaardigheid, niet een vaardigheid tot volgzaamheid in die materie jegens het imperium rationis als zodanig. Dit imperium immers is niet gedetermineerd. Evenals de natuurlijke aanleg, op basis van lichamelijkheid, voor een bepaald moreel goed niet als morele deugd in de volle zin te beschouwen is²⁵⁾, zo kan ook de moreel gunstige kwaliteit die door fysische phv. wordt opgeroepen geen volle morele deugd zijn; de rationeel-psychologische methode van phv. echter kan een dergelijke kwaliteit uiteraard tot deugd vormen, omdat zij juist ook de vaardigheid tot volgzaamheid jegens de ratio tot ontwikkeling kan brengen. Daarom is de rationeel-psychologische methode een meer aan de natuur van de mens aangepaste en moreel meer waardevolle methode dan de fysisch-lichamelijke²⁶⁾.

²³⁾ „Nulla virtus moralis potest sine prudentia haberi eo quod proprium virtutis moralis est facere electionem rectam”. *S. Thom.*, I-II, 65, 1, c.

²⁴⁾ „Natura determinatur ad aliquod unum. Consummatio autem huiusmodi virtutum non est secundum unum modum actionis sed diversimode secundum materias diversas in quibus virtutes operantur et secundum diversas circumstantias”. *S. Thom.*, I-II, 63, 1, c. — Elders verklaart S. Thom. dat het ontbreken van deze pluriformiteit bij een habitus teruggaat op ontbreken, in deze habitus, van (de betrokkenheid op) de prudentie: „Quidam habent ex naturali dispositione quasdam virtutes (n.l. „sec. quamdam aptitudinis inchoationem” l.c.) quibus inclinatur ad rectos fines. ... Sed ea quae sunt ad finem in rebus humanis non sunt determinata sed multipliciter diversificantur secundum diversitatem personarum et negotiorum; unde quia inclinatio naturae semper est ad aliquod unum, talis cognitio (n.l. omtrent de middelen waarmee deugd-finis verwekelijkt moet worden) non potest homini inesse naturaliter. ... Quia ergo prudentia non est circa fines sed circa ea quae sunt ad finem, ... ideo prudentia non est naturalis”. II-II, 47, 15, c.

²⁵⁾ „Virtutes in nobis sunt a natura (volgens de samenhang betekent dit o.a. ex corporis dispositione) secundum aptitudinem et inchoationem non autem secundum perfectionem.” *S. Thom.*, I-II, 63, 1, c.

²⁶⁾ Wanneer b.v. iemands driftleven of emotionaliteit een in moreel opzicht ongunstige habitus vertoont, b.v. overmatig sterke en moeilijk beheersbare seksuele neiging of overmatige depressiviteit, dan kan eventueel door een lichamelijke ingreep (castratie, leucotomie) deze habitus plaats maken voor een voor deze persoon gunstiger habitus; indien daarna een imperium rationis vermindering van

b) *Het niet rationeel geleide proces*

Ook het psychologisch beïnvloeden van de ph. waarbij de ratio van de persoon zelf niet leidend en ordenend optreedt, heeft een grotere natuurlijkheid voor de mens dan het fysisch-lichamelijk procédé, al is deze beduidend geringer dan bij het rationeel-psychologisch proces.

In het bedoelde niet-rationele procédé wordt toch de psychologische activiteit van de persoon betrokken in het vormen van zijn psychische eigenschappen: in dit opzicht is hij niet louter passief. — Meestal zal daarbij ook zijn rationele activiteit ingeschakeld zijn, al zal dit imperium rationis hier niet betrekking hebben op de vorming van bepaalde psychische eigenschappen door de te stellen handelingen. — De beïnvloeding van de psychische eigenschappen gebeurt via de ken- en streefvermogens van de persoon zelf, niet slechts door lichamelijke en stoffelijke inwerking op zijn lichamelijke factoren. Hier wordt de mens gerespecteerd als psychologisch-levend, door ken- en streefacten op zichzelf inwerkend wezen. Het psychologische is een meer menselijke categorie dan het stoffelijk-lichamelijke, dat bepalend is bij de fysische vorm van phv.

IV. *Fysisch-lichamelijke persoonlijkheidsverandering is „in thesi” moreel slecht*

Om deze redenen moet men zeggen, dat de fysisch-lichamelijke methode van phv., ook daar waar het zou gaan over het oproepen van in moreel opzicht gunstige psychische eigenschappen, toch *moreel slecht is als en voor zover de psychologische, niet-mechanische methode redelijkerwijze tot een gunstig resultaat kan leiden*. In de natuurlijkheid en menselijkheid van de psychologische methode ligt een ordo rationis uitgedrukt, welke inhoudt dat deze methode de enig aanvaardbare is, zolang zij redelijkerwijze mogelijk is. Dit geldt met meer klem als in het psychologisch proces de persoon zelf een rationeel leidende en ordenende functie kan vervullen.

ongeordende sexuele daden of van moreel ongezonde depressie voorhoudt, dan zal de overeenkomstige moreel goede daad gemakkelijker tot stand komen dan voorheen: omdat het lagere vermogen een eigenschap heeft (een habituele geneigdheid), die materieel meer met de inhoud van dat imperium rationis overeenkomt. Deze daad komt echter niet gemakkelijker tot stand *krachtens* een grotere innerlijke volgzzaamheid van het lagere vermogen jegens de ratio; de nieuwe habitus vergemakkelijkt de daad niet onder het aspect van: de ratio volgen, maar slechts onder het opzicht van: vermindering van sexuele daden, of vermindering van depressie. Indien het morele leven echter juist daden vraagt, waarin een positieve waardering van het sexuele of werkelijke droefheid over het werkelijk betreurenswaardige een rol speelt, en de ratio dergelijke daden voorstelt, zal het betreffend vermogen in de nieuwe habitus geen hulp vinden tot volgzzaamheid jegens de ratio of tot verwerkelijking van het moreel goede.

Wanneer de lichamelijke methode bestaat in een *verminking* (castratie, psychochirurgie), dan is deze ingreep nog om een andere reden zedelijk slecht, zolang de psychologische methode een behoorlijk resultaat geeft. Opzettelijke schending van de lichamelijke integriteit is zedelijk slecht, wanneer die schending niet wordt gevorderd door het welzijn van de mens als geheel. Daarom is verminking ongeoorloofd „nisi quando aliter toti subveniri non potest”²⁷⁾. In het bedoelde geval echter kan op andere wijze voorzien worden in de ongewenste toestand.

V. *Fysisch-lichamelijke persoonlijkheidsverandering is „in hypothesi” niet moreel slecht*

Van de andere kant: de lichamelijke methode van phv. is *niet onvoorwaardelijk en universeel moreel slecht*, omdat zij niet onvoorwaardelijk en universeel onnatuurlijk is.

Hierbij moet men voor ogen houden dat een dergelijke phv. rechtstreeks slechts betrekking kan hebben op eigenschappen van die vermogens, welke wezenlijk aan lichamelijke organen gebonden zijn; met name komen hier het voorstellingsvermogen en het zinnelijk streefvermogen in aanmerking. Deze beide vermogens nu zijn van nature aan de ratio ondergeschikt, echter slechts betrekkelijk: de ratio heeft er geen absolute zeggingschap over: zij kunnen zich enigermate aan de invloed van de ratio en in het algemeen aan psychologische beïnvloeding onttrekken, omdat psychologische activiteit geen rechtstreekse macht heeft over de lichamelijke component van deze vermogens; zij kunnen daarom enigermate hun eigen weg gaan. Uit de beperkte toegankelijkheid van deze vermogens voor psychologische beïnvloeding volgt als morele conclusie dat, waar een wijziging van hun eigenschappen gewenst is, de psychologische methode geen onvoorwaardelijke morele gelding kan hebben.

Bovendien in de omstandigheid dat deze vermogens wezenlijk aan lichamelijke organen gebonden zijn, en dat hun activiteiten mede bepaald worden door de lichamelijke toestand van het organisme²⁸⁾, ligt opgesloten dat beïnvloeding van de psyche langs de weg van het lichaam, m.a.w. het oproepen van een bepaalde dispositio corporis om daarmee de lichamelijke basis te vormen voor een bepaalde psychische eigenschap of habituele neiging, niet geheel ligt buiten de natuur van deze vermogens en daarmee buiten de

²⁷⁾ S. Thom., II-II, 65, 1, ad 3.

²⁸⁾ Actus appetitus sensitivi non solum dependet ex vi appetitiva sed etiam ex dispositione corporis. .. Qualitas autem et dispositio corporis non subjacet imperio rationis, et ideo ex hac parte impeditur quin motus appetitus sensitivi totaliter subdatur rationi. S. Thom., I-II, 17, 7, c. — Hetzelfde geldt van het voorstellingsvermogen: Quod homo non possit imaginari quae ratio considerat, contingit . . . vel propter debilitatem virtutis imaginativae quae est ex aliqua indispositione organi. Ibid. ad 3.

natuur van de mens. Integendeel, het is volgens de natuur van de mens als psychosoma, — geestelijk-lichamelijk wezen waarin het geestelijke inwerkt op het lichamelijke, maar ook omgekeerd het lichamelijke op het geestelijke, — dat men een psychische beïnvloeding langs de weg van de lichamelijkheid bewerkt. Deze weg wordt door de natuur zelf van de vermogens en door de natuur van de mens geïmpliceerd ²⁹⁾). „Certains états passionnels peuvent être atténués et changés par de nouvelles conditions corporelles, par les exercices physiques et même par la thérapeutique médicale. La même question se posera à l'égard des tempéraments et de l'atténuation possible de leurs tendances" ³⁰⁾).

Dit wordt nog meer in het licht gesteld, doordat ook bij de vorming van psychische eigenschappen langs psychologische weg, door oefening en gewenning, de lichamelijke factor een rol speelt: de herhaling van dezelfde handelingen heeft ook op de lichamelijke basis van de psychische eigenschappen een wijzigende invloed; en deze wijziging in de lichamelijke basis is mede een component in de gevormde psychische eigenschap: door de overeenkomstig deze eigenschap beïnvloede lichamelijkheid kan het vermogen gemakkelijker tot de betreffende daden komen; m.a.w. mede daardoor is de psychische eigenschap tot een vaste habitus geworden ³¹⁾).

Volgens deze lichamelijke methode, die rechtstreeks op het lichaam inwerkt, kan er dus ook een *psychische* eigenschap tot stand komen die moreel gunstig is, en die een waardevolle factor vormt bij het verwerkelijken van het door de ratio opgedragen morele goed. Het betreffende vermogen zal dan krachtens deze eigenschap gemakkelijker tot dit morele goed meewerken; weliswaar niet omdat het vermogen een eigenschap zou hebben om in deze materie zich vaardig naar het imperium rationis te schikken,

²⁹⁾ Corpore autem immutato per motum exterioris corporis, immutatur per accidens appetitus sensitivus, qui est virtus organi corporei, sicut cum ex aliqua alteratione corporis commovetur appetitus ad concupiscentiam alicuius rei *S Thom*, I-II, 6, 1, ad 2

³⁰⁾ *Noble*, Les passions, I, 193 — Vgl hierboven Hfdst I, blz 48

³¹⁾ Operationes quae sunt ab anima per corpus, principaliter quidem sunt ipsius animae, secundario vero ipsius corporis. Habitus autem proportionantur operationibus. Et ideo dispositiones ad tales operationes principaliter sunt in anima, in corpore vero possunt esse secundario, in quantum scilicet corpus disponitur et habilitatur ad prompte deservendum operationibus animae *S Thom*, I-II, 50, 1, c — De vorming van de lichamelijke component in de gewennings-habitus wordt door *Noble* aldus beschreven „Par la répétition des excitations sensorielles se créent et se conservent, dans les éléments nerveux, des voies de fraying dans un sens donne au sein de possibilités innombrables. Cette facilitation des voies nerveuses s'effectue, semble-t-il, moins par des connexions s'établissant de neurone à neurone, que par la fermeture simultanée de toutes les voies autres que celle qui est utile au déclenchement du réflexe." *Noble*, Les passions, I, 242-243 — „La récurrence de ces actions et leur fréquence voulue fixe une voie de recommencement dans la plasticité du système nerveux" (Ibid 244)

(waarin het formele van de deugdhabitus in de lagere vermogens bestaat), maar omdat het voorwerp van de psychische eigenschap materieel samenvalt met de inhoud van het imperium rationis. Ook dit is echter reeds een morele factor van betekenis: het lagere vermogen biedt althans geen hindernis, integendeel een positieve bijdrage bij de verwerkelijking van het morele goed.

Om deze redenen zal men daarom moeten aannemen, dat de lichamelijke interventie in zich niet een onnatuurlijk en moreel slecht procédé is, als de psychologische interventie, die op een hoger niveau van de menselijke natuur ingrijpt en op een hoger niveau natuurlijk is voor de mens, niet tot behoorlijke resultaten leidt. „Si, en effet, la cause physiologique de l'état passionnel peut être dépistée et modifiée, c'est un solide point d'appui pour l'efficacité du redressement moral! Tout ce que nous avons dit, avec S. Thomas, de la physiologie de la passion et des éléments constitutifs du tempérament émotif justifie cette intervention thérapeutique, qui tend à restituer au système nerveux, au sympathique, aux glandes endocrines, à la vie végétative, leur fonctionnement normal”³²⁾.

In feite hebben moraaltheologen de abrupte fysieke beïnvloeding van psychische eigenschappen nooit als universeel immoreel verworpen, haar integendeel in gevallen uitdrukkelijk aanvaard; aldus b.v. de castratie, toegepast om ziekelijke seksuele neiging te genezen³³⁾. En als buiten deze indicatie de castratie werd afgewezen als middel om de seksuele drift te beïnvloeden, werd nooit als reden opgegeven dat beïnvloeding van het psychische vanuit de lichamelijke moreel slecht zou zijn. — De stilzwijgende goedkeuring, van de zijde der theologen, van een juist toegepast gebruik van „psychische” pharmaca, van „stimulantia”, „excitantia”, „calmantia” en dergelijke, en van de shockbehandeling tot genezing van geestesziekten, wijst er eveneens op, dat men in de lichamelijke beïnvloeding van het psychisch leven geen universeel immoreel procédé heeft gezien.

Verondersteld de morele juistheid van de phv. zelf, waarover gesproken is in de vorige paragraaf van dit Hfdst., zal men omtrent de methode, waarop deze wordt doorgevoerd, moeten zeggen, dat *de psychologische methode geldt „in thesi”, de lichamelijke, fysieke „in hypothesi”, n.l. bij ontoereikendheid van de eerste.*

De beginselen, volgens welke beoordeeld moet worden of het te verwachten of reeds aanwezige resultaat van de psychologische methode in werkelijkheid zo ontoereikend is, dat een lichamelijke methode gerechtvaardigd is, zijn moeilijk in algemene regels onder te brengen: hier moet een *prudentieel oordeel* de beslissing brengen. In dit oordeel zullen de vele concrete omstandigheden verwerkt

³²⁾ Noble, *Les passions*, II, 134

³³⁾ Zie hierboven Hfdst. III, blz. 141

moeten zijn — (zoals dit b.v. ook het geval is bij de beslissing of amputatie van een lichaamsdeel geoorloofd is) — o.a. de groter of kleiner morele betekenis van de verandering die gewenst wordt; haar urgentie, waarbij tijdverlies door psychologische pogingen een ongunstige factor vormt; de groter of kleiner waarschijnlijkheid van behoorlijk resultaat bij toepassing van de psychologische methode, enz. ³⁴).

§ 6. Is persoonlijkheidsverandering moreel als (psychische) verminking te beoordelen?

Bij de principiële vraag naar het morele karakter van opzettelijke phv. op zich valt nog een laatste punt te bezien. In Hfdst. IV is er op gewezen, dat de vraag naar het morele karakter van phv. onjuist gesteld wordt, als zij gesteld wordt als een vraag over lichamelijke verminking. Men kan zich echter afvragen: kan de phv. beschouwd worden als een *psychische* verminking, waarbij een psychisch deel wordt weggenomen uit een psychisch geheel? en kan men langs deze weg komen tot een moreel oordeel, op grond van de verhouding die er tussen deel en geheel bestaat, op analoge wijze als dit gebeurt ten aanzien van lichamelijke verminking? Deze vraag moet ontkennend beantwoord worden.

De phv. is niet te beschouwen als een (psychische) verminking in die zin dat de verhouding deel—geheel hierbij aan de orde zou komen. Bij de lichamelijke verminking, waar deze verhouding toepassing vindt, wordt een lichaamsdeel weggenomen uit het lichaamsgeheel ³⁵). Tussen lichaamsdeel en lichaamsgeheel bestaat in volle zin de verhouding deel—geheel, en krachtens deze verhouding is het lichaamsdeel, dat op geen enkele wijze een zelfstandig bestaan heeft, volkomen ondergeschikt aan het lichaamsgeheel; en waar het welzijn van het geheel dit vraagt, is daarom opoffering van het lichaamsdeel gerechtvaardigd. De ph, echter, die betrokken is bij de phv., is niet een deel ten opzichte van de gehele mens of ten opzichte van een psychisch geheel waartoe zij juist als onderdeel zou geordend zijn. De ph. is niets anders als het complex van psychische *eigenschappen* die het handelen van de mens beïnvloeden ³⁶).

³⁴) Natuurlijk zijn er nog andere omstandigheden, waarop gelet moet worden bij de beslissing tot een lichamelijke ingreep, zelfs bij iedere beslissing tot een phv. (In het volgend Hfdst. wordt daarover nog nader gesproken.) Hier gaat het echter alleen over het oordeel, waarin beslist wordt dat men niet de psychologische maar de lichamelijke vorm van phv. zal toepassen.

³⁵) Hiertoe valt ook te reduceren de behandeling waarbij een lichaamsdeel, terwijl het materieel met het lichaamsgeheel verbonden blijft, zo wordt behandeld dat het zijn natuurlijke functie in het lichaamsgeheel niet meer kan verrichten, b.v. ligatuur van de eileiders. Vgl. *Bender*, Verminken en onvruchtbaar maken, 16.

³⁶) Voor nadere toelichting wordt verwezen naar Hfdst. I, § 3.

Zelfs de aparte psychische eigenschappen zijn niet te beschouwen als delen in de strikte zin ten opzichte van het „geheel” van psychische eigenschappen, de persoonlijkheid, waarop zij zouden geordend zijn. Die eigenschappen zijn kwaliteiten van bepaalde vermogens van het voorstellingsvermogen, van de emotionaliteit enz., en zijn, als eigenschappen, daardoor „geordend” tot deze vermogens, en via deze vermogens tot de mens; hun betekenis moet beoordeeld worden volgens hun verhouding tot de mens; en volgens dezelfde verhouding moet de betekenis van het „geheel” van eigenschappen beoordeeld worden. De eigenschappen zijn geen onderdelen van de mens ³⁷⁾, maar niets anders dan „eigenschappen”, modaliteiten die de mens kwalificeren met betrekking tot zijn handelen; van samenstelling uit onderdelen is hier geen sprake, en men kan dan ook niet besluiten dat de betekenis van de psychische eigenschappen moet beoordeeld worden volgens een deel-zijn in een geheel.

Datzelfde blijkt ook hieruit dat er bij phv. geen sprake is van een *wegnemen* of *opofferen* van een deel; zij is niet een wegnemen maar een *veranderen*, hetgeen weer hierop teruggaat dat het gaat over *eigenschappen*: een kwalitatieve verandering nu is geen wegnemen van een samenstellend deel, maar een wijziging, een anders-zijn van het „geheel” zelf. En als men ook al zegt dat bij phv. een eigenschap „weggenomen” wordt, dan moet men er zich voor wachten hierin de voorstelling te lezen, dat het zou gaan over het wegnemen van een onderdeel, van iets dat daarna ontbreekt in het geheel waarin het wezenlijk thuis hoort; zoals dit gebeurt bij amputatie van een arm. Phv. is de overgang van de ene psychische eigenschap tot een andere, of duidelijker: zij is de overgang *van een mens* van een habituele psychische toestand tot een andere; ook de nieuwe toestand die opgeroepen wordt is een psychische eigenschap, al kan deze nader aangeduid worden als een ontbreken van de eerste of anders zijn dan de eerste. De eindterm van de behandeling is een *subiectum tale*; b.v. een sterk tot depressie geneigd persoon is een persoon geworden met normale emotionele eigenschappen; de overmatige sterkte van bepaalde eigenschappen is geweken en heeft plaats gemaakt voor normale intensiteit; in gevallen als dit is er zelfs slechts een kwantitatief verschil binnen bepaalde kwalitatieve eigenschappen.

De opvatting die in phv. een echte psychische vermindering ziet in de zin van een wegnemen van een onderdeel uit een geheel, ziet over het hoofd wat er bij phv. in werkelijkheid gebeurt: de kwali-

³⁷⁾ Hoogstens zou men kunnen zeggen, dat de verschillende *vermogens* (niet hun eigenschappen), zoals wil, verstand enz., delen zijn van een geheel, van de ziel men spreekt hier vaak van „*partes potenciales*” of „*p. potestativae*” (zie hierboven noot 19), echter is hier de deel-geheel-verhouding minder zuiver aanwezig omdat samenstelling in de strikte zin hier niet bestaat. Vgl. *Angelinus*, Deel en geheel, 32.

tatieve verandering *van de mens*, van de *gehele* mens. Die opvatting gaat uit van een verzelfstandiging van de eigenschappen, denkt de eigenschappen als delen „in lineae substantiae”, zoals lichaamsdelen, terwijl zij in werkelijkheid „kwaliteiten” zijn, modaliteiten die een zo-zijn van de mens betekenen. De phv. neemt niet een deel weg uit de mens, ook niet een psychisch deel, maar maakt de (*gehele*) mens *anders*, zij is in volle zin een psychische verandering.

De phv. laat zich daarom niet beoordelen volgens het beginsel van de deel—geheel verhouding; zij is geen verminking op psychisch gebied in dezelfde zin waarin van lichaamsverminking gesproken wordt. Indien men de benaming „psychische verminking” al zou gebruiken, hetgeen geen aanbeveling verdient, dan zou zij toch omzichtig gehanteerd moeten worden, en uit deze benaming zouden geen conclusies over deel—geheel—verhouding getrokken mogen worden.

Conclusies

De inhoud van dit Hfdst. laat zich samenvatten in de volgende conclusies:

1. Opzettelijke phv., generiek beschouwd, is naar eigen aard niet zedelijk goed, evenmin naar eigen aard zedelijk slecht.

2. Het zedelijk karakter van opzettelijke phv. moet beoordeeld worden volgens de betekenis die de ph. heeft voor het leven overeenkomstig de zedelijke eisen van de menselijke natuur. Daarom:

a) Opzettelijke phv. is zedelijk slecht als zij strekt tot het vormen van een ph. die voor het menselijk goed handelen ongunstiger te beoordelen is dan de vooraf bestaande ph.

b) Zij is zedelijk goed als zij gericht is op het vormen van een ph. die voor het menselijk goed handelen gunstiger beoordeeld moet worden dan de vooraf bestaande, en als bovendien het gevolgde procédé van phv. niet in zichzelf zedelijk slecht is.

3. Een procédé van phv., waarvan de werkwijze een fysieke en zuiver lichamelijke is, is te beschouwen als een in zich zedelijk slecht procédé, indien langs psychologische weg een behoorlijk resultaat van phv. te verkrijgen is. Indien dit laatste niet het geval is, is het lichamenlijk procédé niet zedelijk slecht.

HOOFDSTUK VII

NADERE PRECISERING VAN DE VOORWAARDEN VOOR TOEPASSING VAN PERSOONLIJKHEIDSVERANDERING

In het vorig Hfdst. is een algemeen beginsel aangegeven over het zedelijk karakter van phv. Het spreekt vanzelf, — in Hfdst. IV is er reeds op gewezen, — dat met een algemeen beginsel de vraag naar de geoorloofdheid van een concrete toepassing van phv. niet volledig is beantwoord, omdat de moraliteit van een feitelijk concreet optreden niet enkel afhangt van het morele karakter van de handeling in haar algemene aard beschouwd (moraliteit „ex objecto”) maar ook van diverse omstandigheden. Naast de principiële vraag of in beginsel de phv. toelaatbaar kan zijn, een vraag die in het vorig Hfdst. is beantwoord, rijst daarom de vraag naar de elementen waarvan de geoorloofdheid van phv. afhangt, m.a.w. naar de nadere voorwaarden voor haar toepassing.

Het ligt echter voor de hand dat de laatste concreetheid in het omschrijven van voorwaarden voor de geoorloofdheid van phv. niet kan bereikt worden. De uiterste concreetheid laat zich niet vangen in beginselen. Bovendien kunnen de omstandigheden waaronder phv. wordt toegepast zo veelsoortig en zo variërend zijn, dat een volledige voorziening daaromtrent in morele beginselen een onmogelijkheid is. De feitelijke morele beoordeling zelf wordt daarmee niet onmogelijk omdat de normering, door dergelijke omstandigheden ten aanzien van phv. aan de orde gesteld, kan afgeleid worden uit die moraaltheologische beginselen, die uitdrukkelijk handelen over het morele aspect dat in die omstandigheden betrokken wordt.

Bij het aangeven van voorwaarden voor de geoorloofde toepassing van phv. wordt daarom hier alleen gewezen op die omstandigheden welke in deze samenhang meer voor de hand liggen.

Wanneer echter naar de voorwaarden van toepassing van phv. gezocht wordt, moet men noodzakelijk terecht komen bij het basisbeginsel dat in het vorig Hfdst. werd aangegeven: dat n.l. een phv. moreel goed is, als zij strekt tot het oproepen van een psychische geaardheid die, vergeleken met de vooraf aanwezige ph., een gunstiger betekenis heeft voor het menselijk goed handelen. Reeds bij

de formulering van dit beginsel blijkt dat in deze algemene uitspraak over de moraliteit van phv. tevens een fundamentele *voorwaarde* gesteld wordt voor haar feitelijke toepassing. Zoals zij hier vermeld wordt is deze voorwaarde echter weinig gespecificeerd. In deze algemene vorm leent zij zich slechts moeilijk als maatstaf om het zedelijk karakter van een concrete phv. te beoordelen: zij vraagt om een nadere differentiatie en explicatie van haar inhoud, waaruit duidelijker blijkt volgens welke normen het moreel gunstig of ongunstig karakter van een ph. moet beoordeeld worden, en waardoor de hanteerbaarheid van deze voorwaarden voor toepassing van phv. vergemakkelijkt wordt. Deze detailleringen van het algemene basisbeginsel voor de geoorloofdheid van phv. fungeren dan tevens als nadere en meer concrete voorwaarden voor de toepassing van phv.

Al is voor een methodische behandeling van de moraliteit van phv. de principiële vraag naar haar toelaatbaarheid te onderscheiden van de vraag naar de feitelijke moraliteit en naar de concrete voorwaarden van phv., — in Hfdst. IV is daar op gewezen, — hier blijkt dat het antwoord, in het vorig Hfdst. voor de eerste vraag gevonden, tevens een directe weg opent voor de beantwoording van de tweede vraag¹⁾.

§ 1. Verantwoording van de lichamelijke verminking

Allereerst vraagt het aspect van de lichamelijke verminking de aandacht, omdat enkele voornamere vormen van phv. (psychochirurgie, castratie) juist op deze wijze worden toegepast. Wanneer de phv. bewerkt wordt door een lichamelijke verminking of een ingreep in de lichamelijke integriteit, dan moet vanzelfsprekend dit procédé ook naar eigen aard moreel verantwoord zijn. Het morele karakter van lichamelijke verminking wordt bepaald door het beginsel, dat deze verminking goed is als zij noodzakelijk is „ad bonum totius”. De verminking waarmee een phv. wordt bewerkt, zal dan ook voor het welzijn van de persoon als geheel nodig moeten zijn, wil de handeling geoorloofd zijn. Deze strekking tot welzijn van de persoon zal zich hier echter juist via de phv. uitwerken: de verminking bevordert hier het welzijn van de persoon, juist door de verandering

¹⁾ Een dergelijke figuur is echter niet altijd aanwezig bij de principiële vraag naar de moraliteit van een bepaald menselijk optreden en bij de vraag naar de voorwaarden van dat optreden. Daarom konden de beide vragen over phv. niet a priori tegelijk behandeld worden. Bij de vraag of studeren, wandelen, reizen principieel geoorloofd zijn, geeft een principieel antwoord omtrent de zedelijke indifferentie van deze handelingen nog geen beginsel waaruit nadere voorwaarden kunnen worden afgeleid. Dat dit bij phv. wel het geval is, hangt samen met de relatieve betekenis van ph., die wezenlijk bepaald wordt door haar waarde voor het menselijk-zedelijk leven en die in deze waarde een maatstaf, een algemene voorwaarde, voor phv. aan de hand doet.

in diens psychische geaardheid, mits deze verandering overigens voldoet aan het reeds gestelde beginsel, dat zij een ph. voortbrengt, die voor een menselijk juist leven gunstiger is uitgerust dan de vooraf bestaande. Daaruit volgt dat als een lichamelijke verminking dient als middel om een phv. te bewerken, eenzelfde titel de zedelijke goedheid zowel van de phv. als van de verminking fundeert, en dat het ontbreken van deze titel beide moreel slecht maakt²⁾. Al is dus, formeel gesproken, een dergelijk optreden in zijn geheel niet reeds gerechtvaardigd door de zedelijke verantwoording van de phv., en al vraagt ook de verminking als zodanig om een rechtvaardiging, dit betekent toch niet, dat deze laatste rechtvaardiging noodzakelijk materieel onderscheiden zal moeten zijn van die welke voor de phv. geldt.

In verband met de verminking als middel tot phv. dient hier nog op een andere bijzonderheid gewezen te worden die van belang is voor de beoordeling van de psychochirurgie. Het beginsel dat de verminking moet strekken tot welzijn van het geheel, is dan aan de orde, wanneer dat welzijn wordt gehinderd door een ziekte of afwijking, welke door lichamelijke verminking te verhelpen is. Daarbij zal het in het algemeen gaan om een ingreep op dat lichaamsdeel, waarin de afwijking gesitueerd is, m.a.w. om een ingreep op het zieke orgaan zelf, b.v. exstirpatie van een door kanker aangetast orgaan. Men kan zich echter de situatie indenken, dat een afwijking een orgaan aantast, dat om enige reden van praktische aard niet voor verminking in aanmerking komt, zodat het welzijn van de persoon niet effectief behartigd kan worden door ingreep op het zieke orgaan, terwijl de gevolgen van deze afwijking voor het welzijn van de persoon wél ondervangen kunnen worden door een ingreep op een ander orgaan, waardoor dit in staat wordt gesteld de afwijking van het eerste orgaan te compenseren³⁾.

Het is denkbaar, — en waarschijnlijk veel meer dan dit, — dat een dergelijke situatie aanwezig is in diverse gevallen waarin een psychochirurgische ingreep overwogen wordt. De afwijking, die aanleiding geeft tot deze ingreep, is dan niet een afwijking van de hersenen, het orgaan waarop de ingreep plaats vindt; zoals in Hfdst. II is gezegd, wordt deze ingreep op de organisch en anatomisch intacte hersenen uitgevoerd. Wanneer men nu uitgaat van het

²⁾ In dit laatste geval zou de handeling onder een dubbel aspect moreel verkeerd zijn: enerzijds omdat men iemand een phv. doet ondergaan waardoor hij in moreel opzicht achteruitgaat, anderzijds doordat men hem een lichamelijke verminking doet ondergaan die niet strekt tot welzijn van de persoon.

³⁾ Om een primitieve wijze van voorstelling te geven: iemands rechterbeen is door een afwijking te kort, waardoor hem het lopen onmogelijk of aanzienlijk bemoeilijkt wordt; bij technische onmogelijkheid dit korte been langer te maken, zou het wel mogelijk kunnen zijn het andere been korter te maken, zodat het lopen aanzienlijk vergemakkelijkt wordt.

beginsel, dat verminking slechts gerechtvaardigd is, indien deze op een ziek orgaan wordt uitgevoerd, dan zou men tot de conclusie moeten komen, dat deze ingreep ongeoorloofd is. Dit beginsel echter is in zijn algemeenheid niet juist. Als norm voor de toepasselijkheid van verminking geldt niet een afwijking van het orgaan waarop wordt ingegrepen, maar het welzijn, de goede en *ordelijke functionering van het geheel*: elk orgaan en lichaamsdeel moet in deze ordelijke functionering van het geheel ingepast zijn. Ontbreekt deze inpassing, dan is de lichamelijke verminking geoorloofd, indien daardoor een behoorlijke inpassing verkregen wordt. Nu is een orgaan, dat *op zich* beschouwd gezond is, toch niet ingepast in een ordelijke functionering van het geheel, indien mede door de intactheid van dat orgaan de gevolgen van een elders gesitueerde afwijking worden in stand gehouden. Wanneer het rechter been door een afwijking te kort is, is de onmogelijkheid of de moeilijkheid van het lopen mede geconditionneerd door het „normale” linker been. Wanneer het euvel in het rechter been niet te verhelpen is, en dus deze toestand als gegeven te aanvaarden is, dan is een „normaal” linker been niet ingepast in *dit* geheel, zijn „normale” proportie staat de ordelijke functionering van het geheel in de weg; daarom is een verminking, die dit lichaamsdeel aantast om het in harmonie te brengen met het geheel, indien zij noodzakelijk is, een geoorloofde ingreep⁴⁾.

Zo zal men hebben te oordelen over het aspect van de verminking die bij de psychochirurgische ingreep wordt uitgevoerd: al zijn de hersenen op zich beschouwd gaaf en gezond, het voortbestaan van een bepaalde afwijking, of althans van de gevolgen hiervan, wordt mede geconditionneerd door de intactheid van de hersenen, (anders zouden de gevolgen niet verdwijnen, zodra deze intactheid wordt opgeheven). Is deze afwijking of haar nadelige invloed, voor een behoorlijk leven als mens, niet op andere wijze te verhelpen, dan kan men zeggen dat het anatomisch gave hersensysteem van deze persoon niet ingepast is in een ordelijk functioneren van *dit* geheel. Daarmee is een psychochirurgische ingreep die deze inpassing en ordelijke functionering bewerkt, als verminking gerechtvaardigd. Voor zijn verdere morele beoordeling blijft natuurlijk het algemene beginsel gelden, dat in het vorig Hfdst. over het moreel karakter van phv. gesteld is.

§ 2. Toestemming van de persoon

Als een voor de hand liggende voorwaarde voor phv. moet gesteld worden de toestemming van de persoon op wie zij wordt toegepast.

⁴⁾ Aldus, ten aanzien van therapeutische castratie, ook Kors, in: Het vraagstuk der onvruchtbaarmaking, 81, en Van Rooy, Het onvruchtbaar maken van de mens, 114.

Van de psychische eigenschappen, waarmee een ph. is uitgerust, moet men zeggen: „ordinantur ad ipsum hominem”; zij zijn „aliquid proprium ipsius hominis”⁵⁾. Zij zijn voorwerp van zijn rechten. Niemand heeft daarover bevoegdheid dan de drager zelf. Daarom kan principieel een opzettelijke verandering in iemands persoonlijkheid slechts met diens goedvinden worden toegepast.

Het feit dat de phv. wordt ondernomen in het belang van de betrokken persoon, doet hieraan niets af. De beslissing over „ea quae ordinantur ad ipsum hominem” ligt enkel bij de mens zelf; zelfs in geval de persoon om enige reden verplicht zou zijn een phv. tot eigen welzijn te ondergaan, zou bij weigering om aan deze plicht gevolg te geven niemand het recht hebben een phv. door te voeren. Op gelijke wijze als een lichamelijke verminking niet tegen de wil van de betrokken persoon kan doorgevoerd worden, ook niet als zij strekt tot welzijn van de persoon zelf of als deze zelfs een plicht zou hebben haar te ondergaan, zo is ook opzettelijke phv. in beginsel volkomen gebonden aan het goedvinden van de persoon. Phv. buiten of tegen de wil van de betrokken persoon, hetzij gewelddadig hetzij frauduleus toegepast, is een onrechtvaardigheid, juist als wederrechtelijke phv., en dus onderscheiden van de onrechtvaardigheid die gelegen is in een eventueel daartoe aangewende lichamelijke verminking.

Dit zou ook van toepassing zijn, indien van staatswege zou bevolen worden een phv. bij iemand te bewerken, b.v. om agressieve personen „tam” en meer hanteerbaar te maken; hierbij zou trouwens het basis-beginsel over phv., dat zij n.l. alleen verantwoord is als zij strekt tot zedelijke vooruitgang van de *persoon zelf*, niet gerespecteerd worden, zoals nader zal blijken uit hetgeen hieronder gezegd wordt.

Het beginsel dat toestemming van de persoon nodig is voor phv., lijdt echter uitzondering, waar het gaat over die phv., welke in Hfdst. II als „normale” phv. is aangeduid, m.a.w. over die welke wordt bewerkt door de gewone in het maatschappelijk verkeer gebruikte en aanvaarde methoden van communicatie en van psychisch contact: zoals deze b.v. wordt bewerkt in de opvoeding en andere waarop gelijkende psychologische beïnvloedingen. Binnen de grenzen van het maatschappelijk psychologisch contact heeft men het recht om een ander ten goede te beïnvloeden, ook al zou de ander deze invloed niet willen aanvaarden — in welk geval overigens het resultaat van een dergelijke beïnvloeding reeds problematisch wordt. — De reden van deze uitzondering ligt in de omstandigheid dat de psychische eigenschappen juist een openheid en plasticiteit vertonen naar de kant van het maatschappelijk contact; van deze zijde zijn zij voor ontwikkeling toegankelijk: haar aard is

⁵⁾ S. Thom., I-II, 65, 1, ad 2.

niet volkomen gedetermineerd, beïnvloedbaarheid en vormbaarheid horen tot haar natuur. De persoon bezit zijn psychische eigenschappen niet als een onveranderlijk en eenmalig gegeven, een „recht” omtrent deze eigenschappen is dan ook niet een recht dat alle invloed van buiten uitsluit, als deze wordt uitgeoefend binnen de grenzen van een geordend maatschappelijk en psychologisch contact, en uitgaat van een zuivere bedoeling die het welzijn van de evenmens beoogt. Waar het gaat over personen die jegens anderen een taak tot opvoeding hebben, komt daar nog bij, dat het „recht” van de persoon op eigen psychische eigenschappen ook wezenlijk beperkt is door die passieve opvoeding en daarom ook door de actieve taak van de opvoeder.

Feitelijk, niet principieel, is het beginsel omtrent de toestemming van de persoon ook nog op andere wijze aanzienlijk ingeperkt. Bij opzettelijke phv. zal het in diverse gevallen gaan over personen die niet in staat zijn tot een vrije verantwoorde beslissing over de te nemen maatregel; indien een ernstige psychische afwijking aanleiding is om een phv. toe te passen, zal deze afwijking tegelijk oorzaak kunnen zijn, dat het oordeel over de maatregel ernstig belemmerd is, en dat van een vrije stellingname daartegenover geen sprake kan zijn. (Het oordeel daarover komt toe aan de deskundige). Een weigering van toestemming van de zijde van de patient kan in een dergelijk geval geen absolute gelding hebben. Het ligt echter voor de hand, dat de arts dan niet zonder meer de vrije hand heeft bij het toepassen van een phv., hij blijft gebonden aan de toestemming van degenen die in deze toestand de rechten van de betrokkene tegenover derden hebben te behartigen. (Deze materie wordt meestal geregeld door wettelijke maatregelen). Deze hebben zich bij hun beslissing te laten leiden door de ernstige wil het welzijn van de patient te bevorderen, waarbij het hierboven aangegeven basisbeginsel als norm moet dienen.

Het is misschien niet ondienstig op te merken, dat de toestemming waarvan hier gesproken is, betrekking moet hebben op *phv.*, niet eventueel alleen op een hersen-operatie, als de phv. in een psychisch-chirurgische ingreep bestaat. De persoon moet weten dat het om een phv. gaat, en de betekenis en gevolgen daarvan in zijn persoonlijk geval moeten hem dus duidelijk gemaakt worden. Vaak zal hij alle elementen die met de phv. gemoeid zijn, niet op hun juiste waarde kunnen waarderen, en een advies van de deskundige is hier dan ook volkomen op zijn plaats. De onbevoegdheid van de patient om over alle details te oordelen kan echter geen aanleiding zijn, dat de beslissing over de toepassing van phv. hem geheel onttrokken wordt, evenmin als dat het geval kan zijn ten aanzien van een gewone lichamelijke verminking: over het wezenlijke wat er verricht wordt kan hij, indien hij door ziekte niet buiten staat is tot oordelen,

een algemeen en globaal inzicht hebben, voldoende om vast te houden aan het beginsel dat een ernstige maatregel die op hem wordt toegepast, slechts met zijn toestemming ondernomen mag worden.

§ 3. Zuivere bedoeling

Over het *doel* (*finis operantis*) waartoe een phv. wordt toegepast behoeft slechts weinig gezegd te worden. Het gestelde basis-beginsel heeft ook hier zijn betekenis: als de phv. slechts dan in zich zedelijk goed is, wanneer zij strekt tot vooruitgang in zedelijk opzicht, volgt dat degene die een phv. toepast of doet toepassen ook slechts dan een honeste intentie heeft en slechts dan zedelijk goed handelt, als hij de phv. bewerkt juist met het oogmerk van de zedelijke vooruitgang van de persoon. Zou de phv. worden toegepast uit een zedelijk slecht motief, b.v. om in de behandelde persoon een gewillig werktuig te hebben voor een laakbaar optreden, dan is de behandeling reeds om deze reden zedelijk slecht, terwijl onverkort blijft de zedelijke slechtheid uit het niet in acht nemen van het algemeen beginsel over de zedelijke goedheid van phv. (Op gelijke wijze heeft een niet-noodzakelijke lichamelijke verminking met een zedelijk slecht doel, b.v. om zich aan wettige krijgsdienst te onttrekken, een dubbele boosheid: die van het slechte motief, en die van een verminking welke niet strekt tot welzijn van het geheel).

De nadere beschouwing van de doeleinden waartoe een phv. kan toegepast worden ligt buiten het kader van deze studie. Uiteraard kunnen dergelijke bedoelingen zeer uiteenlopen. De behandeling daarvan stelt geheel eigen problemen die hier niet besproken kunnen worden. Daarom wordt hier ook voorbijgegaan aan de vraag naar de moraliteit van een optreden waarbij men door bedrog of geweld tracht iemand tegen zijn wil tot bekentenis (hetzij ware of valse bekentenis) van misdaden te brengen, — een vraag die vaak met phv. in verband wordt gebracht, ofschoon een dergelijke bedoeling ook zonder phv. kan verwezenlijkt worden *).

NEGATIEVE TOELICHTING VAN HET BASIS-BEGINSEL

Thans is aan de orde de nadere toelichting van de algemene voorwaarde voor de toepassing van phv.: dat deze zedelijk goed is als zij strekt tot het oproepen van een psychische geaardheid die voor het leven overeenkomstig de menselijke natuur een gunstiger dispositie vormt dan de vooraf bestaande ph., zedelijk slecht in het omge-

*) Zie Hfdst. II, noot 21.

keerde geval^{6a}). Deze toelichting kan allereerst *negatief* gegeven worden, om het beginsel te confronteren met enkele aspecten van de phv., die feitelijk wel enigszins de indruk wekken, voor de moraliteit van betekenis te zijn, doch die onvoldoende zijn om zelfstandig als norm voor de toepassing van phv. op te treden.

§ 4. Relatieve waardering van de „sociale bruikbaarheid”

Uit de literatuur over psychochirurgie kan men opmaken dat bij de beoordeling of in een bepaald geval een psychochirurgische ingreep zal worden toegepast, feitelijk vaak zeer aanzienlijke aandacht wordt besteed aan de invloed die de behandeling zal hebben op het vermogen van de patient om zich te wijden aan een „nuttige taak”, of om op enige wijze een sociaal waardeerbare prestatie te leveren. De beslissing wordt vaak voor een groot deel gebaseerd op dit aspect van de operatie. Hoe gewichtig dit aspect ook is, toch schuilt hier m.i. enig gevaar voor een zeer ernstige misvatting en voor een pervertering van het juiste criterium voor toepassing van phv.

In het vorig Hfdst. is er op gewezen, dat de norm voor deze toepassing moet gezocht worden in de betekenis van de ph. voor het menselijk-zedelijk leven. Nu omvat dit zedelijk leven ook de verhouding van de mens tot zijn omgeving, zijn leven als lid van een gezin, van een maatschappij, van een staatsgemeenschap, en bijgevolg zijn bijdrage tot het welzijn van zijn medemensen, zowel individueel als in sociaal verband. En in het oordeel over phv. zal dit aspect inderdaad een woord hebben mee te spreken. Maar het is duidelijk dat het zedelijke veel verder reikt dan al deze maatschappelijke verhoudingen, en dat de norm van het zedelijk goede onzuiver gehanteerd wordt, als men enkel of voornamelijk afgaat op de verhouding van de persoon tot zijn omgeving en tot de maatschappij. Zeker kan het zedelijk goede niet geïdentificeerd worden met de in sociaal opzicht nuttige prestatie, en kan de norm voor phv. niet gezocht worden in iemands „bruikbaarheid” voor belangen van de gemeenschap, ook niet als deze gemeenschap een staatsgemeenschap is, en de betreffende maatregel vanwege het staatsgezag zou verordend zijn. Ook hier geldt het woord van Pius XII (gesproken ten aanzien van het nemen van medische proeven op personen in belang van de gemeenschap): „Il faut remarquer que l'homme dans son être personnel n'est pas ordonné en fin de compte à l'utilité de

^{6a}) De motivering van het basis-beginsel in het vorige Hfdst. doet ook uitkomen — iets waarop door de auteurs over psychochirurgie herhaaldelijk wordt gewezen — dat als maatstaf bij het oordelen over een phv. niet de normale en gezonde ph. kan genomen worden, maar slechts de vooraf bestaande (in geval van psychochirurgie de prae-operatieve ph.), welke feitelijk meestal een abnormale en ziekelijke is.

la société, mais au contraire, la communauté est là pour l'homme" ⁷⁾). Een mens kan bij een bepaalde phv. onder het oogpunt van sociale nuttigheid vooruitgaan, terwijl er tegelijk een achteruitgang is in zijn meest menselijke eigenschappen en in zijn universele geschiktheid voor een menselijk-zedelijk leven, waardoor hij eventueel onduidelijkzinnig voor de hoogste zedelijke waarden ontoegankelijk is. In een dergelijk geval is phv. moreel slecht, omdat zij niet gericht is op een moreel gunstiger psychische houding.

Wat hier gezegd is met betrekking tot z.g. nuttige prestatie van de patient, geldt eveneens van de mogelijkheid dat een patient door een phv. kan gebracht worden tot een toestand waarin hij aan de *verpleging* en aan de verzorging door zijn omgeving minder hoge eisen stelt. Dat een patient die eerst onrustig en agressief was daarna verkeert in een toestand van tamme bedaardheid, waarin hij meer handelbaar is voor de verpleging dan voorheen, is op zich nog geen aanduiding, dat de persoon vooruitgegaan is in zijn wezenlijk menselijke kwaliteiten, in zijn openstaan voor zedelijke aspiraties, in zijn geschiktheid voor een zedelijk leven. Het is daarom ook geen aanduiding dat in de betreffende phv. de norm gevolgd is, die alleen bepalend kan zijn voor haar toepassing. De wens om het ongerief te verminderen dat een patient door zijn ziekte aan anderen bezorgt, kan op zich nooit leidraad zijn, een phv. te bewerken, omdat hiermee zijn zedelijke kwaliteiten gemoeid zijn, en de bepalende invloed aan deze laatste toekomt.

Ik geloof dat het niet geheel overbodig is te wijzen op de ongeligheid van sociale bruikbaarheid en van gemak van verpleging als norm voor phv. In beginsel zal men weliswaar zelden deze norm aanvaarden. Bij het doorlezen van beschouwingen over psychochirurgie en van betreffende ziektegeschiedenissen krijgt men echter de indruk dat onwillekeurig aan deze factoren soms een groter belang wordt toegekend dan zij verdienen. Het sociale aspect, de aanpassing van de patient aan de eisen van de omgeving krijgen soms een groter nadruk dan billijk schijnt. Het moge hier in het midden blijven, in hoever men aanpassing aan omgeving kan beschouwen als „genezing” (is het nog de patient die behandeld en genezen wordt, dan wel de maatschappij?) ⁸⁾). Zeker is dat het

⁷⁾ Toespraak van 13 Sept. 1952 tot het Eerste Internat. Congr. voor Histopathologie van het zenuwstelsel. Acta Apost. Sed., 44 (1952), 786. — Vgl. Kathol. Archief, 7 (7 Nov. 1952), 894. — (De Osservatore Romano (van 17 Sept. 1952) vermeldt niet 13 maar 14 Sept. als datum van deze toespraak).

⁸⁾ Betekenisvol is in dit verband wat een psychiater schrijft: „Le parole ed i concetti di Freeman esprimono l'atteggiamento della gran parte degli psichiatri di tutto il mondo circa lo scopo della psichirurgia, intesa quindi in funzione sociale piuttosto che nel senso di un effettivo benessere cosciente dell' operato. Non è più solo qui l'atteggiamento dello psichiatra o del chirurgo verso la personalità dell' ammalato, ma quello della società verso lo individuo”. M. Cirielli, in: Gioventù, 16-23 marzo 1952 (n. 10-11), 11.

zedelijk karakter van een dergelijke „genezing” niet volkomen is verantwoord door aanpassing aan omgeving. In deze verantwoording, die in wezen teruggaat op het geheel van zedelijke kwaliteiten van de mens, zal ook de aanpassing aan omgeving een woord meespreken, maar zij spreekt niet het enigste en zelfs niet het gewichtigste woord. Zij moet gezien worden in de samenhang van de hiërarchie van diverse waarden, die een zedelijk leven zal moeten realiseren. Zeer ernstig telt hierbij de innerlijke zedelijke gezindheid van de mens; en het is denkbaar dat bij een phv. deze zedelijke gezindheid, en juist ten opzichte van hogere waarden, b.v. ten aanzien van de verhouding tot God, achteruit gaat, terwijl er tegelijk een winst is in sociale aanpassing en bruikbaarheid. Een eenzijdige benadrukking van deze laatste factor bij de indicatie tot phv. zou niet anders dan ruïneus kunnen werken voor het zedelijk leven van de mens, en daarmee voor de laatste ontplooiing van zijn mens-zijn, van zijn ph.

§ 5. Relatieve waardering van „gevoel van welbevinden”

Bij de feitelijke toepassing van phv. doet zich nog een ander gewichtig aspect voor, dat op zichzelf onvoldoende is om als norm voor de toepassing op te treden, ofschoon het feitelijk daarbij zeer ernstig in rekening gebracht wordt en misschien soms met te grote nadruk: ik bedoel het opheffen van het psychisch lijden van de patient.

In Hfdst. II is er op gewezen, dat de psychochirurgische ingreep vaak wordt uitgevoerd bij zwaar depressieve patienten, wier habituele toestand voor hen een bron is van ernstig psychisch lijden, en die daardoor elk gevoel van welbevinden, elk geluksgevoel volkomen missen; zij voelen zich integendeel diep ongelukkig, ofschoon de ernst van de objectieve stoornis, (de reden van hun subjectief lijden) niet altijd beantwoordt aan de ernst van dit lijden. De operatie heeft hier tot doel dit gevoel van ongelukkig-zijn op te heffen, de persoon weer toegankelijk te maken voor levensvreugde en hem een gevoel van welbevinden terug te geven. Zonder hier over de feiten te oordelen ten aanzien van de gevolgde norm, moet er toch op worden gewezen, dat het alle aandacht verdient in dergelijke toestanden de norm voor phv. zuiver te stellen. Opheffing van psychisch lijden is nog niet zonder meer identiek met een gunstiger toestand als mens en als zedelijk wezen. Hoe is binnen het kader van het menselijk zedelijk leven te oordelen over psychisch lijden (droefheid, depressie), resp. over de afwezigheid daarvan, over geluksgevoel en gevoel van welbevinden?

Allereerst geldt hier dat het zedelijk karakter zowel van welbevinden als van droefheid bepaald wordt door het voorwerp (de reden van droefheid of welbehagen). Vreugde, welbehagen is zede-

lijk goed als het een welbehagen is over een werkelijk menselijk goed; droefheid is zedelijk goed als het gaat over wat werkelijk voor de mens een kwaad betekent. In het omgekeerde geval zijn beide zedelijk kwaad ⁹⁾. Het is voor de mens onnatuurlijk, en daarom als inhoud van zedelijke akten bedenkelijk, geen droefheid te onder vinden bij de dood van dierbaren, bij de rampspoed van zijn gezin, bij de materiële of geestelijke nood of bij de zedelijke verwildering van de evenmens ¹⁰⁾. Iemand het vermogen ontnemen om hieronder psychisch te lijden, zou werkelijk een ernstige achteruitgang betekenen in waarachtig menselijke kwaliteiten. Niet de droefheid zelf hierover, maar de dingen *waarover* men bedroefd is, zijn een menselijk kwaad. Men tracht terecht deze dingen, oorzaken van droefheid, te voorkomen of weg te nemen; *als* ze er echter zijn, is de droefheid connatureel.

Daarnaast kan droefheid, al is zij waarachtig in haar voorwerp, toch een ongunstige invloed hebben op het morele leven: omdat zij, zoals bekend is, in het algemeen een vertragende en remmende invloed uitoefent op het geestesleven, en eventueel zelfs op de uiterlijke activiteit ¹¹⁾. Droefheid kan een geestelijke afstomping bewerken, en een gebrekkig openstaan voor het menselijk goede ¹²⁾. Onder invloed van zware droefheid geeft de mens zich met minder aandrift aan zijn zedelijke taak, of komt zelfs niet meer tot de vervulling daarvan ¹³⁾. Ook in dit opzicht is de droefheid als moreel ongunstig te beoordelen ¹⁴⁾.

Bij zware habituele depressie komen deze factoren nog meer versterkt naar voren. Deze depressie hindert de mens aan de connaturele vreugde over het waarachtig menselijk goede, aan de zedelijk goede vreugde over het zedelijk goede; waar een titel is tot waarachtige droefheid, is deze vaak niet adaequaat aan de betekenis van deze titel; terwijl de veerkracht om zich te geven aan de eisen van het zedelijk leven ernstig verminderd is.

Van deze zijde bezien is er dus een aspect van menselijk kwaad niet enkel aan de droefheid verwekkende dingen, maar ook aan de droefheid zelf om die dingen, in zover deze een hindernis is voor het zedelijk leven. Het is daarom in zedelijk opzicht nastrevenswaard

⁹⁾ *Tristitia secundum se mala est quae est de eo quod est apparens malum et vere bonum; sicut e contrario mala delectatio est quae est de eo quod est apparens bonum et vere malum. S. Thom., II-II, 35, 1, c.*

¹⁰⁾ *Ad virtutem pertinet quod tristetur moderate in quibus tristandum est. S. Thom., I-II, 59, 3, c.*

¹¹⁾ *S. Thom., I-II, 37, 2, c.*

¹²⁾ *Tristitia corrumpit et stupefacit naturam habentis eam. S. Thom., In libr. Ethic., III, l. 22 (n. 637).*

¹³⁾ *Tristitia efficax est ad impediendum bonum rationis. S. Thom., II-II, 136, 1, c.*

¹⁴⁾ *Etiam tristitia quae est de vere malo, mala est secundum effectum si sic aggravet hominem ut eum totaliter a bono opere retrahat. S. Thom., II-II, 35, 1, c.*

niet enkel de droefheid verwekkende oorzaken weg te nemen, maar ook, waar dit laatste onmogelijk is, om de daaruit volgende droefheid weg te nemen, in zover deze het zedelijk leven hindert, en daarvoor in de plaats te stellen een gevoel van psychisch welbevinden, van welbehagen dat aan het zedelijk leven ten goede kan komen.

Voordat dit nader wordt toegelicht, moet er echter eerst op gewezen worden, dat in beginsel ook tegenover het psychisch lijden en de droefheid een standpunt mogelijk is, van waaruit zijn nadelige invloed voor het zedelijk leven geheel of gedeeltelijk wordt onderwerpen, en vanwaar het zelfs aanleiding wordt tot een zedelijke houding van zeer hoog gehalte: ik bedoel het christelijk standpunt tegenover het lijden. Dit geldt niet enkel van lichamelijk lijden maar zo mogelijk nog sterker van geestelijk lijden. Ook psychisch lijden, b.v. voortkomend uit ontbreken van harmonie in de huwelijksverhouding, uit onjuiste beoordeling enz. kan gedragen worden in christelijke geest, kan „verchristelijkt” worden. Onder meerdere vormen kan die christelijke visie zich voordoen o.a. aanvaarding als boete, onderwerping aan Gods beschikking. Haar hoogste vorm vindt deze houding in de wil tot gelijkvormigheid met de lijdende Christus, tot consequente beleving van de mystieke eenheid met Christus, volgens St. Paulus' woord: „ik vul aan in mijn lichaam, wat aan Christus' lijden ontbreekt ten bate van Zijn Lichaam, de Kerk” (Col. 1, 24). In deze houdingen wordt het lijden „aanvaard”: de mens geeft het een zin, (hij aanvaardt het vanuit een *finis operantis*), hij hanteert het. Dit veronderstelt, dat de mens zich stelt op een standpunt en in een orde, die liggen boven de orde waarin het betreffende lijden een lijden is, een standpunt van waaruit het lijden kan gerelativeerd worden, van waaruit men er afstand van kan nemen, van waaruit het lijden juist niet meer (enkel) lijden is: zoals dit gegeven is in het christelijk standpunt.

Opdat echter een dergelijke houding feitelijk kan aangenomen worden, moet dit hoger standpunt niet alleen objectief mogelijk zijn, maar het moet ook subjectief voor deze mens toegankelijk zijn. En hier schiet vaak de zwaar depressieve tekort: slechts betrekkelijk zelden kan hij zijn lijden positief waarden, slechts zelden is hij toegankelijk voor de christelijke zin van eigen lijden: hier blijkt de geestelijke afstomping, „*stupefactio*”, die St. Thomas als gevolg van de droefheid vermeldt ¹⁵⁾). Daarnaast moet echter ook gezegd worden dat terwijl bij zwaar depressieven deze positieve waardering habitueel vaak tekort schiet, er meermalen bij hen toch ook ogenblikken kunnen voorkomen, waarin zij zich inderdaad van hun eigen lijden distanciëren en het christelijk standpunt vinden kunnen, hun lijden vanuit een christelijk „*finis operantis*” aanvaarden: niet alleen het lijden zoals zij het op dát ogenblik zien, d.i. gerelativeerd

¹⁵⁾ Zie hierboven noot 12.

en waardevol geworden door het christelijk standpunt, maar ook het lijden zoals het zich in de toekomst weer aan hen zal opdringen, als uitzichtloos en betekenisloos ervaren, hen geheel overmeesterend. Wanneer ook al de zedelijke houding, die in zulke gelukkiger ogenblikken wordt aangenomen, het naderhand ervaren lijden niet feitelijk zou informeren, d.i. als wilshouding niet van invloed zou zijn op een later ogenblik waarop het christelijke standpunt voor de patient niet meer vindbaar is ¹⁶⁾, dan nog zal men moeten erkennen dat de zedelijke houding in zulke ogenblikken van zuivere christelijke aanvaarding van een dergelijk hoog gehalte kan zijn, dat zij een verlies aan zedelijke waarde, in andere ogenblikken als gevolg van de afstomping door de depressie eventueel optredend, ruimschoots zou kunnen compenseren.

Dit alles is in rekening te brengen waar het er om gaat iemand door een phv. het gevoel van psychisch lijden te ontnemen en hem een gevoel van welbevinden te hergeven.

Gewichtiger ten aanzien van een dergelijke phv. is echter de overweging dat niet *elk* gevoel van welbevinden een vooruitgang is in menselijk-zedelijk opzicht. Ook dan als de positieve aspecten van het innerlijk lijden tekort schieten, als het lijden niet berust op een moreel acceptabele grond, (waaraan overigens de patient zich eventueel niet zou kunnen onttrekken), als de invloed van het lijden (van de depressiviteit) moreel overwegend ongunstig is, dan is toch niet reeds daarom alleen iedere phv. die deze toestand van psychisch lijden wegneemt, moreel als gunstig te beoordelen. De morele waarde van de nieuwe toestand, zijn betekenis voor het zedelijk leven is niet enkel te beoordelen naar de invloed, die het lijden resp. het wegnemen daarvan, heeft op het zedelijk leven, maar ook volgens de invloed die andere aspecten van het menselijk geestelijk leven, die bij de betreffende phv. betrokken zijn, voor zijn zedelijke kwaliteiten hebben. Sommige zwakzinnigen en dementen

¹⁶⁾ Een vooraf gevormde wilsintentie is nog niet door het habituele (in habitu) blijven voortbestaan van betekenis voor volgende daden, ook al zou zij met het oog op die daden gesteld zijn; (b.v. handelingen die men slapend verricht, ondergaan niet de zedelijke waarde, die men door een vooraf gevormde intentie er aan heeft willen geven); om volgende daden te beïnvloeden, ook moreel, is er een werkelijke „invloed” („virtus”) nodig van de voorafgaande intentie (virtuele invloed): d.i. de latere daden moeten (mede) uit kracht van de voorafgaande intentie gesteld worden, uit kracht van het voorafgaand imperium (vgl. *St. Thom.*, Qu. disp. de Carit., 11, ad 2); op het bovengenoemde geval toegepast: de latere innerlijke houding tegenover het lijden zou enigermate althans beïnvloed moeten worden door de voorafgaande „christelijke aanvaarding”, om ook zelf, als houding van dat latere ogenblik, in de zedelijke waarde van het christelijk standpunt te delen; men kan zich indenken, dat bij zware depressies niet alleen de expliciete oriëntatie in een christelijke visie in tijden bemoeilijkt is, maar ook op sommige ogenblikken het teruggrijpen op een in gelukkiger ogenblikken gevormde intentie weinig mogelijkheid biedt.

zijn niet of nauwelijks in staat tot psychisch lijden. Het behoeft echter niet gezegd dat het in moreel opzicht een enormiteit zou zijn, iemand het lijden te ontnemen en een gevoel van welbevinden te geven door hem, indien dit mogelijk zou zijn, te brengen tot een dergelijke toestand van dementie of zwakzinnigheid. Wanneer het wegnemen van het lijden tegelijk met zich meebrengt een ernstige achteruitgang in specifieke menselijke kwaliteiten, en daarmee een achteruitgang in zedelijk leven, dan zal een dergelijke verandering als moreel ongunstig en ontoelaatbaar beschouwd moeten worden. Het lijden zal soms niet zonder een dergelijke aantasting op te heffen zijn. Het vermogen zelf tot lijden is, volgens Rümke¹⁷⁾ een van de voorwaarden voor de volkomen menselijke ontwikkeling. Een eenzijdige benadrukking van het lijden als menselijk kwaad, resp. een eenzijdig streven dit lijden op te heffen, is daarom een gevaar voor de zuivere norm die bij de toepassing van phv. moet aangewend worden. Daarin zou zich manifesteren een onjuiste waardering van het bonum delectabile ten koste van het bonum honestum, resp. van het malum contristans tegenover het malum inhonestum¹⁸⁾. Wanneer men als maatstaf voor phv. stelt, dat de mens een gevoel van welbevinden, van behaaglijkheid moet hebben, is de norm vervalst.

§ 6. Relatieve waardering van de psychische gezondheid

In het tot nu toe gezegde over de betrekkelijke betekenis van sociale aangepastheid en van het gevoel van welbevinden is de waarde van de *psychische gezondheid* reeds enigszins in het geding betrokken geweest. Het loont de moeite om ook uitdrukkelijk vast te stellen in hoever de psychische gezondheid waarde heeft als norm voor de toepassing van phv. Alles zal hierbij afhangen van de inhoud die men aan het begrip psychische gezondheid geeft. Voor ons doel is het echter niet nodig een definitie te geven van psychische gezondheid, iets wat overigens niet zo eenvoudig is¹⁹⁾. Belangrijk is slechts de vraag of men in zijn inhoud het algemeen menselijk goede, het moreel goede, op enige wijze betreft. Wanneer men psychische gezondheid beschouwt enkel als harmonie van psychische vermogens, als toestand van ervaring van welbevinden, als volle ontwikkeling van menselijke mogelijkheden, zonder deze inhouden te zien in een verhouding tot algemeen menselijke waarden, tot het zedelijk

¹⁷⁾ Rümke, *Studies en voordrachten*, 140; vgl. *Prick*, in: R.K. Artsenblad, 28 (1949), 215.

¹⁸⁾ „Dicuntur illa proprie delectabilia quae nullam habent aliam rationem appetibilitatis nisi delectationem, cum aliquando sint et noxia et inhonesta. ... Honesta vero dicuntur quae in seipsis habent unde desiderantur”. *S. Thom.*, I, 5, 6, ad 2 — vgl. II-II, 145, 3, c.

¹⁹⁾ Zie hierover o.a. K. Jaspers, *Allgem. Psychopathol.* (5), Berlin-Heidelberg, 1948, 654-659.

goede, dan kan een aldus opgevatte psychische gezondheid niet gelden als laatste criterium volgens hetwelk men de juistheid van een behandeling ten aanzien van de mens beoordeelt. Het psychisch gezonde, aldus begrepen, valt niet samen met het menselijk en zedelijk goede. Voor dit menselijk goede is het psychisch gezonde zeker mede van betekenis: een harmonische, gave psychische toestand is, *ceteris paribus*, zeker gunstiger voor een juiste menselijke en morele ontplooiing dan een ongezonde verwrongen psychische structuur²⁰).

Het psychisch gezonde is echter niet het enige, noch zelfs het voornaamste element in het menselijk en zedelijk goede. Het is mogelijk dat het zich met dit laatste niet volkomen dekt. Al zal men niet kunnen zeggen dat het psychisch gezonde minder gunstig is voor het morele leven dan het psychisch ongezonde of minder gezonde; zodra er een vergelijking valt te maken tussen twee toestanden die beiden tekorten vertonen zowel onder het aspect van psychische gezondheid als van morele geschiktheid, is het denkbaar dat de toestand die in moreel opzicht minder gunstig te beoordelen is dan de andere toestand, tegelijk onder het opzicht van psychische gezondheid gunstiger moet beoordeeld worden. Als en in zover er echter divergentie zou zijn tussen het psychisch gezonde en het moreel juiste moet de norm omtrent de phv. ontleend worden aan dit laatste²¹).

Waar een phv. een moreel minder gunstige toestand zou voortbrengen, is zij niet verantwoord, ook al zou zij een vooruitgang betekenen in psychische gezondheid. Wanneer echter een phv. rechtstreeks op de morele kwaliteiten van de persoon geen invloed zou uitoefenen, noch tot vooruitgang noch tot achteruitgang, doch de psychische gezondheid er door bevorderd zou worden, dan zal er indirect toch ook vooruitgang in moreel opzicht zijn: omdat, *ceteris paribus*, het psychisch gezonde ook aan het moreel juiste ten goede zou komen. Het zedelijk goede, dat het hoogst menselijk is, zal beter gedijen bij gaafheid van het psychisch menselijk leven dan bij een ongezonde psychische toestand.

²⁰) Per accidens zou een psychisch minder gezonde toestand aanleiding kunnen zijn tot een intensivering van het moreel goede. In de levens van sommige Heiligen wordt wel gewezen op bepaalde trekken die misschien een minder gave psychische structuur aanduiden, daarnaast echter tegelijk bij die personen aanleiding werden tot een morele houding van zeer zuiver gehalte.

²¹) „Al te dikwijls wordt in de laatste jaren de „mind-cure” gelijkgesteld met zedelijke vorming en het natuurlijk evenwicht van het menselijk ... psychisch-organisme met de orde van het zedelijk subject. Het spreekt vanzelf dat de „mind-cure” een *zedelijke* plicht kan worden en is en dat het natuurlijk evenwicht een *zedelijk* ideaal blijkt te zijn, en nochtans kan men *niet* uit de begrippen „mind-cure” en psychische gezondheid de kenmerken van het ethische afleiden: het psycho-biologisch ideaal wordt slechts ethisch wanneer het gemeten wordt volgens een hoger beginsel”. *E. De Bruyne*, *Ethica*, I, 192. (Cursivering van D. Br.).

POSITIEVE TOELICHTING VAN HET BASIS-BEGINSEL

§ 7. „Iudicium prudentiale” over het complexe gegeven

Wanneer nu getracht wordt een *positieve* toelichting te geven van het algemene basis-beginsel over de toepassing van phv. en daarmee een omschrijving van nadere voorwaarden voor deze toepassing, dan moet eerst een gewichtige bemerking voorafgaan.

Dit basis-beginsel kan n.l. wel enigszins nader gespecificeerd worden, en de elementen, waarvan het in moreel opzicht gunstig of ongunstig karakter van phv. afhangt kunnen enigszins uiteengelegd worden. Maar toch zal hier noodzakelijk een zekere algemeenheid in het formuleren van meer concrete beginselen moeten blijven bestaan: de grote verscheidenheid van deze elementen en de variatie-mogelijkheid in hun onderlinge verhouding dwingt daartoe.

De ph., het geheel van psychische eigenschappen, is naar haar aard een uitermate complex gegeven. Haar betekenis voor het menselijk-goed handelen hangt af van de talrijke elementen die haar samenstellen (in het Ie Hfdst. is een overzicht gegeven van de voornaamste elementen) en haar onderlinge verhouding en wisselwerking. Bij de vergelijking van de morele betekenis van de ene ph. met die van een andere ph., en bij het daarop steunend oordeel of een phv. zal leiden tot een in moreel opzicht gunstiger ph., moet daarom een veelheid van factoren worden nagegaan. Daarbij kunnen de concrete psychische situaties van personen, bij wie een phv. overwogen wordt, in de details bijna eindeloos variëren. Het oordeel over de toepassing van phv. in een concreet geval heeft daarom een zeer complex gegeven te verwerken. Een algemeen geldend beginsel om uit te maken of de ene ph. in moreel opzicht gunstiger is te beoordelen dan een andere, kan niet gegeven worden. Een passe-partout-oplossing voor dergelijke vragen bestaat niet. We zijn hier niet op het terrein van de exacte wetenschappen, op het terrein van meetbare en daardoor gemakkelijk vergelijkbare grootheden. Het gaat hier over „imponderabilia”. Het oordeel over het complexe gegeven van elk concreet geval vordert een aestimatie, een beoordeling, een *iudicium prudentiale*: dit steunt op een ernstig en eerlijk overzien van alle concrete omstandigheden van het geval: het is daarom niet uniform maar variërend naar de vele omstandigheden ²²⁾).

Met het oordeel over een phv. is het dus als met het oordeel over vele andere vormen van concreet menselijk handelen, waarvan het

²²⁾ St. Thom., In libr. Ethic. III, l. 2 (n. 399).

zedelijk karakter afhangt van vele elementen tegelijk ²³⁾). Dergelijke handelingen zijn bij uitstek prudentiële materie. Als zodanig geldt b.v. de vraag naar de morele plicht van aalmoes geven in een concreet geval: waarbij immers de „plicht” afhangt van vele elementen: conditie van de gever, van de behoeftige, hun wederzijdse verhouding enz.; zo ook de vraag of het geoorloofd is zich in een concreet geval in levensgevaar te begeven, of in gevaar van zonde; de vraag naar het zedelijk karakter van een daad die anderen ergernis geeft; over het zedelijk karakter van de z.g. „actus impudici” (in tegenstelling met de „actus venerei”); het mishoren op Zondag in geval van ziekte of ander ernstig bezwaar; enz. — Van dergelijke vormen van menselijk handelen moet men zeggen: „id quod concrete hic et nunc agendum est, non potest universali et uniformi regula determinari, sed iudicio prudentis relinquitur determinandum, qui quid sit agendum pro variis circumstantiis diversimode iudicat” ²⁴⁾).

Dit nu geldt ook van het oordeel over phv. Bij ieder apart geval van phv. zijn zeer veel singularia contingentia betrokken, die van geval tot geval eindeloos kunnen variëren, terwijl het morele karakter van een bepaald geval juist afhangt van de feitelijke constellatie van deze factoren, dus van een veelheid van elementen, die onderling met elkander moeten vergeleken en geaestimeerd worden. Een algemeen pasklaar beginsel voor de behandeling van deze gevallen is daarom niet te geven. Het beslissende woord is hier aan het iudicium prudentiae: het oordeel dat over de concrete situatie gegeven wordt volgens de deugd van voorzichtigheid.

Dat de prudentiële aestimatie hier de beslissing heeft te geven, betekent echter niet, dat dit oordeel hier geen punten van oriëntatie heeft en dat de prudentie geheel op goed geluk en onafhankelijk

²³⁾ Daar waar één aspect van de daad de moraliteit van de daad afdoende bepaalt, is er voor „aestimatie”, in dit opzicht althans, geen aanleiding: over een concrete daad van moord, overspel, geloofsverzaking is aestimeren, in dit punt althans, overbodig: dat de daad zondig is wordt hier niet bepaald „secundum aestimationem”, maar is reeds gegeven met de kwalificatie moord, overspel, geloofsverzaking; dit oordeel is dan ook uniform, in tegenstelling met het echte iudicium prudentiale. De aestimatie, en dus de variabiliteit in het oordeel kan echter dan nog betrekking hebben op andere aspecten van de daad, en op een zeker verschil in zwaarte, zowel objectief als subjectief, van de morele slechtheid, die met de aard van de daad gegeven is.

²⁴⁾ H. Hering O.P., in: *Angelicum*, 18 (1941), 313. — De auteur van dit artikel spreekt universeel en doet het enigszins voorkomen alsof de moraliteit van de concrete daad altijd geheel „secundum aestimationem” bepaald wordt (de voorbeelden die de auteur aanhaalt zijn echter alle uit de „prudentiële materie”). Dat dit niet volkomen juist is, werd in de vorige voetnoot aangeduid. Door de universele zedelijke slechtheid van moord is, als de kwestie van moord zich concreet stelt, volgens die universele regel bepaald quid hic et nunc agendum (omittendum) est”.

van objectieve gegevens een oordeel zal kunnen formuleren. Het prudentiële oordeel is niet louter subjectief uitvindsel: het wordt niet in willekeur gevormd, maar baseert zich op de objectieve betekenis van de vele elementen, die in het concrete geval aanwezig zijn ²⁵⁾). De mens moet, om tot een prudent oordeel te komen, weten waarmee rekening te houden is en wat voor de uiteindelijke beslissing belangrijk en minder belangrijk is. Eerst dan kan de betekenis en de waarde van de diverse gegevens, die in het concrete geval aanwezig zijn, in het oordeel worden verwerkt ²⁶⁾).

Om over het concrete geval van phv. een prudent oordeel te waarborgen dient men dus te weten welke factoren in rekening moeten worden gebracht bij het beoordelen van de zedelijke betekenis van een bepaalde ph. en bij de vergelijking van deze met een andere ph. Veel van deze factoren leveren in deze geen moeilijkheid: zij worden gemakkelijk vanzelf natuurlijkerwijze gekend. Enkele punten die minder voor de hand liggen, worden in het volgende behandeld. En wanneer daarin nader wordt aangegeven, welke elementen moeten worden verwerkt bij het oordeel of een overgang van de ene ph. naar een andere een vooruitgang dan wel een achteruitgang betekent voor het menselijk-goed handelen, dan wordt dit basis-beginsel voor de beoordeling van de phv. tevens meer gedifferentieerd en geëxpliciteerd.

§ 8. Rangorde der menselijke goederen

Het oordeel of een bepaalde psychische geaardheid voor het menselijk leven een gunstiger dan wel een ongunstiger factor vormt dan een andere, hangt mede af van de belangrijkheid van die

²⁵⁾ Wanneer b.v. de vraag gesteld wordt of men in een bepaald geval verplicht is een behoeftig mens te helpen, dan moet men, om een prudent oordeel te vormen, weten welke factoren daarbij overwogen dienen te worden: toestand van het subject, van de behoeftige, hun wederzijdse verhouding (verwantschap b.v.), toestand van andere personen enz. — vgl. *St. Thom.*, I-II, 64, 3, c.

²⁶⁾ Het prudente oordeel veronderstelt daarom een behoorlijk moreel inzicht, eventueel vervolmaakt door moraalwetenschap. „*Prudentia est recta ratio agibilium. ... Recta autem ratio praeexigit principia ex quibus ratio procedit. ... Circa principia quidem universalia agibilium homo recte se habet per naturalem intellectum principiorum, per quem homo cognoscit quod nullum malum est agendum, vel etiam per aliquam scientiam practicam*”. — Daarnaast is „*circa principia particularia*” voor een prudent oordeel nodig een zuivere en geordende affectieve instelling ten aanzien van de diverse menselijke goederen; deze houding wordt gegeven door de morele deugden, die daarom voor het tot stand komen van het prudent oordeel onmisbaar zijn. „*Et ideo, sicut homo disponitur ad recte se habendum circa principia universalia per intellectum naturalem vel per habitum scientiae, ita ad hoc quod recte se habeat circa principia particularia agibilium, quae sunt fines, oportet quod perficiatur per aliquos habitus secundum quos fiat quodammodo homini connaturale recte iudicare de fine. Et hoc fit per virtutem moralem*”. *St. Thom.*, I-II, 58, 5, c.

bepaalde morele aspecten van menselijk leven, welke meer bijzonder zijn betrokken bij de bepaalde psychische eigenschappen van die ph. Immers omdat in de ene ph. andere eigenschappen naar voren treden of terugtreden dan in een andere, is het duidelijk dat de ene ph. gunstiger kan zijn voor andere aspecten en andere onderdelen van het menselijk morele leven dan een andere ph.

Nu kunnen de diverse onderdelen of aspecten van het menselijk zedelijk leven onderling zeer in betekenis en waarde verschillen. Als men denkt aan hetgeen aan de mens voor een goed menselijk leven toekomt op gebied van cultuur, economische voorziening, kunst, gemeenschapsleven, politiek, intellectuele ontwikkeling, affectieve oriëntatie, dan blijkt dat niet alles hier even belangrijk en wezenlijk is, en dat deze goederen juist als menselijk goed onderling in waarde verschillen. Er is een rangorde van menselijke waarden, een hiërarchie in die goederen wier verwerkelijking hoort tot de integriteit van het leven volgens de menselijke natuur, of tot het menselijk-goed-handelen. Hun betekenis, juist voor dit leven *secundum rationem*, m.a.w. hun belangrijkheid juist als moreel goed, is hoger naarmate het gaat om iets „*quod est prius in ordine rationis*”²⁷⁾. Deze grotere of kleinere belangrijkheid als morele categorie zal men moeten afmeten naar de meer of minder rechtstreekse betekenis van de objecta moralia voor 's mensen verhouding tot zijn laatste doel, het beginsel van zijn zedelijk leven²⁸⁾.

Om dezelfde reden, de verschillende belangrijkheid van de objecta moralia, is volgens St. Thomas ook de ene deugd-habitus belangrijker dan de andere²⁹⁾. Het ligt voor de hand dat deze rangorde

²⁷⁾ *St. Thom.*, I-II, 73, 3, c. — St. Thomas kent een verschillende belangrijkheid van de specifiek onderscheiden „objecta moralia”, en naar deze belangrijkheid m.a.w. „*secundum quod est circa aliquid principalius vel minus principale*” varieert ook de objectieve en soortelijke zwaarte van het morele kwaad: „*secundum diversitatem obiectorum attenditur diversitas gravitatis in peccatis*”. I.c.

²⁸⁾ Deze verhouding is volgens St. Thomas juist het aspect waaronder de menselijke handelingen onderling vergeleken kunnen worden op hun grotere of kleinere belangrijkheid in moreel opzicht. I.c., ad 3. — Ook II-II, 81, 6, c, en II-II, 161, 5, c, wordt de verhouding tot het laatste doel als criterium voor de zedelijke belangrijkheid van de deugd genoemd.

²⁹⁾ *St. Thom.*, I-II, 73, 4, c; vgl. I-II, 66, 1, c. Op deze laatste plaats legt St. Thomas een rangorde volgens het beginsel: „*tanto est una (virtus) altera melior, quanto magis ad rationem accedit*”. Dit is niet volkomen identiek met de grotere of kleinere betekenis van de betreffende objecta moralia voor 's mensen verhouding tot zijn laatste doel. (zie vorige noot) — Uit I-II, 73, 9, c, vergeleken met I-II, 66, 1, c, en uit de op ieder van deze beide plaatsen aangehaalde voorbeelden blijkt, dat de morele belangrijkheid, gemeten volgens *principalior finis* (welke overeenkomt met de belangrijkheid volgens verhouding tot *finis ultimus*) niet samenvalt met de rangorde volgens het gezichtspunt „*in quantum participat rationem*” van I-II, 66, 1, c. Ik geloof dan ook, dat St. Thom. op deze laatste plaats niet spreekt van een grotere of kleinere belangrijkheid juist in moreel opzicht, maar van een grotere of kleinere *zijns-volmaaktheid* van de verschillende morele

van de deugdhabitus bijzondere betekenis heeft voor de vraag naar de verschillende belangrijkheid van psychische eigenschappen voor het menselijk leven; omdat deze eigenschappen op het ontstaan van de deugdhabitus, minstens negatief, een sterke invloed kunnen uitoefenen.

Uit een en ander volgt, dat bij het overwegen van phv. en bij het oordeel of zij zal leiden tot een ph. die gunstiger is voor een leven volgens de menselijke natuur, rekening gehouden moet worden met de rangorde in waarde van die menselijke goederen (*objecta moralia*), tot wier verwerkelijking de te verwachten psychische eigenschappen bijdragen. In zijn toespraak over de morele grenzen van de methoden van medisch optreden in het algemeen sprak Pius XII ook woorden die voor de toepassing van phv. bijzondere betekenis hebben, en een voorwaarde voor deze toepassing omschrijven: „Dans la mise en oeuvre de son droit à disposer de lui-même, de ses facultés et de ses organes, l'individu doit observer la hiérarchie des ordres de valeurs — et à l'intérieur d'un même ordre de valeurs, la hiérarchie des biens particuliers, pour autant que les règles de la morale l'exigent”³⁰).

Wanneer men nu vraagt welke de rangorde is der menselijke goederen gemeten volgens hun betekenis voor 's mensen verhouding tot zijn laatste doel, dan is het wel uiterst moeilijk een uitgewerkte klassificatie volgens dit systeem te geven. Een zeer summiere

habitus (zoals hij elders ook vraagt: *utrum voluntas sit altior potentia quam intellectus?* I, 82, 3). — Deze manier van beschouwen is te vergelijken met St. Thomas' vraag naar kardinale deugden (I-II, 61) en zijn indeling van de deugden op grond van dit beginsel. Hij verstaat onder het karakter van kardinaaldeugd niet een belangrijkheid juist in moreel opzicht, maar baseert het hierop dat een formeel gezichtspunt, het verwerkelijken van het moreel goede in een bepaald opzicht (b.v. de *rectitudo* in de *operationes ad alterum*, de *rectitudo* ten aanzien van tot het kwaad lokkende begeerten en van door bezwaren gewekte weersin tegen het goede) méér formeel in de ene deugd gevonden wordt dan in een andere. de eerste deugd is dan de kardinaaldeugd, de andere een „*virtus annexa* of *adiuncta*” of „*pars potentialis*” (zie b.v. II-II, 80, 1, c., 128, 1, c., 143, 1, c.). Deze rangschikking of onderordening betekent echter niet dat de kardinale deugd daarom in moreel opzicht belangrijker is dan de andere; o.a. blijkt dit ook hieruit dat volgens St. Thomas de religio een moreel belangrijker deugd is dan de iustitia, en zelfs de belangrijkste onder de morele deugden (II-II, 81, 6, c.), terwijl toch de iustitia kardinaaldeugd is ten opzichte van de religio; eveneens is de humilitas in moreel opzicht belangrijker dan de temperantia (II-II, 161, 5, c.), ofschoon de laatste kardinaaldeugd is ten opzichte van de eerste. De klassificatie van de deugden naar het schema van de kardinaaldeugden geeft daarom geen uitsluitel over de morele belangrijkheid van de deugden, en kan daarom ook niet dienen als basis om psychische eigenschappen onderling op hun betekenis voor het morele leven te vergelijken.

³⁰) Toespraak tot het 1e Internat. Congres voor histopathologie v. h. zenuwstelsel, 13 Sept. 1952 (*Acta Apost. Sed.*, 44 (1952), 782-783. — Vgl *Kathol. Archief*, 7 Nov. 1952 (Jg. 7), 891.

hiërarchisatie geeft St. Thomas aldus aan: God, de mens (*ipsa substantia hominis*), *res exteriores*, terwijl hij op ieder van deze gebieden een verder gedifferentieerde rangorde aanneemt, echter niet uitdrukkelijk beschrijft³¹). — Overigens is een uitgewerkte rangorde wel niet nodig voor het doel dat hier werd aangegeven, omdat het bij de waardering van psychische eigenschappen wel meest gaat over de invloed op enkele bepaalde gebieden van zedelijk handelen, en de onderlinge rangorde tussen deze eerder kan vastgesteld worden.

§ 9. Zedelijke gezindheid en uitvoering van het menselijk goede

Uitermate belangrijk voor de beoordeling van de betekenis van een ph. en voor het oordeel over het toepassen van een phv. is de overweging, hoe de beïnvloeding van de subjectieve zedelijke gezindheid van de persoon te waarderen is tegenover de beïnvloeding van zijn mogelijkheid tot het daadwerkelijk realiseren van het goede; het is n.l. mogelijk dat deze beide factoren bij een phv. in tegen-gestelde richting beïnvloed worden, positief en negatief, vooruitgang onder het ene opzicht, achteruitgang onder het andere. Door een voorbeeld wil ik de situatie toelichten. Bij de bespreking van leucotomie in Hfdst. II is gebleken, dat de persoon in kwestie zich na de behandeling vaak weer kan geven aan een taak, die hij tevoren niet behoorlijk kon waarnemen, waarbij het meermalen gaat over een taak van grote morele waarde, b.v. de verzorging van zijn gezin, behartiging van de opvoeding der kinderen. Daarnaast ziet men echter tegelijk vaak het verschijnsel optreden, dat de morele *gezindheid* van de persoon, tengevolge van de algemene vervlaking van het geestesleven, minder zuiver, minder hoogstaand is³²). Zijn innerlijke zedelijke houding is vervlakt, zijn zedelijke idealen zijn verarmd, zijn ambitie en zorg voor het morele, als hoogste menselijke categorie, zijn achteruit gegaan. Dit zou zich kunnen openbaren zelfs ten opzichte van dezelfde objecta moralia, waar tegenover zijn mogelijkheid tot verwerkelijking is vooruitgegaan; zodat b.v. enerzijds de daadwerkelijke behartiging door de patient van de belangen van het eigen gezin, opvoeding enz., weer mogelijk is geworden, zij het niet op volkomen ideale wijze — terwijl voorheen wegens uiterste depressiviteit en geestelijke invaliditeit van de patient daarvan niets kon komen — en anderzijds toch de innerlijke zedelijke houding tegenover deze zedelijke categorieën: opvoeding, verzorging

³¹) S. Thom., I-II, 73, 3, c. De conditie (de voorbereidende theologische arbeid), om een gedetailleerde rangorde op te stellen, is wellicht niet aanwezig. St. Thomas geeft op diverse plaatsen materiaal aan voor een dergelijke arbeid, als hij in de speciale deugdenleer zich herhaaldelijk afvraagt „*utrum ... sit potissima virtutum?*”.

³²) Zie hierboven Hfdst. II, blz. 103-104.

van gezin, vervlakt is en aan diepte en resonantie, aan louterheid, aan intensiteit heeft ingeboet. Zeker kan deze vervlakking, deze achteruitgang in zedelijke gezindheid zich openbaren op andere gebieden, dan waar de vooruitgang in prestatie-mogelijkheid optreedt: b.v. bij betere waarneming van een taak voor het gezin kan de innerlijke godsdienstige gezindheid aanmerkelijk primitiever zijn en minder hooggespannen, zonder dat daarom van een ongodsdienstige innerlijke houding sprake hoeft te zijn. — Ten aanzien van de beoordeling van dergelijke situaties met het oog op een phv. stelt zich dus de vraag: hoe moet de zedelijke gezindheid hier gewaardeerd worden tegenover de mogelijkheid tot daadwerkelijke realisering van het menselijk goede?

Het is duidelijk dat *beide* horen tot de goede uitrusting van een ph. voor het menselijk leven, en dat men, op zich, zonder noodzaak, aan geen van beide kan verzaken bij de beoordeling over de toepasselijkheid van een phv. De vraag heeft echter juist die situaties op het oog, waar de beide elementen feitelijk niet samengaan en waar men kiezen moet tussen een ph. met hoger staande innerlijke zedelijke gezindheid en een geringe mogelijkheid tot verwerkelijking van het goede enerzijds, en anderzijds een ph. met lager staande en meer primitieve (hoewel niet slechte) zedelijke gezindheid maar met uitgesproken grotere mogelijkheid zich te geven aan de verwerkelijking van het goede, aan de daadwerkelijke behartiging van belangen die de mens ook uit zedelijke motieven moeten ter harte gaan; zoals in het gegeven voorbeeld wordt aangehaald. De vraag is dan: heeft men bij dit dilemma aan beide factoren een waarde toe te kennen, of komt deze alleen toe aan de innerlijke gezindheid? M.a.w. is de achteruitgang in deze laatste altijd en onder elke voorwaarde, ook dan als er onder het opzicht van de daadwerkelijke realisering van het menselijk goede een vooruitgang is, toch te beschouwen als een achteruitgang ten aanzien van de disposities voor het leven overeenkomstig de menselijke natuur? Dit laatste immers is, zoals in het vorig Hfdst. is aangeduid, de maatstaf volgens welke over de toepasselijkheid van een phv. moet worden geoordeeld.

Wanneer hier gesproken wordt van invloed van de ph. op de zedelijke gezindheid, wordt vanzelfsprekend niet vergeten, dat deze gezindheid wezenlijk een wilshouding is en dat de mens zelf haar vormt in vrije zelfbepaling. Zij wordt dus niet gevormd door eigenschappen van de ph. (psychische geaardheid), noch hebben deze op haar een definitieve en determinerende invloed. In Hfdst. I is echter gebleken, dat deze eigenschappen ook binnen het normale een zeer gewichtige betekenis hebben voor de innerlijk zedelijke houding. En indien dergelijke eigenschappen op de wilshouding een ongunstige invloed hebben, m.a.w. wanneer zij voor de wil een

aanleiding zijn zich gemakkelijk tot het moreel minder gunstige te bepalen, dan zijn die eigenschappen nog niet zonder meer aanvaardbaar op de enkele overweging dat hun invloed niet determinerend is. Ook een niet-determinerende invloed tot het moreel minder goede kan moreel bedenkelijk zijn. De vraag is te verstaan van dergelijke eigenschappen.

Deze vraag lijkt enigszins op de vraag of iemands zedelijke kwaliteit, zijn goedheid of slechtheid, bepaald wordt door zijn innerlijke daad (de wilstdaad) of (ook) door de uiterlijke daad (de uitvoering van het gewilde). Het antwoord op deze laatste vraag, die in de moraaltheologie niet onbekend is, kan kort aldus worden samengevat: Als menselijke kwaliteit is de zedelijkheid primair een kwaliteit van zijn willen (verondersteld het geval dat het gaat over een adaequaat willen: d.i. een oprecht en eerlijk willen van de *uitvoering*): de mens is goed of slecht primair door zijn willen, niet door het feitelijk volvoeren van het gewilde: hij heeft de goedheid of slechtheid volledig opgelopen (als subjects-kwaliteit) door het willen (volvoeren) van het goede of slechte: hij heeft subjectief de slechtheid van moord opgelopen door een besluit tot moord, de goedheid van barmhartigheid door een voornemen tot aalmoesgeven. Slechts bijkomstig kan de uiterlijke daad de uit de innerlijke daad voortkomende goedheid van de mens nog versterken, in zover, naar aanleiding van de feitelijke volvoering, de innerlijke daad extensief of intensief versterkt wordt. Op zichzelf genomen echter is door de feitelijke volvoering een mens niet beter of slechter dan hij is door het willen van de te volvoeren daad³³).

Bij het zien van dit antwoord kan men geneigd zijn op de hierboven gestelde vraag een analoog antwoord te geven: voor iemands zedelijke kwaliteiten zullen alleen de hoedanigheden die de zedelijke gezindheid beïnvloeden van waarde zijn, en de eigenschappen die de feitelijke volvoering van het zedelijk goede begunstigen, geen betekenis hebben; en waar er een dilemma is tussen een ph. die gunstiger is onder het opzicht van de zedelijke gezindheid enerzijds en anderzijds een ph. die gunstiger is voor de feitelijke volvoering maar ongunstiger voor de zedelijke gezindheid, zou toch de eerste zonder meer de voorrang verdienen.

Bij nader overdenken echter moet dit antwoord als onvoldoende en simplistisch aangezien worden. Dit antwoord wordt n.l. louter gegeven vanuit het standpunt van de subjectieve zedelijke kwaliteit, van de zedelijkheid die de mens als subject van zedelijkheid contraheert. En als dit standpunt alleen bepalend zou zijn voor de vraag welke ph. als geheel gunstiger te beoordelen is, dan zou men consequent als antwoord krijgen: die ph. die de subjectieve zedelijkheid

³³) Vgl. S. Thom., I-II, 20, 4, c.

van het subject en dus zijn zedelijke gezindheid begunstigt.

Dit standpunt kan echter niet alleen bepalend zijn. St. Thomas geeft een ander antwoord: „habitus bonus dicitur qui disponit ad actum convenientem naturae agentis”³⁴⁾. (In het vorig Hfdst. is er op gewezen dat wat St. Thomas hier zegt van habitus, ook geldt van de ph. als *complex* van psychische eigenschappen). Volgens deze zienswijze is het al of niet gunstige van een ph. te beoordelen volgens haar al of niet begunstigen van het handelen overeenkomstig de menselijke natuur (het basis-beginsel dat in het vorig Hfdst. werd aangegeven). Dit handelen overeenkomstig de menselijke natuur put zich niet volledig uit in het willen van hetgeen volgens de menselijke natuur is, maar tevens hoort daaronder het feitelijk volvoeren. Een mens die psychisch goed is uitgerust voor het willen van het zedelijk goede, maar niet voor het daadwerkelijk uitvoeren daarvan, is als mens niet goed uitgerust: diens habitus (ph.) is onder opzicht van menselijke behoorlijkheid onvolledig; al moet men zeggen dat hij voor de subjectieve zedelijkheid wel voldoende is uitgerust. De dispositie echter, die de mens vervolmaakt voor de uitvoering van het zedelijk goede, al verhoogt zij zijn subjectieve zedelijkheid niet, is toch ook een kwaliteit die het zedelijke betreft, juist omdat zij de mens vervolmaakt met het oog op het zedelijk goede. Daarom is zij een waarachtige vervolmaking van de mens. Dit verdient nader geïllustreerd te worden.

Het zedelijk goede is iets, dat op zich verdient *gerealiseerd* te worden (*bonum est faciendum*), en dat, *omdat* het waard is gerealiseerd te worden, verdient gewild en nagestreefd te worden: d.i. het verdient dat men het *wil realiseren*; en juist daarom maakt het de willende mens tot een zedelijk goed mens. Deze subjectieve zedelijkheid van de mens veronderstelt dus de objectieve zedelijkheid van het object: de subjectieve zedelijkheid is de zedelijkheid van het subject dat zich richt op het zedelijk object, en dat door deze houding (gezindheid) ten opzichte van het object een subjectieve zedelijkheid oploopt. Het zedelijke is in het object aanwezig voordat het subject ze contraheert. Het goede is daarom niet slechts een kwaliteit van de willende mens, maar het is ook een objects-waarde, iets dat om eigen waarde verdient te worden verwerkelijkt³⁵⁾. Door het willen van het goede wordt het goede *gesubjecteerd* in de mens,

³⁴⁾ St. Thom., I-II, 54, 3, c.

³⁵⁾ „Envisagé en soi, absolument, c'est-à-dire dans son être essentiel ou abstrait, l'acte extérieur a une moralité formelle, qui ne dépend pas de la volonté: faire l'aumône est un acte formellement bon comme voler est un acte formellement mauvais; cette moralité lui vient de l'objet et des circonstances à raison de leur conformité ou non-conformité avec l'ordre rationnel”. Gillet, Les actes humains (S. Thom.: Somme Théologique, I-II, 6-21), 439. — Andere auteurs reserveren de term formele zedelijkheid voor de subjects-zedelijkheid en noemen de zedelijkheid van het object materiële of objectieve zedelijkheid.

ontstaat er een subjectsgoedheid (en deze is hiermee wezenlijk voltooid; heel deze subjectieve zedelijkheid ligt binnen de ordo intentionis, de ordo executionis voegt er niets wezenlijks aan toe). Maar daarnaast (en daarvóór) is er een objects-goedheid: de kwaliteit van het object waardoor dit waard is gerealiseerd te worden door de mens (en daarom waard door de mens gewild te worden); en waardoor het iets is dat past bij de menselijke natuur. Door het louter willen van het goede is deze objectswaarde van het goede niet gerealiseerd, zoals het goede toch naar eigen aard verdient. Daarom, al is door het willen van het goede de subjectsmoraliteit van de mens volledig af, dit wil niet zeggen dat alles af is, wat omtrent het goede verdient te gebeuren: en daarom, omdat het zedelijk goede datgene is wat past bij de menselijke natuur, zijn ook niet al de kwaliteiten van de mens ten aanzien van het zedelijk goede volledig, zolang de kwaliteiten ten aanzien van volvoeren niet af zijn, m.a.w. de mens kan ten aanzien van subjectieve zedelijkheid volledig uitgerust zijn, terwijl hij toch onvolledig is uitgerust ten aanzien van het zedelijk goede; zolang hij n.l. niet is uitgerust voor de uitvoering van het goede.

Het hierboven gegeven antwoord dat bij het beoordelen van de gunstige of ongunstige betekenis van een ph. voor het menselijk leven alleen rekening gehouden moet worden met de kwaliteiten die de zedelijke gezindheid beïnvloeden en niet met die welke de uitvoering van het zedelijk goede beïnvloeden, is dus onjuist om deze reden dat daarin de vraag of een ph. gunstiger of ongunstiger is voor het leven volgens de menselijke natuur, vereenzelvigd wordt met de vraag of een ph. gunstiger of ongunstiger is voor de subjectieve zedelijkheid van de persoon. Het voorafgaande heeft de onwetigheid van deze gelijkstelling aangetoond.

In het oordeel over de waarde van een ph., over haar betekenis als uitrusting van de mens voor een menselijk leven, m.a.w. over de zedelijke waarde, moet dus niet enkel rekening gehouden worden met haar invloed op de zedelijke gezindheid van de persoon, maar ook met haar invloed op de mogelijkheid om het zedelijk goede daadwerkelijk uit te voeren ³⁰⁾.

Hieruit volgt verder dat ten aanzien van het dilemma tussen een

³⁰⁾ Dit oordeel wordt bevestigd door hetgeen wij in het dagelijks leven ervaren. Wij waarden iemands goedheid of slechtheid, uitsluitend naar zijn gezindheid, naar zijn bedoelen, en volgens dit bedoelen achten wij hem lof of blaam waardig; wij zeggen dat hij een goed mens is, ook als hij niet in staat is zijn oprechte bedoeling uit te voeren. Maar in ons oordeel over de waarde van zijn ph. voor het leven betrekken wij nog iets meer: daarbij letten wij niet slechts op zijn innerlijke gezindheid, op zijn bedoelen, maar ook op zijn psychische eigenschappen voor de daadwerkelijke uitvoering van het goede: wij zijn ons bewust dat een goed mens niet altijd een goede ph. heeft, d.i. een complex van psychische eigenschappen, waarmee hij als mens juist en goed is toegerust.

ph die de zedelijke gezindheid gunstig, de uitvoering van het zedelijk goede ongunstig beïnvloedt, en een ph. met hieraan tegengestelde eigenschappen, de beslissing niet noodzakelijk en onvoorwaardelijk op de eerste moet vallen. Natuurlijk valt zij evenmin onvoorwaardelijk op de tweede. Bij de uiteindelijke beslissing zullen zowel gezindheids-eigenschappen als uitvoerings-eigenschappen moeten meetellen, en in het prudentiele oordeel zullen beide gewikt en gewogen moeten worden.

Bij de kwestie van een opzettelijke phv. kan dit nog bijzondere betekenis hebben. Hierboven is aangeduid, dat de gezindheid de subjectieve moraliteit bepaalt, indien dit een adaequate, oprechte bedoeling is het zedelijk goede te voltrekken, een bedoeling dus die slechts door buiten de wil liggende factoren verhinderd wordt het gewilde uit te voeren. Geeft de mens zich niet daadwerkelijk aan de uitvoering van het goede, voor zover daartoe een mogelijkheid bestaat, dan schiet op dat punt zijn zedelijke gezindheid tekort, en daarmee zijn subjectieve zedelijke goedheid. In de boven beschreven situatie vóór een psychochirurgische ingreep komt het tekort in de uitvoering van het zedelijk goede dikwijls niet op rekening van de wil (b v onmogelijkheid de opvoeding der kinderen te behartigen). Maar nu kan zich in de mogelijkheid van een phv. aan de persoon een mogelijkheid aanbieden om zijn kwaliteiten voor de daadwerkelijke uitvoering van het goede gunstig te beïnvloeden. Wanneer hij deze laatste mogelijkheid (zonder reden) onbenut zou laten, zou vanaf dat moment zijn zedelijke gezindheid ook niet meer oprecht zijn: zou er geen waarachtige bedoeling zijn om naar mogelijkheid het goede te voltrekken³⁷⁾.

Hierbij is echter voor ogen te houden, dat een en ander alleen geldt in een situatie waarin de persoon zelf een vrije beslissing kan nemen over een toe te passen phv. Is zijn weigering om deze te aanvaarden niet een vrije wilssdaad, dan wordt de zedelijke gezindheid die aanwezig is, door deze weigering niet aangetast.

De noodzaak om bij het prudentiele oordeel over toepassing van phv. zowel aandacht te besteden aan eigenschappen welke de zedelijke gezindheid, als aan die welke de voltrekkingsmogelijkheid beïnvloeden, wil echter nog niet zeggen, dat beide daarbij evenveel gewicht in de schaal leggen, noch zelfs dat op ieder gebied van zedelijk handelen de onderlinge verhouding van deze beide aspecten

³⁷⁾ Met opzet is er aan toegevoegd zonder reden, omdat die gezindheid volkomen eerlijk kan blijven, als er op redelijke gronden van deze mogelijkheid wordt afgezien, met name om de achteruitgang van de zedelijke gezindheid in ander opzicht (vervlakking van zedelijke aspiraties), verder om het opzien tegen de chirurgische ingreep zelf of om andere bezwaren, te waarderen naarmate zij door de persoon als bezwaar worden ervaren

volgens eenzelfde maatstaf gemeten zal moeten worden.

De louterheid en diepte van de innerlijke zedelijke gezindheid en de daarop inwerkende eigenschappen verdienen een veel sterkere nadruk dan de subjectieve mogelijkheid om zich daadwerkelijk te geven aan de uitvoering van ook in zedelijk opzicht goede en gewenste taken. De eerste is een meer menselijke uitrusting voor het leven als mens dan de tweede; waar de eerste gaaf en zuiver aanwezig is, kan nog een hoge graad van werkelijk menselijke volmaaktheid aanwezig zijn, ook al zou de mens niet in staat zijn zich effectief te geven aan de verwerkelijking van het goede waartoe hij geroepen is; niet echter omgekeerd. Achterstand in zedelijke gezindheid is veel ernstiger te waarderen dan achterstand in het daadwerkelijk kunnen vervullen van een taak. Wanneer men daarom bij een besluit tot phv. enige achteruitgang in zedelijke gezindheid zou accepteren, dan zou dat toch niet te verantwoorden zijn, dan tegen een naar verhouding zeer aanzienlijke en gewichtige winst op het gebied van de practische verwerkelijking van het goede. Een toestand waarbij de zedelijke gezindheid aan louterheid en intensiteit ernstig is teruggelopen en waarbij de feitelijke realisering van het goede niet werkelijk door een zedelijke gezindheid zou worden gedragen en daaruit zou voortkomen, maar louter als dressuur zou verlopen, kan zeker niet gelden als een vooruitgang als mens boven een toestand met een gave zedelijke gezindheid en een slechts primitieve mogelijkheid tot verwerkelijken van het goede ³⁸⁾). En wanneer de zedelijke gezindheid door de psychische eigenschappen zo zou beïnvloed worden, dat zij als geheel overwegend op het zedelijk bedenkelijke of slechte georiënteerd is, dan kan daartegenover wel geen beroep op groter mogelijkheid van daadwerkelijke uitvoering van het goede nog betekenis hebben; reeds om deze reden dat een dergelijk „doen” van het goede, als het werktuigelijk ook al zou plaats vinden, niet meer uit zedelijke gezindheid gebeurt.

³⁸⁾ In de bovenstaande beschouwingen heeft men ten aanzien van de onmogelijkheid tot daadwerkelijke uitvoering van het goede een toestand voor ogen, als vooraf is beschreven: m.a.w. waarbij deze subjectieve onmogelijkheid bestaat ten opzichte van het verwerkelijken van het zedelijk goede in positieve daden, b.v. behartiging van de opvoeding, vreedzame omgang met anderen enz. Heel anders zou de situatie te beoordelen zijn indien men met deze onmogelijkheid zou bedoelen dat de persoon het zedelijk slechte niet kan nalaten, m.a.w. indien de persoon zou komen tot het positief stellen van immorele daden, zij het dan dat hij voor deze daden niet (volkomen) verantwoordelijk is. Een dergelijke „onmogelijkheid” kan men niet zomaar voetstoots als gegeven aanvaarden met een beroep op de prioriteit van de zedelijke gezindheid. Het positief doen van zedelijk slechte handelingen is ernstiger te waarderen dan het niet-doen van zedelijk goede daden, ook zelfs als dit zedelijk goede een zekere mate van verplichting met zich meebrengt. Het observeren van een negatieve plicht verplicht rigoureuzer dan het observeren van een positieve plicht. Voor het nalaten van het positief verplichte kan er reden zijn, voor het positief doen van het zedelijk slechte niet.

Van de andere kant is de belangrijkheid van zedelijke gezindheid en van mogelijkheid tot uitvoeren van het goede niet op alle gebieden van het morele op gelijke wijze te beoordelen. Op sommige gebieden komt aan de zedelijke gezindheid een grotere belangrijkheid toe dan op andere gebieden, en zal de invloed van de psychische eigenschappen op de zedelijke gezindheid ernstiger te waarden zijn dan op andere gebieden van het zedelijk leven, terwijl in deze laatste de beïnvloeding van de subjectieve mogelijkheid tot daadwerkelijke uitvoering van het goede zwaarder zal tellen dan in de eerst genoemde gebieden. Dit laatste zal het geval zijn omtrent het gebied van de deugden *circa operationes* vergeleken met dat *circa passiones* zoals deze gebieden in de deugdenleer van St. Thomas worden onderscheiden. Op het gebied van de *operationes* immers (het hele gebied waarover de rechtvaardigheid als kardinale deugd staat) wordt het zedelijk goede bepaald per respectum ad res, op objectieve wijze, onafhankelijk van de affectieve houding van het subject. Het gaat hier om de juistheid van de mens in zijn houding naar buiten (d.i. tegenover God en andere mensen), en deze juistheid wordt niet bepaald door zijn affecthouding, maar door de gegeven objectieve verhoudingen, terwijl de affecthouding juist moet bepaald worden door het objectief juiste: de affectieve houding is hier goed als het is een bereidheid het objectief juiste te doen. Bij het *passiones*-gebied (het gebied van de kardinaledeugden van *temperantia* en *fortitudo*) wordt het goede echter bepaald per respectum ad subjectum: het gaat hier niet om een verhouding tegenover God of andere mensen, maar om een stellingname tegenover *dingen* (stoffelijke goederen, eer, moeilijkheden aan het zedelijk leven verbonden), om de affectieve houding die de mens daartegenover aanneemt: of hij de dingen geordend nastreeft of verwerpt. Het goede ligt hier niet primair in het verwerklijken van een objectief gegeven, maar in een juiste affectieve houding³⁰). Op het eerstgenoemde gebied bestaat de innerlijke gezindheid wezenlijk in de wil tot realisering van die uiterlijke daden; op het andere gebied niet primair daarin, maar in het affect waarmee men de dingen aanhangt, terwijl de realisering van uiterlijke daden als consequentie hieruit voortvloeit. Daarom zal op het gebied van die zedelijke goedheid, die primair het optreden naar buiten, en daarmee het feitelijk

³⁰) Zie *S. Thom.*, I-II, 60, 2; 64, 2; II-II, 58, 9, ad 2. — Vgl. *R. Bernard, La Vertu* (*S. Thomas, Somme théol.*, I-II, 49-60), 446. — Wel is natuurlijk ook in het *passiones*-gebied de innerlijke houding gemoeid met het uiterlijke *doen*: de mens zal er hier naar streven de innerlijke houding ook uiterlijk te verwerklijken („*omnis virtus moralis habet aliquas operationes bonas quarum est productiva*”. *S. Thom.*, I-II, 60, 2, c.); maar de uiterlijke daad heeft hier belang als *effectus virtutis* (*ibid.*, ad obj.), niet als *materia circa quam*; het gaat er hier niet primair om, het uiterlijk optreden omtrent de dingen te regelen, maar het affect daaromtrent te regelen; het uiterlijk optreden wordt secundair geregeld.

uitvoeren van bepaalde uiterlijke handelingen op het oog heeft, dit feitelijk uitvoeren een grotere belangrijkheid hebben dan op het gebied waar de zedelijke goedheid primair wordt bemeten naar een affectieve houding omtrent de dingen.

Het komt mij voor, dat een analoge verhouding ten aanzien van belangrijkheid van innerlijke gezindheid en subjectieve mogelijkheid tot realisering van het zedelijk goede, als bestaat tussen operationes-gebied en passiones-gebied, ook enigermate bestaat ten aanzien van het gebied van de *sociale deugden* vergeleken met dat van de *religio* (godsdienstigheid), ofschoon beide horen tot het operationes-gebied. In de verhouding van de mens tot zijn evenmens heeft de uiterlijke daad, de daadwerkelijke uitvoering van het goede als onderscheiden van de innerlijke zedelijke bedoeling, een andere betekenis als in zijn verhouding tot God. In het eerste opzicht heeft de uiterlijke prestatie, b.v. het maatschappelijk hulpbetoon, op zich reeds betekenis voor de evenmens, afgezien van de innerlijke gezindheid: door die prestatie wordt hij daadwerkelijk geholpen, en wordt het zedelijk goede, datgene wat als object van de zedelijke gezindheid de goedheid van deze gezindheid bepaalt, daadwerkelijk uitgevoerd. Deze uiterlijke daad is hier niet slechts een natuurlijke *consequentie* van de innerlijke gezindheid, maar datgene waarop deze gezindheid geheel gericht moet zijn, wil deze enige morele betekenis hebben; terwijl door deze gezindheid alleen, zonder de uiterlijke daad, de evenmens nog niets heeft van hetgeen hem toekomt onder dat opzicht dat de betreffende sociale deugd op het oog heeft: m.a.w. dit zedelijk goede, dat de zedelijke gezindheid op het oog heeft is met de zedelijke gezindheid alleen nog in geen enkel opzicht verwerkelijk. — Daarentegen is het bij de houding tegenover God zo, dat deze wezenlijk geheel bestaat in een innerlijke houding, in daden van 's mensen geestelijke vermogens (aanbidding, onderwerping, erkenning van Gods supreme majesteit); de uiterlijke daad heeft hier slechts secundaire betekenis; van deze uiterlijke daad heeft God niets te winnen, zij geeft aan God niet iets waardoor Hij geholpen is, zoals dit het geval is met de uiterlijke daad jegens de evenmens. De innerlijke houding tegenover God bestaat dan ook niet primair in de gezindheid aan God bepaalde uiterlijke prestaties te doen, maar zij heeft waarde in zichzelf, zij is er om zichzelf. De uiterlijke prestatie (uitwendige acten van godsdienstigheid) is hier natuurlijke (en noodzakelijke) *consequentie* van de innerlijke houding: als manifestatie en exteriorisatie: het is n.l. natuurlijk voor de mens, als geestelijk-stoffelijk wezen, dat hij zijn innerlijke houding ook uiterlijk, zintuiglijk manifesteert, en in uiterlijke vormen beleeft. En slechts om deze natuurlijke consequentie zal de uiterlijke daad ook object moeten zijn van de innerlijke gezindheid; niet

echter om de betekenis van deze prestatie voor God, zoals het geval is met de prestatie aan de evenmens; niet omdat de gezindheid jegens God wezenlijk impliceert de wil om God een „weldaad” te bewijzen. Daarom is de betekenis van de uiterlijke prestatie als onderscheiden van de innerlijke gezindheid een andere op het gebied van de godsdienstigheid dan op dat van de sociale deugden.

Overigens komt ook in deze beschouwingen naar voren dat bij het beoordelen van de psychische eigenschappen van de mens de invloed daarvan op de daadwerkelijke uitvoering van zijn sociale plichten niet geheel zonder betekenis kan zijn: maar tevens is duidelijk dat deze hier slechts juist kan gewaardeerd worden in samenhang met het geheel, en met name met de beïnvloeding van de zedelijke gezindheid, die altijd de gewichtigste factor blijft. Er werd reeds op gewezen dat de sociaal-nuttige prestatie nooit de norm mag aangeven voor het toepassen van phv.; zij heeft daarbij zelfs niet het voornaamste woord te spreken.

Wanneer een oordeel moet gevormd worden over het toepassen van een phv., en de betekenis van de invloed der diverse psychische eigenschappen op de zedelijke eigenschappen van de mens wordt overwogen, dan zal de innerlijke gezindheid tegenover de subjectieve mogelijkheid om het zedelijk goede metterdaad uit te voeren (d.i. de mogelijkheid om de uiterlijke goede daden te stellen) op sommige gebieden van het zedelijk leven groter gewicht in de schaal leggen dan op ander gebied (op temperantia-fortitudo-gebied meer dan op justitia-gebied; op religio-gebied meer dan op gebied van sociale deugden)⁴⁰). De desbetreffende psychische eigenschappen zullen naar verhouding hoger of lager te waarderen zijn.

Aansluitend aan de kwestie van de zedelijke gezindheid en de feitelijke uitvoering van het goede dient nog een punt vermeld te worden dat tevens nauw verband houdt met de eerder vermelde kwestie van de rangorde van menselijke en zedelijke goederen. Deze rangorde zal allereerst gelden ten aanzien van de zedelijke gezindheid: de hoogste waarden, die welke naar eigen soort als menselijk goed gewichtiger zijn, zullen ook door de mens innerlijk het hoogst gewaardeerd moeten worden. Waar het echter gaat over de daadwerkelijke realisering van het goede, heeft naast deze soortelijke rangorde ook de *urgentie* die een concrete realisering van een bepaald menselijk goed in bepaalde omstandigheden kan hebben, een woord mee te spreken: deze urgentie valt n.l. niet altijd samen met

⁴⁰) Ter attentie: als men deze stelling omgekeerd formuleert, dan wordt niet gezegd dat de daadwerkelijke uitvoering een groter betekenis heeft dan de innerlijke gezindheid op bepaalde gebieden van zedelijkheid, maar dat zij op het ene gebied meer betekent dan op het andere gebied. Op alle gebieden zal de zedelijke gezindheid ernstiger tellen dan de uitvoeringsmogelijkheid, zoals boven is gezegd.

de soortelijke belangrijkheid als moreel goed. Ofschoon b.v. het bonum religionis soortelijk belangrijker is dan het bonum pietatis, kan toch de feitelijke realisering van dit laatste, in de vorm van verzorging van het eigen gezin, zich in omstandigheden imponeren als meer urgent dan de feitelijke realisering van het bonum religionis; d.w.z. dat bij behoud van de innerlijke waardering in zake religio en pietas, de feitelijke actualisering van religio-plichten en de beleving daarvan in bepaalde daden minder urgent is dan de actualisering van pieteitsplichten. Iets dergelijks zou zich ook over een langer tijdsverloop kunnen uitstrekken, waardoor een betreffende habitus ten aanzien van het verwerkelijken van die bona hier bijzondere waarde zou krijgen. Bij de overweging van een toepassing van phv. kan ook dit zijn betekenis hebben. Een psychische eigenschap die de realisering van het meer urgente, ofschoon soortelijk minder belangrijke morele goed habitueel begunstigt, kan in omstandigheden ernstiger meetellen dan een eigenschap die de realisering van het soortelijk waardevolle begunstigt.

§ 10. Eerbiediging van de menselijke zelfbepaling

Belangrijker nog dan de verhouding van zedelijke gezindheid en daadwerkelijke uitvoering van het goede is voor de toepassing van phv. de vraag of de uitoefening van de wilsvrijheid, in het menselijk handelen enige terugslag ondervindt van deze phv., ten goede of ten kwade, m.a.w. of de menselijke zelfbepaling er vóór de phv. beter voorstond dan daarna, of andersom. Een verbetering van de situatie in dit opzicht kan ongetwijfeld gelden als een zeer gewichtige winst voor het leven als mens. Het omgekeerde moet echter ook als een uiterst ernstige achteruitgang in dat opzicht beschouwd worden. Het hoeft op deze plaats niet herhaald te worden, dat de wilsvrijheid in wezen onaantastbaar is en dat, zolang de voorwaarden voor de feitelijke uitoefening van deze vrijheid aanwezig zijn, de psychische eigenschappen, ook die welke bij een phv. worden opgeroepen, nooit een absolute en determinerende invloed op het handelen kunnen hebben ⁴¹⁾. Het is echter mogelijk, dat bij een phv. juist deze condities geheel of gedeeltelijk worden opgeheven, zodat de persoon tot een vrije autonome en persoonlijke stellingname niet (of slechts zeer beperkt) in staat is, en aan de invloed van zijn „psychische eigenschappen” is overgeleverd. Het is duidelijk dat er bij deze situatie van werkelijke zedelijke gezindheid geen sprake meer is: wanneer de persoon ook al een materiële grotere bereidheid tot het zedelijk goede zou vertonen doordat de nieuw gewonnen psychische eigenschappen meer met het zedelijk goede overeenkomen, als deze bereidheid niet een autonome persoonlijke stellingname is maar een louter passief van-binnen-uit gedreven worden

⁴¹⁾ Zie hierover Hfdst. I, blz. 21-22.

tot het goede, is er geen echte menselijke zedelijke gezindheid, die immers inhoudt de vrije bekentenis tot het zedelijk goede om de eigen waarde daarvan. Ook het feitelijk uitvoeren van het zedelijk goede, heeft dan zijn betekenis als zedelijk handelen verloren, omdat het niet meer gedragen wordt door een zedelijke gezindheid, niet meer als menselijk handelen verloopt. Ongeacht het feit dat er in de nieuw gewonnen houding van de persoon een dergelijke winst aanwezig zou zijn, d.i. ongeacht het feit dat er een vooruitgang zou zijn in de materiële voltrekking van het goede en in de materiële neiging tot het goede, in de materiële aanvaarding of verwerping van bepaalde waarden, het verloren gaan van de zelfbepaling ten aanzien van deze houding, waar zij eerst bestond, zal altijd moeten gelden als een zeer ernstige aantasting van de menselijke waardigheid, waarbij het leven van de mens als mens onmogelijk wordt. Wanneer men de in het vorig Hfdst. aangegeven norm voor de toepassing van phv. voor ogen houdt, dan blijkt dat men een verloren gaan of ernstige bemoeilijking door de phv. van de menselijke zelfbepaling, waar deze eerst aanwezig was, moet beschouwen als een aanduiding dat de toepassing van phv. in die gevallen ongeoorloofd is, en dat zij is „een ernstig vergrijp aan de menselijke persoon. Zij is dit omdat zij de mens plaatst in een toestand van onvrijheid ten aanzien van zijn levenshouding, van niet-menselijk, niet-persoonlijk handelen. Een wezenlijk menselijke eigenschap wordt daarmee aan de mens ontnomen: een element van de menselijkheid, het origineel-subjectieve, de vrije bepaling van de levenshouding verdwijnt. We zijn hier bij een van de meest ernstige ontredderingen die de mens kunnen overkomen. Men zou wellicht kunnen zeggen, dat hier niet zozeer sprake is van een *verandering* dan wel van een *ontnemen* van de persoonlijkheid⁴²⁾, een depersonalisatie, maar dan in veel tragischer zin dan waarin dit gemeenlijk wordt gebezigd”⁴³⁾.

Het is niet nodig bij deze aantasting van de uitoefening der wilsvrijheid langer stil te staan. Het gezegde komt geheel overeen met de woorden van Paus Pius XII in zijn toespraak over de morele grenzen van de methoden van het medisch optreden: „L'homme ne peut entreprendre sur soi ou permettre des actes médicaux — physiques ou somatiques — qui sans doute suppriment de lourdes tares ou infirmités physiques ou psychiques, mais entraînent en même temps une abolition permanente ou une diminution considérable et durable de la liberté, c'est à dire de la personnalité humaine dans sa fonction typique et caractéristique. On dégrade ainsi l'homme

⁴²⁾ Verandering van de ph. (ph. hier genomen in empirisch-psychologische zin) wordt hier tot ontnemen van de ph. (ph. genomen in filosofisch-psychologische zin; zie Hfdst. I, blz. 19 vv.

⁴³⁾ C. Moonen, in: R.K. Artsenblad, 29 (1950), 143.

au niveau d'un être purement sensitif aux réflexes acquis, ou d'un automate vivant. Un pareil renversement des valeurs, la morale ne le supporte pas; aussi fixe-t-elle ici les limites et les frontières de „l'intérêt médical du patient” " ⁴⁴⁾.

§ 11. Beïnvloeding van het gemoedsleven

De phv. kan ook in de emotionaliteit en het gemoedsleven van de mens een ernstige wijziging teweeg brengen, zoals ten aanzien van de psychochirurgische behandeling gebleken is in Hfdst. II.

Nu is het gemoedsleven niet zonder betekenis voor het morele leven van de mens en de invloed op dit gemoedsleven zal dus casu quo ook een punt van overweging moeten uitmaken, wanneer over toepassing van phv. gedacht wordt. Wat in dit opzicht vooral aandacht verdient, blijkt duidelijker als men voor ogen houdt op welke wijze het gevoelsleven betekenis heeft voor het morele leven. Een korte uiteenzetting moge volgen.

Het morele leven is wezenlijk van de *wil* als onderscheiden van de zinnelijke affectiviteit, het is een handelen vanuit de wil, een stellingname van de mens tegenover zijn laatste doel, waarvoor hij zich door een wilshouding uitspreekt. Nu kan enerzijds het gemoedsleven invloed uitoefenen op deze wilshouding (*passio antecedens*) anderzijds kan onder invloed van de wilshouding ook de zinnelijke affectiviteit zich inzetten voor het door de wil gekozen moreel goede (*passio consequens*). Beide aspecten hangen af van de omstandigheid hoe bij een bepaald persoon de onderlinge beïnvloedbaarheid van beide vermogens feitelijk verwerkelijkt is. In beginsel is de wil bij machte het door hem ingenomen standpunt te doen delen door de emotionaliteit, zodat de door de wil gekozen morele houding haar verlengstuk vindt in de emotionaliteit. Deze macht van de wil is echter geen absolute, omdat de emotionaliteit altijd een zekere zelfstandigheid en eigenmachtigheid behoudt en eigen wegen kan volgen (dissociatie tussen willen en affectiviteit); zelfs kan zij de stellingname van de wil beïnvloeden, indien de wil zich láát beïnvloeden, zodat deze uit vrije keuze zich bekent tot het standpunt van de emotionaliteit. Daarmee is het moreel goede handelen in gevaar, omdat de emotionaliteit, waar zij autonoom optreedt, niet van nature de *regula rationis* volgt ⁴⁵⁾. Individueel nu is er een belangrijk verschil in de zelfstandigheid van de emotionaliteit, resp. in haar beïnvloedbaarheid door de wil. In abnormale gevallen is de zelfbepaling van de wil zelfs in ernstige mate aangetast of opgeheven ten gunste van de emotionaliteit.

⁴⁴⁾ Toespraak tot het 1e Internat. Congr. v. histopathologie v. h. zenuwstelsel, van 14 Sept. 1952 (*Acta Apost. Sed.*, 44 (1952), 783. — Vgl. *Kath. Archief*, 7 Nov. 1952 (Jg. 7), 891.

⁴⁵⁾ „Sic nonnisi a casu continget quod debita mensura servetur”. *St. Thom.*, de Ver. 26, 7, c.

Hier komt een eerste aspect naar voren van de belangrijkheid van de emotionaliteit voor het morele leven: haar *verhouding van beïnvloeding of beïnvloedbaarheid* tegenover de wil, het beginsel van zedelijk handelen. En dit aspect maakt een gewichtig element van beraad uit, wanneer een phv. overwogen wordt en men er op moet rekenen dat de emotionaliteit bij deze wijziging betrokken zal zijn. Juist onder dit opzicht kan een wijziging omtrent de emotionaliteit een voor het zedelijk leven belangrijke verschuiving met zich meebrengen. Bij elk dergelijk geval dient daarom de vraag gesteld te worden, of door de behandeling de emotionaliteit gemakkelijker toegankelijk zal worden voor beïnvloeding door de wil, zodat zij meer volgzaam is, het standpunt van de wil gemakkelijker overneemt en op haar terrein de beschikbare krachten in deze richting organiseert. Een tegenovergestelde uitwerking van de phv., waarbij het passieleven meer dan voorheen eigengereid zou optreden, terwijl eventueel het wilsleven aan zelfstandigheid zou inboeten en wellicht zelfs de autonome vrije zelfbepaling gevaar zou lopen of metterdaad aangetast worden, moet als een zeer ernstig bezwaar tegen de toepassing gelden, ongeacht de *kwaliteit* die de emotionaliteit in hoofdzaak zou vertonen, m.a.w. ongeacht het feit dat de autonome gemoedsaandoeningen in hoofdzaak zich op moreel aanvaardbare objecten zouden richten en in dit punt eventueel zelfs een vooruitgang zouden vertonen. — In het zo juist gezegde over de beïnvloeding van de vrije zelfbepaling is er reeds op gewezen, dat ernstige aantasting of opheffing van de wilsvrijheid de phv. ongeoorloofd maakt.

Daarnaast is ook de grotere of kleinere *sterkte* van het affectieve leven voor het zedelijk leven van betekenis: heeft de mens tot zijn beschikking een rijke emotionaliteit, die met machtige affecten de wilshouding te hulp komt, of een armoedige, verschrompelde affectiviteit die aan de wil, na zijn beslissing, weinig steun te bieden heeft? Zoals blijkt is deze vraag belangrijk juist in de veronderstelling van de volgzaamheid van de emotionaliteit ten opzichte van de wil⁴⁰⁾. Ook dan als de emotionaliteit niet autonoom en onaf-

⁴⁰⁾ Men zou deze vraag ook als een onderdeel van de vraag naar de volgzaamheid van de emotionaliteit tegenover de wil kunnen beschouwen; in zover de grotere of kleinere intensiteit van de emoties tevens uiting kan zijn van deze volgzaamheid. Echter kan zij gevoeglijk apart gezien worden omdat, waar de passio werkelijk consequens is, toch nog niets gezegd is omtrent de intensiteit en effectiviteit waarmee zij de wil ten dienste staat. Als de affectiviteit zich bekend tot het voorwerp van de wil, kan deze bekentenis, wegens interne zwakte en armoede (niet wegens autonomie) van de emotionaliteit, toch een armoedige en weinig daadkrachtige zijn. — Indien de emotionaliteit zelfstandig optreedt (passio antecedens) zal de intensiteit van de gemoedsaandoening een nieuwe ongunstige omstandigheid vormen, omdat de wil dan des te gemakkelijker zijn beslissing door de passie zal laten bepalen, en er dus een averechtse beïnvloeding plaats vindt.

hankelijk van de wil functionneert, is er een belangrijk verschil mogelijk in de diepte en sterkte waarmee zij antwoordt op de houding van de wil. „Il y a des gens peu impressionnables et dont la sensibilité restera toujours terne, malgré la vigueur de leurs convictions et de leur sentiments; d'autres, au contraire, vibreront tout de suite. Il y a des âmes chez lesquelles la joie de l'amour de Dieu se traduit facilement en impression sensible, alors que d'autres, avec une charité plus grande, dans une volonté plus fermement unie à Dieu, demeureront habituellement dans la sécheresse, sans jamais ressentir de consolations" ^{46a}).

In tweevoudig opzicht is de sterkere of zwakkere resonantie van de volgzame emotionaliteit van betekenis voor het morele leven. Vooreerst om de *affectieve acten* zelf, die het zinnelijk streefvermogen als antwoord op de wilsbeslissing stelt: doordat de *zedelijke gezindheid* als het ware haar verlengstuk vindt in de emotionaliteit. Naarmate de affectiviteit met sterkere gevoelens zich tot deze beslissing bekend, naar die mate doordringt de moraliteit meer de lagere vermogens: de gehele mens zet zich met zijn streven voor een bepaald voorwerp in; de daad is meer „voluntair”, meer „a principio intrinseco agentis”, en met de toename aan voluntariëteit neemt ook de moraliteit toe ⁴⁷). Daarom: naarmate de emotionaliteit sterker of zwakker reageert op het voorgaan van de wil, zal er extensief groter of kleiner goedheid of slechtheid zijn. In onze waarderingen van het dagelijks leven blijkt ook dat wij meer achting hebben voor de goede daad die men doet „met inzet van heel zijn persoon” en waarbij de emotionaliteit een klinkend antwoord geeft op de oproep van de wil, dan voor een goede daad waarbij een dorre emotionaliteit in haar meedoen zich slechts zwak betuigt.

Vervolgens, en dit is wellicht belangrijker, is de intensiteit van het gemoedsleven in haar antwoord op de wil, van groot gewicht bij de *daadwerkelijke uitvoering* van het goede. De emotionaliteit heeft een meer rechtstreeks contact dan de wil met de uitvoerende vermogens ⁴⁸). Daarom wordt de uitvoering van de daad aanzienlijk vergemakkelijkt, waar de emotionaliteit zich met sterke affecten voor de beslissing van de wil inzet ⁴⁹). De deugd moet bij de uit-

^{46a}) Noble, *Les passions*, II, 243.

⁴⁷) „Cum enim bonum hominis consistat in ratione sicut in radice, tanto istud bonum erit perfectius, quanto ad plura, quae homini conveniunt, derivari potest”. *S. Thom.*, I-II, 24, 3, c. — „Ad perfectionem boni moralis pertinet quod homo ad bonum moveatur non solum secundum voluntatem sed etiam secundum appetitum sensitivum”. *Ibid.* — Vgl. de Ver., 26, 7, c.; de Malo, 12, 1, c.

⁴⁸) „Appetitiva inferior est propinqua ad corporis motum”. *St. Thom.*, de Ver., 26, 7, c.

⁴⁹) „Quando voluntas iudicio rationis aliquid eligit, promptius et facilius id agit, si cum hoc passio in inferiori parte excitetur”. *I.c.* — Vgl. de Malo, 12, 1, c.; I-II, 59, 2, ad 3.

voering van het goede vaak het hoofd bieden aan weerstanden en bezwaren van binnen en van buiten, zij moet aan de slag gaan, doorzetten, volhouden, zich doen gelden, zij moet strijden, uit de weg ruimen. Om in deze uitvoering niet te haperen, om definitief het goede tot stand te brengen is het meeklinken van de emotionaliteit, in de vorm van een gespannen en taaie gepassioneerdeheid voor het goede, een waardevolle steun voor de wil. „D'où vient que tant d'hommes reculent devant les aspérités et les rudoiments des tâches qu'ils entreprennent? C'est parce qu'ils n'ont pas assez de force mordante et enlevante pour vouloir à tout prix aboutir. Les hommes d'action sont intrépides, violents même, durs à l'obstacle, précisément parce qu'une ardeur passionnée les soutient dans la lutte”⁵⁰⁾. Op bepaalde gebieden van zedelijk handelen is het inzetten van de emotionaliteit zeer bijzonder te appreciëren voor de uitvoering: dat is niet slechts het geval met de redenaar en kunstenaar, maar vooral met de „ondernemer” (dit woord hier niet exclusief of zelfs niet in hoofdzaak te nemen in zijn economische betekenis): voor hem die zich geeft aan een nieuwe taak, die pionierswerk verricht, nog ongebaande wegen moet gaan, waarbij het goede, dat hij vóór heeft, door tegenslagen en risico's bedreigd wordt. De daadwerkelijke volvoering van iets groots, ook van datgene wat groot is in moreel opzicht, van het heldhaftige, is het veiligst bij hem die aan zijn beslissing een machtige affectiviteit ten dienste kan stellen. — Zelfs is de omstandigheid, dat bij de uitvoering het rustige iudicium rationis enigszins door de passie wordt verhinderd, geen bezwaar in moreel opzicht: als het beraad en het overleg achter de rug zijn, en de beslissing is gevallen, is verder beraden eerder hinderlijk dan nuttig voor de uitvoering: deze is nu gebaat met een volledige overgave, waarin de passie haar aandeel heeft⁵¹⁾.

Bij de vraag of in een bepaald geval phv. kan worden toegepast, en of dus de nieuwe ph. een betere dispositie van de persoon voor het menselijk-zedelijk leven betekent dan de eerst aanwezige ph., moet men zich ook afvragen of de emotionaliteit, voor zover de volgzaamheid jegens ratio en wil blijft bestaan, verarmd en vervlakt dan wel verrijkt en verdiept uit de behandeling te voorschijn zal

⁵⁰⁾ *Noble*, Les passions, II, 244.

⁵¹⁾ „In opere virtutis est necessaria et electio et executio. Ad electionem autem requiritur discretio; ad executionem vero ejus, quod jam determinatum est, requiritur promptitudo. Non autem requiritur multum ut homo actualiter in executione operis existens multum circa opus meditetur; hoc enim ... potius officeret quam prodesset. ... Et inde est quod passio electionem praeveniens impedit actum virtutis, in quantum impedit iudicium rationis, quod necessarium est in eligendo; postquam vero puro iudicio rationis iam electio est perfecta, passio sequens plus prodest quam noceat, quia si in aliquo turbet iudicium rationis, facit tamen ad promptitudinem executionis”. *St. Thom.*, de Ver., 26, 7, ad 3. — Vgl. II-II, 158, 1, ad 2. — de Malo, 12, 1, ad 4. — *Corvez*, Les passions de l'âme, I (S. Thomas, Somme Théologique, I-II, 22-30), 204. — *Noble*, Les passions, II, 81-82.

komen, en of zij voortaan op de houding van de wil met sterker of met armoediger affecten zal antwoorden.

Tenslotte is de *kwaliteit* zelf van de habituele neigingen der emotionaliteit belangrijk voor het morele leven: het is n.l. van grote betekenis of de mens door zijn zinnelijk streefvermogen (men zou kunnen zeggen: karakterologisch) habitueel geneigd is tot bepaalde moreel goede of slechte voorwerpen, een gunstige of ongunstige dispositie (aanleg b.v.) in zijn affectiviteit heeft voor de aan te nemen houding tegenover menselijke levenswaarden. Deze houding wordt uiteindelijk natuurlijk bepaald in een vrije wilsdaad, maar op deze wilsdaad kunnen toch de affectieve neigingen invloed uitoefenen: de wil kan zich laten beïnvloeden, en dan is het niet onbelangrijk, in welke richting deze invloeden gaan. En ook al wordt deze invloed niet zonder meer volkomen aanvaard, in de wilshouding kan toch de affectiviteit een modificerende invloed uitoefenen, zodat deze de sporen draagt van karakter, aanleg enz.⁵²⁾. Ten aanzien van een toepassing van phv. dient men zich daarom af te vragen, *in welke richting* er eventueel een verschuiving in de emotionaliteit zal plaats vinden: of haar habituele oriëntatie na de phv. meer dan voorheen overwegend op moreel goede objecten is gericht of andersom. (Een verschuiving b.v. in de richting van een habituele neiging tot onredelijke uitingen van woede is op zichzelf een achteruitgang in de uitrusting voor het menselijk leven.) Een gewichtige verandering zou hier optreden als de persoon voortaan vanuit zijn emotionaliteit (vanuit zijn karakter) anders „geaard” zou zijn tegenover bepaalde religieuze, morele en sociale waarden, omdat deze „geaardheid” van betekenis is voor de wilshouding die hij tegenover deze waarden aanneemt: „zo b.v. wanneer iemand van een sociaal-voelend of aan godsdienstige oriëntatie behoefte gevoelend mens gemaakt wordt tot een a-sociaal of a-religieus ingesteld persoon”⁵³⁾. — Bovendien komen hier niet alleen eigenschappen in aanmerking, die een neiging tot een moreel goed of slecht voorwerp uitdrukken (b.v. godsdienstige „geaardheid”, sexuele perversie), maar ook eigenschappen wier voorwerp in moreel opzicht indifferent is maar die toch voor de juiste wilshouding tegenover het moreel goede, en zeker voor de uitvoering daarvan, hun betekenis kunnen hebben, b.v. depressiviteit, besluiteloosheid, suggestibiliteit, reagibiliteit. — De hier gestelde vraag zal des te belangrijker zijn naarmate de hierboven besproken volgzzaamheid van de emotionaliteit ten opzichte van de wil bij de phv. achteruitgaat en de emotionaliteit meer eigen wegen kiest. Waar zij de wil werkelijk volkomen „ad

⁵²⁾ Zie Hfdst. I, blz. 59-60.

⁵³⁾ C. Moonen, in: R.K. Artsenblad, 29 (1950), 141.

nutum" zou volgen (een ideale toestand die feitelijk bij geen gevallen mens aanwezig is) heeft de vraag naar „eigen" richting van de emotionaliteit eigenlijk geen betekenis.

Besluit en samenvatting

Wanneer men het behandelde in dit Hfdst. overziet, waarin slechts enkele voornamere punten werden belicht, dan blijkt dat het oordeel over de toepassing van phv. inderdaad een uiterst complex gegeven heeft te verwerken. Daar komt nog bij, dat in veel gevallen het resultaat van een phv. vrij onzeker is; en als men bij de vergelijking van een ph. van vóór en na de behandeling ook al tot de conclusie zou komen dat een bepaalde ph. gunstiger is dan een andere, dan is er nog de omstandigheid dat vaak de verwachting, dat deze verandering bij toepassing metterdaad zal optreden, enigszins problematisch is. *Ook deze onzekerheid en de sterkte daarvan moet in het oordeel over toepassing van phv. verwerkt worden.*

Bij het beoordelen van de situatie zal men zich niet altijd bewust van alle bijzonderheden die enige betekenis hebben, rekenschap kunnen geven. Dit is ook niet altijd nodig. De ter zake deskundige die in deze situatie oordeelt volgens de voorzichtigheid die deze uiterst gewichtige vraag vordert zal in zijn iudicium prudentiale bijna vanzelf die elementen in zijn beraad betrekken en in zijn oordeel verwerken welke werkelijk belang hebben, ook zonder dat hij elk dezer elementen, die in het voorafgaande genoemd zijn, altijd even gespecificeerd voor ogen heeft. Een zuivere instelling tegenover de morele waarden, die voor het iudicium prudentiale een vereiste is ⁵⁴⁾ en dus een onvoorwaardelijke vereiste in degene die over toepassing van phv. heeft te beslissen, zal deze gespecificeerde elementen ook onder een meer generieke beschouwing gemakkelijk impliceren. In deze studie was het echter nodig enkele van deze elementen uitdrukkelijk naar voren te brengen.

Het gezegde in dit Hfdst. kan aldus worden samengevat:

- 1) Psychische gezondheid, sociale nuttigheid en vergemakkelijking van verpleging vormen op zich geen geldige norm voor de toepassing van phv.
- 2) In beginsel is voor phv. de toestemming van de betrokken persoon noodzakelijk.
- 3) De bedoeling waarmee phv. wordt bewerkt moet op een moreel goed voorwerp betrekking hebben.
- 4) Het oordeel of een bepaalde ph. in moreel opzicht gunstiger of ongunstiger is uitgerust, en of een phv. geoorloofd of ongeoorloofd is, is een iudicium prudentiale, dat niet uniform kan gegeven worden, en dat vele elementen moet verwerken. In het

⁵⁴⁾ Zie hierboven, noot 26.

bijzonder komen daarbij de volgende factoren in aanmerking:

- a. de rangorde der morele goederen, welke met de verschillende psychische eigenschappen gemoeid zijn, en de urgentie van de verwerkelijking van deze goederen.
- b. de beïnvloeding, door de psychische eigenschappen, van de zedelijke gezindheid en daarnaast van de mogelijkheid tot daadwerkelijke uitvoering van het goede; waarbij het eerste ernstiger is te waarden dan het tweede.
- c. de beïnvloeding van de menselijke zelfbepaling.
- d. de beïnvloeding van het gemoedsleven, zowel wat betreft de volgzaamheid ten opzichte van de wil, als wat de intensiteit en de kwaliteit betreft.
- e. de onzekerheid van de uitwerking van de phv.

HOOFDSTUK VIII

DE KWESTIE VAN DE PSYCHOCHIRURGIE

Met het vorige Hfdst. is dit onderzoek naar het morele karakter en naar de voorwaarden voor een eventuele toepassing van phv. eigenlijk voltooid. Bij wijze van besluit van deze studie en bij wijze van toepassing van de tot nu toe aangegeven beginselen, wil ik trachten in een laatste Hfdst. een summiere proeve van antwoord te geven op de vraag naar de geoorloofdheid van de psychochirurgische behandeling, daarbij steunend op de beschrijving van de gevolgen, zoals die in Hfdst. II is gegeven aan de hand van de litteratuur over dit onderwerp.

Met nadruk moet hierbij voorop gesteld worden, dat het hier te geven oordeel over deze ingreep bij diverse indicaties slechts kan gelden in de veronderstelling van de juistheid dezer gegevens. Een oordeel over dit laatste hoort niet tot de competentie van de theoloog. De deskundige kan over de gevolgen van psychochirurgie een ander inzicht hebben dan dat waarvan hier wordt uitgegaan, en het is duidelijk, dat het oordeel over het morele karakter van de maatregel bij verschillende indicaties anders kan uitvallen als men van andere gegevens uitgaat¹⁾.

Ten aanzien van de gestelde vraag kan echter hier slechts een proeve van antwoord gegeven worden, n.l. volgens de huidige stand van kennis van deze gevolgen; welke kennis ongetwijfeld door verdere onderzoekingen, en door observatie gedurende langere jaren nog zal toenemen; echter kan bij de tegenwoordige kennis toch met voldoende zekerheid een oordeel gegeven worden om het handelen in de huidige omstandigheden te leiden.

Er mag echter ten aanzien van het volgende niet vergeten worden, dat het oordeel over een phv., en dus ook over de toepassing van een psychochirurgische behandeling, een *iudicium prudentiale* is, een oordeel dat steunt op aestimatie van de vele gegevens die in

¹⁾ Ten aanzien van eventuele andere inzichten omtrent de gevolgen van leucotomie moge naar voren gebracht worden, dat naar mijn mening het hieronder te geven oordeel over leucotomie steunt op een genoegzaam omvangrijke kennisname van de betreffende litteratuur-gegevens (waarvan het wezenlijke in Hfdst. II verwerkt is), — en daarom geacht mag worden van deze zijde een voldoende zakelijke basis te hebben.

een concreet geval aanwezig zijn. Deze concrete gegevens zijn niet uniform; er is b.v. groot verschil in de prae-operatieve (en prae-morbide) ph., verschil in de ernst der afwijking waarom de operatie ondernomen wordt (de ernst van een dwangneurose, van een schizofrenie), in de kans op genezing; er is verschil in de methoden van psychochirurgie, groter of kleiner omvang van de operatie en van de gevolgen. Deze wisselvalligheid en contingentie van de omstandigheden zal ook op het morele oordeel over psychochirurgie zijn terugslag hebben, zodat een uniform en onveranderlijk oordeel hier niet opgesteld kan worden ²⁾). Het hieronder te geven oordeel kan daarom geen algemene en absolute gelding hebben, ook niet voor die ziektebeelden waarover het gegeven wordt; en in dit opzicht is er principieel verschil met de regel die in Hfdst. VI als algemene norm voor phv. is vastgesteld. Het zal echter toch kunnen gelden in de grote meerderheid van de gevallen, waarvoor het gegeven wordt, omdat in de meeste gevallen de redenen aanwezig zijn waarop het wordt gebaseerd. De uitzonderingen op de aanwezigheid van deze redenen staan ter beoordeling van de deskundige.

Een voorbehoud ten aanzien van een meer algemene gelding moet echter gemaakt worden, waar het gaat over een ingreep van aanmerkelijk beperkter omvang en beperkter uitwerking; zoals b.v. bij orbitale leucotomie wellicht aannemelijk gemaakt kan worden. In het onderstaande wordt n.l. uitdrukkelijk alleen gesproken over leucotomie, en wel volgens de gewone methode, waarover men de meeste gegevens in de litteratuur vindt. De boven dit hoofdstuk geplaatste titel is dan ook enigszins te ruim, omdat het oordeel over leucotomie niet zonder meer toepasselijk is op andere vormen van psychochirurgie. Evenmin is het echter geheel zonder betekenis voor die andere methoden: voor deze vormt het een aanwijzing voor zover de gevolgen waarop het oordeel steunt, zich ook bij die andere methoden manifesteren. In grote lijnen komen deze gevolgen met die van leucotomie overeen, zoals vroeger is gezegd. Een aanzienlijk verschil in deze gevolgen zou het oordeel kunnen doen variëren.

Voordat echter de gevolgen van het menselijk handelen bij leucotomie in een moreel oordeel verwerkt worden, kan men zich afvragen of dit menselijk handelen niet reeds *uit zichzelf* moreel verkeerd is: er is n.l. meermalen de suggestie gewekt, dat bij leucotomie het goede resultaat slechts bereikt wordt door middel van het kwade ^{2a)}). Wanneer in het geheel van de handeling een bepaald element, dat nodig is om het beoogde resultaat te bereiken, in zich *moreel* slecht is, dan is inderdaad de handeling daarom ongeoorloofd; dit beginsel hoeft hier niet nader verklaard te worden. De vraag is, of in de

²⁾ Vgl. Hfdst. VII, blz. 222.

^{2a)} Zie hierboven Hfdst. II, blz. 96; Hfdst. III, blz. 122

psychochirurgische behandeling het goede resultaat verkregen wordt door een moreel slecht element. Het antwoord op deze vraag kan kort zijn. De lichamelijke verminking, die bij de behandeling wordt verricht, is *niet* moreel slecht, indien deze verminking nodig is voor het welzijn van de gehele mens^{2b)}). Deze voorwaarde is echter vervuld, indien aan de gewone eisen, welke bij psychochirurgie gesteld worden, voldaan is. Eveneens kan het nadeel, dat aan de ph. wordt toegebracht, m.a.w. de achteruitgang in bepaald psychologisch opzicht, die volgens sommigen juist het middel zou zijn tot de verbetering van de gehele situatie, niet als *moreel* slecht gezien worden. De psychische eigenschappen hebben in moreel opzicht een wezenlijk relatieve betekenis^{2c)}: zij zijn moreel goed voor zover zij betekenis hebben voor een geordend menselijk leven.

Dit moet men ook zeggen van een *wijziging* van psychische eigenschappen. Wanneer men een bepaalde wijziging, op zichzelf gezien, ook al een achteruitgang in psychologisch opzicht zou kunnen noemen, dan kan dit nog niet aanleiding zijn om deze verandering ook in zich moreel slecht te noemen, omdat de morele betekenis van deze eigenschappen wezenlijk moet gezien worden in verhouding tot het gehele menselijke leven. Men kan daarom niet zeggen, dat b.v. een verschuiving in de richting van introversie naar extroversie op zich moreel slecht is: noch introversie noch extroversie hebben uit zichzelf een morele kwalificatie; hun morele waarde hangt af van de betekenis, die zij hebben voor het menselijk leven van de betreffende persoon. Dit laatste geeft de doorslag bij de vraag die hier gesteld is. Wanneer ook al een achteruitgang in bepaald opzicht aanwezig is, en wanneer deze (psychologische) achteruitgang ook al middel zou zijn tot de vooruitgang in ander opzicht, dit middel is daarom nog niet moreel slecht, zolang het geheel van de verschuiving die plaats vindt een moreel waardevoller resultaat brengt. Wanneer daarom leucotomie wordt toegepast volgens de beginselen, die in de beide vorige hoofdstukken zijn uiteengezet, dan wordt bij deze behandeling niet een (moreel) slecht middel gebruikt tot een goed doel.

Thans moet over de morele betekenis van de *gevolgen* van leucotomie gesproken worden.

In Hfdst. II is er op gewezen dat de voornaamste indicaties voor leucotomie worden gevormd door depressieve psychosen, schizofrenieën, dwangneurosen en onduldbare lichamelijke pijnen. Voor de geoorloofdheid van de toepassing van leucotomie moet er nu een onderscheid gemaakt worden tussen twee groepen van ziekelijke afwijkingen: enerzijds de schizofrenieën, en in het algemeen die

^{2b)} Zie hierboven Hfdst. VII, blz. 208-209.

^{2c)} In Hfdst. VI is hierover uitvoeriger gesproken; zie blz. 186 vv.

toestanden waarin een ontwikkelende dementie optreedt of dreigt op te treden³⁾); hiertoe zouden dus ook soms depressieve involutiepsychosen te rekenen zijn die n.l. kunnen overgaan in seniele dementie⁴⁾), — anderzijds de ziekte-toestanden die geen dementie-verval met zich meebrengen: lichamelijke pijnen, dwangneurosen, depressieve psychosen voor zover zij niet tot dementie leiden.

Ten aanzien van onduldbare lichamelijke pijnen, dwangneurosen en depressieve psychosen, die geen dementie-verval met zich meebrengen, moet men toepassing van leucotomie m.i. in het algemeen als ongeoorloofd beschouwen. De reden hiervan is deze dat de leucotomie, in deze toestanden toegepast, in het algemeen de persoon verplaatst in een psychische situatie, die voor een leven volgens de eisen van de menselijke natuur minder gunstig is dan de vooraf bestaande situatie. Een overzicht van de gevolgen, zoals die in Hfdst. II zijn aangegeven, en een confrontatie daarvan aan de in het vorig Hfdst. besproken beginselen, kan dat verduidelijken.

De verandering van zware depressiviteit tot een gevoel van welbehagen en van onbekommerdheid is ongetwijfeld in de subjectieve ervaring van de patient een grote winst. En ook voor het menselijk-zedelijk leven kan deze wijziging haar betekenis hebben, omdat de depressiviteit niet meer haar geestelijk immobiliserende en afstompende werking kan uitoefenen. Doch dit laatste voordeel verliest aanmerkelijk aan betekenis, doordat om andere reden de mogelijkheden van het menselijk leven aanzienlijk achteruit gaan. Ten aanzien van de indicatie onduldbare lichamelijke pijnen, kan het genoemde voordeel bovendien slechts in veel mindere mate gelden.

Naast deze gunstige verandering in de subjectieve ervaring van de patient is er meermalen het voordeel, dat de persoon zich weer aan een nuttige taak kan geven, soms een taak van grote morele betekenis, zoals de verzorging van het gezin en de opvoeding der kinderen, terwijl hij voorheen wegens de zware depressie vaak niet in staat was enige effectieve belangstelling in die opzichten op te brengen. Men kan zeggen dat *in beginsel* de mogelijkheid van daadwerkelijke uitvoering van het zedelijk goede groter is geworden. Tegelijk moet men echter constateren, dat wegens de optredende apathie, luiheid, gebrek aan belangstelling voor goede prestaties, de verandering in de mogelijkheid tot uitvoering althans een gedeelte van haar winst *in feite* weer moet inboeten.

Tegenover de behaalde voordelen staan zeer ernstige nadelen. Vergeleken met de aspecten waar een vooruitgang behaald wordt, maken deze nadelen de indruk een achteruitgang te zijn in die

³⁾ Natuurlijk heeft men hier alleen die dementieën op het oog, waarbij toepassing van leucotomie enige betekenis heeft, dus b.v. niet dementia paralytica.

⁴⁾ Zie Hfdst. II, blz. 108.

elementen van menselijk leven, die in de rangorde der menselijke waarden hoger te waardenen zijn dan de winnende elementen; terwijl er bovendien een zeer ernstige achteruitgang is in de innerlijke zedelijke gezindheid, in de louterheid van de innerlijke houding, in de toewijding en de zorg voor het zedelijk goede als zodanig: een achteruitgang waarbij vergeleken de winst in de daadwerkelijke uitvoering een armoedige indruk maakt.

Wat het eerste punt betreft zij slechts even herinnerd aan de achteruitgang van het abstracte denken, van het inzicht in de implicaties van het handelen, van het vermogen om meer gecompliceerde opgaven te verwezenlijken, van aanpassing aan nieuwe situaties, van vooruitziendheid en zorg om de toekomst; eigenschappen waarvan de grote betekenis voor een leven volgens de menselijke natuur wel niet benadrukt hoeft te worden. De algemene achteruitgang in dit opzicht wordt overigens scherp belicht door hen die spreken van een *nivellering en algemene daling van het niveau van de ph.*, van een vernietiging van de vrije menselijke ph., van een enorm verlies aan specifiek menselijke eigenschappen ⁶⁾. — Het is ongetwijfeld een factor van gewichtige positieve betekenis als ziekelijke angst en depressie in mindere mate een vertroebelende invloed uitoefenen op de *godsdiensitige houding*: hier gaat het immers om een factor die in de rangorde der waarden hoog aangeslagen moet worden. Maar ook deze gunstige uitwerking verliest veel van haar betekenis, doordat ook hier een ernstige vervlakking en verarming en verdorring optreden; de innerlijk diep-doorleefde godsdiensitige houding, die voorheen nu en dan wellicht mogelijk was, biedt in de nieuwe toestand nauwelijks enige uitzichten ⁸⁾.

Onder het aspect van de *zedelijke gezindheid* wijst deze verarming in de godsdiensitige houding reeds op een achteruitgang; deze verarming vertoont zich echter over de gehele breedte van het zedelijk leven: algemene vervlakking en verarming van zedelijke gezindheid; niet in die zin dat er geen morele bereidheid meer zou bestaan, maar zo dat de morele ambitie, de zorg voor het morele, het besef van persoonlijke verantwoordelijkheid ernstig zijn gedaald ⁷⁾. Ik geloof dat deze factor zeer ernstig aangeslagen moet worden, waar men, zoals bij de vraag over toepassing van phv., te oordelen heeft over gunstiger of ongunstiger dispositie voor menselijk-zedelijk leven.

Bijzonder belangrijk is de omstandigheid dat, naar mij toeschijnt, bij leucotomie, toegepast in de genoemde gevallen, een *ernstige aantasting van de zelfbepaling* en vrijheidsuitoefening plaats vindt. Het is juist dit aspect wat zich doet gelden in de algemene verarming

⁶⁾ Zie Hfdst. II, blz. 96-97.

⁸⁾ Zie Hfdst. II, blz. 100, 104; Hfdst. III, blz. 138.

⁷⁾ Zie Hfdst. II, blz. 104.

van de zedelijke gezindheid. Het element van de beïnvloeding van de wilsvrijheid wordt niet uitdrukkelijk door de auteurs behandeld, maar uit hun beschouwingen kunnen hierover bepaalde conclusies getrokken worden. Daarom wil ik dit punt, in tegenstelling met de reeds genoemde, iets meer uitvoerig toelichten.

De vraag naar de beïnvloeding van de zelfbepaling door de leucotomie is misschien bij de huidige stand van kennis daarover niet met volkomen zekerheid op te lossen. Er zijn echter bepaalde verschijnselen die hieromtrent toch niet te miskennen aanduidingen geven. Wanneer de auteurs spreken over een nieuw herwonnen vrijheid na leucotomie, dan bedoelen zij niet zozeer de wilsvrijheid maar een gevoel van innerlijke bevrijding uit een toestand van depressie en angst, een gevoel van onafhankelijkheid ten opzichte van deze affecten, zonder dat echter daarmee betekend is, dat deze affecten voorheen het handelen *onontkoombaar* in een bepaalde richting determineerden; de herwonnen vrijheid houdt m.a.w. niet in, dat aan het subject de wilsvrijheid hergeven is, waar die tevoren niet bestond.

Wanneer men vraagt of de wilsvrijheid enige nadelige invloed van de leucotomie ondervindt (vermindering, opheffing), dan kan de zin van de vraag niet zijn, of de wil *in zichzelf* een zich vrij bepalend vermogen blijft. Het antwoord op deze vraag is zonder meer bevestigend; de wil van de mens, als geestelijk vermogen met een geestelijk-universeel voorwerp, is naar eigen aard vrij in zijn houding tegenover het bijzondere, het particuliere; (daarop kan hier echter niet nader worden ingegaan); ook bij de grootste psychische ontreddering blijft deze wilsvrijheid bestaan: zij is inherent aan het vermogen zelf. De feitelijke *uitoefening* van de wilsvrijheid is echter aan zeer bepaalde condities gebonden; en de vraag is, of er aan deze condities voor de uitoefening van de vrijheid, — voor zover deze vóór de operatie nog aanwezig waren, — door de leucotomie gederogeerd is. De zin van een vraag naar eventuele vermindering of opheffing van de wilsvrijheid door leucotomie kan daarom slechts deze zijn: kan de wil zijn keuze-vrijheid na leucotomie evenzeer uitoefenen als voorheen? Men kan deze vraag ook omgekeerd formuleren: wordt geheel het doen en laten van het subject, na de operatie in dezelfde mate als vroeger, bepaald vanuit een vrije wilsbeslissing of door andere invloeden?

Over een en ander vindt men enkele gegevens bij *Prick*: „Bij zware geestesafwijkingen, die door het bestaan van heftige emotionele spanningen gekenmerkt zijn, wordt de gehele rationele-volitio-nale sfeer geïnfiltreerd door de angstwerking, waardoor deze sfeer niet meer eigenwettelijk haar activiteit kan ontplooien. Zoals ook door andere onderzoekers werd aangetoond, stelden ook wij vast, dat na de leucotomie de hoogste activiteiten van verstand en wil

bevrijd waren uit de ban der affectiviteit in het algemeen" ⁹⁾). M.a.w. waar vóór de operatie de invloed van de wil op andere vermogens werd onderschept door de overwoekerende affectiviteit, daar kan naderhand de wil zijn invloed beter doen gelden, omdat de affectiviteit aan invloed heeft ingeboet. Anderzijds is het echter ook waar, dat de affectiviteit zelf lossier is komen te staan van beïnvloeding door de wil, omdat „de gelobotomeerde patient zélf niet meer de regulatie van zijn affectiviteit in handen heeft, waarmee wij bedoelen dat hij ontstaan en verloop der affecten zelf niet meer naar willekeur bevorderen of remmen kan, doch dat deze bepaald worden door buiten het ik liggende factoren: wij kunnen dit beschouwen als een uiting van verminderde zelfbepaling: in plaats van movens wordt hij meer motum, in plaats van de homo agens, een homo reagens" ⁹⁾).

Hieruit kan men de volgende conclusies afleiden: 1° de angstmotieven domineren de activiteit van de wil na de operatie minder dan voorheen, m.a.w. die stellingnamen, die levenshoudingen, die voorheen, sterk of minder sterk, door de angst (en de andere depressieve affecten) werden bepaald, liggen naderhand meer onder het bereik van de wil, voor zover de angstmotieven zich terugtrekken: de wil neemt stelling zonder dat hij door angst op een dwaalspoor gebracht is. — 2° van de andere kant: de affectiviteit is in haar geheel lossier komen te staan van beïnvloeding door de wil, is meer autonoom; de wil heeft er minder heerschappij over dan voorheen: althans daar waar de wil voorheen nog zeggingsmacht had over deze affectiviteit: d.i. buiten het gebied van de angst. (Want op dit gebied bestond voorheen reeds een verminderde invloed van de wil op de affectiviteit). In die affectieve houdingen, waarin voorheen de angstmotieven niet aan bod kwamen omdat zij er geen betekenis in hadden, omdat er geen aspect van angst en depressie aan verbonden was, zal naderhand de wil minder zeggingsmacht hebben dan tevoren: hier gaat de affectiviteit in het gevoelsleven meer zijn eigen gang dan voorheen. En men zal dit ook moeten toepassen op die vermogens van de mens, die *via* de affectiviteit (mediante *appetitu sensitivo*) aan de heerschappij van de wil onderworpen zijn ¹⁰⁾). Immers als de invloed van de wil op de affectiviteit geringer is, dan is de invloed van de wil ook geringer op die vermogens, waarop hij slechts *via* de affectiviteit zijn heerschappij uitoefent. Volgens het juist gezegde komt echter slechts

⁹⁾ *Prick*, in: R.K. Artsenblad, 28 (1949), 213.

⁹⁾ *l.c.*

¹⁰⁾ Dit heeft betrekking op de leer, dat de wil zijn beslissing aan sommige vermogens niet rechtstreeks oplegt maar *via* de *appetitus sensitivus* (cfr. *Gredt. Elem. philos.*, I, 487). Op deze leer kan hier niet nader worden ingegaan. — In het vorig Hfdst. is er reeds op gewezen, dat affectiviteit haar bijzondere betekenis heeft voor de daadwerkelijke uitvoering. Zie Hfdst. VII, blz. 241-242.

dat gebied van handelen hier in aanmerking, waar de angstmotieven geen betekenis meer hebben.

In dit opzicht is er dus aan de ene zijde een winst in de uitoefening van de vrijheid, aan de andere zijde een verlies. Welk van beide het zwaarste weegt, kan niet volgens een algemene regel worden uitgemaakt, maar moet in ieder geval afzonderlijk worden beslist: het hangt af van de mate waarin vóór de operatie de angst zijn invloed deed gelden, m.a.w. van de omvang van het terrein waarin de angst de uitoefening van de zelfbepaling niet had aangetast. Op deze grond kan dus niet gezegd worden, dat leucotomie in het algemeen bij depressieven en bij dwangneurotici de uitoefening van de wilsvrijheid ernstig zal bemoeilijken of opheffen. Met het voorgaande is echter nog niet alles over dit aspect gezegd.

Ik geloof n.l. dat men het probleem van de beïnvloeding van de uitoefening der wilsvrijheid door leucotomie breder moet stellen, n.l. niet enkel in het licht van de werking van de angst op de wil. Is er ook al voor de uitoefening van de vrijheid een gunstiger toestand ontstaan, voor zover de angst voorheen de wilsactiviteit bepaalde, dan kan men nu nog vragen: zijn de *algemene condities* voor het tot stand komen van vrije beslissingen nog aanwezig na de leucotomie? resp. is er ten aanzien van deze condities nog dezelfde toestand na als vóór de operatie, of heeft de operatie in dit opzicht een achteruitgang gebracht? De feitelijke uitoefening van de wilsvrijheid, het tot stand komen van een vrije beslissing, is n.l. aan zeer bepaalde condities gebonden. De wilsvrijheid is in de grond een oordeelsvrijheid, d.i. zij steunt wezenlijk hierop dat het oordeel over de laatste praktische goedheid of begeerbaarheid van een daad niet noodzakelijk is, maar dat de wil dit oordeel in zijn macht heeft. De macht over dit oordeel oefent de wil uit door het verstand te brengen tot het overleg (*deliberatio*); d.i. het bezien van de verschillende aspecten van begeerbaarheid en niet-begeerbaarheid van de daad. De werking van het verstand is op haar beurt gebonden aan de werking van het voorstellingsvermogen, en het overleg veronderstelt dus een onbelemmerde oproepingsmogelijkheid van de verschillende voorstellingsbeelden (*phantasmata*). Alleen op voorwaarde van deze mogelijkheid kan er dus feitelijk uitoefening van wilsvrijheid bestaan. Als en voor zover echter de beschikking over de voorstellingsbeelden belemmerd is, d.i. als en voor zover de wil de diverse *phantasmata* niet of moeilijk kan oproepen, is de feitelijke uitoefening van de vrijheid in het handelen aangetast ¹¹⁾.

Hier hebben wij een aanknopingspunt met hetgeen na leucotomie geconstateerd wordt en waarover hierboven is gesproken. Volgens

¹¹⁾ Deze leer, algemeen aanvaard in de klassieke scholastieke filosofie, kan ik hier niet nader uitwerken. Het bovenstaande is een zeer korte samenvatting van het wezenlijke van deze leer. — Vgl. b.v. *Gredt*, *Elem. philos.*, I, 474-476.

Prick zijn na leucotomie „de phantasmata niet of moeilijker op te wekken” en staan de voorstellingsbeelden slechts „in beperkte mate nog ter beschikking”. Daarbij „openbaart zich een verarming en verzwakking van het sensitieve leven en tevens een verminderde mate van zelfbepaling ten aanzien van deszelfs cognitieve verrichtingen: de patiënt kan er niet meer *naar willekeur* over beschikken”¹²). Men begrijpt de belangrijkheid van dit alles in verband met het voorgaande. Naar de mate van de verminderde beschikking over de phantasmata, is ook de mogelijkheid van overleg en beraad achteruit gegaan, en daarmee de feitelijke uitoefening van een vrije wilsbeslissing bemoeilijkt.

De moeilijkheid tot dit redelijk beraad schijnt zich op bepaalde gespecificeerde gebieden bijzonder te manifesteren. Onder de gevolgen van leucotomie wordt ook aangegeven de achteruitgang van het inzicht in de implicaties van het eigen handelen; het verminderen van begrip en aanvoelen voor de situatie en de behoeften van anderen; het verminderen van de prospectieve zin, van het uitzicht op- en inzicht in de toekomst, van de projectie van zichzelf in de toekomst; het verminderen van het besef van persoonlijke verantwoordelijkheid en van het begrip voor zedelijke waarden. Het lijkt aannemelijk, dat daar, waar deze en dergelijke zeer gecompliceerde concepten zouden moeten optreden als elementen in het redelijk beraad over bepaalde daden, dit beraad bemoeilijkt is in de mate waarin de corresponderende phantasmata ontbreken of niet (resp. minder) ter beschikking staan. Het hoeft nauwelijks gezegd, dat een zeer uitgestrekt gebied van handelen bij die concepten betrokken is. Waar echter de nodige gegevens niet ter beschikking staan, daar is geen overleg (deliberatio) mogelijk, geen volledig overzien van voor en tegen, geen volledig zich rekenschap geven, geen waarachtige innerlijke verantwoording over alle aspecten van de daad. Dit laatste echter is nodig voor de uitoefening van de vrijheid met betrekking tot die daad. Het ligt daarom voor de hand aan te nemen dat, als op die gebieden van handelen vóór de operatie nog een vrije stellingname tot stand kon komen, deze na de operatie bemoeilijkt is. Het is in dit verband betekenisvol, dat door enkele auteurs de toestand van de geleucotomiseerde vergeleken wordt met beginnende of lichte dementie¹³), waarbij immers ook het beraad en de innerlijke verantwoording, eventueel ernstig, kunnen bemoeilijkt zijn.

In de afwezigheid of de verminderde beschikbaarheid van concepten omtrent de genoemde gebieden, ligt wellicht een verklaring voor een in moreel opzicht tragische bijzonderheid, die *Bertagna* over de leucotomie-patiënt vermeldt: „tout dépassement dans le sens

¹²) *Prick*, in: R.K. Artsenblad, 28 (1949), 211.

¹³) Zie Hfdst. II, blz. 97-98.

d'une ascèse tendue vers la sainteté est, sinon exclus, du moins hautement improbable" ¹⁴). Als de mens niet meer een gaaf inzicht heeft in de aspecten van een dergelijk „dépassément", niet meer de primaire importantie daarvan kan zien, niet meer zijn handelen in de toekomst in de verhouding daartoe kan overzien, dan is overleg en verantwoording omtrent deze „ascèse tendue" niet mogelijk, en dan komt een stellingname daaromtrent, — eventueel een negatieve stellingname, — niet tot stand op grond van overleg en dus niet op grond van een vrije wilsbeslissing.

Zelfs wanneer men aanneemt dat bij zware depressies en dwangneurosen de affectiviteit een sterke vertroebeling van de wilsactiviteit uitoefent, en er dan feitelijk slechts een klein gebied overblijft, waar de wil in vrijheid een houding kan bepalen, dan nog is het overblijvende gebied zo belangrijk, dat een aantasting van de vrije wilsbepaling daar des te tragischer is: de zo even aangehaalde woorden van Bertagna geven hiervoor een betekenisvolle illustratie. Wanneer de weergegeven beschouwingen over de belemmering van de zelfbepaling na leucotomie juist is, dan is de eigenlijke morele houding ernstig aangetast of onmogelijk geworden: de innerlijke bekentenis tot het moreel goede, om de eigen waarde en heiligheid van het goede, de fundamentele stellingname en overgave aan datgene wat als een transcendente binding wordt erkend: een houding welke ook bij zeer zware depressiviteit en bij overwoekering van de wil door angstaffecten open blijft: het feit dat de verdwijning of ernstige achteruitgang hiervan in de literatuur niet onduidelijk wordt gesuggereerd als een uitwerking van leucotomie, is betekenend genoeg ¹⁵). En ook dan als deze houding slechts zelden tot gelding komt, dan is juist deze stellingname van een dergelijke betekenis, dat het onmogelijk of ernstig bemoeilijkt worden daarvan als een zeer ernstige achteruitgang van de disposities voor een menselijk leven moet worden aangezien, een achteruitgang die de desbetreffende maatregel als ontoelaatbaar doet beoordelen. De in het vorig Hfdst. reeds aangehaalde woorden van Paus Pius XII zijn hier bijzonder actueel: „L'homme ne peut entreprendre sur soi ou permettre des actes médicaux, — physiques ou somatiques, — qui sans doute suppriment de lourdes tares ou infirmités physiques ou psychiques, mais entraînent en même temps une abolition permanente ou une diminution considérable et durable de la liberté, c'est à dire de la personnalité humaine dans sa fonction typique et caractéristique. On dégrade ainsi l'homme au niveau d'un être purement sensitif aux réflexes acquis, ou d'un automate vivant. Un pareil renversement des valeurs, la loi morale ne le supporte pas; aussi fixe-t-elle ici les limites et les frontières de „l'intérêt médical du

¹⁴) Bertagna, in: Cah. Laënnec, 1951, I, 33.

¹⁵) Zie Hfdst. II, blz. 104.

patient" " ¹⁶⁾). Het is niet onaannemelijk, dat deze woorden doelen op de leucotomie en verwante behandelingen ¹⁷⁾).

Wanneer men tenslotte de uitwerking van leucotomie op het *affectieve leven* beziet, dan blijkt dat ook hier nadelen te bespeuren zijn: in het bovenstaande is daarop reeds herhaaldelijk gewezen. Daarbij is gebleken, dat de volgzzaamheid van de emotionaliteit ten opzichte van de wil achteruitgegaan is, terwijl daarnaast de emoties ook doffer en oppervlakkiger zijn geworden, aan intensiteit en activerende invloed hebben verloren, waardoor zij minder steun bieden voor de uitvoering van de door de wil besloten daad. Of-schoon deze aspecten van aanmerkelijk geringer betekenis zijn dan de vooraf genoemde, tellen ook zij mee om de ongunstige werking van de leucotomie te doen uitkomen.

Wanneer men al deze factoren overziet, ligt m.i. de conclusie voor de hand, dat de leucotomie, in de bovengenoemde omstandigheden toegepast, een ernstig nadelig saldo overlaat en dat de conclusie gewettigd is, dat de ph., waarmee de mens uit de behandeling te voorschijn komt, een ongunstiger complex van eigenschappen is voor het menselijk-zedelijk leven, dan die welke vooraf bestond. Daarbij komt dat de ongunstige gevolgen van leucotomie een *veel grotere mate van zekerheid hebben* dan de gunstige gevolgen; de ongunstige werking treedt, hoewel niet altijd geheel in gelijke mate, toch bijna altijd op, terwijl de gunstige werking, de verlossing van angst en depressie, enigszins problematisch blijft, zoals reeds uit de statistieken over dit onderwerp blijkt.

Om al deze redenen meen ik dat men in het algemeen toepassing van leucotomie voor ongeoorloofd moet achten bij dwangneurosen en depressieve psychosen die geen dementie-verval met zich mee brengen.

In nog sterkere mate geldt dit van toepassing van leucotomie bij onduldbare lichamelijke pijnen, omdat hier veel meer van een gave psychische ph. behouden kan blijven dan bij dwangneurosen en depressieve psychosen.

Anders zal men moeten oordelen over toepassing *bij schizofrenieën en depressieve psychosen voor zover zij leiden tot dementie*. Hier zal, in zeer ernstige gevallen, en onder de voorwaarden die

¹⁶⁾ Acta Apost. Sedis, 44 (1952), 783. — Zie Hfdst. VII, noot 44.

¹⁷⁾ „Hier worden vermoedelijk bepaalde psycho-chirurgische behandelingen bedoeld, zoals sommige vormen van lobotomie, die weliswaar naar het oordeel van bevoegde moralisten, niet altijd ongeoorloofd zijn". Snoeck S.J., in: Kath. Cult. Tsch. Streven, 6-I, (1952-1953), 99.

daarvoor worden gesteld ¹⁸⁾), *toepassing van leucotomie als geoorloofd beschouwd kunnen worden.*

De motivering hiervoor kan kort zijn. De toestand na leucotomie is hier natuurlijk niet gunstiger als na toepassing bij dwangneurosen. Maar de prae-operatieve toestand zelf is beduidend ongunstiger dan bij dwangneurosen, zodat men niet meer kan zeggen dat door de leucotomie de patient ernstig achteruitgaat in zijn disposities voor een leven overeenkomstig de menselijke natuur. De afwijking zelf, welke de indicatie vormt voor de toepassing, brengt in de aspecten, welke hierboven zijn besproken, reeds een dergelijke ontreddering mee van de menselijke uitrusting voor een zedelijk leven, dat de leucotomie hier nauwelijks een verergering kan bewerken. De verflakking van het emotionele leven, die vóór de leucotomie niet aanwezig was, is niet een zo ernstig nadeel, dat het niet door de voordelen van de leucotomie gecompenseerd kan worden.

In deze gevallen wordt dus door leucotomie niet die psychische ontreddering veroorzaakt, welke zij bracht in gevallen van dwangneurosen en onduldbare lichamelijke pijnen, en welke daar de toepassing ervan ongeoorloofd maakte.

De hier gemaakte onderscheiding tussen toepassing bij dwangneurosen (e.d.) en bij schizofrenieën zou de indruk kunnen wekken niet veel reële inhoud te hebben: indien men n.l. van mening zou zijn dat ook bij schizofrenie de leucotomie de patient van licht dement tot zwaar dement maakt, en dat dit slechts weinig of geen verschil, of hoogstens een graadverschil, kan geven met toepassing in geval van dwangneurose, waarbij iemand van niet-dement tot (licht)dement gemaakt wordt.

Het moge hier in het midden blijven, in hoever de feitelijke werkelijkheid, die bij (geslaagde) toepassing van psychochirurgie in geval van schizofrenie plaats grijpt, adequaat wordt uitgedrukt door de term: overgang van lichte tot zwaardere dementie: dit is een vraag, die bij psycholoog en psychiater thuis hoort. Wat voor de morele beoordeling echter belangrijk is, is dit: is door de behandeling de mogelijkheid van de patient voor een leven als mens vooruit of achteruit gegaan? Het antwoord op deze vraag moet de beslissing brengen, bij schizofrenie zowel als bij dwangneurose. Bij dwangneurosen nu is er een zeer ernstige achteruitgang in dit opzicht, zoals hierboven is aangetoond. Bij schizofrenie echter is dit niet het geval, kan zelfs van een zeer waardevolle vooruitgang gesproken worden ¹⁹⁾. Dat de patient zich na de behandeling weer

¹⁸⁾ Zie Hfdst. II, blz. 105-106.

¹⁹⁾ Nog eens wordt er op gewezen, dat dit slechts geldt voor zover de zake-lijke gegevens, waarvan wordt uitgegaan, juist zijn.

kan geven aan een beroepsbezigheid, waartoe hij tevoren niet in staat was, dat hij weer tot een meer menselijk contact in staat is, dat hij niet meer agressief is, dat hij niet meer verkeert in een toestand van ernstig subjectief lijden met al de nadelen daaraan verbonden, dat het dementie-proces niet meer op dezelfde wijze voortgang vindt als voorheen, — gevolgen, die blijkens de literatuurgegevens in een betrekkelijk groot percentage van gevallen optreden bij leucotomie op titel van schizofrenie, — dat alles moet als een gewichtige winst worden beschouwd. Daar tegenover worden geen nadelen aangegeven, die in ernst en betekenis opwegen tegen deze voordelen: de zeer ernstige nadelen, die bij leucotomie in geval van dwangneurose optreden, {de verminderde dispositie voor een moreel leven}, treden niet op als gevolg van toepassing bij schizofrenie, omdat de hiermee gegeven dementie zelf reeds de mogelijkheden van een moreel leven ernstig heeft aangetast of, bij voortschrijden van het proces, dreigt aan te tasten. Wanneer men al van een graadverschil wil spreken in de uitwerking bij schizofrenie en bij dwangneurose, dan ligt dat verschil toch juist zo, dat de mogelijkheid van het morele leven er zeer belangrijk door beïnvloed wordt: alleen dit laatste punt is hier bepalend.

Het is na het voorafgaande echter duidelijk, dat de hier geformuleerde regels over toepassing van leucotomie bij verschillende indicatie slechts *contingent* kunnen zijn: zij hangen wezenlijk af van de gegevens, die de onderzoeken in zake leucotomie hebben opgeleverd. Voor zover deze resultaten bij verdere onderzoeken achterhaald of gewijzigd zouden worden, zullen ook deze contingente richtlijnen te veranderen zijn. Niet contingent, maar *noodzakelijk* en daarom onafhankelijk van de feitelijke gegevens is een beginsel, dat het formele aspect van de hierboven gegeven regels uitdrukt, en dat als *samenvatting* van dit hoofdstuk hier kan worden weergegeven: de leucotomie mag slechts dan worden toegepast, als de grote nadelen, welke zij geëigend is voort te brengen, — (of daaraan gelijkwaardige nadelen, welke door leucotomie worden opgeheven), — reeds onafhankelijk van de leucotomie door andere factoren worden veroorzaakt. Dit beginsel zal zijn betekenis behouden ook als verdere onderzoeken leiden tot andere gegevens omtrent de resultaten van leucotomie, omdat het de toepassing is op leucotomie van het algemene in Hfdst. VI geponeerde basis-beginsel.

SOMMAIRE

Cette étude examine le caractère moral du changement intentionnel de la personnalité. Il s'agit du traitement qui prétend intentionnellement influencer la structure psychique ou les qualités psychiques d'un être humain, si bien que dans la suite sa conduite et son attitude devant la vie soient intérieurement déterminées par d'autres facteurs caractérologiques qu'auparavant. — La psychochirurgie en constitue l'exemple le plus connu et le plus prononcé, tout en n'étant pas le seul.

Pour résoudre le problème moral qu'il soulève, il faudra tout d'abord analyser plus précisément la notion de *personnalité*. Le premier chapitre expose ce que S. Thomas entend par *personne*, conception qui n'est pas identique à ce que la psychologie moderne comprend sous la notion de personnalité. Or, c'est de celle-ci (exposée également dans ce chapitre) qu'il faudra partir pour juger certains traitements qu'on nomme changements de la personnalité. Ce n'est pas à dire que la conception de S. Thomas ne présente pas des éléments appréciables pour éclaircir la notion dont il s'agit.

Le second chapitre sert d'abord à expliquer d'une façon plus détaillée le contenu de ce changement de la personnalité. En outre, plusieurs espèces de ces changements y sont décrites; en particulier, la psychochirurgie y trouve sa place, et notamment la leucotomie y est décrite à l'aide de la littérature médicale, surtout en rapport avec ses suites à l'égard de la vie psychique.

Le troisième chapitre donne un aperçu des opinions des théologiens concernant l'admissibilité du changement intentionnel de la personnalité. En premier lieu, de la psychochirurgie, où il s'agit formellement de ce changement; ensuite, de la castration et de la thérapie psychanalytique, où le terme ne se rencontre pas sous une forme explicite, bien que là aussi, selon l'auteur, il soit possible de viser à ce changement. — Dans le même chapitre sont mentionnées les opinions de plusieurs médecins ou psychologues sur l'admissibilité de la psychochirurgie, leur avis pouvant contribuer à former un jugement prudent en cette matière, où il est indispensable de comparer de multiples facteurs variables dont il faudra tenir compte.

Le quatrième chapitre discute le sentiment de certains théologiens sur la psychochirurgie. De cette discussion il résulte qu'ils posent mal le problème, en considérant du point de vue de la morale cette opération qui tend à changer la personnalité exclusivement comme

une mutilation corporelle entraînant certaines suites, toutes graves qu'elles sont; conséquemment, il leur faudra y appliquer les principes que la théologie morale a établis par rapport à la mutilation corporelle. — L'auteur de cette étude, par contre, est d'avis que le changement de la personnalité n'est pas qu'une suite dans le sens de la théologie morale, mais qu'il est le but explicite du traitement et par conséquent que ce changement ne doit pas être moralement jugé comme une suite, mais comme l'objet même de l'acte humain. Parce que, en outre, le changement intentionnel de la personnalité peut être effectué aussi par des procédés non-chirurgicaux, la pose du problème comme mutilation corporelle ne suffit pas. Il faudra distinguer deux questions: a). le changement de la personnalité, est-il permis en vertu de sa propre nature, et vu son objet comme tel? — b). et, si la réponse est affirmative, quelles seraient les conditions à stipuler?

Le cinquième chapitre expose les principes généraux à l'aide desquels on devra chercher la réponse à la première question. Ceci amène une considération générale sur l'argumentation théologique par laquelle la moralité des actes humains est jugée. Il appert que, pour autant qu'il est impossible de démontrer d'une manière positive la bonté morale d'un acte, son admissibilité ne saurait être prouvée que d'une façon indirecte, c'est-à-dire en démontrant que les présomptions ou les preuves de son immoralité sont inefficaces.

C'est conformément à ces principes que le sixième chapitre examine la moralité du changement intentionnel de la personnalité, considéré dans sa propre nature. Il résulte que du point de vue de la morale l'acte par lui-même n'est ni bon ni mauvais. Le caractère moral de la personnalité psychique de l'homme est d'une valeur relative, puisqu'il est essentiellement déterminé par la valeur morale des actes auxquels tendent ses qualités. C'est pourquoi le changement intentionnel de la personnalité doit être jugé moralement d'après la valeur que possèdent pour la vie morale de l'homme les nouvelles qualités acquises, en comparant cette valeur à celle des qualités antérieures. Tout changement tendant à former une personnalité moins disposée à une conduite moralement bonne que ne l'était la personnalité antérieure est à réprouver.

Au cas inverse, un changement est bon du point de vue de la morale, pourvu que le procédé qui effectue le changement ne soit pas mauvais en lui-même. Cette dernière clause est importante pour les méthodes physico-corporelles de changements intentionnels de la personnalité (procédés pharmacologiques, chirurgiques, physiques). De tels procédés sont à considérer comme moralement mauvais, si un résultat convenable peut être obtenu par la voie psychologique. En effet, l'influence exercée par les procédés psychologiques est plus conforme à la nature humaine que l'influence

physico-corporelle. S'il est impossible d'avoir un résultat convenable par la voie psychologique, le traitement physico-corporel pourrait être moralement bon et admissible.

Le septième chapitre énumère et précise les conditions (dont parle le quatrième chapitre) du changement intentionnel de la personnalité.

1. Si le changement s'opère par la voie chirurgique, il faut, conformément aux principes de la morale, que la „mutilation” ait en vue le bien-être de la personne entière. Cette tendance s'accomplira précisément par la voie du changement des qualités psychiques. — 2. Si la personne en question est capable de donner et de manifester librement son assentiment, il n'est pas permis de procéder au changement intentionnel de la personnalité sans cet assentiment. — 3. Il est nécessaire que le but en vue duquel le changement s'opère soit moralement bon. — 4. Partant du principe expliqué au chapitre précédent, l'auteur conclut que ce serait suivre une mauvaise norme d'agir que de se laisser guider exclusivement ou principalement par l'utilité sociale de la personne, par son aptitude à une performance utile ou par une plus grande commodité du traitement. — 5. De même, ne suffiraient comme motifs ni la seule intention de délivrer le malade de dépressions ou de souffrances psychiques ni celle de lui rendre un sentiment de bien-être psychique. — 6. Aussi, dans ce rapport la santé psychique n'a qu'une valeur relative. — 7. La question de savoir s'il faut recourir au changement de la personnalité demande un jugement de *prudence*; il y a là à calculer plusieurs éléments contingents et infiniment variables; la certitude plus ou moins grande du résultat est bien importante. On ne saurait donc prononcer un jugement uniformément valable pour tous les cas. — 8. Etant donné que les aspects de la vie morale de l'homme auxquels se rapportent les qualités psychiques de la personnalité antérieure et celles de la nouvelle personnalité ne sont pas toujours de la même valeur, — pour que le jugement sur la moralité du changement soit juste, il ne faut pas perdre de vue l'hierarchie des biens de l'homme, c'est-à-dire tout ce qui constitue l'intégrité de la vie humaine. — 9. Pour le changement de la personnalité, il faut, du point de vue de la morale, attribuer une plus grande importance à son influence sur les dispositions morales intérieures qu'à son influence sur la possibilité de faire bien en fait, bien que celle-ci ne doive pas non plus être entièrement négligée. — 10. Si par un changement de la personnalité l'exercice de la liberté humaine est levé de fait ou rendu beaucoup plus difficile, le changement doit être évité comme étant moralement mauvais. — 11. Enfin, il faut tenir compte de l'influence qu'exerce le changement de la personnalité sur la vie affective émotionnelle, aussi bien pour l'obéissance des émotions à la volonté que pour leur qualité et leur intensité.

Au dernier chapitre, l'auteur tâche d'appliquer les principes qu'il

a établis au problème de la psychochirurgie. Sa tentative ne veut pas être plus qu'un essai, vu le caractère spécial du problème. Il distingue entre l'indication à cause de schizophrénie et, en général, d'anomalies psychiques accompagnées de démence ou conduisant à la démence, et l'indication dans le cas d'anomalies qui ne comportent pas cette décadence mentale: douleurs corporelles cuisantes, états obsessionnels, psychasthénies, psychoses dépressives sans démence. Quant au dernier groupe, l'auteur est d'avis que la psychochirurgie est en général illicite, parce que dans ces cas les nouvelles qualités psychiques sont moins favorables à la vie morale que les qualités antérieures; pour le premier groupe, il ne s'agit pas d'un déclin également grand; à ce titre l'application de la psychochirurgie pourrait donc être permise.

AANGEHAALDE GESCHRIFTEN

N.B. 1. Indien in de voorafgaande bladzijden bij een aanhaling van *S. Thomas Aq.* niet nader wordt aangegeven, welk werk geciteerd wordt, heeft de aanhaling betrekking op de *Summa Theologica*.

2. Waar in de volgende lijst verwezen wordt naar *Zentralblatt für die gesamte Neurologie und Psychiatrie* (afgekort: Zentralbl.), betreft het publicaties over psychochirurgie, die door mij niet in hun oorspronkelijke vorm geraadpleegd zijn, maar slechts volgens de samenvattingen in genoemd tijdschrift, dat gewijd is aan de verkorte objectieve weergave van publicaties op het gebied door zijn naam aangeduid. — Hetzelfde geldt voor een kleiner aantal publicaties, die aangehaald worden volgens referenties in *Psychological Abstracts*.

AERTNIJS-DAMEN C.ss.R., *Theologia Moralis secundum doctrinam S. Alfonsi de Ligorio Doct. Ecclesiae*, I (16), Torino, 1950.

ALLERS, Dr. R., *Das Werden der Sittlichen Person*, 1929, Freiburg im Breisgau.

ALLPORT, G. W., *Personality. A psychological interpretation*, London, z.j. (1949).

ALPHONSI M. DE LIGORIO, S., *Theologia Moralis*, ed. P. L. Gaudé C.ss.R. I. Romae, 1905.

ANGELINUS O.M.Cap., Dr., *Deel en Geheel* (Wijsgerige Grondbegrippen, II), Roermond-Maaseik, z.j.

ANONYMUS, *Ethical and religious directives for Catholic Hospitals* (The Catholic Hospital Association of the United States and Canada), 1949, St. Louis.

ANONYMUS, *International congress of Psychology. Prefrontal leucotomy*, in: *Lancet*, (1948), 257-258. Gerefereerd in: *Zentralbl.*, 109 (1950), 378-379.

ANTONELLI, J., *Medicina Pastoralis I* (2), Romae - Ratisbonae - Neo - Eboraci-Cincinnati, 1906.

ASHBY, W. R., and M. BASSETT, *The effect of leucotomy on creative ability*, in: *J. ment. Sci.* 95, 418-430 (1949), gerefereerd in: *Zentralbl.*, 110 (1950), 143.

BARTELS O.P., Prof. Dr. H., *De menselijke persoonlijkheid in de geneeskunde. Theologische beschouwing*, in: *R.K. Artsenblad*, 28 (1949), 166-171.

BEAUDOUIN A., et P. PUECH, *Premiers essais d'intervention directe sur le thalamus (injections, electrocoagulations)*, in: *Revue neurol.* 81, 78-81 (1949), gerefereerd in: *Zentralbl.*, 110 (1950), 146.

BEIRNAERT, L., *Psychanalyse et symbolisme religieux*, in: *Psychanalyse et Conscience morale*, (Centre d'études Laënnec), Paris, 1950, 59-70.

BENDER O.P., Prof. Dr. L., *Verminken en onvruchtbaar maken*, 1939, Hilversum.

BENDER O.P., Dr. L., *Het species moralis der menselijke daden*, in: *Nederlandsche Katholieke Stemmen*, 32 (1932), 242-254.

BENNETT, A.E., J. J. KEEGAN and C. B. WILBUR, *Prefrontal lobotomy in chronic schizophrenia*, in: *J. Amer. Med. Ass.*, 1943, 123, 809-813, gerefereerd in: *Psychological Abstracts*, 18 (1944), n° 2057.

BERNARD O.P., R., *La Vertu I* (Saint Thomas d'Aquin, Somme Théologique, 1a-2ae, Questions 49-60), Paris-Tournai-Rome, z.j. (1933).

BERTAGNA, Dr., *Modifications psychologiques après des interventions de psychochirurgie*, in: *Cahiers Laënnec*, XI (1951), I, 29-49.

- BERTOCCI, P. A., *Personality*, in: *The Encyclopedia of Psychology*. Edited by Th. L. Harriman, and written by many contributors, New York, 1947, 455-475.
- BILLUART, F. C.-R., *Summa Sancti Thomae hodiernis academiarum moribus accomodata, (Tractatus de Actibus Humanis)*. ed. J. B. L. Lequette, II, (201-392), Parisiis, 1872.
- BINGLEY-WENNSTRÖM, P., *Die Einwirkung der präfrontalen Lobotomie auf die intellektuellen Funktionen*, in: Nord. psykiatr. Medlemsbl. 3, 49-52, (1949), gerefereerd in: Zentralbl. 110, (1950), 365.
- BIOT, R., *Offensives Biologiques contre la Personne*, Paris, z.j. (1949).
- BLESS, H., *Pastoraal Psychiatrie* (3), Roermond-Maaseik, 1947.
- BLONDEL, Ch., *La personnalité*, in: *Nouveau Traité de psychologie*, Tome VII fascicule 3), Paris, 1948, 97-137.
- BOETIUS, MANLIUS SEVERINUS, *Liber de Persona et duabus naturis contra Eutychen et Nestorium, ad Joannem Diaconum Ecclesiae Romanae*, in: Migne, Patr. Lat. LXIV, 1337-1354.
- BONNAR O.F.M., D. D. A., *The Catholic Doctor*, London, 1948.
- BOUQUILLON S.T.D., Th. J., *Theologia Moralis Fundamentalis* (3), Brugis etc., 1903.
- BREVIARIUM ROMANUM.
- BÜHLER, Ch., *Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem*, Leipzig, 1933.
- BURLINGAME M.D., C. Ch., *Psychosurgery. New help for the mentally ill*, in: *The Scientific Monthly*, 68 (1949), 140-144.
- CALON, Dr. P. J. A., *Persoonlijkheidsonderzoek, alsmede inrichting en werkwijze van een observatiehuis (Bijlage I)*, in: *Rapport v. d. commissie ingesteld met het doel van advies te dienen over de vraag in welke richting het Rijkstucht- en opvoedingswezen en in verband daarmee het kinderstrafrecht zich zullen moeten ontwikkelen*, 1951, (Staatsdrukkerij en Uitgeversbedrijf).
- CARP, Dr. E. A. D. E., *Medische psychologie en pathopsychologie*, 1947, Amsterdam.
- CARP, Dr. E. A. D. E., *De Neurosen* (2), 1939, Amsterdam.
- CARP, Dr. E. A. D. E., (Met medewerking van A. H. Fortanier) *De Psychopathieën. Inclusief de psychotische ontwikkelingsvormen op psychopathischen grondslag* (2), 1941, Amsterdam.
- CARP, Dr. E. A. D. E., *Opzettelijke persoonlijkheidsverandering door uitwendige beïnvloeding in het bijzonder langs pharmacologische weg*, in: R.K. Artsenblad, 29 (1950), 145-152.
- CICERO, M. *Tullii Ciceronis Orationes*, in: M.T. Ciceronis Opera Omnia, ed. C. F. A. Noble, Lipsiae, 1850.
- CIRIELLI, M., *Validità e moralità della psicotomia*, in: *Gioventù* (supplemento mensile per i Professionisti), 29, n° 10-11, (16-23 marzo 1952), 8-11.
- COOK, L. C., zie Golla.
- CORPUS IURIS CIVILIS.
- CORVEZ O.P., M., *Les Passions de l'âme I*, (Saint Thomas d'Aquin, Somme Théologique, 1a-2ae, Questions 22-30), Paris-Tournai-Rome, 1949.
- CRISTIANI, L., *Causerie de l'AMI sur les Revues. II. Attentats thérapeutiques*, in: *L'Ami du Clergé*, 60 (1950), 498-500.
- CRUCHON S.J., G., *Genèse et structure du moi humain à la lumière des sciences biopsychologiques modernes*, in: *Nouvelle Revue Théologique*, 83 (1951), 261-274; 364-384.
- DE BRUYNE, E., *Ethica*, Antwerpen-Brussel, Nijmegen-Utrecht, I, 1934; II, 1935; III, 1936.

- DE GREEFF, Dr. E., *Importance de la sexualité dans le développement psychologique*, in: Médecine et sexualité (Groupe Lyonnais d'études médicales philosophiques et biologiques) (Coll. „Convergences”), Paris, z.j. (1950), 61-78.
- DE GREEFF, Prof. Dr., *La leucotomie préfrontale*, in: Saint Luc Médical — Sint Lucasblad, 21 (1949), 132-147.
- DE GUIBERT S.J., J., *Leçons de théologie Spirituelle I*, Toulouse, 1946.
- DENZINGER - BANNWART - UMBERG, *Enchiridion Symbolorum Definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, (Ed. 18-20), Friburgi Br., 1932.
- DE PETTER O.P., Prof. Dr. D. M., *Het persoon-zijn onder Thomistisch-metafysische belichting*, in: Verslag v.d. 13e Algem. Vergadering der Vereniging voor Thomistische Wijsbegeerte, Nijmegen, 1948, 43-64.
- DESCHOUX, M., *Essai sur la personnalité*. (Bibliothèque de philosophie contemporaine. Psychologie et sociologie, Section dirigée par M. Pradines), Paris, 1949.
- DE SMET, A., *De Sponsalibus et Matrimonio (4)*, Brugis, 1927.
- DIAMOND S.J., J., *Pre-frontal Leucotomy*, in: The Clergy Review, 36 (1951), 231-240.
- DUFOUR, Dr. F. M., *Endocrinologie sexuelle et biologie humaine*, in: Médecine et sexualité (Groupe Lyonnais d'études médicales philosophiques et biologiques) (Coll. „Convergences”), Paris, z.j. (1950), 19-60.
- DUYNSTEE C.S.S.R., W., *De wettelijke Sterilisatie*, in: R.K. Artsenblad, 9 (1930), 316-322.
- DYNES, J. B., and L. POPPEN, *Lobotomy for intractable pain*, in: J. amer. med. Assoc. 140, 15-18 (1949), gerefereerd in: Zentralbl., 108 (1950), 218.
- EBBECKE, U., *Chordotomie und Leukotomie*, in: Dtsch. med. Wschr. 1948, 391-394, gerefereerd in: Zentralbl., 108 (1950), 232.
- ELLERBECK S.J., C., *Functie en inhoud van de term „Persoon” in de Psychologie*, in: Verslag v.d. 13e Algemene Vergadering der Vereniging voor Thomistische Wijsbegeerte, Nijmegen, 1948, 5-18.
- ESCHBACH S.Sp., A., *Disputationes physiologico-theologicae (3)* (Disputat. I - II), Romae-Parisiis, z.j.
- FACCIOIATI, J., E. FORCELLINI, *Totius Latinitatis Lexicon, III*, Patavii, 1805.
- FLEMING, G. W. T. H., and W. MCKISOCK, *Prefrontal leucotomy. Further contribution*, in: The Lancet, I-244 (1943), 361-362.
- FLEMING G. W. T. H. and D. G. PHILLIPS, *Transorbital leucotomy*, in: J. ment. Sci. 95, 197-202 (1949), gerefereerd in: Zentralbl., 110 (1950), 141.
- FRANK, J., zie Golla.
- FREEMAN, W., *Transorbital leucotomy*, in: Lancet, 1948, 371-373, gerefereerd in: Zentralbl., 108 (1950), 231-232.
- FREEMAN, W., *Transorbital lobotomy*, in: Amer. J. Psychiatry, 105, 734-740 (1949), gerefereerd in: Zentralbl., 110 (1950), 140-141.
- FREEMAN, W. J., *Prefrontal lobotomy in schizophrenia*, in: Inst. of Living, 1944, N° 12, 495-502, gerefereerd in: Psychological Abstracts, 19 (1945), n° 948.
- FREEMAN M.D. Ph.D., W., and J. W. WATTS M.D., *Prefrontal lobotomy. The problem of schizophrenia*, in: The American Journal of Psychiatry, 101 (1944-1945), 739-748.
- FREEMAN, W., and J. W. WATTS, *Prefrontal lobotomy, the surgical relief for mental pain*, Bull. N.Y. Acad. Med., 1942, 18, 794-812, gerefereerd in: Psychological Abstracts, 17 (1943), n° 1588.
- FREEMAN M.D., W., and J. W. WATTS M.D., *The frontal lobes and the consciousness of the self*, in: Psychosomatic Medicine. Experimental and clinical studies, 3 (1941), 111-119.

- FREEMAN, W., and J. W. WATTS, *Psychosurgery 1936-1946*, in: J. nerv. Dis., 105, 307-319, (1947), gerefereerd in: Zentralbl., 109 (1950), 379-380.
- FREEMAN, W., and J. W. WATTS, *Retrograde degeneration of the Thalamus following prefrontal lobotomy*, in: J. comp. Neur., 86, 65-93 (1947), gerefereerd in: Zentralbl., 105 (1948-49), 416-417.
- FREEMAN, M.D., W., and J. W. WATTS M.D., *Psychosurgery. Intelligence, emotion and social behavior following prefrontal lobotomy for mental disorders*, London, z.j., (1942).
- FREEMAN, W. and J. W. WATTS, *Pain mechanism and the frontal lobes: a study of prefrontal lobotomy for intractable pain*, in: Ann. int. Med. 28, 747-754, (1948), gerefereerd in: Zentralbl., 105 (1948-49), 451.
- FREEMAN W., and J. W. WATTS, Zie ook Golla.
- FURTADO, D., M. RODRIGUES, V. MARQUES, F. ALVIM and A. de VASCONCELOS, *Personality changes after lobotomy*, Mschr. Psychiatr. 117, 65-76 (1949), gerefereerd in: Zentralbl., 108 (1950), 381.
- GALIMARD, Dr. P., *Origine et traitement des hyperactivités sexuelles*, in: Médecine et sexualité (Groupe Lyonnais d'études médicales philosophiques et biologiques) (Coll. „Convergences”), Paris, z.j. (1950), 149-171.
- GEDDES, L. W., *Personality*, in: The Catholic Encyclopedia, XI, 727-729, New York, z.j. (1911).
- GELLIUS, *Auli Gellii Noctium Atticarum libri XX*, ed. Lugduni Batavorum, 1706.
- GÉRAUD P. S. S., J., *Procédés actuels d'investigation de la conscience*, in: L'Ami du Clergé, 58 (1948), 512-518.
- GILET O.P., M.S., *Les Actes Humains (2)* (Saint Thomas d'Aquin, Somme Théologique, 1a-2ae, Questions 6-21), Paris-Tournai-Rome, z.j. (1926).
- GILSENAN, B. C., and D. W. WINNICOTT, *Battle neurosis treated with leucotomy*, in: Brit. med. J. 4536, 973-974 (1947), gerefereerd in: Zentralbl., 106 (1949), 148.
- GINTHÖR S.J., K., *Die Psychochirurgie und ihre sittliche Bewertung*, in: Theologisch-Praktische Quartalschrift, 100 (1952), 143-160, 232-248.
- GOLDSTEIN, K., *Frontal lobotomy and impairment of abstract attitude*, in: J. nerv. Dis. 110, 93-111, (1949), gerefereerd in: Zentralbl., 110 (1950), 143-144.
- GOLDSTEIN, K., *The mental changes due to frontal lobe damage*, in: J. Psychol. 1944, 17, 187-208, gerefereerd in: Psychological Abstracts, 18 (1944), n° 3423.
- GOLDSTEIN, K., *Frontal Lobectomy*, in: Bull. New Engl. med. Centr., 1944, 6, 167-169, gerefereerd in: Psychological Abstracts, 19 (1945), n° 2838.
- GOLLA, F. L., W. FREEMAN and J. W. WATTS, E. DAX-CUNNINGHAM and E. J. RADLEY-SMITH, L. C. COOK, R. STRÖM-OLSEN, J. N. P. MOORE, J. FRANK, W. SARGANT, U. M. HICKMANN, I. WILSON, *Discussion: Prefrontal leucotomy with reference to indications and results*, in: Proceedings of the Royal Society of Medicine, London, 39 (1945-1946), 443- 458.
- GREDT O.S.B., J., *Elementa philosophiae aristotelico-thomisticae I (5) Logica-Philosophia naturalis*, Friburgi Brisgoviae, 1929.
- GROSAM, Dr. J., *Die Sterilisation auf Grund privater Autorität und auf Grund gesetzlicher Ermächtigung*, in: Theologisch-praktische Quartalschrift, 83 (1930), 59-79, 285-306, 497-523, 701-722.
- GUTHRIE, E. R., *Personality in terms of associative learning*, in: J. McV. Hunt, *Personality and the behavior disorders (3)*, I, (Chapter 2), 49-68, New York, z.j. (1945).
- HADDENBROCK, S., *Radikaltherapie durch Defrontalisation? Theoretisches und Kritisches zur präfrontalen Leukotomie (Moniz)*, gerefereerd in: Zentralbl., 111 (1950), 61.

- HARRIMAN, Ph. L., *The Encyclopedia of Psychology*, Edited by Ph. L. Harriman and written by many contributors, New York, (Philos. Library) 1947.
- HEATH, R. G., and J. L. POOL, *Treatment of psychoses with bilateral ablation of a focal area of the frontal cortex*, in: *Psychosomatic Med.* 10, 254-256, (1948), gerefereerd in: *Zentralbl.*, 110 (1950), 366.
- HELLINGA, G., *Endocrinologie*, in: Winkler Prins Encyclopaedie (6), 1950, VIII (6), 181-184, Amsterdam-Brussel.
- HEMPHILL, K. E., *Prefrontal leucotomy*, in: *Med. press*, (1947), 480-482, gerefereerd in: *Zentralbl.*, 106 (1949), 464-465.
- HERING O.P., H. M. *Quomodo solvendi sunt casus: Recurrendo ad sola principia an etiam ad prudentiam?* in: *Angelicum*, 18 (1941), 311-335.
- HEUYER, G., M. FELD, R. MESSIMY et L. LEBOIRCI, *Schizophrénie et maladie exostante. Guérison par lobectomie préfrontale*, in: *Rev. Neurol.*, 81, 136-139, (1949), gerefereerd in: *Zentralbl.*, 110 (1950), 145.
- HEYMANS, Prof. Dr. C., *Opzettelijke persoonlijkheidsverandering door uitwendige beïnvloeding in het bijzonder langs pharmacologische weg*, in: *R.K. Artsenblad*, 29 (1950), 131-133.
- HOCH, E. M., *Die präfrontale Leukotomie. Eine zusammenfassende Darstellung unter Berücksichtigung englischer und amerikanischer Literatur*, in: *Schweiz. Arch. Neur.*, 60, 177-199, (1947), gerefereerd in: *Zentralbl.*, 106 (1949), 148-149.
- HOOGWERF, P. A. en M. KNOOP, *Wat leert U de zielkunde*, Met een Voorbericht van Prof. Dr. Ph. Kohnstamm, Utrecht, 1951.
- HOPMANN, Prof. Dr. R., *Die menschliche Persönlichkeit und die Heilkunde*, in: *R.K. Artsenblad*, 29 (1950), 264-268.
- HORANYI, B., *On prefrontal leucotomy*, in: *Mschr. Psychiatr.*, 118, 105-118, (1949), gerefereerd in: *Zentralbl.*, 110 (1950), 362.
- HOUDART, Dr. R., *Bases anatomo-physiologiques de la psycho-chirurgie*, in: *Cahiers Laënnec*, XI (1951), I, 2-19.
- HUNT, J. McV., *Personality and behavior disorders. A handbook based on experimental and clinical research* (3), I-II, New York, z.j. (1945).
- HUTTON, E. L., *Results of prefrontal leucotomy*, in: *The Lancet*, I-244 (1943), 362-366.
- JASPERS, K., *Allgemeine Psychopathologie* (2), Berlin, 1920; (5), Berlin-Heidelberg, 1948.
- KALINOWSKY, L. B., and J. E. SCARFF, *The selection of psychiatric cases for prefrontal lobotomy*, in: *J. nerv. Dis.*, 108, 259-262, (1949), gerefereerd in: *Zentralbl.*, 109 (1950), 380-381.
- KATHOLIEK ARCHIEF.
- KAUDERS, O., und L. SCHÖNBAUER, *Über präfrontale Lobotomie*, in: *Wien. Klin. Wschr.*, (1947), 607-608, und 622, gerefereerd in: *Zentralbl.*, 106 (1949), 465-466.
- KELLY S.J., G., *Current Theology. Notes on moral Theology*, in: *Theological Studies*, 10 (1949), 67-117; 11 (1950), 34-77; 13 (1952), 59-100.
- KELLY S.J., G., *Medico-Moral Problems*. (The Catholic Hospital Association of the United State and Canada), Part I, St Louis, z.j. (1950-3d pr.), Part II, St Louis, z.j. (1950).
- KINDWALL M. D., J. A., and D. CLEVELAND M.D., *Prefrontal lobotomy. Fifteen patients before and after operation*, in: *The American Journal of Psychiatry*, 101 (1944-1945), 749-755.
- KISKER, G. W., *Abstract and categorial behavior following therapeutic brain surgery*, *Psychosom. Med.*, 1944, 6, 146-150, gerefereerd in: *Psychological Abstracts*, 18 (1944), n° 3082.

- KLAR, E., H. HERKERT und R. FROWEIN, *Beobachtungen bei einer Leukotomie nach Scarff und Kalinowsky*, in Dtsch. Z. Nervenheilk. 161, 396-406 (1949), gerefereerd in Zentralbl., 109 (1950), 382.
- KOBCKE, H., *Psychochirurgie — Die präfrontale Leukotomie*, in Dtsch. Med. Wschr. (1947), 515-517, gerefereerd in Zentralbl., 108 (1950), 380.
- KOBCKE, H., *Probleme der Psychochirurgie*, in Allgem. Psychiatrie, 124 (1949), 311-327, gerefereerd in Zentralbl., 111 (1950), 203.
- KORS O.P., Prof. Mag. Dr. J. B., *De katholieke opvatting over onvruchtbaar-making*, in Het vraagstuk der onvruchtbaar-making (Congres 1936 te Nijmegen v.d. vereniging v. R.K. Gestichtsartsen), Roermond-Maaseik, z.j., 75-85.
- KRAUS, Dr. G., *Iets over vorming en vervorming van de menselijke persoonlijkheid*, Groningen-Djakarta, 1950.
- LALANDE, A., *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, (4), Tome II, Paris, 1932, s. vv. Personnalité, Personne.
- LE BEAU, J., M. FELD et M. BOUVET, *Sur la résection bilatérale de certaines aires préfrontales (topectomie) dans les troubles mentaux et dans les douleurs irréductibles*, in Revue neurol., 80, 481-486, (1948), gerefereerd in Zentralbl., 111 (1950), 64.
- LEDERER, Prof. J., *Hormonotherapie et respect de la personne humaine*, in: Saint Luc Médical — Sint Lucasblad, 21 (1949), 159-171.
- LEHU O.P., L., *Philosophia Moralis et Socialis, I*, Parisius, 1914.
- LENZ, Prof. Dr. J., *Die Personwürde des Menschen bei Thomas von Aquin*, in: Philosophisches Jahrbuch, (Gorresgesellschaft), 49 (1936), 138-166.
- LEO MAGNUS, S., *Epistola XXVIII*, in Migne, Patr. Lat., LIV, 755-782.
- LERSCH, Ph., *Aufbau der Person* (4e völlig umgearbeitete und erweiterte Auflage von Der Aufbau des Charakters), München, 1951.
- LINDNER, Dr. M., *Psychochirurgie*, in Medizinische Klinik Wochenschrift für Klinik und Praxis, Norddeutsche Ausgabe, 41 (1946), 438-439.
- LOCKE, John, *An essay concerning Human understanding. With the notes and illustrations of the author, and an analysis of his doctrine of ideas*. New edition, carefully revised and compared with the best copies, London-New York, z.j.
- MACKINNON, D. W., *The structure of Personality*, in J. McV Hunt, Personality and the behavior disorders I (3), New York, z.j. (1945), (Chapter 1.), 3-48.
- MAYER, Dr. J., *Gesetzliche Unfruchtbarmachung Geisteskranker*, Freiburg i. Br., 1927.
- MAYER-GROSS, W., *A propos de la théorie de l'effet de la leucotomie sur les symptômes psychotiques*, in Encéphale 38, 317-323, (1949), gerefereerd in Zentralbl., 111 (1950), 61-62.
- MC CARTHY, J., *The morality of prefrontal leucotomy*, in The Irish ecclesiastical Record, 71 (1949), 433-438.
- MERKELBACH O.P., B. H., *Summa Theologiae Moralis I* (5), Parisius, z.j. (1946),
- MICHEL, A., *Hypostase*, in A. Vacant — E. Mangenot, Dictionnaire de Théologie Catholique VII, Paris, 1922, 369-437.
- MICHEL, H., *Erfahrungen über die Wirksamkeit der präfrontalen Leukotomie bei chronischen Schizophrenen*, in Schweiz. Arch. Neur., 61, 256-279 (1948), gerefereerd in Zentralbl., 106 (1949), 466-467.
- MONIZ, E., *Mein Weg zur Leukotomie*, in Dtsch. med. Wschr., 1948, 582-583, gerefereerd in Zentralbl., 108 (1950), 231.
- MOONEN C.ss.R., C., *Opzettelijke persoonlijkheidsveranderingen door uitwendige beïnvloeding in het bijzonder langs pharmacologische weg*, in R.K. Artsenblad, 29 (1950), 134-144.

- MOORE, M T, *A new instrument for performing transorbital leucotomy*, in Amer J Psychiatry, 105, 741 (1949), gerefereerd in Zentralbl, 109 (1950), 378
- MOORE, J N P, zie Golla
- MOWRER, O H, and CL KLUCKHOHN, *A Dynamic theory of personality*, in J McV Hunt, Personality and the behavior disorders, I (3), New York, zj (1945), 69-135
- MULDER, Dr W, *Sterilisatie*, in Nederlandsche Katholieke Stemmen, 34 (1934), 111-118, 140-153, 162-171
- MULLER, M, *Über die präfrontale Leukotomie unter besonderer Berücksichtigung eines Falles von Zwangskrankheit*, in Nervenarzt, 19, 97-107, (1948), gerefereerd in Zentralbl, 106 (1949) 467-468
- MURPHY, G, *Personality A biosocial approach to origins and structure*, New York and London, zj (1947)
- NIEDERMEYER, Dr A, *Handbuch der speziellen Pastoralmedizin*, II (Ehe und Sexualleben), Wien, 1950, IV (Der ärztliche Eingriff), Wien, 1951
- NIMKOFF, M F, *Personality Development, the Role of the Family*, in Ph L Harriman, The Encyclopedia of Psychology, Edited by Ph L Harriman, and written by many contributors, New York, (1947), 491-497
- NOBLE O P, H D, *Les Passions dans la Vie Morale*, I (3) Psychologie de la Passion, Paris, zj (1931), II (3) Moralite de la Passion, Paris, zj (1932)
- NOLDIN S J, H, — A SCHMITT S J, *Summa Theologiae Moralis II (23) De Praeceptis*, Oeniponte, 1935
- NORDLIE, R, *Mussen die Leukotomieoperationen zentralisiert werden?* in Nord Psykiatr Medlemsbl, 3, 154-164, (1949), gerefereerd in Zentralbl, 110 (1950), 145
- NUTTIN, Prof Dr J, *Psychoanalyse en spiritualistische opvatting van de mens* (Universitaire bibliotheek voor psychologie), 1949, Utrecht-Antwerpen
- O'BRIEN C M, P, *Prefrontal lobotomy its present moral aspect*, in The American Ecclesiastical Review, 119 (1948), 196-201
- ØDEGÅRD Ø, *Psychochirurgie I Indikationen, Psychologische Untersuchungen und Ergebnisse* in Nord psykiatr Medlemsbl, 3, 65-74, (1949), gerefereerd in Zentralbl, 110 (1950), 139-140
- OLTMAN, J E, B S BRODY, S FRIEDMAN and W GREEN, *Frontal lobotomy Clinical experience with 107 cases in a State Hospital*, in Amer J Psychiatry 105, 742-751, (1949), gerefereerd in Zentralbl, 109 (1950), 380
- OSSERVATORE, L — ROMANO
- PAKESCH, E F, *Die psychischen Veränderungen nach präfrontaler Leukotomie*, in Wien, (1949), 437-440, gerefereerd in Zentralbl, 109 (1950), 382
- PAYEN S J, C G *Deontologie medicale d'après le droit naturel Devoirs d'état et droits de tout medecin* (nouv ed), Tou-sè-we, 1935
- PENNOCK M S C, J, *Persoonlijkheid en opvoeding Grondslagen van een actueel probleem in het licht van Thomas' leer*, (Diss Nijmegen), Amsterdam, 1949
- PETERSER, M L, and J G LOVE, *Graded lobotomy*, in Amer J Psychiatry, 106, 65-68 (1949), gerefereerd in Zentralbl, 109 (1950), 381-382
- PETRIE, A., *Preliminary report of changes after prefrontal leucotomy*, in J ment Sci, 95, 449-455, (1949), gerefereerd in Zentralbl, 110 (1950), 364-365
- PIUS XI, *Litt Encycl „Casti Connubii“*, in Acta Apostolicae Sedis, 22 (1930), 539-592
- PIUS XII, *Litt Encycl „Sempiternus Rex“*, in Acta Apostolicae Sedis, 43 (1951), 625-644
- PIUS XII, (Toespraak tot) Premier Congres International d'Histopathologie du système nerveux, in Acta Apostolicae Sedis, 44 (1952), 779-789

- POOL, J. L., *Topectomy: a surgical procedure for the treatment of mental illness*, in: J. nerv. Dis., 110, 164-173, (1949), gerefereerd in: Zentralbl., 111 (1950), 63-64.
- POOL, J. L., R. G. HEATH and J. J. WEBER, *Topectomy: surgical technique psychiatric indications and postoperative management*, in: J. nerv. Dis., 110, 464-477, (1949), gerefereerd in: Zentralbl., 111 (1950-1951), 205-206.
- POROT, M., d'ALGER, *La leucotomie préfrontale en psychiatrie*, in: Annales médico-psychologiques. Revue psychiatrique, 105 - II (1947), 121-142.
- PRICK, Prof. J. J. G., *Changements de la personnalité consécutifs à la leucotomie*, in: Journal du 1er Congrès mondial de psychiatrie, n° 2, 20 Sept. 1950, 4-5.
- PRICK, Prof. J. J. G., *La leucotomie et ses suites post-opératoires*, in: Cahiers Laënnec. XI (1951), I. 20-29.
- PRICK, Prof. J. J. G., *La leucotomie est-elle moralement permise du point de vue de ses suites post-opératoires?*, in: Folia Psychiatrica Neurologica et Neurochirurgica, 52 (1949), 391-399.
- PRICK, Prof. Dr. J. J. G., *La leucotomie est-elle moralement permise du point de vue de ses suites post-opératoires?*, in: Atti del IV Congresso internazionale d. medici cattolici (Roma, 24 Sett. — 2 Ott. 1949), Roma, 1950, 177-184.
- PRICK, Prof. Dr. J. J. G., *De vraag naar de morele toelaatbaarheid van de leukotomie bezien in het licht van de postoperatieve gevolgen*, in R.K. Artsenblad, 28 (1949), 209-215.
- ROHRACHER, Prof. Dr. H., *Einführung in die Psychologie (4)*, Wien-Innsbruck, 1951.
- RÖMER, R., *Psychochirurgie*, in: Med. Klin., (1947), 561-562, gerefereerd in: Zentralbl., 105 (1948-1949), 97-98.
- RONDEPIERRE, J., P. PUECH et J. OULES, *Leucotomie préfrontale après 9 ans d'évolution schizophrénique. Résultat satisfaisant depuis un an*, in: Revue neurol., 81, 226-227, (1949), gerefereerd in: Zentralbl., 110 (1950), 143.
- ROSIE, J. M., *The results of prefrontal leucotomy in 68 patients. Not discharged from hospital*, in: J. ment. Sci., 95, 431-448, (1949), gerefereerd in: Zentralbl., 110 (1950), 363-364.
- ROTHSCHILD, D., and A. KAYE, *The effects of prefrontal lobotomy on the symptomatology of schizophrenic patients. A survey of 100 cases*, in: Amer. J. Psychiatry, 105, 752-759 (1949), gerefereerd in: Zentralbl., 110 (1950), 363.
- ROUËT DE JOURNEL S.J., M. J., *Enchiridion Patristicum (14)*, Barcelona, 1946.
- RUDING, H., *Het Begrip Persoon in de leer omtrent de Hypostatische Vereniging*, in: Bijdragen, uitgegeven door de Philosoph. en Theolog. faculteiten der Noord- en Zuid-Nederlandse Jezuïeten, 7 (1946), 231-273; 7 (1947), 36-67.
- RULAND, Dr. L., *Handbuch der praktischen Seelsorge*, I, München, 1930; II, München, 1931; III, München, 1933.
- RÜMKE, Dr. H. C., *Studies en voordrachten over psychiatrie*, Amsterdam, 1943.
- RUTTEN, Prof. Dr. F. J. Th., *De ontmoeting van een persoonlijkheid*, in: Kultuurleven, 15, II (1948), 168-184.
- RUTTEN, Dr. F. J. Th., *Persoonlijkheid in de spiegel der samenleving*, in: Miscellanea psychologica Albert Michotte, Louvain-Paris, 1947, 391-411.
- RYLANDER, G., *Erfahrungen mit Lobotomie in der Behandlung psychischer Krankheitszustände*, in: Nord-psykiatr. Medlemsbl., 3, 37-49, (1949) gerefereerd in: Zentralbl., 110 (1950), 362.
- RYLANDER, *Persönlichkeitsveränderungen nach verschiedenen Formen der Leukotomie*, gerefereerd in: Zentralbl., 108 (1950), 303-305.
- SALMANTICENSES, *Collegii Salm. Fr. Disc. B.M. de M. Carm. Cursus Theologicus, Tract. XI, De Bonitate et Malitia Humanorum Actuum*, Parisiis- Bruxellis, 1878.

- SANDS, S. L., and WILLIAM MALAMUD, *A rating scale analysis of the clinical effects of lobotomy*, in: Amer. J. Psychiatry, 105, 760-766, (1949), gerefereerd in: Zentralbl., 110 (1950), 364.
- SARRAZIN, H. Chr., *Amputation der Persönlichkeit. Ist die Psycho-Chirurgie sittlich erlaubt?*, in: Rheinischer Merkur, 4, n° 18 (30 April 1949), 3-4.
- SHELLEKENS O.P., Prof. Dr. J. A. J., *De waarde der persoonlijkheid*, in: Dux, 15 (1948), 202-213.
- SCHIM VAN DER LOEFF, H. J., en J. A. J. BARNHOORN, *Zielszieken en hunne verpleging* (2), Roermond-Maaseik, z.j. (1932).
- SCHINDLER, R., *Zur präfrontalen Leukotomie*, in: Wien Z. Nervenheilk., 2, 320-348, (1949), gerefereerd in: Zentralbl., 111 (1950), 62.
- SCHLICHTING, Th. H., *Persoonlijkheid*, in: R.K. Artsenblad, 29 (1950), 197-198.
- SCHMITT S.J., R., *Zur Kontroverse über die Vasektomie*, in: Zeitschrift für katholische Theologie, 35 (1911), 759-767.
- SCHORN, H., *Persönlichkeitsrechte*, in: Staatslexikon, (Görres-Gesellschaft), IV (5), Freiburg i. Br., 1931, 113-122.
- SCHULTE, Dr J. E., *Over „Persoonlijkeitsverandering”*, in: R.K. Artsenblad, 29 (1950), 159-164.
- SENECA, L. *Annaei Senecae philosophi Opera*, ed. Biponti 1782, III, (Ad Lucilium epistolae).
- SIGNORIELLO, N., *Lexicon peripateticum philosophico-theologicum*, Neapoli, 1881.
- SNOECK S.J., A., *Z.H. de Paus over de medische beroepsethiek*, in: Katholiek Cultureel Tijdschrift Streven, 6 — I (1952-53), 97-102.
- SOLOMON, H. C., *Prefrontal leucotomy, an evaluation*, J. Amer. med. Assoc. 140, 1079-1082, (1949), gerefereerd in: Zentralbl., 111 (1950), 204.
- SPIEGEL, E. A. and H. F. T. WYCIS, *Mesencephalothalamotomy for relief of pain. Principles of the method*, in: Festschr. Otto Pötzl, S. 439-443, (1949), gerefereerd in: Zentralbl., 109 (1950), 203.
- STRANSKY, E., *Lobotomie bei einer schweren Zwangsnervose*, in: Wien. Klin. Wschr., 1949, 263-264, gerefereerd in: Zentralbl., 108 (1950), 381.
- STRÖM-OLSEN, Dr. R., zie Golla.
- TANQUEREY, A., *Kort Begrip der Ascetische en Mystieke Theologie*, vrij vertaald door P. fr. G. Gouveneur O.F.M., Parijs-Doornik. Rome, z.j. (1932).
- TERTULLIANUS, QUINTUS SEPTIMIUS FLORENS, *Liber Adversus Praxeam*, in: Migne, Patr. Lat., II, 154-195.
- TESSON S.J., E., *Description de la conscience morale et incidences psychiatriques*, in: Psychanalyse et conscience morale, (Centre d'études Laënnec), Paris 1950, 6-31.
- TESSON S.J., E., *Leucotomie et Morale*, in: Cahiers Laënnec, XI (1951), I, 50-53.
- THOMAS AQUINAS, S., *In librum Boetii de Trinitate expositio et quaestiones*, (Opera, Ed. altera Veneta, Tom VIII), Venetiis, 1747.
- THOMAS AQUINAS, S., *In decem libros Ethicorum Aristotelis ad Nicomachum expositio*, Ed. Pirotta, Taurini, 1934.
- THOMAS AQUINAS, S., *Quaestiones disputatae: De Potentia Dei; De Malo; De spiritualibus creaturis; De Virtutibus in communi; De Caritate; De Veritate*.
- THOMAS AQUINAS, S., *Scriptum super libros sententiarum Magistri Petri Lombardi, Episcopi Parisiensis*.
- THOMAS AQUINAS, S., *Summae contra Gentiles libri IV*.
- THOMAS AQUINAS, S., *Summa Theologica*.
- TRAPP S.J., G., *Persönlichkeitsveränderungen durch Leukotomie*, in: Stimmen der Zeit, 143 (1948-1949), 389-392.
- VERMEERSCH S.J., A., *Theologiae Moralis Principia - Responsa - Consilia*, II, Romae, 1921.

- VAN ROOY O.F.M., H., *Het onvruchtbaar maken van den mens*, 's Hertogenbosch, 1938.
- VAN WAGENINGEN, Dr. J., — Dr. F. MULLER JZN, *Latijnsch Woordenboek* (4), Groningen - Den Haag, 1929.
- VON BRAUNMÜHL, A., *Operative Therapie der Geisteskrankheiten*, in: *Stimmen der Zeit*, 150 (1951-52), 25-33.
- VON BRAUNMÜHL, Dr. A., und Dr. H. LIESER, *Über die praefrontale Leukotomie*, in: *Medizinische Klinik. Wochenschrift für Klinik und Praxis*, 42 (1947), 270-274.
- WATTS, J. W., and W. FREEMAN, *Prefrontal lobotomy*, in: *Sth. med. J. Bgham.*, 1943, 36, 478-486, gerefereerd in: *Psychological Abstracts*, 19 (1945), n° 1625.
- WATTS, J. W., and W. FREEMAN, *Prefrontal lobotomy. Indications and results in schizophrenia*, in: *Amer. J. Surg.*, 75, 227-230, (1948), gerefereerd in: *Zentralbl.*, 106 (1949), 466.
- WEISGERBER, DOM, *La défense de la personne*, in: *Saint Luc Médical - Sint - Lucasblad*, 21 (1949), 93-108.
- WEISGERBER O.S.B., F., *Verdediging der Persoon*, in: *R.K. Artsenblad*, 29 (1950), 58-66.
- WELSCHEN O.P., R. R., *La Personne, son concept d'après Saint Thomas*, in: *Revue Thomiste*, 24 (1919), 1-26.
- WERTHEIMER, P., *La lobotomie préfrontale. Essai de psychochirurgie*, in: *La presse médicale, ... L'enseignement médical à Paris*, 56 (1948), 496-498.
- WERTHEIMER, P., *La lobotomie préfrontale. Essai de psychochirurgie*, in: *Annales médico-psychologiques. Revue psychiatrique*, 106 - I (1948), 529-547.
- WIJSENBECK, H., *Over de praefrontale lobotomie*, (Diss. Utrecht), Utrecht, 1949.
- WILLWOLL, A., *Persönlichkeit*, in: W. Brugger S.J., *Philosophisches Wörterbuch*, Wien, z.j. (1948), 254.
- WOODWORTH, R. S., D. G. MARQUIS, *Psychologie*, vertaald ... door P. P. J. van Caspel, 1951, Utrecht - Antwerpen.
- WORINGER, E., *La leucotomie chimique. Ses avantages. Premiers resultats*, *Revue neur.*, 80, 518-520, (1948), gerefereerd in: *Zentralbl.*, 111 (1950-1951), 65.
- WOUTERS C.ss.R., L., *Tractatus dogmatico - moralis de Virtute castitatis et de Vitiis oppositis* (2), Brugis, 1932.
- ZEHNDER, A., *Psychochirurgie in U.S.A.*, in: *Schweizerische Medizinische Wochenschrift*, 79 (1949), 185-190.
- ZIMMERMANN S.J., O., *Lehrbuch der Aszetik* (2), Freiburg im Breisgau, 1932.

STELLINGEN

I.

Het vraagstuk over het morele karakter van leucotomie of praefrontale lobotomie wordt door de meeste moraal-theologen, die er over schreven, niet zuiver gesteld.

II.

Indien een wijziging van iemands psychische eigenschappen gewenst is, is een door fysisch-lichamelijke beïnvloeding bewerkte verandering slechts dan te aanvaarden, indien langs psychologische weg niet een behoorlijk resultaat verkregen kan worden.

III.

Naast de menselijke daden, die naar eigen soort (*secundum speciem*) moreel indifferent zijn, kunnen daden, die in een generieke beschouwing (*secundum genus*) geen morele kwaliteit connoteren, niet als een aparte categorie onderscheiden worden.

IV.

Afgezien van een bewijsvoering voor zedelijke goedheid kan de geoorloofdheid van een daad volgens de natuurwet niet rechtstreeks en positief, maar slechts indirect en negatief bewezen worden.

V.

De Moraal-theologie, als wetenschap van het christelijk leven, is gebaat met een zuiverder afbakening van haar terrein tegenover dat van de wetenschap van het Kerkelijk Recht dan feitelijk in meerdere handboeken van moraaltheologie wordt aangetroffen.

VI.

Een door de vooruitgang van de wetenschap mogelijk gemaakte differentiatie van het menselijk handelen kan, als zij de mogelijkheid

brengt van nieuwe typen of vormen van zedelijk slechte handelingen, ook voor de mens met zich meebrengen de noodzakelijkheid van nieuwe typen of specifieke vormen (species) van moreel goede habitus, om op het betreffende gebied het menselijk handelen in goede banen te leiden.

VII.

Kunstmatige inseminatie tussen ongehuwden heeft een andere specifieke morele slechtheid dan „simplex fornicatio”.

VIII.

Het is ongeoorloofd bij de rechtspleging de beklagde door toepassing van narco-analyse tegen zijn wil te brengen tot bekend maken van zijn bedreven misdaad.

IX.

In de leer van Sint Thomas over Gods kennis van de toekomstige dingen past geen kennis van de zg. „futuribilia”.

X.

De manier waarop de vraag naar het doel van de Menswording van het Woord gewoonlijk gesteld wordt in de Theologie, is niet overeen te brengen met de leer over Gods eigenschappen.

XI.

De exegese van het Hooglied, die destijds door P. Joüon in aansluiting bij de oud-Joodse exegese is gegeven, en volgens welke het Hooglied in grote trekken het historisch verloop van de verhouding tussen Jahweh en het Joodse volk zou weergeven, is in haar algemene inhoud niet aanvaardbaar.

(P. Joüon, *Le Cantique des Cantiques*, Paris 1909.)

XII.

Volgens de brieven van Paulus is de Verrijzenis des Heren niet alleen architype maar ook reële oorzaak van ons heil.

XIII.

In de brieven van Paulus aan Timotheus en Titus vinden we het bisschopsambt in de Kerk aangeduid, in zover daar sprake is van een monarchisch uitgeoefende bestuursfunctie in de Kerk, met volle bestuursmacht over de plaatselijke kerken, hoewel in afhankelijkheid van de Apostelen.

XIV.

De religieuze professie is naar haar juridische zijde geen bilateraal contract dat gesloten wordt tussen kloosterinstituut en kloosterling, en dat verhoudingen van ruilrechtvaardigheid tussen beide schept.

XV.

Ofschoon in het geheel van de maatschappelijke gezagsuitoefening ook aan het object (het maatschappelijk goede) een invloed op het handelen van de onderdaan toekomt, toch is de gezagsfunctie niet primair een eigenschap van het object, maar van het subject (van de drager van het gezag), en de gezagsuitoefening is niet formeel een beïnvloeding als doelloorzaak (*causa finalis*) maar als werkoorzaak (*causa efficiens*).

XVI.

De psychologische inzichten van A. Maeder, die hij o.a. uiteenzet in „Die Richtung im Seelenleben”, zijn in pastoreel opzicht zeer belangrijk, omdat daaruit blijkt, dat verdringing niet alleen plaats kan vinden op het gebied van de vitale driften, maar ook op dat der hogere geestelijke aspiraties van de mens; zijn uiteenzettingen brengen o.a. inzicht in de psychologische zijde van het ontstaan van de religieuze en zedelijke verharding (verstoktheid) en wijzen een weg tot een aangepast pastoreel optreden.

11

